

Сеҳрланган шаҳзода

Л. СОЛОВЬЕВ

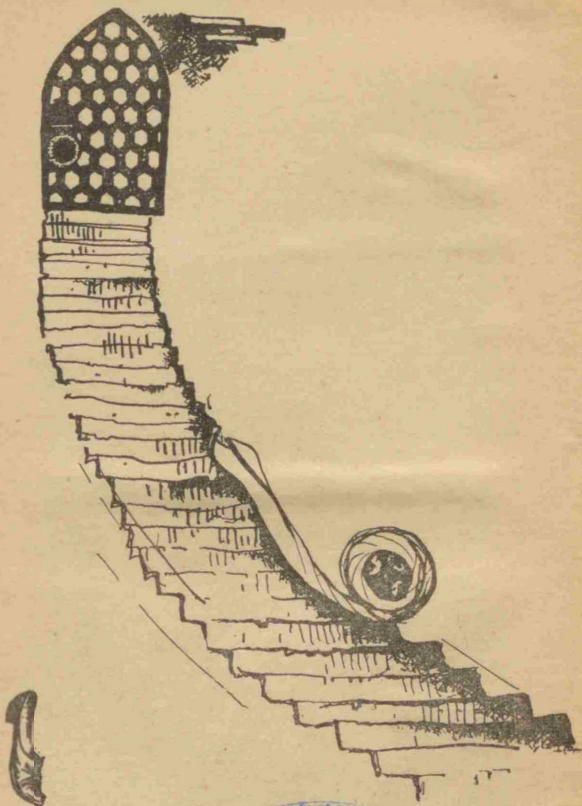
**Kitob shu yerda ko'rsatilgan muddatdan
kechiktirilmagan holda topshirilishi shart**

Ilgarigi berilmalar miqdori _____

--	--

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
БАДИИ
АДАБИЁТ
НАШРИЁТИ
1968

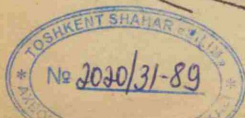
Леонид Соловьев

Сеҳрланган шаҳзода

қисса

2

китоб

Якин ва Ўрта Шарқда халқ қаҳрамони Хўжа Насриддин тўғрисидаги ажойиб воқеа авлоддан авлодга кўчиб, тилларда дoston бўлиб келади. Хўжа Насриддин ўзининг оқилона найранглари билан бойлар ва текинхўрларнинг сирини фош этиб, камбағал ва мазлумлар ҳомийси бўлиб чиқади. Халқни чексиз севиш, жасорат, ҳаққоний макр-ҳийла — Хўжа Насриддиннинг асосий фазилатидир. «Сеҳрланган шаҳзода» Хўжа Насриддин воқеаси тўғрисидаги иккинчи китобдир.

Мадамин Иброҳимов
ва
Фузанл Ислom
таржимаси

Мен дунёдаги кўп ўлкаларни саёҳат қилдим; кўпгина халқларга меҳмон бўлдим ва уларнинг ҳар қайсисидан бирор фойдали нарсани олдим, чунки тор пойафзал кийиб юргандан кўра оёқ яланг юриш, уйда бекор ўтиргандан кўра йўл азобларига бардош бериш яхшироқ... Шунинг ҳам айтилки, ҳар бир янги даврга янгича муносабатда бўлиш керак, чунки ўтган йилги гап бугунга тўғри келмайди, дўстим!..

Саъдий.

Ўтган асрларнинг донишманд олимлари ҳозирги одамларнинг эгри-бугри ва хатарли ҳаёт йўлини ўз билимларининг машъали билан равшан қилиб ёритмоқ учун жуда кўп китоблар ёзиб қолдирганлар. Бу китобларда урушлар ва зилзилалар, мўъжизалар ва қароматлар, ҳуллас, ҳамма нарсани ҳақида баҳс этилади, уларнинг саҳифаларида шайхлар, халифалар, ботир саркардалар ҳамда бошқа машҳур кишилар таъриф ва тавсиф қилинади; аммо Хўжа Насриддиннинг доғруғи бутун оламга ёйилган бўлса ҳам, бу китобларда фақат шу кишигина тилга олинмаган.

Донишмандларнинг бу хатосига ажабланмасак ҳам бўлади.

Ўтмиш замонда баъзи бир донишмандлар аксари ўз китобларини бойлик ва иззат-обрў келтиради, деган умид билан ёзганлар, аммо, ҳайҳотки, бу ишдан уларнинг бошига минг турли балолар ёйилган.

Шу сабабли донишмандлар ўз асарларида фикрларини жуда эҳтиёткорлик билан баён қилганлар, қалтис иборалар ишлатишдан қоч-

ганлар, бунга тақводор Муҳаммад Расул ибн Мансур мисол бўла олади. У Дамашкка кўчиб борганидан сўнг «Яхши фазилатлар хазинаси» деган асарини ёзишга киришган ва гуноҳкори азим вазир Абу Исҳоқнинг ҳаёти тасвирланадиган жойга етганида, Дамашк ҳокимининг она томондан бу вазирга яқин қариндошлигини билиб қолган. Муҳаммад Расул ибн Мансур: «Худого шукурлар бўлсинки, у бу хабарни менга ўз вақтида етказди!» деган ва шу ондаёқ асарининг ёзилмаган ўн саҳифасининг ҳар бирига «Эҳтиёт учун» дебгина ёзиб қўйган, сўнгра қудратли авлодлари Дамашкдан узоқда истиқомат қилувчи бошқа вазирнинг ҳаётини ёза бошлаган.

Муҳаммад Расул ана шундай ўйлаб иш қилганлиги натижасида Дамашкда яна кўп йил тинч ва осойишта ҳаёт кечирган, ҳатто калласини кўлига олиб филсиротдан ўтишга мажбур бўлмай, ўз ажали билан қазо қилишга муваффақ бўлган.

Китобларда Хўжа Насриддин ҳақида ҳеч нарсa дейилмайди. Афандининг номини тилга олиш у вақтларда каттиқ тақиклаб қўйилган эди. Золим ҳукмдорлар, халифалар, султон ва шоҳлар Насриддин афандини ўлганидан кейин ном-нишонсиз йўқ қилиб юбориб, ҳеч бўлмаса кейинги асрларда ундан ўч олиш мақсадида шундай амр-фармон берган эдилар.

Аммо улар ниятларга етдиларми? Бу саволга Салмон Саваж китобидаги. «Евуз кучлар жам бўлиб ҳар қанча ҳамла қилса ҳам, ҳурматга лойиқ киши шуҳрат қозонмай қолмайди!» деган ибратли сўзлари билан жавоб бериш мумкин.

Чунки дунёда халифаларнинг амр-фармонларига бўйсунмайдиган бир китоб борки, у ҳам бўлса халқнинг хотирасидир. Хўжа Насриддиннинг сиймоси ана шу улуғ китобда — халқ хотирасида абадий қолди.

Хўжандда, Сирдарё соҳилида бўш ётган кенг бир яланглик жой бор, бу ерда ҳеч ким истиқомат қилмайди, боғ-роғ ҳам қилмайди, чунки бу жой дарёнинг бурилиш ери бўлиб, сув уни ҳар йили уч-тўрт газ ювиб, ўпириб кетади.

Дарё бу жойнинг улкан якка қайрағоч қад кўтарган кок ўртасигача ювиб юборган, ҳозир эса қайрағочнинг лой орасидан сувга чўзилиб тушган эгри-бугри бесўнакай ярим яланғоч томирлари кўриниб туради. Куёшдан нур эмиб, қониб сув ичган қайрағоч шох отиб, ям-яшил куюк барг ёзган, олисдан серчанг, катта йўл бўйидаги бир тўда нимжон дарахтлар унинг ҳашамати олдида нозик ниҳолга ўхшаб кўринади. Сувга чанқаб жазирама иссиқда қовжираб ётган бу дарахтлар сўлгин, бедармон япроқларини зўрға шитирлатар ва ичи қора одамларга ўхшаб, бахтли мағрур қайрағочга ҳасад билан қарардилар. «Майли, қайрағоч ҳозир гердаяверсин,— деб ўйлашади бу дарахтлар,— дарё ҳали у ўсиб турган жойни

ҳам ювади, ана шунда у ағанаб тушиб сувга оқиб кетади ва охири бориб дарё ўртасидаги қумлоққа чиқиб қолиб, ўша ерда чириб кетади.

Биз эса ўзимизга дарёдан олисроқ, беҳатар жойни насиб этган тақдиримизга шукур қилиб донмо шу ерда қад кўтариб тураверамиз, биз барглариимизнинг сийрак ва хунуклигига, йўловчига соя беришдан ожизлигига, йўлнинг чанги устимизга ёпирилишига, илди-ларимизнинг қурук ва қаттиқ тупроқ орасида сиқилиб қолишига ҳафэ эмасмиз, биз шу кунимизга розимиз ва қисматимизнинг бошқача бўлишини хоҳламаймиз, чунки орзу-истаклар бошга ҳавф-хатар келтиради, бунга мисол мағрур қайрағочдир».

Бу дарахтларнинг ўйлаган ўйлари хато: қайрағоч дарёга ағинаб тушмайди ва оқиб кетмайди. Дарё қайрағоч теварагидаги майда-чўйда, нопок, аҳамиятсиз нарсаларинигина ювиб оқизиб кетади, лекин унинг ер ичига чуқур кириб борган бақувват илдизини кўпориб ташлай олмайди. Қайрағоч қирғоқда туриб қолади, унинг тагини камар қилиб ювиб кетган дарёнинг ўзгинаси унинг илдизини ўсимликка ризқ берувчи балчиқ билан қоплаб ташлайди. Шундай қилиб, у қирғоқни ўпирилишидан асқлаб, яна узок вақтларгача ям-яшил япроқли шохларини ёйиб туради, олисдаги дарахтлар эса бу вақтда аллақачон ўчоқларда чирсиллаб ёниб кул бўлади... Қайрағочнинг пўстлоғи тушиб, танасида озик моддали суюқликларнинг ҳаракати тўхтаганила ҳам одамлар уни арралаб ўтин қилишмайди, балки атрофига кўра қилишади ва бошқа жойлардан Хўжандга келган кишиларга: «Мана, Хўжа Насриддиннинг ўз кўли билан экиб ўстирилган қайрағоч!» деб фахрланишади.

Бу ерга келган саёҳатчи Хўжанд новвойлари турадиган Раззок қишлоғи (яъни Ризқ берувчи қишлоқ) халқ орасида Хўжа Насриддин қишлоғи деб аталишини, чунки, ривоятларга қараганда, унинг уйи худди шу қишлоқда бўлганини ҳам билиб олади. Хўжандликлар саёҳатчига Ашт йўлидаги тоғлардан бирида Хўжа Насриддин кўли борлигини, кўл бўйида Чорак деган қишлоқча жойлашганлигини, қишлоқчада Хўжа Насриддин чойхонаси борлигини ва чойхона бўғоти остида Хўжа Насриддиннинг чумчуқлари ҳозир ҳам яйрашиб учиб юрганни айтиб беришади, бу чумчуқлар машҳур бир чумчуқдан тарқалишган эди, биз у машҳур чумчуқ ҳақида бир оз кейинроқ сўзлаб ўтамиз.

Раззок қишлоғида ғалати бир ном билан «Такводор ўғрининг кулбаси» деб аталган ғор, Хўжа Насриддин ариғи, Хўжа Насриддин кўприғи ҳам бор. Хуллас, бу қишлоқда ҳамма нарса уни эслатиб турарди, гўё Хўжа Насриддин бу ердан худди кечагина эшагини йўрттириб кетгандай туюларди.

Белимизга гайрат камарини боғлаб ва кўлимизга сабр ҳассаси-

ни ушлаб бу жойларнинг ҳаммасини айланиб чикдик. Кўпгина уйларда тунаб, бир қанча гулханлар ёнида исиндик, Хўжа Насриддин тўғрисида бир талай одамлар билан суҳбатлашдик, кидириш-уринишларимиз яхши натижа берди, шунинг учун бугун биз Хўжа Насриддин ҳаётининг яна бир саҳифасини очамиз ва оқилу доно Ибн Туфайл айтгандек: «Юрагида меҳр-шафқати бўлган, эшитарга кулоғи ва кўрарга кўзи бор ҳар бир кимса учун бу воқеа ибрат бўлсин...» деймиз.

БИРИНЧИ ҚИСМ

Шундан кейин савдогар хотини билан узок сафарга жўнади. Улар куннинг жазирма иссиғида ва эрта тонгда йўл юрсалар ҳам мўл юриб, тоғ ва чўллардан, денгиз ва саҳролардан ўтдилар; худо уларни йўлда ўз паноҳида сақлади ва ўттизинчи кун деганда икковлари Басра шаҳрига кириб бордилар.

(«Минг бир кеча»)

Биринчи боб

Хўжа Насриддин хотини Гулжон билан Бухородан чиқиб кетиб, аввал Истамбулга, сўнгра у ердан араб мамлакатларига борди. У Бағдод, Мадина, Байрут ва Басрани бирин-кетин ғалаёнга солди, Дамашкда мисли кўрилмаган даражада гулгула кўтарди, кейин йўл-йўлаккай Қоҳирага кириб, у ерда бири-унча вақтгача қози қалон бўлиб турди. Биз унинг қандай қозилик қилгани ва кимларга не хилда жазо берганини билмаймиз; лекин фақат шу нарса аниқ маълумки, кейин икки йилгача Хўжа Насриддинни бутун Мисрда коптиков қилиб қидирдилар. У эса бу вақтда Мисрдан йироқда, бошқа юртларда, бошқа манзилларда сафар қилар эди.

Бутун умри саргардонликда ўтган Хўжа Насриддин ҳеч бир жойда узок туриб қолмасди; тонг саҳарлаб эшакларини эгарлар, оқ эшакка Гулжонни ўтказиб, бўз эшагига ўзи миниб, яна йўлга тушар, ҳар кун янги бир жойда тунаб, ҳамон олдинга ва узокка борар эди. Эрта-лабки аёзда баданлари совуқдан увушар, қорли давонларда қаттиқ шамол уни учириб кетар, кун қизигидаги тошлок дараларнинг дим ҳавосидан лаблари қуриб қолар эди, у кечқурун водийнинг, хушбўй салқин ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олар ва тоғдаги муз ҳамда қор-

лардан эриб окиб тушаётганини кундузи ўз кўзи билан кўрган лойка ариқ сувидан ичар эди.

Ўзига қолса, у жаҳонгашталигини сира қўймай, йўрга эшагини йўрттириб, ҳамиша сафарда кезиб юрган бўлар эди. Аммо хотинлик одам бола-чақа ҳам кўриши керак; Хўжа Насриддин бу удумдан юз ўгиролмасди. Уйланганига тўрт йил бўлди деганда хотини Гулжон унга тўртинчи ўғилни туғиб берди. Хўжа Насриддин бундан хурсанд бўлди. Гулжон ҳам жуда шодланди, янги туғилган боланинг акалари қувонганларидан чапак чалдилар, оқ эшак қаттиқ ҳанграб, ҳамма қанотли ва қанотсиз икки оёқлиларга, барча тўрт оёқли жониворларга, барча сузувчи ва ўрмаловчи мавжудотларга ўзининг ёш хўжайинининг дунёга келганлигини тантана билан хабар қилди. Фақатгина бўз эшак севинмас, ковоғини солиб кулоқ қоқиб қўяр ва теварак-атрофидаги баҳор гўзаллигини пайкамай, ерга қараб турар эди.

Бир ойдан кейин Гулжон оқ эшагини, Хўжа Насриддин эса бўз эшагини миниб яна йўлга равона бўлишди. Хўжа Насриддин катта ўғлини олди томонига — эшакнинг гарданига, иккинчи ўғлини орқасига, эшакнинг думғазасига миндириб олган эди, бола шўхлик қилиб эшакнинг думидан тортар, думга илашиб қолган ёввойи ўтларни териб ташларди; учинчи ўғли хуржуннинг ўнг кўзида, тўртинчиси эса чап кўзида ўтириб борарди.

— Гулжон, кейинги вақтларда эшагим негадир хо-мушроқ бўлиб қолди. Қасал-пасал бўлдимикин дейман. Худо бизни ўз паноҳида сақласин ва бундай фалокатнинг юзини тесқари қилсин,— деди Хўжа Насриддин.

— Бозорга боришингиз биланок яхши бир қамчи сотиб олсангиз, дарров ўйноқлаб кетади,— деб маслаҳат берди Гулжон.

Эшак бу гапларни эшитиб, ичида эгасидан хафа бўлди ва хўрсиниб қўйди.

Бир йил ўтди. Яна баҳор келди, жануб шамоли туриб ўриклар гуллади, боғларда мевали дарахтларнинг окпушти гуллари қийғос очилди, уларда турли қушларнинг сайраши ҳамма ёқни тутиб кетди, ариқлар сувга тўлиб, тун сукунاتини бузиб, шалдираб оқа бошлади. Бир куни дам олишга тўхташганда бўз эшак майса-кўкатлар устида ўтлаб юриб, Гулжонга қаради, унга Гулжон яна ҳомиладор бўлиб қолгандек туюлди. Гумони тўғрилигига ишониб кўрққанидан ҳанграб юборди,

аркониини узиб, йўлидаги буталарни босиб-янчганича шаталок отиб кочди.

Узун кулоқ эшагининг нима учун хомушроқ бўлиб қолганлигини Хўжа Насриддин ана шундагина фаҳмлади.

— Вафодорим Гулжон,— деди у,— кичик икки ўғилчангни оқ эшагингга миндириб олсанг, яхши иш бўларди.

Шу пайтдан бошлаб оқ эшакнинг қовоғи солиниб қолди, бўз эшак эса, аксинча, кулоқларини диккайтириб, думини ҳар мақомда билтанглатиб, илдам қадамлар билан йўрта бошлади.

Аммо орадан икки йил ўтгандан кейин иккала эшак ҳам хомуш юрадиган бўлиб қолди.

— Яна бир эшак сотиб олсакмикин?— сўради Гулжон.

— Оҳ, беназир гулим, агар иш шундай кетаверса, сал вақтда катта бир қарвон бўлиб қоламиз!— деб жавоб берди Хўжа Насриддин.— Йўқ, бу иш бўлмайди, жаҳонгашталик йилларим тугаб, кўрган-кечирганларимга яқун ясаш ва ўйлаб иш қилиш пайти келиб қолди.

— Ҳа, худога шукур-эй!— деб юборди Гулжон.— Шу ёшингизда жўжабирдай болаларингиз билан бевадан дарбадар одамга ўхшаб шаҳарма-шаҳар ва қишлоқма-қишлоқ кезиб юриш жонингизга тегадиган кун ҳам бор экан-а. Бухорога бориб, дадамларникида тура қоламиз...

— Шошма,— деб хотинининг гапини бўлди Хўжа Насриддин,— сен Бухорода ҳамон ўша ҳазрати амир подшолик қилаётганини эсингдан чиқарибсан-да, у киши сарой мунажжими Ҳусайн Гуслийни ҳали унутгани йўқ, албатта. Шу ердаги бирон шаҳарда, Қўқон ёки Хўжандда турганимиз яхшироқ.

Хўжа Насриддин бугун тунаш учун чодирини қурган тепаликдан икки йўл кўриниб турарди: бири Қўқонга бориладиган катта савдо йўли, иккинчиси эса Хўжандга бориладиган торгина арава йўли эди. Қўқонга бориладиган катта йўлда чанг-тўзон кўтариб, говур-гувур, жангир-жунгур овоз чиқариб турнақатор туя қарвонлари, аравалар, отлиқлар, яёв кишилар кетмоқда. Хўжанд йўли жимжит, одамсиз эди, унинг баланд осмонини тонгги шафакнинг тиниқ ёғдусида сал кизариб кўринарди.

— Қўқонга борамиз,— деди Хўжа Насриддин.

— Йўқ, Хўжандга борганимиз маъқул,— эътироз билдирди Гулжон.— Катта шаҳарларни, шовқин-суронли бозорларни кўравериб чарчадим, энди тинчгина бир жойда ором олгим келади.

Хўжа Насриддин ўз хатосини тушунди, қайсар хотинини Кўқонга боришга рози қилиши учун Хўжандга борайлик дейиши керак эди. Ўшанда хотини: «Ундай нообод жойга бормаيمان!» деб жекирар ва эрталаб катта йўлдан Кўқонга жўнашган бўлар эди. Лекин фурсат қўлдан кетган ва баҳслашиб ўтиришнинг фойдаси йўқ, чунки мақолда айтилганидай, «хотин билан гап талашиш умрнинг заволи».

Хўжа Насриддин ух тортиб:

— Мен бир вақтда Хўжандда бўлган эдим, ўшандан бери Хўжанд узумининг мазаси оғзимдан кетмайди. Хайр, майли, сен айтганча бўла қолсин...— деди.

Шундай қилиб, улар Хўжандга бориб, новвойлар маҳалласида истикомат қила бошлашди, Сирдарё бўйидаги бу маҳалла Раззоқ маҳалла деб аталарди. Кўпдан-кўп авлодларга ризқ бериб келган азамат дарё тор даралар орасидан ҳайкириб водийга чиққандан кейин унинг биқирлаб оқувчи сариқ суви шиддатли тезлигини секинлатар ва Хўжанд яқинида ўсимликлар, ҳайвонлар ҳамда одамларга ҳаёт бағишлаб, соҳил тупроғини ювиб турган оқимларининг оҳиста шовиллаши билан кечалари Хўжа Насриддиннинг болаларини аллалар эди.

Ҳозир ҳикоя қилинаётган ўша йилларда Хўжанднинг ўтмишдаги шон-шўхратидан ва бойликларидан асар ҳам қолмаганди. Энди у файзсиз шаҳарча бўлиб, аҳолиси майда дўкондорлар, боғдорлар, сабзавотчилар ва мункиллаган кўпдан-кўп саллали чоллар, бекорчи мулларлар, мударрислар, уламо ва қозилардан иборат эди. Маҷитларда ҳам, чойхоналарда ҳам чоллар ўтиришарди, чоллар секин-секин кавушларини шапиллатиб кўча, гузар ва чорраҳаларда ивирсиб юришар эди. Биргина шаҳарда чолларнинг шунча кўп бўлиши ғалати туюларди, улар жасадимиз фақат Хўжанднинг сариқ тупроғига дафн этилсин деб пинҳона маслаҳат қилиб, мусулмон мамлакатларининг турли томонларидан атайлаб шу ерга йиғилганга ўхшаб кўринарди.

Ҳамма томонида сув тўла анҳорлар ҳайкириб ётган, тоғлари совуқ шамолларнинг йўлини тўсиб турган, мевазор боғлар ва тоқзорлар кони бўлган Хўжанд ҳаёт

машаққатларидан чарчаган киши учун бамисоли жаннат деса бўларди — шу сабабли хўжандликлар бундай оромбахш жойда яшаш бахтига мушарраф бўлганликлари учун худога минг қатла шукур қилардилар.

Бутун шаҳарда фақат бир одам — илгари бозор оксоколи бўлган Узоқбой номли самарқандлик бир киши бошқача фикрда эди. Узоқбой умуман ғалати ва такаллуфсиз одам эди: у доимо юзининг ярмини қоплаб турадиган каттакон қора кўзойнак такиб юрар, ҳеч кимга кўшилмасди, ҳеч ким билан гаплашмасди, ҳеч кимникига меҳмонга бормас ва ўзи ҳам бирон кишига бир бурда нон ушатмаган эди. Узоқбойнинг бундай одамовилигини кўриб, кўшнилари уни кўп ярамас ишлар қилган ёмон одам бўлса керак, деб ўйлардилар. Болалар дуч келиб қолишса, дув этиб ҳар томонга қочиб, бурчак-бурчакдан ва деворлар орқасидан: «Бойўғли! Кўзойнакли бойўғли!..» деб кичкиришарди. У шунда ҳам пинагини бузмас, бош чайқаб нохуш табассум қилиб кўярди.

Аслида Узоқбой Хўжа Насриддиннинг ўзи эди. У аҳолиси беш бармоқдек таниқли бу кичкинагина шаҳарчада арзимиган нотўғри бир сўз айтса ёки нотўғри кадам босса оиласи не-не мусибатлар остида қолишини биларди. Шунинг учун Хўжа Насриддин юзини қора кўзойнак билан бекитиб бошқа кишининг номи билан юришга, одам ёввойилиги билан кўшниларни ҳурқитишга ва ниҳоят, Хўжандни машъум зиндон, ўзини эса дунёдаги энг бахтсиз киши деб ҳис қилишга мажбур бўларди.

У бир-бирига тамоманд зид икки хил туйғуни — жаҳонгашталиқ иштиёқини ва оилапарварлик ҳиссини кўнглига жо қилиб, ўзини аросатга солиб қўйган худодан каттиқ ранжирди. На жаҳонгашталиқ, на оилага гамхўрлик қилолмай ўз этини ўзи еб юрганлигидан у ҳақиқий бир жафокаш эди. У кимга ҳам шикоят қила оларди, дарду ҳасратларини кимга ҳам айта оларди? Вафодор ва севикли ёстикдоши Гулжонга айтсинми? Йўқ, унга айта олмайди, чунки икки ўт орасида қоврилаётганига бир томондан худди шу Гулжон сабабчи. Унинг ўз ўтида ўзи қоврилаётганининг иккинчи сабабчиси эса охурда мудраганча ем қовшаётган семиз эшаги эди. Гарчи эшаги одам тилига тушунмаса ҳам, бечора Хўжа Насриддин гам-андухини тунлари фақат ўшанга изҳор қиларди.

Кунлар шу зайлда бир-бирига ўхшаб ўтаверди. Хўжа Насриддин ўз назарида ҳатто куёшни ҳам нурсиз ва хира кўрсатувчи кўзойнагини такиб олиб, майда-чуйда харид қилиш учун бозорга борар, бозордан қайтгач, ҳовлисида, боғида ёки омборхонада рўзғор ишлари билан машғул бўларди.

Аммо кечкурунлари аксари бекор бўларди. Болачақаси кечки таом еяётган пайтда у Сирдарё бўйидаги чекка бир чойхонада ўтирарди.

Бу чойхона Хўжанднинг энг факирона, ифлос чойхонаси бўлиб, у ерга фақат гадоилар, ўғрилар, дарбадарлар ва шаҳарнинг бошқа қаланғи-қасанғи одамлари борарди. Шунга қарамай, Хўжа Насриддин бу чойхонада ўзини бежавотир сезарди.

Кора чироқ аччиқ тутун буркситарди, ўғирланган молларни сотиб оладиган, бурни уриб пачакланган чўтир, хунук чойхоначи кайнаб турган қумғонлар олдида ивирсиб юрарди. Кўп ўтмай чойхона аҳллари ҳам тўпланиша бошлади. Уларнинг кирланиб шўр ва ёғи чикиб кетган дўппилари, неча йилдан буён кийиб юрилганини ҳатто лўлиларнинг оксоқоли ҳам айтиб беришга ожизлик қиладиган минг ямоқ жулдур чопонларининг қўланса ҳиди ҳамма ёқни тутиб кетди; чойхонага чор-атрофдан заиф, дармонсиз, безгакдан қалтираган, аъзойи баданлари яра-чақа, ҳасса ва қўлтиктаёқ тутиб олган кишилар кириб келдилар ва кун бўйи чой чақа ишлашда омадлари юрган-юрмагани ҳақида сўқинишиб, бакириб-чакириб гаплаша бошладилар. Хўжа Насриддин кора чироқнинг хира ёғдусида ғимирлашиб ўтирган бу факир-бечораларга афсус-надомат билан қараб: «Бу кенг ва ёруғ дунёда менга насиб бўлган нарса ана шу холос!» деб ўйлади.

Қаршисида чексиз борлиқ ястаниб ётарди... Шафак сўниб, қош қорая бошлади, сокин дарё салқин ҳаводан нафас оларди, атроф тун либосига бурканди, юлдузлар тобора аниқ, равшан чакнаб, зулмат осмон бағридан ажрала-ажрала ер узра Ҳофиз тили билан айтганда «Фаришта торлари»ни соча бошлади.

Хўжа Насриддин уйга қайтишга шошилмасди. Одамларнинг ярни исқирт чойхонада тартибсиз юмалаб ётиб хуррак тортишар, чойхоначи қумғонлар кайнаб ётган ўчоқнинг ўтини ўчириш билан овора эди; шаҳарнинг ҳамма ёғидан хўрозларнинг уйқуни қочирадиган ёқимли

кичқириғи эшитилди, Хўжа Насриддин эса жойидан кўзғалмай ҳамон ўйлар, кўнглини ғаш қилаётган — жаҳонгашталик ҳамда оилага ғамхўрликдан иборат қарама-қарши туйғуларини ўзаро мурасага келтириш ва Хўжанддаги тутқунликдан кутулиш йўлини кидирав эди.

Лекин Хўжанддаги тутқунлиги тамом бўлганлигини ҳозирча Хўжа Насриддиннинг ўзи ҳам билмасди: у кўнглида катъий бир қарорга келмокда, бу қарори узил-кесил етилиб амалга ошиш фурсатини кутмокда эди; тоғ чўкқилиаридаги қор уюмларининг кўчиб тушуви учун биргина туртки кифоя қилганидек, унинг ўз қарорини амалга ошириши учун ҳам арзимас бир баҳона етарли эди.

Иккинчи боб

Ниҳоят, фалакнинг гардиши билан у ажойиб бир кишига учраб қолдики, бу учрашув кейинги воқеаларнинг бошланишига сабаб бўлди.

Хўжа Насриддин кечқурунлари чойхонага кетаётганида ҳар сафар эски ва ярим хароба Гавҳаршод мачитига кираверишдаги қамиш бостирмада ўтирган соқов бир гадойни кўрарди. У кўринишидан бозорларда, кўчаларда, мачит, қабристон ва шунга ўхшаш зиёратгоҳлар теvaraгида изғиб, мусулмонларни дуо қилиш ҳисобига чой чақа ишловчи бошқа кўплаб гадойлардан фарқ қилмасди. Бу гадойнинг фақат бир жиҳатигина бошқаларга ўхшамасди. У негадир кўпдан бери намоз ўқилмайдиган, кимсасиз, садақа тушмовчи мачит ёнида гадойлик қиларди. Ҳар кунги одатига кўра Хўжа Насриддин гадойга ярим танга узатди. Гадей садақани оларкан, жимгина таъзим қилиб ёшлик чоғларидагидек ўт пайдо бўлган кўзларини унга тикди-да, миннатдорлик билдирди, жулдурвоки тушакчасини йиғиштириб, мачитга кириб кетди, афтидан, у ичкарида кўршапалак ва бойўғиллар билан ҳамдардлашиб яшаса керак.

Қунарлардан бир кун соқов гадей тўсатдан тилга кириб қолди. Бу ҳодиса киш охирида, кечки ёғингарчилик пайтида рўй берди. Қора булутлар шафақ юзини қоплаб ора-сира ёмғир томчилар, яланғоч дарахт шохларида шамол ғувиллар, кўлмақлар юзини жимирлатар, кекса гадей ўтирган бостирманинг қамиш томинини тўзгитиб

учириб кетгудай бўлар эди. Хўжа Насриддин садака бериш учун гадой олдида тўхтади, чўнтагига қўлини тикди, лекин чўнтагидан тангани чиқармасданок гадой унга озгин қўлини узатди ва меҳрибон овоз билан:

— Хўжа Насриддин, ҳам ема, сен яқинда қора кўзойнагингни такмай юрадиган бўласан,— деди.

Хўжа Насриддин анграйиб қўлини чўнтагига солганича, турган жойида қотиб қолди. У гадойларнинг ҳамма ҳийла-найрангларини яхши билганлигидан соқовнинг тўсатдан гапириб юборганига ажабланмаган бўларди. Аммо у, бу гадой қол менинг номимни қайдан билдийкин деб боши қотарди.

Гадой суҳбатдошининг кўнглидан ўтган фикрни тушунди.

— Мендан кўркма, Хўжа Насриддин!— деди у ва хира кўзлари равшан тортди.— Сендан ёрдам олиш умидида мен қўп йиллардан буён суҳбатингга зорман, сени бундан илгари бир неча марта кўрган бўлсам ҳам, ҳалигача бу ниятимга эришолмадим. Мен сени Бухорода, Лабиҳовуз бўйида тиланиб ўтирганимда ҳам кўрганман, Самарқандда ҳам...

— Шошманг,— деб гадойнинг гапини бўлди Хўжа Насриддин, унинг сўзларидан тобора ҳайрати ошиб.— Менинг бу ердалигимни қандай билдингиз ва кимдан эшитдингиз? Кўнглимга қўлғула солиб қўйдингиз-ку.

— Кўнглинг хотиржам бўлаверсин! Бу ердалигингни яқин атрофдагилардан фақат мен биламан, холос. Буни менга бизнинг Сукут қилувчилар ва Англовчилар ёки юлдуз сайёҳлари яширин тариқатимизга мансуб бир дарвиш ошнам айтди. У сени шу кишининг бошида бир бесўнақай юкчи бозорда елкасидаги той билан туртиб қора кўзойнагингни ерга тушириб юборганда кўриб қолган экан.

— Ҳа, эсимга тушди!— деди Хўжа Насриддин.— Тариқатдош ошнангиз мени бир кўришдаёқ таниб ологан бўлса, демак, кўзи жуда ҳам ўткир экан. Сиз уни Сукут қилувчилар ва Англовчилар яширин тариқатига хизмат қилгани каби шунга ўхшаш бошқа тариқатларга— Қулоқ қоқувчилар, Қузатувчилар ва Из қувувчилар тариқатларига ҳам хизмат қилмайди деб ўйлайсизми?

— Гуноҳга ботдинг!— деб Хўжа Насриддиннинг сўзини бўлди гадой.— У табаррук киши эди, у киши мен

зот бу фоний дунени тарк этиб, дунени бокийга рихлат қилганлар.

— Мени кечиринг, донишманд бува,— деди Хўжа Насриддин, дарвишга нисбатан ишонч ва ҳурмати ортиб.— Энди айтинг-чи, хўш, сиз менга нима учун худди шу бугун мурожаат қилдингиз?

— Бизнинг низомномамизга биноан мен йилнинг уч юз олтинчи уч кун соқов бўлиб юрмоғим керак,— деб жавоб берди чол.— Бир йил соқов бўлиб юрганимдан сўнг биринчи марта сўзлаган кишим сен бўлдинг. Бемалол гаплашиб юрадиган икки куним худди шу бугун бошланди. Илгари мен сен билан доимо ё шу икки кундан олдин ёки кейин учрашиб қолардим ва дардимни изҳор қилишни истасам ҳам, дамимни ичимга ютиб, индамас эдим.

— Дардингиз нималигини, мендан қандай нажот кутаётганингизни айтинг!— деди чолнинг сўзларидан таъсирланиб Хўжа Насриддин.— Эҳтимол, пулга муҳтождирсиз, бува? Менинг хотинимдан яширган нақд юз эллик танга пулим бор.

— Мен бир дарвишман, дунёда менга дуодан бўлак ҳеч нарса керак эмас,— деб жавоб берди чол салобат билан.— Йўқ, мен сендан пул сўраётганим йўқ, аммо бундай гапларни бу ерда, кўчада, совуқ шамолда туриб гаплашиб бўлмайди, юр, бошқа жойда гаплашамиз.

Улар мачит ичига кириб кетишди.

Чол Хўжа Насриддинни зилзила вақтида аранг бутун қолган бир ҳужрага бошлаб кирди, чакмоқтошда қора чироқни ёкди. Хўжа Насриддиннинг кўзи чолнинг ҳужра бурчагидаги похол тўшагига, сопол мўндисига, четларини сичкон кемирган, суви қочган қора нон турган сирик косасига тушди. Ҳужрада бундан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Дарвишлар эътиқодини мукаммал эгаллаган чол учун бундан бошқа ҳеч нарсанинг кераги ҳам йўқ эди.

Чол нонни олиб, сичкон еган жойларини астагина ушатиб кафтига қўйди-да, сўнгра бу нон ушоқларини бурчакдаги сичкон ичи олдига ёйилган курак латта ушатиб сепди. Кейин нонни иккига бўлиб, яримтасини меҳмонга узатди:

— Аввал таом, баъдаз калом.

Ташкарида шамол гувиллар, тиркишлардан кириб,

кора чирокни липиллатарди; деворларда ва шифтда кора чирок сояси ўйноқлар, дам-бадам чолнинг қирғий бурун озғин юзини ёритарди. Уларнинг суҳбати шамолнинг ваҳимали ғувиллаши, шаррос қуяётган ёмғирнинг шатир-шутури, сичконларнинг чийиллаши эшитилиб турган ана шу фақирона ҳужрада похол устида бошланди. Чол бурчакдаги похол тагига қўл тикиб тугунча олиб ечди-да, унинг ичидан бир ҳовуч майда тангани ерга тўкди.

— Мана, менга садақа қилиб берган пулларнинг, берган пулларингнинг ҳаммасини, кечаги тангангни ҳам эҳтиёт қилиб сақлаб қўйган эдим. Бу пулларингни олиб хотинингдан яшириб қўйган тангаларингга қўшиб қўй.

— Мен берган садақамни ҳеч маҳал қайтариб олган эмасман!— деди Хўжа Насриддин.— Ҳурматли бобо, бу пуллар ўзингизда қолаверсин, вақти келиб уларни бирор бола-чақали ночор одамга берарсиз. Энди айтинг-чи, мен сизга қандай ёрдам кўрсатишим мумкин?

Чол жавоб бермай, чуқур ўйга толди. Унинг дилхун бўлаётгани оғир хўрсиниб қўйишидан сезилиб турарди. Анча вақт ўтди, чирокнинг пилиги куйиб чирсиллар, сўниб бораётган ёлқини базўр липиллар эди.

Хўжа Насриддин пиликнинг сўхтасини чўп билан астагина туширди, чирок бирдан алангаланиб, чолнинг юзини ёритди.

Чол бошини кўтарди:

— Хўжа Насриддин, аввал менинг саволимга жавоб бергин, бирор нарсага эътиқод қиласанми ўзи?

— Эътиқод қиласанми дедингизми?— ажабланди Хўжа Насриддин.— Мен алҳамдулиллоҳ болалигимдан эътиқод билан яшайман. Менинг эътиқодим — ислом. Лекин ростини айтишим керак, кўпинча гуноҳ қилиб қўяман.

— Бу умумий эътиқод,— деди чол.— Тирик одам борки, унинг ўзигагина маълум ва хос, алоҳида, шахсий эътиқоди ҳам бўлади. Мен ўзинггагина маълум бўлган шахсий эътиқодингни сўраяпман.

Хўжа Насриддин ўз шахсий эътиқоди нималигини билмаслигини эътироф этишга мажбур бўлди.

— Мен ҳам шундай жавоб берарсан деб ўйлаган эдим,— деди хулоса қилиб чол.— Ҳолбуки, бизларни қийнаб юрган ҳамма сиру асрорларнинг қалити худди ана шу шахсий эътиқодда. Ўз эътиқодингни билсанг,

оқу қорани фарқ қиласан, мушкулинг осон, номувофик ҳисобланган нарса сенга мувофик кўринадиган бўлади. Э, Хўжа Насриддин, сенинг ҳаётинг уринишлардан иборат бўлиб келди, лекин бу фақат ташқи кўринишдагина шундай эди, аслида руҳинг, туғилибсанки, ҳеч бир тап тортмай нодонларча турмушдан лаззатланаверди. Энди эса ақл билан иш қилганлигингдан руҳинг ҳам ўзгарди, эшагингга миниб олиб сабаблар Бухоросидан оқибатлар Истамбулига, шубҳалар Бағдодидан инкорлар Дамашкига ўтиб юрибсан. Ўз эътиқодингни изла, Хўжа Насриддин, агар уни ўзинг тополмасанг, топишингга мен ёрдамлашаман.

— Эй донишманд бобо, сиз кўнглимнинг энг чуқур жойларига назар солдингиз! Менинг энг олий ниятларим сизга аён экан!

— Ҳа, маълум,— тасдиқлади чол.— Шунн билиб кўйгинки, мен сафарларингда сенга ғойибона ҳамроҳман, ҳамма ишларингда ғойибона иштирок қиламан. Қайда юрганинг ва нима қилганинг — оғзингдан чиққан ҳар бир сўз менга аён бўлади ва хотирамга маҳкам жойлашиб қолиб, сўнгра эзгу ўйларга айланади. Сен ўзингни менда зуҳур қилгандай бўласан, лекин мен унда умримнинг ғайрат ва ҳою-ҳаваслари ўрнини вазминлик ва донишмандлик эгаллаган охириги палласига кадам кўйган бўламан.

— Е парвардигор! Киши кўчада ўзини ўзи қари бир чол гадоё тахлитида кўриб қолиши ҳақиқатан ҳам жуда ҳайрон қоладиган воқеа!

Хўжа Насриддиннинг мияси ғовлаб кетди, чунки чолнинг ғалати гаплари уни довдиратиб ва ҳайратга солиб кўйган эди.

Аммо булар ҳамирнинг учидан патир эди; у ҳали чолдан яна кўп ажойиб гаплар эшитади.

— Ҳурматли бобо, ҳар қалай менга нима важдан мурожаат этдингиз?

Дарвиш нуроний бошини қуйи эгди.

— Мурдам тобутда ётадиган фурсат жуда яқин қолди,— деди у ҳазин овоз билан.— Бу фурсатни олдиндан кўриб турганим учун юрагим эзилмоқда, шунинг учун худо ҳақки, менга ёрдам беришингни илтижо қиламан!

— Қандай ёрдам беришим мумкин? Ўлганингиздан кейин тирилтирайми?

— Йўқ, сен руҳимни қачондир бир вақтлардаги, дастлабки ҳолига қайтишдан кутказиб қолишга ёрдам беришинг керак. Руҳим камолотга етиш учун ўтган узок вақт давомида ўз қиёфасини жуда кўп марта ўзгартирди, жуда кўп оғир машаққатларга бардош берди, энди эса, бепарволигим туфайли, бу ишларнинг яна такрорланишига тўғри келяпти...

— Ё раббий!— деди Насриддин афанди, бош чайкаб.— Мен бу гапларнинг тагига ета олмаяпман, бирор-тасига ҳам тушунолмаяпман! Бобо, жўнроқ қилиб гапиринг, сизга нима ёрдам беришим керак?

— Менинг ҳаётим сенинг кўлингда!— деб такрорлади чол.— Лекин мен Сукут қилувчилар ва Англовчилар тариқатида бўлган бизларга маълум баъзи бир махфий сирларни сенга ошкор қилмасам, гапимга тушунмаслигини кўриб турибман.

— Яхши,— деб рози бўлди Насриддин афанди, бошқа йўл билан чолдан тузуккина жавоб ололмаслигига кўзи етиб.— Яхши, мен сизнинг махфий сирларингизни эшитишга тайёрман.

— Ундок бўлса ҳақиқат йўлида суҳбатни бошлаймиз!— деди гадоё тантанавор.— Аммо сен аввал бошқа жойга туриб ўтир: сичконларим сендан кўркиб, ҳанузгача кечки таом егани инидан чиққани йўқ.

Насриддин афанди бошқа жойга туриб ўтирди, сичконлар инидан чиқиб нон ушокларини ейишди, шундан кейин чол юзига фотиҳа тортиб деди:

— Парвардигори олам суҳбатимизни хуш кўриб, сенга гапларимни тушуниш қобилиятини ва менга эса фикрларимни равшан ва чуқур баён этиш қобилиятини ато қилсин.

Чол кўзини юмди ва ичида гўё ғойибдан келган овозга кулоқ солаётгандек, жиддий қиёфада бир неча минут жим турди; кейин чеҳраси очилди ва бармоқ ишораси билан меҳмонга гапларини тинглашга ундади.

Руҳ турли қиёфаларда кўринади, деб чолнинг сир тариқасида айта бошлаган гапларини Хўжа Насриддин бундан аллақачонлар илгари ҳинд дарвишларидан эшитган эди, лекин одоб сақлаб унинг гапларини бўлмади. Ихтиёрсиз равишда оиласини, яқинлашиб келаётган баҳорни ўйлаб кетди, унинг кулоғига чолнинг панд-насихат сўзлари эмас, балки чархнинг товушига ўхшаш бир маромдаги овозгина эшитилиб турар эди. «Бир ҳаф-

тадан кейин жануб шамоли туради, йўллар юмшаб, да-
вонларда кор чўкади,—деб ўйларди Хўжа Насрид-
дин.— Яна бир ҳафта ўтгандан кейин карвонлар узок
сафарга жўнайди, кўчманчилар ўз подаларини ҳайдаб
йўлга тушадилар...»

Чарх эса ҳамон гувилларди... Бир минутдан сўнг эса
хужрада бировнинг секин хуррак отиб бурни билан
хуштак чалгани эшитила бошлади.

Хўжа Насриддин оғзини очиб, дўпписини чап кўзига
тушириб олган, бошини қуйи солиб, елкалари чўкканча
пинакка кетган эди. Яхшиямки, у коронғирок жойда
ўтирар эди, чол унинг маст уйқудалигини пайкамади.
Лекин чол учини чиқарган улуг сирлар Хўжа Насрид-
динга ва у билан бирга бизга ҳам номаълум бўлиб
қолди.

Хўжа Насриддин туш кўрди, тушида кўрганлари са-
мовий саргузаштларга алоқаси бўлмаган нарсалар эди.
Тушига ўнгиди доимо ўйлаб юрган сафарлари, кўнглига
ёқадиган сершовкин бозорлар, саҳродаги туя карвонла-
ри, йўловчилар арқон ушлаб, куюк булутлар орасидан
юқорига кўтариладиган энсиз довонлар кирди. Тушида
у жануб денгизларининг кўз камаштирувчи тиниқ мо-
вий аксини, кеманинг баланд тумшуги остига урилувчи
ойнадек силлиқ бешик-бешик улкан тўлкинларни, занг-
лаган занжирларнинг гичирлаши ва кема борти бўйлаб
сирғанишини, турк кемаларининг шамол шиширган ел-
канларини кўрди...

Хўжа Насриддиннинг дўпписи бошидан сурилиб, ер-
га тушиб кетди. У чўчиб уйғонди.

Дарвиш ўз панд-насиҳатларини давом эттирмоқда
эди.

— Бизнинг руҳимиз ерни тарк этгач, нимада зўхур
кила бошлайди, у ерда пайдо бўлмасдан олдин қаерда
эди, деб сўрашлари мумкин. Ахир коинотдаги сон-санок-
сиз сайёралар, юлдузлар борлигини билишмайди-да!
Биз ерга ана шу юлдузларнинг биридан тушганмиз, яна
юлдузларга қайтамиз. Шунинг билан кўй, о, Хўжа
Насриддин, биз юлдуз фарзандларимиз! Шунинг учун
ҳам юлдузлар диққатимизни тортади, уларга бўлган
меҳримиз бениҳоядир. Юлдузлар бизга боқий умр бер-
ган бирдан-бир поёнсиз ватанимиздир.

Хўжа Насриддин чолга бирон савол бериб, ўз уйку-
сини кочиришга қарор қилди.

— Эй, донишманди бузрук, мен юлдузларнинг учи-
шини кўп кўрганман. Улар нега учсайкин? Руҳим тарк
этган юлдуз учса яхшику-я, лекин қайтиб чиқиш лозим
бўлган юлдуз учса ҳолим не кечади? Руҳим ердаги
ҳаёти тамом бўлганидан сўнг бу юлдузни тополмаса
нима қилиши керак?

Чол бир оз шошиб колди ва бошини кўтариб, Хўжа
Насриддинга таажжубланиб хийла вақт қараб қолди.

— Мен аҳмоқона ва ўринсиз саволлар бериб гапла-
римни бўлмай панд-насиҳатларимни жон қулоғинг би-
лан тинглаётганинг учун сенга офарин демоқчи бўлиб
турган эдим,— деди у норози оҳангда.— Аммо энди вақт
кетди, ярим кеча бўлаёзди, миршаблар аҳолини уйлар-
даги чироқларини ўчиришга даъват қилиб ноғора
қокди; хайр, уйингга бор, айтган сирларимни ўйлаб кўр,
эртага кечкурун яна олдимга кел, колганини ўшанда
давом эттирамиз.

Хўжа Насриддин ўрнидан туриб, чолга индамайгина
таъзим қилди-да, ҳужрадан чикди. Ташқарида рутубат-
ли тун шамоли эсарди, борлиққа руҳан ва ақлан танбал
кишилар жаҳолат янглиғ зимистон чўкканди. Ёмғир
тўхтаб, булутлар сийраклашган эди; ғарб томонда тан-
ҳо бир юлдуз йиғламсирагандай булутлар орасидан
кўрка-писа мўралаб турарди. У осмону фалакдан нам
киприкларини пирпиратиб, қора либосга бурканган со-
вук ерга ажабланиб қарар ва шундай чиройли милтил-
лардики, Хўжа Насриддин эриб кетиб, агар юлдузларга
сафар қилиш ҳақиқатан қисматида бўлса, худди ана шу
юлдузга чиқишга аҳд қилди. «Эй, гўзал, мовий юлдузча,
сенга чиқиш вақти соатим етганда мени илтифотингдан
дариг тутма!» деб хитоб қилди у кўнглида ўзининг ўл-
мас руҳи билан хаёл осмонига парвоз этиб. Лекин худди
шу пайт унинг «жон» учиб чиқадиган жасади иккита
ходачадан иборат омонат кўприкча устидан муз аралаш
оқаётган чуқур ариққа шалоп этиб ағанаб тушди. Хўжа
Насриддин аъзойи бадани ивиб, лойга буланиб, совук-
дан қалтираб ва гезариб уйига кириб борди. «Бундай
қоронғида қаёқларда тентираб юрибсиз!» койиди Гул-
жон, унинг ҳўл кийимларини куришти учун ўчоқ олди-
га осиб қўяр экан. Хўжа Насриддин нуроний чолни ва
унинг тунда шундай аҳволга тушишига сабабчи бўлган
юлдуз фарзандига хос панд-насиҳатларини ичида боп-
лаб сўкиб, индамай ўтира қолди...

Аммо эртаси куни кечқурун яна ўша ҳужрага бориб, гадоённинг иккинчи насиҳатини тинглади.

Бу сафар чолдан Хўжа Насриддин ҳар бир зуҳур қилишнинг ўз йўли борлигини ва одамзот руҳи арши аълога риҳлат қилиши учун мумкин қадар мукаммал-рок шаклда зуҳур қилиб, янги-янги хислатлар билан бойиши зарурлигини билиб олди.

— Инсон руҳининг ердаги нарсаларда зуҳур қилиши эса эзгу ишлар билан ўлчанади. Шунинг унутмаки, келгуси ажойиб асрлар ана шу эзгу ишлар қилувчи кишиларники, яъни Курашчан ва Ижодкор дарвишларники бўлади, улар ер юзидаги ҳамма ёвузликларни таг-томири билан йўқотиб юборадилар... Эй Хўжа Насриддин, сен ана шу эзгу ниятли кишиларнинг энг тўнғичисан, бинобарин, сенинг ҳаётинг шу қадар катта аҳамиятга эгаки, у биздан кейинги кўп авлодларга ибрат бўлмоғи лозим...

Хўжа Насриддин гадоённинг беш юз минг йилдан кейин ер юзида осойишта ва фаровон турмуш бошланади... деган сўзларини зўр эътибор билан тинглади. Кекса дарвиш ҳеч қачон ўлмаслигига имони комилдек бемалол асрлар ва минг йилларни тилга олиб гапирарди, лекин бу Хўжа Насриддинга узок муддат бўлиб туюлар ва маъюслантирар эди. У бу дунёни юлдуздан юлдузга сафар қилишда қўниб ўтиладиган карвон сарой эмас, балки ўзининг туғилиб ўсган уйи деб билар, шунинг учун у бу уйда тезроқ тартиб ўрнатишни хоҳлар эди. Беш юз минг йилдан кейин эмиш-а! Айтишга осон холос, бу муддат...

Вақт ярим кечага яқинлашиб қолганди. Хўжа Насриддин чолни ҳаёл осмонидан ерга, куни кеча шу ҳужрада бошлаган суҳбатларига қайтармоқчи бўлди.

— Эй, доно бобо,— деб гап бошлади у зўр эҳтиром билан,— ақл-ҳушимга сайқал берганингизни сезиб турганимдан ўйлайманки... яъни марҳаматингизга умид қиламанки, агар жониз бўлса сизга қандай ёрдам беришим кераклигини, энди тушунтириб берарсиз. Факирининг назарида алламаҳал бўлиб қолди, вақт ўтмоқда, сирингизни тезроқ айтсангиз.

Чол бошини қуйи солди:

— Бу кўп мушкул иш...

— Гапираверинг! Агар одам қўлидан келадиган иш бўлса бош устига. Боринг ана, одам қўлидан келмайди-

ган иш ҳам бўлсин, лекин у қадар узоқ жойда бўлмаса бас, бари бир бажараман!

Чол чуқур нафас олиб, ҳикоясини бошлади:

— Бир вақтларда мен Сукут қилувчилар ва Англовчилар тариқати борлигини билмасдим, бадавлатлигимдан кайф-сафода гуноҳли ҳаёт кечирав эдим, у вақтларда ҳали бор мол-дунёларимни камбағалларга бўлиб бериб, оч-яланғоч қолиш хаёлимга ҳам келмаган эди. Ана шу вақтлардаги беҳисоб бойликларимдан бири Фарғонадаги тоғ кўли эди. Бир куни омадим келмай, киморда шу кўлни аждарҳодек қаҳри қаттиқ ва ўргимчакдек шафқатсиз Оғабек деган бир кимсага бой бериб кўйдим. Оғабек кўлга хўжайин бўлиб олганидан кейин унинг соҳилига кўчиб борди ва кишлокнинг шўри қуриган аҳолисига кўл суви билан даланни суғорганинг учун деб жарима солди, натижада кўп кишилар кашшоклашди, ҳатто хонавайрон бўлишди.

Чолнинг ўпкаси тўлиб овози бўғилди ва гапиролмай қолди. Кўп ўтмай ўзини босиб олди-да, сўзида давом этди:

— Бу кишининг ўз фойдасини кўзлаб одамларга қилаётган жабр-ситамлари тўғрисида ҳар йили эрта кўк-лам менга хабар бериб туришади. Юрагим эзилиб зор-зор йиғлайман, қилган номаъқулчилигимга қанча пушаймон емай, лекин энди бари бир фойдаси йўқ. Бу гуноҳим тегирмон тошидек зиммамга оғир юк бўлиб тушган. Ердаги ҳаётим тугагач, у менинг самовий оламга парвоз қилишимга ҳалал беради, чунки одамзот бу дунёдаги гуноҳини ювмаса руҳи камолга етган ҳисобланмайди...

— Тушундим, тушундим!— деб унинг гапини маъқуллаб бошлади Хўжа Насриддин, чолнинг яна осмонга парвоз қилиш учун қанот ёза бошлаганини сезиб,— демак, мен ўша кўлни Оғабекдан тортиб олишим керак экан-да? Донишманд устоз, гапларингиз ҳақ, агар аввал ҳамма панд-насиҳатларингизни эшитмаганимда вази-фамни тушунолмаган бўлардим. Таксир, умрим бино бўлиб, Оғабек деган одамни кўрмаган бўлсам ҳам, лекин сизни ҳозирдан ишонтириб айтаманки, бу йил у анчагина даромадидан маҳрум бўлади. Айтинг, сизнинг ўша кўлингиз қаерда?

Чол жим турарди. Хўжа Насриддин тунги сукунат ичида, узоқдан хўрозларнинг ярим кечадаги қичқириғини эшитди.

Чолнинг сукут қилмай юрадиган сўнгги, иккинчи куни ҳам тугаб, ваъдасига мувофик, у янаги баҳоргача гапирмас бўлиб қолган эди.

— Биттагина саволга жавоб қайтаринг!— хитоб қилди Хўжа Насриддин шошиб қолиб.— Фақат биргина саволга, қўлингиз қаерга жойлашган?

Чол индамас эди.

Хўжа Насриддиннинг хуноби ошиб кетди.

— Эй муҳтарам бобо, юлдузлар аро сафар ҳақидаги узундан-узоқ гапларга, фоний дунё тўғрисидаги панд-насиҳатларга вақт топдингизу, лекин энг зарур ҳаётий нарсани айтишга фурсат бўлмади-я!

Гадой афсус ва надоматда кафти билан озгин ва бурушиқ юзини тўсиб ўтирарди.

Хўжа Насриддиннинг чолга раҳми келиб хижолатдан кип-қизариб кетди.

— Қаттиқ тегиб қўйганим учун мени кечиринг!— деди у, гадойнинг елкасига қўлини ташлаб.— Хотиржам бўлинг, билдим, қўлингиз Фарғонада, менга шунинг ўзи кифоя қилади. Руҳим бориб қўнадиган юлдуз ҳақки қасам ичиб айтаманки, қўлни ҳам, Оғабекни ҳам албатта топаман! Боғимдаги бодом гуллаши биланок сафарга жўнайман. Эй юлдуз кезар дарвиш, руҳингизни бемалол такомиллаштираверинг, қолганини ўзим дўндираман!

Қоронғида қўлмак сувларни кечиб уйига қайтиб келаркан, у гоҳ кулар ва гоҳ ўйга чўмар: «Бу гадой аҳмоқ одамми ёки доно кишими?» деб ўзига ўзи савол берарди. Тун совуқ ва нам бўлишига қарамай, ёқимли шамол ҳидидан, юлдузларнинг тиниқ ва равшан яркирашидан баҳорнинг яқинлашиб қолгани сезилиб турарди.

Хўжа Насриддин уйи яқинидаги тор кўчага бурилди. худди шу ерда қарилигидан пўстлоғи ғадир-будур ва танаси ковак бўлиб кетган терак ўсарди. Унинг танаси уй ва деворлар соясида кўринмаса ҳам, сершоҳ учи духоба тусли осмон узра нур сочаётган юлдузлар шуъласида яққол ажралиб турарди. Хўжа Насриддин сакраб, теракнинг пастки новдасини ушлаб олди ва авайлабгина аста ўзига тортди. Бундан атиги бир ҳафта илгари теракда ҳаёт асари йўқ эди, кишки уйқуда ором олиб ётар эди, бугун эса ҳали ёпишқоқ бўлмаса ҳам, ҳар қалай ҳушбўй куртаклари ниш урганди. Хўжа Насриддин энгашиб теракнинг ғадир-будур пўстлоғига кулок солди ва анча ичкаридан унга нола қилгандай билинар-

билинмас бир товуш: ярим кечадаги шамолнинг ғувиллашими, ёки терак ичидаги озуқа моддали суюқликларнинг илдиздан юқорига сирли ҳаракат қила бошлашими, эшитилди.

Учинчи боб

Ана шу унутилмас суҳбатлардан кейин Хўжа Насриддин гадой чолнинг косачасича пул ташламайдиган бўлди, лекин ҳар доим уйдан битта иссик арпа нонни озода рўмолчага ўраб келиб, унга бериб ўтар эди.

Гадой бу хайр-эҳсон эвазига илгаригидек индамай таъзим қилар ва илтижоли мўлтираб кўяр эди.

— Яқин қолди, энди яқин қолди!— дерди Хўжа Насриддин.— Тоғлардан совуқ кўтарилиб, йўллар куриса, кўлни кидириб топиш учун сафарга жўнайман.

Осмон кун сайин тиниклашиб, тобора мовий тусга кира борар, унинг юзини камдан-кам булут қопларди; туш пайтида тўн киймай офтобга чикиб ўтирган киши совқотмасди. Хўжа Насриддин баҳор бошланганини кўриб ҳаяжонланганидан озиб кетди, кўзлари ёлқинланарди, уйқуси ҳам тез-тез бузилар, сергак бўлиб қолган эди.

Яна бир ҳафта ўтди, бир куни кечаси Хўжа Насриддин уйқусизлик жонига тегиб боғчасига чикди-да, севишганидан анграйиб қолди. Ер бетида кўкимтир туман сузиб юрар, духоба осмон ғозларнинг бир-бирларини чақириб ғағиллашлари, ўрдақ қанотларининг шувиллашига тўлиб кетганди. Эркин қушлар шимол томонга учиб кетмокда эдилар. «Сафарга! Сафарга!» ғағиллаб кичкирарди ғозлар ўз галаларини юксак осмон сари чорлаб, «Тезроқ, тезроқ!» деб жавоб қайтаришарди уларга тинчимас ўрдақлар гала-гала, жуфт-жуфт ва битта-битта бўлиб, дарахтларга тегай-тегай деб ҳар тарафдан ўкдай учиб ўтишар экан. Боғчада шамол эсиб, мевали дарахтларнинг оппоқ гулларини ерга тўкар, арикларда баҳор суви шалдираб окиб ётарди, отхонада тойча бетокатлик билан пишқириб, ер тепинди. Хўжа-Насриддин осмон йўлларидаги тинимсиз ҳаракатни хийла вақтгача маҳлиё бўлиб томоша қилиб турди.

У оғилхонадаги эшаги олдига борганида тонг ёришиб қолган эди.

— Хафа бўлма, бизнинг ғам-аламли кунларимиз татом бўлди!— деди у узун кулоқ дўстининг бўйнидан кучоклаб.— Бир ҳафтадан кейин бу ердан узоқда, катта йўлларда, ғала-ғовур бозорларда юрамиз. Лекин Гулжон нима деяркин... уни қандай қилиб қўндирамыз? Унга гапнинг тўппа-тўғриси, ростини айтиб қўя қолайми? Аммо унинг феъл-атвори сенга маълум: агар у фалокат босиб дарёга чўкиб кетса,— худоё бизни бундай балолардан ўз паноҳингда сақла!— мен унинг жасадини дарёнинг этак томонидан эмас, балки бош томонидан кидиришим керак бўлади! У шунақанги қайсар!

Хўжа Насриддин ўйланиб қолди. Хаёлига ярқ этиб дам у фикр, дам бу фикр келар экан, улардан бирортаси кўнглига ўтиришмасди.

— Наҳотки миям шунчалик айниб қолган бўлса? Вафодор эшагим, нега индамаяпсан; кани, бирор маслаҳат бергин!

Эшак жавоб бериш ўрнига чуқур нафас олди ва қоринини ғулдурадди. Шу пайт куёшнинг тиник заррин нури эшик тирқишидан оғилхонага тушди; тонг отаётганини кўриб Хўжа Насриддиннинг кўзлари чакнаб кетди.

— Ҳа, топдим!— хитоб қилди у.— Модомики, мен оиламни ташлаб кетолмас эканман, оилам мени ташлаб кетиши мумкин эмасми?

Шу кунини Хўжа Насриддин бозордан қайтиб келгач хотинига бундай деди:

— Бугун даданг Ниёз отани яхши танийдиган бир бухороликни кўриб қолдим. Бу одам икки ой илгари Бухородан келган экан, ҳозир у ўша томонга борадиган карвон билан яна Бухорога қайтпти. У дадангни, соғ-саломат, ҳеч нарсадан камлиги йўқ, аммо жуда диққат кўринади, деди. Аттангки, Бухорога киришим тақиқлаб қўйилганидан биз уни бориб кўролмаймиз!

Гулжон ҳеч нарса демади, бошини тикиб ўтирган иши устига яна ҳам пастроқ энгаштирди. Хўжа Насриддин хотинига маъюс ва меҳрибонлик билан кулимсираб қараб турарди. Ҳозир бу ҳўппасемиз, кизил юзли, вайсаки хотин аввалги Гулжонга сира ўхшамасди. Лекин Хўжа Насриддин хотинига ўз тасаввуридагидай қараш одати бор эди. Хоҳласа суюкли хотинини аввалги Гулжон сифатида кўра оларди. «О, фариштам, алдаганим учун ке-

чир мени,— деди ичида у.— Ахир, феъл-атворинг ўзинга яхши маълум, инсоф билан айтгин, бундан бошқа нима ҳам чорам бор?»

Эртаси кунин у яна бухоролик киши тўғрисида гап бошлади.

— Мен уни уйга меҳмонга чақирмокчи эдим, аммо карвон Бухорога кетиб бўлди,— деди у тушки овқат маҳалида, Гулжоннинг кўзига кўзи тушмаслиги учун деворга қараб туриб. Чунки аслида, кеча ҳам, бугун ҳам Хўжа Насриддин ҳеч қандай бухороликни кўрмаган, бухоролик билан учрашгани тўғрисидаги ҳамма гапларини фирт ёлғон эди.

— Улар бир ҳафтадан кейин Бухорога етишади,— деди у ўйланиб.— Шаҳарга уйларинг тоmidан кўриниб турган жанубий дарвозадан киришади. Эҳтимол, Ниёз ота томдан бу карвонни кўриб қолар. Шунда бухоролик унга, бизнинг соғ-саломатлигимизни ва Бухородан етти кунликкина йўл бўлган Хўжанд шаҳрида эканлигимизни айтади. У яна, Ниёз отага худо еттита неварга ато қилганини, неваралари уни ҳеч кўрмаган бўлишга ҳам, жуда севишларини гапириб беради.

Гулжон хўрсиниб кўзлари жикка ёшга тўлди. Хўжа Насриддин хотинининг кўнгли юмшаб шаштидан тушганини сезди, айёрлигини ишга солиб, мақсадига етиш фурсати келганини англади.

— Отага невараларини албатта кўрсатиш керак эди,— деди у маънос овоз билан.— Мени Бухорога йўлатмай қўйган бу муттаҳам, ўғри амир худонинг қазабига учраб, кўр-басир бўлсин, аъзойи бадани ириб оқиб тушсин! Айтгандай, Бухорога бориш менга тақиқланган, сен эса у ерга болаларинг билан бемалол бораверсанг бўлади. Ҳозир йўлга тушсанг, бир ҳафтадан кейин отани зиёрат қилиб, унинг дуосини олиб ўтирган бўлар эдинг, аттангки, сизларни юборай десам пул ҳам йўқ.

— Нега йўқ бўлар экан?— деди Гулжон.— Сандикда ётган ҳамёндаги саккиз юз танга-чи?

Хўжа Насриддин сандикдаги пул ҳақида ўзидан аввал хотини гапиришини кутиб турганди. Кичкиналигидан дарёда сузиб катта бўлган миришкор қайиқчи дарёнинг ҳамма бурилиш, саё ва чуқур жойларини яхши билганидек, у ҳам гап қаёққа қараб кетишини олдиндан билиб турарди.

У қайиғини дадил олға сура кетди.

— Йўғ-эй!— деди у.— У пулга тегиб бўлмайди; у пул уй солиш учун керак. Мен у пулни таксим қилиб қўйганман.

— Таксим қилиб қўйганман? Ҳали-я?

Дарёнинг қайиқ ўтириб қоладиган жойи яқинлашганди. Буни Гулжоннинг овозидан ҳам билса бўларди. Хўжа Насриддин яна бир эшкак эшди ва сув секин оқадиган чуқур жойни четлаб ўтиб, қайиғини дарёнинг энг ўртасига, тез оқар жойига олиб чиқди:

— Авваламбор, болаларнинг иссиқ кунларда чўмилиб ҳордиқ чиқариши учун ҳовлимизда таги ва четларини гишт билан ишлаб ҳовуз қазимиз керак.

— Худди кўнглимдагини айтдингиз,— деди Гулжон.— Дарё боғимизнинг ёнгинасидан, олдигинамиздан оқиб турсину, ҳовузимиз бўлмаса-я? Мармар ҳовузимиз бўлсаям арзийди...

Қайиқ жадал сузиб борар, энди олдинда сув тубидаги тошлар устида ўйноклаётган оқ кўпиклар кўрина бошлади.

— Ҳовуз қазишга икки юз танга кетади,— деди Хўжа Насриддин икки бармоғини букиб.— Иннайкейин, мен боққа шийпон қилиб, гилам солиб қўймоқчиман. Усталарнинг гапига қараганда, бунга яна икки юз танга харажат бўлар экан. Гиламлар учун ҳам ўшанча пул тўлашга тўғри келади.

— Ҳаммаси олти юз танга бўлди,— хомчўт қилди Гулжон.— Яна икки юз танга қолди.

— Унинг ҳам ўз ўрни бор,— деди шошиб-пишиб Хўжа Насриддин,— тахта эшигимизни олиб ташлаб, ўрнига ёнғокдан ўймакор эшик қурмоқчиман. Сўнгра бўёқчи чакириб, уйимизнинг ичкари ва ташқарисини кўк гул солиб бўятмоқчиман.

Кўк рангдан ирим қилиниши бирдан унинг эсига тушиб, бу сўз оғзидан чиқиб кетганига ўзи кўрқиб кетди.

— Иморатни ташқаридан бўяшнинг нима кераги бор?— сўраб қолди бунинг устига Гулжон.

— Чиройли кўринсин дейман-да.

Тўсатдан эшкак синиб қолди, қайиқ тошга қаттиқ урилиб ағдарилди-да, гирдоб Хўжа Насриддинни домига тортиб оқизиб кетди. Жанжал-тўполоқ, кўз ёш қилиш кечгача давом этди.

— Уйни кўк гул солиб бўяшга пул бору, қаровсиз ночор дадамни бориб кўришга пул топилмас экан-да!—

жекирди Гулжон.— Қим иморатининг ташқарисини бўятади? Ер ютгур бўёгингиз ёмғир ёғар-ёғмас ўчиб кетади-ку!

Хўжа Насриддин лом-мим демади. У икки кунгача чурқ этмай хотинининг таъна ва маломатларини эшитди, аммо бунинг эвазига учинчи куни дарвоза олдида соябон арава пайдо бўлди: эри устидан ғалаба қилган Гулжон тантанали равишда болалари билан Бухорога, отасиникига жўнаб кетмоқда эди.

— Кўприк ва кия жойларда эҳтиёт бўлинг,— деб огоҳлантирди Хўжа Насриддин аравакашни.— Отни чоптирманг.

Аравакаш офтоб иссиғида мудраб ўтирарди, оғирлигини кетинги чап оёғига қўйиб ола байтал ҳам мудрамоқда, аравакашнинг от чоптириб юрган кезлари аллақачон ўтиб кетган бўлиб, Хўжа Насриддиннинг огоҳлантиришлари мутлако ортиқча эди. Хўжа Насриддин аравага похол тўшади ва унинг устидан кигиз ёпди, анча овора бўлиб уйдан ҳар хил тугунлар, саватлар, хуржунлар ташиб чиқиб, аравага жойлади; ниҳоят, уйдан Гулжон ва унинг кетидан мунчокдай тизилишиб еттита боласи: аввал катталари, сўнгра кичкиналари чиқишди, болаларнинг ҳаммаси ҳам ўғил эди.

Эгар устида пинакка кетган аравакаш бирдан кўзини очди, жўнашга тайёрлигини билдирмоқчи бўлгандек қаддини ростлаб, арава шотисига оёғини маҳкамрок тиради, камчисини силкиб қўйди ва: «Парвардигор папоҳида сақласин, омин, қани «чув» денг!» дейилишига ҳали анча вақт борлигини билганидан яна пинакка кетди. Байтал эса уйқудан уйғонмади ҳам, оёғини алмаштириб босиб гавдасининг оғирлигини ўнг томонга солди.

Хўжа Насриддин хотинини ғилдиракнинг кегайидан аравага чиқариб қўйди, кейин ҳамма ўғилларини битта-биттадан чўпиллатиб ўпиб хотинига узатди. Аравадаги жўжабирдай болалар қий-чув қилар, чинқирар ва йиғлашарди, ўртада эса, жўжаларини қаноти остига олган курк товукдек олазарак ва сўнгги дамда хафаланиб қолган Гулжон савлат тўкиб ўтирарди.

— Ҳой, дадажониси, айтган гапларимни унутмай-сиз-а!

— Йўк, бирортасиниям! Биттаси, тешик кумғонни тутаттириш, иккинчиси, мўриңи тозалаш, учинчиси, қассобга ўн олти танга қарзимизни тўлаш.

— Деворни эсдан чиқарибсиз,— деди Гулжон,— пахса деворнинг ўпирилиб тушган жойини кўрсатиб.— Деворни албатта уриб қўйинг.

— Сизлар кетишларинг биланок шу бугундан қолдирмай деворни ура бошлайман. Жон онаси, Бухорода кўп туриб қолманглар!

— Биз роппа-роса уч ойда қайтиб келамиз.

Қайтадан кучоклашиб ўпишиш, йиғлаш, кий-чув бошланди, Хўжа Насриддин ўғилларидан қайси бирини икки марта ўпиб ва қайсини ўпмаганини кий-чув ва тўполонда пайқамай қолганидан яна ҳаммасини бир бошдан ўпиб чиқди.

Бу орада куёш тикка кўтарилиб, кўланкалар қисқарган ва эрталабкига қараганда қуюклашган эди. Аравакаш уйкуга тўйиб олди, байтал оёқлари толиб бетоқатланар, жўнаш вақти бўлган эди.

— Парвардигор ўзи паноҳида сақласин, омин, қани, жўнанглар энди!— деди Хўжа Насриддин титроқ овоз билан.

— Худо паноҳида сақласин!— такрорлади аравакаш ҳам. Арава ғирчиллаб, лапанглаб, каттакон ғилдирагани секин айлантириб йўлга тушди.

Хўжа Насриддин арава кетидан борарди. Улар тор кўчадан, сўнгра бизга таниш, алалақачон япроқ ёйиб, қуюқ соя ташлаган терак ёнидан ўтишди.

Бозор ҳам ортда қолиб, ниҳоят шаҳар дарвозасига яқинлашишди.

— Бизни Бухорогача кузатиб қўймоқчи бўлсангиз, ёнимга чиқиб ўтирвола қолинг,— деди Гулжон эрига.

Хўжа Насриддин хотинининг бу ҳазилига миннатдорлик билдириб илжайди-да, аравани тўхтатиб, Гулжон ва болалари билан сўнгги марта ўпишиб хайрлашди... Кейин кўчада анча вақт арава орқасидан қараб турди, ниҳоят арава муюлишда кўздан ғойиб бўлиб ғичиллаши ҳам тинди.

Хўжа Насриддин ёлғиз колар экан, Ибн Ҳазмнинг: «Ҳижрон аламининг тўртдан уч ҳиссасини ошиқ ва тўртдан бир ҳиссасинигина маъшуқа тортади», деган сўзларини эслаб, ўйчан ва ғамгин ҳолда уйига қайтиб келди.

Серёғду ҳовлиси ҳувиллаб ётар, зарғалдоқнинг бир маромда сайрашигина эшитиларди, холос. Хўжа Насриддин илгари болаларининг кий-чувида бу қушнинг овозини ҳеч эшитмаган эди.

У уйига кирмай, саройча олдиға борди-да, эшигини кия очиб, секин ҳуштак чалди. Ҳуштакка жавоб бўлмади. У яна чалди. Саройдан бир нарсанинг оғир нафас олгани, пишиллагани, шитирлагани эшитилди ва мудрок босган, қовоғи солиқ, сояга ўрганган, офтоб ёруғига токат қиллолмай кўзини тез-тез юмиб очаётган эшаги чиқиб келди. Эшак қулоғини диккайтириб, бир нарсадан ҳайратда қолгандай атрофга қарарди.

— Нимага ҳайрон бўляпсан?— сўради Хўжа Насриддин.— Ҳовли ҳувиллаб қолганигами? Уйдагиларнинг ҳаммаси Бухорога, Ниёз отани кўргани кетишди. Энди ихтиёримиз ўзимизда, билганимизни қилиб юраверамиз.

Ҳаш-паш дегунча Хўжа Насриддин эшакни эгарлаб, устига ҳуржунларни ташлади.

— Войбўй, бўрдокига ўхшаб жуда семириб кетибсан-ку!— деди у эшакнинг қоринбоғини тортиб туриб.— Лекин бир ҳафта ўтмай този итдай этинг бориб устухонингга ёпишиши турган гап! Содик дўстим, иккаламизнинг ҳали анчагина ишимиз бор, лекин вақт тигиз, қани, йўрғала! Узоқ сафарга жўнашимиз керак!

У ҳовли эшигини ичкаридан иккита йўғон хода билан тамбалаб, устидан кулф солди ва уйдаги нарсаларини худонинг ўзи асрасин деди-да, эшагини миниб, деворнинг ўпирилган жойидан кўчага чиқди.

Тўртинчи боб

У бозордан ўтгач эшагини Гавҳаршод мачити томонга бурди.

Гадоё одатдаги жойида бошини сал кўтарганча, моувий осмонга қараб ўйчан ўтирар ва осмону фалакдаги юлдузларга парвоз қилишини олдиндан сезиб тургандек, жилмаяр эди.

Хўжа Насриддин эшагини тўхтатди:

— Эй донишманд бобо, оқ фотиҳа беринг! Мен уч ой деганда қайтиб келиб, тоғдаги кўл ҳақида, Оғабек тўғрисида сизга гапириб бераман, ўшанда ўз эътиқодим нималигини айтирман.

Ниҳоятда хурсанд бўлганидан чолнинг юзлари ёришиб кетди. У ўрнидан туриб, Хўжа Насриддинга ер баравар эгилиб таъзим қилди, овоз чиқармай, лабларини кимирлатиб дуо-фотиҳа ўқиди.

Шаҳар дарвозасидан чиқилгандан кейин йўл дарё томонга бурилди. Хўжа Насриддин эшагини аввал дарё бўйидаги боғлар орасидан йўрттириб кетди, сўнгра дала йўлига чиқиб олди. Ернинг ҳовури чиқиб ётган шудгорда одамлар ўймалашар, кўкламги ишлар айти қизиган пайт эди.

Шолипояларда одамлар учта-учта бўлиб ишлашар, бақувват ва гавдали ҳўкиз тиззасигача сув кечиб секин-аста кўпол омончи тортиб борарди, терга ботган, танаси офтобда ялтираган деҳқон букчайиб омон кетидан бормоқда, анча нарида бир лайлак ингичка ва узун кизил оёқларини баланд кўтариб, савлат билан қадам ташлаб, балчикдаги итбалик ва чувалчангларни териб ерди. «Хорманглар, худо қувват берсин!» қичқирди Хўжа Насриддин, ҳўкиз, деҳқон ва лайлак тўхтаб унга қаради, деҳқон пешанасидаги терни кўрсаткич бармоғи билан сидириб ташлаб: «Бор бўлинг, сафарингиз беҳатар бўлсин!» деб жавоб берди ва ишини давом эттираверди.

Апрель ойининг ўрталари бўлиб, дарахтларнинг сояси кун сайин қуюқлашиб борарди. Сахий баҳор мева дарахтининг асили бўлган бодомни чўлда қаққайиб меvasиз ўсадиган саксовулдан, одамларни ҳайвонлардан, паррандаларни ҳашаротлардан ортиқ ёки кам кўрмасди, уларни яшаш ва бахтиёр бўлишга баб-баравар лойик деб ҳисоблаб, ўзининг марҳамат ва эҳсонини ҳаммасига бир хилда сочарди. Баҳорнинг келишидан севиниб қушлар бараварига ҳар мақомда чуғурлашиб сайраб юбордилар, бақалар вақир-вуқурлаб, калтакесаклар чирилладилар, овозсиз чумолилар, курт-кумурсқалар, капалак ва бошқа шунинг каби майда ҳашаротлар ер узра ўрмалаб сакрай бошладилар.

Шундай шодиёна чоқда Хўжа Насриддин ҳам жим тура олмасди. У баҳорнинг ҳусн-жамолига, чарақлаб-яшнаб турган қуёшга, кенг бўшлиқларга маҳлиё бўлиб, жониворларнинг шодиёна қўшиғига жўр бўлди.

У қуйлай бошлади:

Оқар сувлар мен учун,
Болари гувлар мен учун,
Боғлар гуллар мен учун,
Менман инсон боласи!

Ноғоранинг шўхлиги,
Ҳофизларнинг кўшиғи,
Аканг барин ошиғи,
Менман инсон боласи!

Меники кенг далалар,
Эшагим ҳамроҳ бўлар,
Мени чорлайди йўллар,
Менман инсон боласи!

Сувлоққа кетаётган подани кўриб яна куйлай кетди:

Мен учун сув ятиллар,
Мен учун пода келар,
Каритолмайди йиллар,
Менман инсон боласи!

Хўжа Насриддин йўлида нимаики кўрса ҳаммасини кўшикка соларди, худо ерни юмалок қилиб яратгани сабабли ундаги йўллар бир-бирига кўшилиб бепоён чўзилиб кетганидан унинг кўшиғи ҳам бениҳоя узун эди, у бутун дунёни айланиб, жўнаган йўлига қарама-карши томондан қайтса ҳам, ҳамон шу кўшиғини куйлаган бўларди:

Ер доира мен учун,
Ҳам торгина мен учун,
Уйга қайтмай мен нечун?
Менман инсон боласи.

Гулжон қаршилар мени,
Сўкар, қамчилар мени,
Жавраб-жавраб охири
Кучоклаб, ўпар мени!
Менман инсон боласи!¹

Бу орада дала йўли тобора кенгайиб, арава изи чуқурлаша борар, аравалар, отликлар ва пиёда кишилар тобора кўпроқ дуч келарди.

Тушга яқин Хўжа Насриддин олд томондан узокдаги шалоланинг шовиллашига ўхшаш овоз келаётганини эшитиб, сесканиб кетди.

Бу — катта кўчанинг ғала-ғовури эди!

¹ Шеърларни Юсуф Шомансур таржима қилган.

Ғала-ғовурни эшитиб эшак ҳам сергакланди ва товуш келган томонга илдамрок йўрта бошлади. «Хих эшагим, хих!» бақира бошлади Хўжа Насриддин эшагини икки оёғи билан ниқтаб. Лекин эшаги бунингсиз ҳам йўртишни тезлатмокда эди. Хўжа Насриддиннинг кўзойнаги бурни устида сапчиб турарди; у кўзойнагини олиб йўлга улоқтирди, кўзойнаги тошга тегиб чил-чил бўлиб кетди.

У кўп ўтмай катта йўлга чикди. Ҳар вақтдагидек бу йўлни қуюқ чанг булути қоплаб олган эди, шу чанг-тўзон ичида тўхтовсиз равишда одамлар, отлар, ҳўкизлар, эшаклар, туялар қатнамокда эди: баъзилари Қўконга, бозорга бормокда, баъзилари эса Қўкондан келмокда эди. Уларнинг ҳаммаси бир-бирига тикилишар, бир-бирини итаришарди, отлар кишнар, сигир ва ҳўкизлар маърар, эшаклар ҳанграр ва одамлар бақирисар — кўчани қулоқни қар қилгудек ғовур-шовур тутиб кетган эди.

Насриддин Афанди эшагини шу ғала-ғовурнинг қок ўртасига қараб бурди, кўча уни дамига тортиб, оқизиб олиб кетди. Уни ўнг томонидан кимдир туртиб, чап томонидан биров итариб юборди, аллақандай бир ҳўкиз думи билан унинг юзига шапиллатиб урди, туя чучкириб унинг бошига сўлакайларини оқизди. Жазирама иссиқ ва тикилинчдан тоқати тоқ бўлган бир аравакаш: «Пўшт, пўшт!» деб унинг қулоғи ёнида қаттиқ бақирди. Насриддин Афанди аравакашнинг қамчинига зўрға чап бериб, ўзини энди бир четга олган эдики, ҳаял ўтмай юқоридан забардаст қарвон бошининг қарғиш ва сўкишлари эшитилди, у тайинланган жойга қарвонни вақтида етказиб, ўзига ваъда қилинган ҳақни олиш учун йўлдаги ҳамма тўскинликларни эзиб-янчиб ўтишга тайёр эди.

Лекин дам ўтмай, Хўжа Насриддиннинг эсанкираши йўқолиб, ўзини тутиб олди. У аравакашга қараганда ҳам қаттиқроқ овоз билан: «Пўшт, пўшт!» деб бақириб, олға юра бошлади. У ҳамроҳларини туртар, итарар ва улардан ўзиб кетар, дуч келган кишилар билан жанжаллашар, аравалар орасидан эпчиллик билан ўтиб оларди, қарвондаги туялар бир-бирига боғлаб қўйилган занжирларнинг тагидан ўтиб, эшагини қўй подаларининг гупиллаб ҳид сочувчи кул ранг тўлқинлари ичига суриб борарди...

Хўжа Насриддин кечаси йўл бўйидаги чойхонада тунади-да, саҳарлаб яна эшагини миниб йўлга равона бўлди. Қирмизи рангли бу тонг пайтида йўл жимжит ва кимсасиз эди. Карвонлар, аравалар ҳали йўлга чиқмаган, эшак ўз ихтиёри билан йўлнинг гоҳ ўнг ва гоҳ чап томонидан секин-аста юриб борарди. Хўжа Насриддин ўз фикр-ҳийлалари билан банд бўлганидан эшагининг юришига ҳалал бермас ва жиловини силкимасди. «Йўлда яна бир кеча тунасам, эртага Қўқонда бўламан! Қўқон бозорида Оғабек тўғрисида бирон гап эшитиб қоларман», деб ўйлади Хўжа Насриддин ва унинг кўз ўнгида Қўқоннинг гузар ва майдонлари, мачитлари, бозорлари, хоннинг баланд девор билан ўраб олинган ҳарамхонали саройи пайдо бўлди (овозаларга қараганда, ҳарамхонада хоннинг икки юз ўттиз еттита хотини бўлиб, йилнинг рўзадан бошқа вақтдаги ҳар бир кунига биттадан хотин тўғри келар экан). Хўжа Насриддин бир вақт Қўқонда бўлган ва анча замонгача унутилмайдиган ишлар қилган эди; у саратондаги иссиқ кечани, ҳарам деворидаги арконни, қоронғи ва дим йўлак ва хилват жойларни эсга олиб, кулимсираб кўйди ва ниҳоят... Лекин шу ерда Хўжа Насриддин хаёл аргумоғини бирдан тўхтатди. «Эй севиклим Гулжон, сени сайлаб олганимдан бери мен ҳамма вақт ва ҳамма ерда, ҳатто узок юртларда ҳам сенга вафодор бўлиб қолмоқдаман!» деди ичида. У ўз олижаноблигидан хурсанд бўлиб ва таъсирланиб, ўзини ҳаммомдан чиққан кишидай енгил ҳис қилди, намикқан ярим юмук кўзлари билан атрофга қаради ва кутилмаган бир ҳодисани кўриб эгардан йиқилишига сал қолди.

Унинг эшаги катта йўлда эмас, балки шудрингли қалин барра кўкат босиб ётган эгри-бугри тор сўкмоқ йўлда турарди, пастда, тоғ ён бағрида кўпириб ва айланиб-айланиб шиддатли тоғ дарёси окмоқда, ён томонда кўм-кўк жийдазор қийғоч гуллаган. Олдинда эса, қорли чўққилари булутлар билан ўпишган юксак тоғ тизмаси бўкчайиб кўринарди, бу тоғ тизмаси бир соат илгари йўлнинг ўнг томонида эди.

— Вой ҳаром ўлгур, кашкир билан калтакесакдан тарқаган лаънати, мени қаерга олиб келиб кўйдинг!— деб ўшқирди Хўжа Насриддин эшагига.— Мен илгари бу жойларга ҳеч келмаганман, бу сўкмоқ йўл қаерга олиб боришини ва пастда ҳайкириб оқаётган дарё қайси

дарёлигини билмайман! Катта йўлдан нега четга чиқдинг, ниятинг нима ўзи?

У камчинини кўтариб, эшагини бошлаб саваламоқчи бўлди-ю, лекин кўли бормади, чунки атроф тинч ва оёқсиз эди, жийдазордан асалариларнинг ёқимли гувиллаши ва сертук арилларнинг йўғон овоз билан гўнриллаши эшитиларди, қуёш илик ёғдулари билан эркалатар ва баланд осмон артилган шишадай тиниқ эди.

— Ё, ҳов анови кўл қаердалигини дуч келган бирон эшакдан, ўз ошнангдан суриштириб билиб олдингми? — сўради Хўжа Насриддин. — Хайр, майли, йўлни сен танлай қол: сен хўжайин бўл, мен хизматкор бўла қолай, хоҳлаган томонингга юравер, мен оркангдан бораман.

Хўжа Насриддин бу сўзлари кўп ўтмай амалга ошишини, чиндан ҳам ҳадемай эшагига хизматкор бўлиб қолишини, эшаги эса унинг золим, қаттиқ кўл хўжайинига айланишини шу пайтда хаёлига келтира оларди дейсизми? Эзгу ният Музаффар Юсуф Ражабийнинг: «Ҳикоя қилганингда ўз думининг учини тишламоқчи бўлиб ёнгшиб гир айланувчи кучук болага ўхшаб ҳаракат қилма» деган сўзларини эсда тутиб, олдинга чопиб кетмай, китобимизнинг навбатдаги бобига ўтамиз; бу бобда Хўжа Насриддиннинг ўз номи билан яккама-якка олишгани ва охир-оқибат балого қолгани ҳикоя қилинади.

Бешинчи боб

Хўжа Насриддин бир оз дам олгач, яна эшагига минди-да, жиловни кўйиб юбориб, йўл танлаш ихтиёрини эшагига топширганча хаёл дарёсига чўмиб кетди.

Сўқмоқ йўл тобора юқорига кўтарилди, дарё чуқур дара ичига яшириниб, кўздан ғойиб бўлди, пастдан унинг гувиллаган товуши эшитиларди, йўл-йўлакай жуда кўп тез оқар майда ариқлар учради. Ҳар жой-ҳар жойда ариқларга тор дара устидан ошиб ўтадиган тарновлар ўрнатилган эди, йўсин босиб кетган бу тарновларнинг шаффоф суви пастга — чуқурликка жилдириб оқиб тушарди. Кўп ўтмай, сўқмоқ йўл майда баргли хушбўй жийдазор, чирмовуқ ва ёввойи узум бутазорига олиб чиқди; қуёшнинг иссиқ ёғдулари дарахт шохлари орасидан ўтиб, Хўжа Насриддиннинг юзида танга-танга бў-

либ жилваланарди; шу пайт унинг хаёлини банд этган фикрлар гўё кўланкадай тарқалиб кетди.

Энг яқиндаги қишлоққа бир ярим соатлар чамасида етиб бориш мумкин бўлса-да, забтига олган баҳор куёшининг иссиғи бунга халақит берарди. Хўжа Насриддин эшаги устида тўнини ечиб қўйлақчанг бўлиб олди-да, юзидаги терини рўмолчаси билан тез-тез арта бошлади. Қишлоқ уни жар тепасига қурилиб ҳамма томондан тоғ шабадаси ғириллаб уриб турган салқин чойхонаси билан кутиб олди.

Норғул чойхоначи янги чойхўр келганига хурсанд бўлиб, чойдишга ўт ёкди, ҳамма ёқни Фарғона тоғларига хос арча дарахтининг муаттар ҳиди тутиб кетди.

Чойхонада, Хўжа Насриддиндан ташқари, яна тўртта меҳмон бор эди: бири сарғиш, кул ранг соқолли ва барок қошли бир чол бўлиб, чамаси, шу қишлоқлик деҳқон эди; меҳмонларнинг иккитаси чўпон бўлиб, оёқларига хом теридан тикилган юмшоқ бошмоқ кийиб олишган, болдирларини тиззаларига қадар қалин наMAT билан ўраб устидан боғлаб қўйишганди. Эгиларига енгсиз кигиз чакмон кийиб олишган; тўртинчи меҳмон озғин ва рангида қони йўқ этикдўз ёки кийим тикувчи дайди ҳунарманд эди; у ёнбошлаб, хуржунини тирсағи билан босиб ўтирарди. Улар зич давра қуриб, бир чойнак чойни битта пиёлада навбатма-навбат ичарқанлар, тақиқланган алланарса тўғрисида шивирлаб сўзлашмоқда эдилар, бу уларнинг Хўжа Насриддинга ҳадиксираб қараб қўйишларидан очик кўриниб турарди.

Хўжа Насриддин суҳбатга халақит бермаслик учун уларга орқа қилиб, жар томонга қараб ўтирди. Пастда гўзал водий: далалар, боғлар, қишлоқлар ястаниб ётар, ундан нарида қия тепаликлар ва яна ҳам нарироқда тоғлар қад кўтариб турар эди. Бу тоғларнинг орқа томони Ҳиндистон эди. Эрталабки туман тарқалган бўлиб, тоғлар бериюроққа келиб қолгандай туюларди. Қорли далаларнинг оппоқ қўйни, бинафша рангли соялар тушиб ётган ўпқон, жар ва даралар яққол кўзга ташланарди, далалардан пастда, кул ранг тошлоқ ён бағирларда қумуш жилғалар илондай буралиб оқарди. Хўжа Насриддиннинг юзига тоғ томондан салқин қор шабадаси келиб урилди.

Чойхона бурчагидаги пичир-пичир эса ҳамон давом этар ва тобора авжига чиқмоқда эди, Хўжа Насриддин

ўзига орқа томондан тўрт жуфт кўз қараб турганини сезди. «Менинг тўғримда гаплашишяпти, ҳозир олдимга келиб, савол беришади» деб ўйлади у.

Дарҳақиқат шундай бўлди: чол ўрнидан туриб, унинг ёнига келди.

— Ассалому алайкум, вайрона кишлоғимизга кадам ранжида қилган йўловчи! Бундай қарасак, этигингга сарик чанг ўтириб қолибди, бизнинг жойларда эса йўллар тошлоқ ва чанги оқ бўлади. Шунинг учун биз сени Фарғона водийсидан келган мусофир бўлса керак деб ўйладик, хато қилмабмизми?

— Ҳа, мен фарғоналикман,— деди Хўжа Насриддин пиёлани чертиб чолга чой узатар экан.

— Эй, барака топкур йўловчи, ундай бўлса айт-чи,— илтимос қилди чол пиёлани кўлига оларкан, рўпарага ўтириб,— кейинги кунларда водийда қандай воқеалар рўй берди? Хўжанд новвойлари ғалаён кўтаришмадими? Конибодом жувозкашлари солиқ тўламай қўйишмадими ишқилиб? Ўратепа тинчми?

— Ҳеч нарсадан хабарим йўқ,— жавоб қайтарди ажабланган Хўжа Насриддин.

Чол ошналарига маъноли кўз қисиб қўйди.

— Мен ҳам ҳеч нарса эшитганим йўқ, ўзим шунчаки, эҳтиёти шарт сўраяпман-да,— деди у муғамбирона.— Бизнинг кишлоқ чет жой, водий кишилари бизнинг кишлоққа аҳён-аҳёнда бир келишади холос, шунинг учун сўровдим...

— Эҳтиёти шарт денг-а?— илжайди Хўжа Насриддин,— бўлмасам, эшитмаган, бўлсангиз, эшитиб қўйинг, Конибодом жувозкашлари солиқни бекам-кўст тўлашяпти, яна «эҳтиёти шарт» шуни ҳам айтиб қўяйки, Хўжанд шаҳри ўз жойида турибди, унч ер ютгани йўқ, Наманган атрофида оғзидан олов сочувчи аждаҳо пайдо бўлгани йўқ. Тағин «эҳтиёти шарт» бирор саволингиз борми?

Чол Хўжа Насриддиннинг пичингига тушунди, барок кошларини чимириб жим туриб қолди: у номаълум кишига сир айтишдан кўркар ва ўйлаб турган саволини беролмай қийналарди.

Хўжа Насриддин чолнинг мушқулини осон қилди:

— Отахон, кўзимга тикилиброқ қаранг-чи, айғоқчига ўхшармикинман ёки йўқми?

— Худди кўнглимдагини топдинг,— жавоб берди

чол.— Мен сенга қалтис бир савол беришимни ҳам, бермаслигимни ҳам билмай, кўрқиб турибман. Аммо агар сен бизнинг олиҳиммат ҳокимларимизни, ўша конхўрларни... яъни у адолатпешаларни билсанг эди... илоё бахтимизга уларнинг азиз умри бундан ҳам зиёда бўлсин, тахти салтанат ҳалол кўлларидан асло нари кетмасин?

— Отахон, ҳокимларни, давлат паноҳларни мақтайверманг. Айғоқчи эмаслигимни айтдим-ку, ахир сизга.

— Йўловчи, ишонса бўладиган одам кўринасан, сенга ростини айтиб қўя қолай. Сендан,— деди чол ва сўнг-ра овозини пасайтирди, унинг учта шериги сурилиб яқинроққа келиб ўтирди.— Сендан Хўжа Насриддин ҳозир шу ёқларга келганми-йўқмилигини сўрамоқчи эдик.

Хўжа Насриддин уларнинг оғзидан ҳамма нарсани эшитишга тайёр бўлса ҳам, лекин ўз номини эшитаман деб сира-сира ўйламаганди. Шунинг учун бўлса керак, ичаётган чойи томоғига тикилиб калкиб кетди.

— Ҳа, ҳа, Хўжа Насриддин шу ерда пайдо бўлиб қолибди!— деб шивирлаб чолнинг сўзини қувватлади ёш чўпон.— Кўйчивонлардан бири Хўжанд яқинидаги катта йўлда уни ўз кўзи билан кўрибди...

— Бу кўйчивон-бир вақтлари Бухорода турган, шунинг учун Хўжа Насриддинни яхши танийди,— деб кўшиб кўйди, ўткир кўзлари қалин ва жаҳлдор кошлари остида чакнаб турган қора соқолли, баланд бўйли, бугдой ранг иккинчи чўпон.

— Хўжа Насриддинни кўйчивонгина эмас, Қўқоннинг ўша катта йўлида бир карвонбоши ҳам кўрган экан,— деб изоҳ берди чол.

Хўжа Насриддин бу сўзларни тинглар экан, қора кўз-ойнагимни барвақт ечган эканман, деб ўйларди. Уни таниб қолишибди: у кичкина чойхонада ўз номи тилга олиниши билан ҳаяжонга келган Қўқон, Андижон ва бошқа шаҳар бозорларининг шовкин-сурони тобора кучайиб бораётганини хаёлан эшитиб ўтирарди. «Бу шовшувлар бемаҳал бўляпти-да!— деб ўйлади у.— Мишмишларга дарҳол барҳам бермоқ керак!»

— Яхшилар, сиз янглишяпсиз,— деди у суҳбатдошларига.— Карвонбоши билан кўйчивон бошқа одамни Хўжа Насриддинга ўхшатган бўлса керак. Унинг ҳозир бу яқин атрофда эмаслигига ишончим комил.

— Уни шаҳарма-шаҳар ва қишлоқма-қишлоқ юриб

олди-сотди килувчи бир савдогар ҳам кўрибди-ку!— куйиб-пишиб эътироз билдирди, ҳаяжонлангандан озгин ва консиз юзларига қизил югурган ҳунарманд.

«Савдогар ҳам таниб қолган экан!— деб ўз ичида хитоб қилди Хўжа Насриддин.— Ҳақиқатан шайтоннинг гапига кириб кўзойнагимни ташлаган эканман!»

— Демак, Фарғонада Хўжа Насриддинга ўхшаган одам бор экан,— деди у.— Қайтариб айтаманки, ҳақиқий Хўжа Насриддиннинг бу жойлардаги йўлларда пайдо бўлиши ҳеч мумкин эмас.

— Эй йўловчи, хўш, нега пайдо бўлмас экан? Бу гапингни нимага ишониб айтяпсан?— сўради чол.

Кумғон ёнидан чойхоначининг ҳам овози эшитилди:

— Агар чиндан ҳам Хўжа Насриддин бундан бир ҳафта илгари узоқ бир жойда саёҳат қилиб юрган бўлса, нима учун энди бизнинг юртда пайдо бўлолмасин?— Чойхоначи суҳбатдошлар олдига бир чойнак чой келтириб қўйди-да, бўшаган чойнакларни қўлига олди.— Унга бутун дунё бир қадам, у бир йили Ҳиротдан Самаркандга тўрт кун деганда кела олди-ку, ахир!

— Ҳамма гап шундаки, у энди саёҳат қилмайди,— деди Хўжа Насриддин.— Энди у аввалги Насриддин афанди эмас. У бола-чакаларини кўпайтирди, ҳовли сотиб олди ва илгариги жаҳонгашталигини ташлади. Кўк эшаги офилхонада ётавериб кун сайин йўғонлашмокда, Хўжа Насриддиннинг ўзи ҳам хонанишин бўлиб олиб, жуда бесўнақай семириб кетган. У ақлини йўқотиб, танбал бўлиб қолган, бирон кишининг таниб қолишидан ҳадиксираб, ҳозир уйидан қора кўзойнаксиз чикмайди.

— Боз устига у ўлгудек кўрқок ҳам бўлиб қолган демокчи бўляпсизми?— сўради титроқ овоз билан қора соқолли чўпон.— Унинг ҳеч қачон, ҳеч кимдан кўрқмаганлигини ҳамма билади!

— Ўзиям ўлгудек мақтанчоқ эди,— менсимай жавоб қайтарди Хўжа Насриддин.— Унинг тўғрисидаги гапларнинг бири рост бўлса, ўнтася ёлғон.

— Ёлғон?— сўради қизишиб ҳунарманд.— Хўш, агар Хўжа Насриддин ҳақидаги гапларнинг ҳаммаси ёлғон бўлса, золим амалдорларни дағ-дағ титратаётган киши ким бўлди экан?

Иккала чўпон, чойхоначи ва чол бир-бирларига қарашиб, кўз қисишиб олишди.

— Билмадим, билмадим,— деди Хўжа Насриддин

уларнинг гумонсираб бир-бирларига қарашиб олишганини пайқамай.— Менга яна шу нарса маълумки, у ўз номини ўзгартириб олган. Унинг ҳозирги номи Узоқбой, ҳозир у...

У гапини охирига етказолмади: чойхоначи ирғиб туриб зилдай мушти билан унинг орқасига боплаб бир туширди, шу пайтда ёш чўпон унинг гоҳ ўнг ва гоҳ чап биқинига мушт сола кетди, чол эса заиф бармоқлари билан унинг соқолини чангаллаб олиб, ўшқира бошлади:

— Демак, бизнинг Хўжа Насриддинимизни Хўжа Насриддин бўлмай қолди, деб иғво қиладиган сен экансан-да, лаънати айғоқчи!

— Хўжа Насриддинга тухматлар ёғдириш ва уни ёмонотлиқ қилиш учун ҳамма ёққа атайлаб айғоқчилар юборилган, бу ҳам ўшаларнинг бири!— деярни ҳунарманд ичига қаттиқ, оғир ва қиррали бир нарса солинган қопи билан Хўжа Насриддинни дўппослаб.

— Тўхтанглар!— бакирди Хўжа Насриддин, гоҳ боши ва гоҳ биқинини пана қилиб.— Хўжа Насриддин учун кимни ураётганингизни бияпсизларми? Сиз унинг ўзини уряпсиз...

Қовурға суяқларини синишдан асраш ниятида Хўжа Насриддин, гарчи ишонишлари мушкул бўлса ҳам, уларга ўзини танитиш учун энди оғзини жуфтлаган ҳам эди, лекин бунга чойхоначи халақит берди. У Насриддинни боплаб бир тепиб юборган эди, супадан йўл бўйига, эшагининг оёғи олдига учиб тушди.

— Лаънати, йўқол бу ердан, бундан кейин қишлоғимизга қадамнингги кўя кўрма! Худди биқинингдан дарча очиб кўяман!

Хўжа Насриддин чурқ этмай, эмаклаб ўрнидан турди, эгарга сакраб миниб, вой-войлаганча эшагини йўртириб, йўлга равона бўлди. У орқа томонда, чойхона тарафда беш кишининг сўкинаётганини эшитди.

Олтинчи боб

Унинг ўз исми билан яккама-якка олишгани ана шундай қайғули ҳолда тугади— бу нарса кўп кишилар учун ибратлидир. Шоир Хўжа Ҳофизнинг беназир ғазалларини масхара қилгани учун Шероз шаҳри бозорида оломон томонидан дўппосланган Ҳофиз исмли қизиқчи

ва майхўр бир кишининг қуйидаги сўзларини эслаш ўринлидир: «Эй шарафли номим, илгари сен меники эдинг, эндиликда мен сеники бўлдим, аввалги вақтда бир канча кунли йўлда мендан ўзиб кетиб, олдинда борганинг учун шодланардим, энди эса оёғингга тош бойлаб кўйгим келади; мен бир отман, сен эса мени миниб олиб, бошимда қамчи ўйнатиб турган раҳмсиз чавандозсан! Бу бевафо дунёда кишининг ҳатто шон-шуҳрати ҳам ана шу зайлда унинг зарарига айланади, уни мушкул аҳволга солиб қўяди!..»

Икки-уч чақиримча йўл босгач, Хўжа Насриддин эшагини тўхтатди ва ерга тушиб, йўл четидаги тошга ўтирди-да, қўл-оёқларини, бўйин ва бошларини ушлаб кўра бошлади. «Исқирт ҳунарманд, илоҳи қалтироқ касалига гирифтор бўлгин!— деб вайсар эди у, баданининг мўматалоқ бўлиб кўкарган жойларини силаб.— Фалокат қопидаги нима бўлсайкин? Қайроқ тошларми, дазмолмикин ёки этик қолипларимикин?»

Чойхонадаги воқеани ўйлаб, кизикчи ва майхўр Ҳофизнинг шикоятини ўзига татбиқ қилар экан, у офтобда кизиган тошлоқ йўл билан яна олға равона бўлди. Унинг димоғига ҳамон ўша гуллаб турган жийдазордан асалнинг ўткир ҳиди келиб урилар, тошлар устида ранго-ранг: фируза, ёқут, кўк, яшилтоб, кул ранг тусли калтакесаклар исиниб ётишарди. Осмонда тўрғайлар сайрашар, қуёш шуъласида асаларилар ялт-юлт товланар, ниначилар шиша қанотчаларини пирпиратардилар; хуллас, теварак-атрофдаги ҳамма нарса бир соат аввалгидек бўлиб, Хўжа Насриддин ўзини йўлда тўхтамаган ва жар тепасидаги меҳмонсевмас чойхонага кириб чиқмагандек ҳис қиларди.

У кўрган-билганлари ва бошидан кечирганларини эсида яхши сақлай оларди, лекин керак вақтда уларни унутиб юбориш ҳам қўлидан келарди. Бунинг устига бел ва биқинларидаги оғриқ тўхтади, бунинг учун у калтакнинг зарбини камайтирган тўнига раҳматлар айтди. Кўп ўтмай ҳафалиги бутунлай тарқалиб, аввалига илжая бошлади, сўнгра қаҳқаҳа уриб кулиб юборди:

— Гапимни эшит, вафодор эшагим! Ҳозир мени Хўжа Насриддинни ҳимоя қилиб ура бошладилар; энди уни деб осишлари қолди, холос!

У бировнинг аста инграган овозини эшитиб, ўзининг ҳазил-мазах гапларини бас қилди.

Эшак пишқириб, қулогини диккайтирди-да, таққа тўхтади.

Хўжа Насриддин ўнг томонга қараб, дарахт тагида чопонига бурканиб ётган бир кишини кўрди.

— Ҳой биродар, сизга нима бўлди? Бу ерда нима қилиб ётибсиз, нега бу қадар инқиллайсиз?

— Жон бераяпман,— базўр жавоб берди чопон ёпи-ниб ётган киши оҳ-воҳ қилиб.— Бундай оғир дардга муб-тало қилгандан кўра тезроқ жонимни ола қолсанг-чи, деб худодан сўраяпман.

Хўжа Насриддин раҳми келиб эшагидан тушди.

— Бундай оғир дардга қачон чалинувдингиз?— сў-ради у энгашиб бемордан.

— Беш йилдан бери азобдаман,— ингради бемор.— Қасалим ҳар йили баҳорда, худди шу маҳалда кўзғаб, бир ой дўзах азобига солади. Қасалим зўриқиб кетмас-лиги учун олдиндан бир иш қилар эдим; бу сафар ана шу ишни вақтида қилолмаганимдан йўл бўйида мана шундай ғариб ва нотавон бўлиб ётибман.

— Хафа бўлманг,— деди Хўжа Насриддин.— Энди сизнинг ёрдамчингиз ҳам, жонкуярингиз ҳам бор. Биз икковлашиб яқин бирор қишлоққа етиб оламиз, табиб топамиз, унинг кўмагида керакли шифобахш ишчингизни қилиб оласиз.

— Табиб топамиз? Бу ишга табиб-мабибнинг кераги йўқ...

Бемор ўрнидан сал туриб, чопонини бошидан олиб ташлади, унинг ихчам бурунли, турли ранг кўзли товоқ-дай юзида мўйлов ва соқол деган нарса йўқ эди; бир кў-зига оқ тушган, хира кўринарди, иккинчи, сарик ва юмалоқ кўзи эса ниҳоятда қаттиқ тикилиб турганидан Хўжа Насриддин ўзини нокулай сезди.

— Барака топкур, мени қишлоққа олиб боринг!— деди бемор чуқур нафас олиб ва оҳ-воҳ қилиб чопон остидан чикди.— Қишлоққа олиб кетинг; эҳтимол, ўша ерда одамлар орасида дардим бир оз енгиллашар.

У бир амаллаб эшакка миниб олди. Эшак ўз устида касал одам ўтириб бораётганини сезиб, тепаликлардан пастга секин тушар ва ариқлардан ҳатламай кечиб ўтар эди. Хўжа Насриддин оҳ-воҳ қилаётган ҳамроҳига кўз кири билан қараб, эшак ёнида бораркан: «Бу уччига чиқ-кан муттаҳам ва фирибгар одам бўлса керак, бўлмаса нима учун сарик кўзи билан бундай муғамбирона қарай-

ди?— деб ўйларди.— Балки мен янглишиб, афт-башараси совуқ бўлса ҳам, соф ният одамдан ноҳақ шубҳаланаётгандирман?» дерди. Қисқаси, Насриддин беморни фирибгар дейишга кўнгли чопмасди. Айни вақтда у ҳам-роҳи тўғрисида яхши фикрда бўлишга ҳар канча уринса ҳам, лекин бирдан-бир соғ сариқ кўзидаги муғамбирона қарашни кўриб ташвишланар ва уни ёмон киши деб ўйлар эди.

Йўл тиккасига пастга қараб кетди. Иккита муюлишдан ҳам ўтилди. Хўжа Насриддин пастдаги қишлоқчанинг сариқ текис томларини кўрди. Чойхонани тиник осмонга буруксаётган тутунидан танир экан, боя хўп таъзирини еганини эслаб, теварак-атрофидаги одамларнинг ўзи ҳақидаги ҳеч қандай гапларига аралашмасликка қарор қилди.

Бир кунда икки марта калтак ейиш пешанада бўлганидан кейин ундан кочиб қутулиб бўлмайди; Хўжа Насриддин ҳам бир кунда икки марта калтак еди.

У чойхонада кўрпа топиб, касални авайлаб ётқизди, кейин чойхоначидан табибни суриштирди.

— Табибни чақириш учун нариги қишлоққа одам юборишга тўғри келади,— деди тор пешанали, калта, сержун, қизил бўйинли, пакана, хумкалла чойхоначи.— Табиб келгунча касал чой ичиб турсин, балки енгил тортар.

Касал икки чойнак чойни ичиб олиб, бошини ёстикка қўйди ва оҳ-воҳ қилиб алаҳсираганча пинакка кетди.

Хўжа Насриддин Оғабекнинг тоғдаги кўли каердалиги тўғрисида бирор нарса билиб олиш ниятида бошқа чойхўрлар олдига бориб ўтириб, уларнинг суҳбатига аралашди.

Лекин уларнинг биронтаси ҳам кўл ҳақида ҳеч нарса билмас экан. Улар йўловчи қидириб юрган Оғабек номли одам ўтган йили чўлоқ сигирини ҳийла-найранг билан мактаб харидорга бошлаб пуллаган тегирмончи эмасмикин? Балки темирчи Оғабекдир? Ёки, катта ўғлини яқинда уйлантирган Оғабек бўлмасин, деган мазмунда мужмал гап қилишди.

— Раҳмат сизга, яхшилар, лекин мен айтган Оғабек бутунлай бошқа одам.

— Бутунлай бошқа? Ундоқ бўлса, у бултур кузда кўприкчадан ўтаётиб юк ортилган ҳўкиз-пўкизи билан сойга қулаган Оғабек эмасмикан? Ёки отарчи Оғабек-

микин?.. Хўжа Насриддинга ёрдам бериш мақсадида улар Оғабек номли ўн беш кишининг дарагини айтдилар, лекин булар орасида тоғ кўлининг эгаси йўқ эди.

— Ҳечқиси йўқ, мен уни бошқа жойдан топаман,— деди суҳбатдошларининг эзмалигидан зериккан Хўжа Насриддин.

— Хайр, парвардигор сиздан ўз илтифот ва марҳаматини сира кам қилмасин,— деб жавоб қайтаришди улар, Хўжа Насриддин қидирган одамини топишда ёрдам беролмаганларига ич-ичларидан хафа бўлиб.

Шу вақт орқа томондан биров Хўжа Насриддиннинг елкасига аста туртди, у туртган киши чойхоначи бўлса керак, деб ўйлаб, орқасига ўгирилди ва ҳайратдан бақрайиб қолди. Унинг олдида бундан бир соатгина аввал нариги дунёга сафар қилай деб инграб ётган касал мамнун илжайиб турар, япалоқ юзи ялтираб сариқ кўзи билан ўғри мушукдай бежо қарарди.

— Мени туртган сизмисиз?

— Ҳа, мен!— шартта жавоб берди бир кўзи кўр киши.— Мен сизга айтсам, энди чойхонада ўтираверишимизнинг ҳожати йўқ.

— Хўш, шифобахш ишингиз нима бўлади? Биз табибни кутяпмиз.

— Ҳаммаси қилиб бўлинди. Бундай ишда ортикча киши халақит беради холос; касаллигимда ҳамма вақт ўзимни ўзим даволайман, бу ишга табибни аралаштирмайман.

Хўжа Насриддин унинг дарров тузалиб қолганига ажабланиб чойхоначи билан ҳисоб-китоб қилди-да, эшаги томон юрди. Кўр чаққонлик билан ундан илгари эшак олдига бориб қоринбоғини тортиб боғлади. «Яхшилиқни билар экан»— ўйлаб қўйди Хўжа Насриддин кўнглида.— Энди қаерга бормоқчисиз?— сўради у бир кўзи кўр кишидан,— иккаламизнинг йўлимиз бир бўлса керак, мен Қўқонга боряпман.

— Яхши одам, кўп раҳмат, мен ҳам ўша ёққа кетяпман!— хитоб қилди кўр ва лип этиб эгарга миниб олди; у Хўжа Насриддиннинг сўзларини ўзича, яъни, мен эшакда, эгаси эса пиёда кетар экан, деб тушунган эди.

— Бундан кўра тўппа-тўғри менинг елкамга миниб ола қолганингиз яхшироқ бўларди,— деди Хўжа Насриддин.

Кўр бу пичингдан мулзам бўлиб, қоринбоғни текши-

риб кўрмоқчи эдим, деб ўзини оклай бошлади. «Хайрият, ўялишни билар экан» кўнглидан ўтказиб қўйди Хўжа Насриддин.

Яна йўлга тушдилар. Кишлоқдан чиқилгач, йўлнинг икки томони бўйлаб ям-яшил боғлар ястаниб ётар, нариги боши қия ён бағирликкача бориб тақалган бу боғлар катта-кичик йўнилмаган тошлардан қурилган пастак, бел баравар деворлар билан ўраб олинган эди. Бу ерга — тоғ этагига баҳор кеч келганди, чунки йўлларнинг кўтарилиш, тушиш ва бурилиш жойларидан ўтиш баҳор учун ҳам қийин бўлгандек дарахтлар эндигина гуллай бошлаган эди.

Тошлоқ тор йўлда одам зоти кўринмасди, билинар-билинемас арава йўли шу ерда тамом бўлиб, энди довогача факат эшак, от ва туюда бориларди. Кўтарилган сайин қорли чўққилардан эсган шамол совуқ туюлар, ариқлардаги муздек лойка сув тобора тўлиб оқар, тева-рак-атрофдаги яшил яланглик тагин ҳам кенгаярди. Осмон кўм-кўк. Ҳаво ҳаддан ташқари енгил бўлганидан Хўжа Насриддин тўйиб нафас ололмасди.

Кўр ҳам зўрға нафас оларди, лекин Хўжа Насриддиннинг унга раҳми келиб дам-бадам эшагини думидан тортиб тухтатса-да, кўр юришини тезлаштирмас эди.

— Сиз жуда шошиляётганга ўхшайсиз-а?

Кўр жавоб қайтармай, кайрилиб йўлга қараб қўйди.

«Балки, у фирибгар эмасдир?— деб ўйлашда давом этди Хўжа Насриддин, ҳамроҳининг ўғри мушукдек муғамбирона қаровчи сариқ кўзини эсдан чиқаришга уриниб.— Эҳтимол, у оиласини тезроқ бориб кўриш ёки бошига мусибат тушган ошнасига ёрдам беришга кетаётгандир?..»

Унинг бундай янглиш тахминлари кўпга бормади.

Орқа томондан узокда келаётган от туёқларининг дукур-дукур товуши эшитилди.

Бир кўзи кўр киши юришини тезлатди ва атрофга ҳадиксираб қарай бошлади.

— Орқамиздан от қўйиб келишяпти,— деди бардош беролмасдан у.

— Келишса келишаверсин, кўча кенг, ҳамма сиғиб кетади,— деб қўйди парвосиз Хўжа Насриддин.

Ўн қадамча юрилгач, кўр тагин гап бошлади:

— Негадир жуда чарчадим. Бирор четроқ ерда, тошлар орқасида дам олсак яхши бўлар эди.

— Четга чикиб нима киламиз?— эътироз билдирди Хўжа Насриддин.— Йўл бўйида ҳам дам олаверамиз.

— Тошларнинг панасида дам олганимиз маъкул: шамолдан холи,— деди бир кўзи кўр ғалати қилиб. Унинг сариқ кўзи кенгайиб ва коронғилашиб кетди.

От туёқларининг дукури жуда яқин жойдан эшитилди, кўр довдираб турган ҳам эди, шу пайт муюлишда отлиқлар пайдо бўлди. Олдинда чойхоначи оёқларини икки томонга осилтириб яйдоқ отни чоптириб келар, унинг орқасидаги отлиқлар эса ҳув бояғи чойхўрлар эди.

— Тўхтанглар!— дағдаға қилиб бақирди чойхоначи.— Тўхтанглар деяпман, лаънати ўғрилар!

У Хўжа Насриддинни оз бўлмаса ерга йикитиб юборай деб, оти туёқлари остидан майда тошлар сачратганча олдинга ўтиб кетди, сўнгра, бирдан тизгинни тортган эди, от олдинги оёқлари билан кўкка сапчиб йўлга кўндаланг туриб қолди.

Бошқа отлиқлар ҳам етиб келиб отдан тушишди ва Хўжа Насриддин билан ҳамроҳини куршаб олишди.

— Уйнинг куйгурлар!..— ўшқирди ҳансираб чойхоначи.— Ўратепа мискарлари ишлаган янги мис кумғоним қани? Қайси биринг олгансан?

У эшак ёнига келиб, хуржунни титкилай бошлади.

— Кумғоним дейсизми?— ҳайрон бўлиб сўради Хўжа Насриддин.— Эй биродар, ахир, нарсаларингиз қардалигини ўзингиз билсангиз керак. Нега хуржунни титкилаяпсиз? Е кумғонингиз оёқ чиқариб хуржунга тушиб олган деб ўйлаяпсизми?

— Оёқ чиқариб? Хуржунимга ўзи кириб олган деяпсанми, разил ўғри?— бўғилиб бақирди жаҳли чиққандан бўйнигача қизариб кетган чойхоначи.

У шундай дер экан, хуржуннинг ўнг кўзидан ярқиллаган янги мис кумғонни тортиб чиқарди. Хўжа Насриддин ҳайратдан турган ерида котиб қолди.

Чойхоначи хуноби ошиб кўкрагига муштлай бошлади, бу унинг шерикларига бир ишора бўлди. Улар ҳашпаш дегунча Хўжа Насриддин ва кўр ҳамроҳини ерга ётқизиб дўппослай кетдилар. Хўжа Насриддин ичида калтак ўтказмайдиган қалин тўнига миннатдорлик билдирарди.

— Унис Оғабекни баҳона қилиб бизларни чалғитган экан-да, а?

— Буниси пайтдан фойдаланиб ўғирлигини қилибди!

— Мановиси ўзини касаликка солганини каранглар!
Яна дўппослай кетдилар.

Ниҳоят, чойхоначи ва унинг ошналари уришдан чарчаб терга ботдилар-да, ҳансирашиб жўнаб кетдилар.

От тақалари тошларга яна жаранглаб урилди, дам ўтмай туёқ товушлари тинди...

Хўжа Насриддин ўрнидан туриб эшагига қараркан:

— Эрталаб катта йўлдан нима учун бошқа томонга бурилганингни энди билдим, ҳаром ўлгур!— деди.— Тўним сенга чанг босиб кетгандай кўриндими? Чангини қоқиб кўйишсин девмидинг? Лекин агар яна бирор жойда одамлар тўним чангини эгнимдалигида қоққудек бўлишса, кўргулигинингни кўрасан! Қон қотиб қолган чангаклар, ўтмас эгри пичоқлар, эшак териси тортиб кўйиладиган қайрағоч ходалар турган жойни ер тагида бўлса ҳам топаман. Шуни бир билиб қўй!

Эшак оқиш киприкларини пирпиратганча дўқ-пўписаларга парво ҳам қилмай, мулоимгина қараб тураверди.

Кўр киши эса мукка тушиб, кимирламай ётар эди.

Хўжа Насриддин уни елкасидан ушлаб силкитиб қўйди.

Кўр кўрка-писа бошини кўтарди:

— Кетишдими? Мен бўлсам дам олиб ўтиришибди деб ўйлабман...— деди у чопонининг чангини қоқар экан.— Яхшиямки, оёқ яланг эканлар.

— Яхшиямкиси нимаси?

— Оёқ яланг товони билан, этиклик этигининг тумшуғи билан тепади. Оёқ этикка қараганда ҳолва-ку.

— Ҳа, буни сиз яхшироқ биласиз...

— Конибодом этикларига учрагудек қилмасин, нақ ковурағангизни синдиради,— гапида давом этди кўр киши.— У ёқлик косиблар этикнинг тумшуғини чиройли қилиш учун қаттиқ чарм қўйишади. Қарабсизки, биров чиройли этик кияди-ю, биров бошлаб калтак ейди...

— Ковурғаларим Конибодом этиклари зарбини ҳали шу дамгача татиб кўргани йўқ ва бундан кейин ҳам татимайди,— деди Хўжа Насриддин.— Менга қаранг, келинг, яхшиси, энди бутунлай ажралиб кета қолайлик!

Хўжа Насриддин эшагига миниб, икки қулоғи ўртасига аста чертиб қўйди, бу юриш учун берилган одатдаги ишора эди.

Кўр киши ўкириб йиғлаб юборди-да, тиз чўкканча Хўжа Насриддиннинг йўлини тўсиб, ёлвора кетди.

— Гапимга кулоқ солинг!— деб ҳўнграй бошлади у.— Менинг кимлигимни ҳеч ким, ҳеч қачон билмаган! Илтижо қиламан, менга раҳмингиз келсин, сўзимни эшитинг-а, ўйлаган нарсаларингизнинг қўпчилиги нотўғрилигини тушунаси.

У чиндан ҳам куюниб йиғлаётганидан аъзойи бадани дағ-дағ титрарди.

— Ростини айтсам, мен ўғриман!— дерди у кўкраги-га муштлаб, энтикиб-энтикиб йиғлар экан.— Қабиҳ жи-ноятчиман, бунни ўзим ҳам биламан! Қилмишимга яраша кўпроқ ўзим жазо тортяпман. Ўз ичимдан ўтганини ўзим билияпман холос!..

Бу гаплардан Хўжа Насриддин гангиб қолди. Ўғрининг аҳволига ачингани ва саргузаштларига қизиққани учун унинг гапларини тинглашга рози бўлди.

Еттинчи боб

Улар тош устига ўтиришди; кўр ўғри ҳасрат-надоматга тўла ҳаётини ҳикоя қила бошлади.

— Энг ёш вақтимдан ўғриликка ишқибоз эдим. Чақалоқлигимдаёқ бир куни онамнинг кўкрагидаги кумуш тўғнағичини ўғирлаган эканман, онам тўғнағичини кидириб бутун уйни ағдар-тўнтар қилиб юборибди, мен эса, тили чиқмаган бола бўлишимга қарамай, қимматбаҳо тўғнағични кўрпа тагига яшириб, бешигимда илжайиб ётаверибман. Оёққа туриб юра бошлаганимдан кейин ота-онамнинг бошига битган бало бўлдим. Уйдан қўлимга илинган нарсани: пулми, бўз ёки алакми, ёғми, унми, хуллас, ҳаммасини ўғирлар ва уларни уйдагилар тополмайдиган жойга беркитиб кўярдим; сўнгра фурсат топиб, ўлжамни эски қабристондаги ўпирилиб тушган сағаналар орасида маскан курган пучук ва букри бир дайдининг олдига олиб борар эдим. У мени: «Эй, она сути оғзидан кетмаган гўдак, битта букрим иккита бўлсин, деб қасам ичиб айтаманки, сен ахири бир куни дорга осилиб ўласан ёки жаллод қўлида қурбон бўласан!» деб кутиб оларди. Шундан сўнг башараси буришиқ қари букри билан мен — лўппи юзли тўрт яшар гўл бола ошнқ ўйнай бошлар эдик.

Ўғри ўзининг ўтиб кетган шўх болалик йилларини

ўйлаб, пиқиллаб йиғлади, кейин бурнини тортиб кўз ёшларини артди-да, сўзини давом эттирди:

— Беш ёшимда ошиқ ўйнашни жуда яхши билардим, лекин бу вақтга келиб хўжалигимизга анча путур етди. Онам мени кўриши билан йиғлар, томир тортишиш касалига мубтало дадам эса «Сен бола эмас, бошга битган бало бўлдинг!» деярди. Аммо мен дўппослашу таъналарга парво қилмасдим. Калтак зарбидан ўзимни ўнглаб олганимдан сўнг яна аввалги қилигимни бошлардим. Етти ёшга тўлганимда оиламиз камбағаллашиб, қарийб гадоё ҳолига тушиб қолди, аммо букри ўз пулига бозорда чойхона очди бу чойхона ҳузурида, катта сўри тагидаги ертўлада бўлган яширин киморхона ва нашахона ҳам унга қарашли эди... Уйда олинадиган ҳеч нарса қолмаганидан кейин қўшнилариимг нарсаларига кўз олайтира бошладим. Ахири чап қўшим бўлмиш ғилдираксозни хонавайрон қилдим — умр бўйи жамғариб хумчада қудуқ тагига яшириб қўйган пуллариини ўғирладим, кейин ўнг томондаги қўшимнинг уйини шипшийдам қилиб, икки ой ўтар-ўтмас кафангадо қилиб қўйдим. Эшиқлар ҳар қанча маҳкамлаб қулфланган бўлса ҳам писанд қилмай, уларни лўкидонни очгандек осонгина очаверар эдим. Дадам мендан безор бўлгач, оқ қилиб, уйдан ҳайдаб юборди. Мен унинг бисотидаги бор-йўғи битта тўнини ва энг сўнгги йиғирма олти танга пулини ўғирлаб кетдим. Ўша маҳалда саккиз ярим ёшда эдим... Не-не жойларни кезмаганман дейсиз. Мендан Мадорас, Ҳирот, Қобил, ҳатто Бағдод ҳам қолмаган. Қаерга бормайин, ўғирлик қилганман, чунки бирдан-бир ҳунарим ўғирлик эди, эпчиллигимнинг боиси ҳам шунда. Йўл чеккасида касал одамдай инқиллаб ётиш ва аҳволимга ачиниб менга шафқат қўлини чўзган кишининг бор-йўғини шилиб олиш одатини ўша кезларда орттирганман. Мақтанишга йўқманг-ку, фақат Фарғонадагина эмас, бошқа ҳамма мусулмон мамлакатларида ҳам ўғрилиқда менинг олдимга тушадиган, менга бас келадиган одам бўлмаса керак!

— Шошманг!— унинг сўзини бўлди Хўжа Насриддин.— Номини тилларда дoston бўлган машҳур Бағдод ўғириси-чи?

— Бағдод ўғириси дейсизми?— Ўғри хахолаб қулди.— Билмасангиз билиб қўйинг, ўша Бағдод ўғириси деганингиз худди менинг ўзим бўламан!

У Хўжа Насриддиннинг юзида пайдо бўлган ҳайратланишдан роҳатланиб жим турди, сўнгра унинг сарик кўзи ўтмиш хотиралари тумани билан копланди:

— Саргузаштларим ҳақидаги гапларимнинг кўпчилиги ғирт ёлгон, аммо тўғриси ҳам бор. Қимматбаҳо нарсалар ва уларга эгалик қилувчи шалпангқулоқ аңковлар тўлиб-тошиб ётган ажойиб Бағдод шаҳрига биринчи марта бориб қолганимда ўн саккиз ёшда эдим. Мен Бағдод савдогарларининг дўкон ва сандиқларини худди ўзимникини коптиков қилгандек ағдар-тўнтар қилардим, охири халифанинг хазинасига ҳам ўғирликка тушдим. Тўғрисини айтганда, хазинага кириш унчалик қийин бўлмади. Хазина урса филни ағдарадиган галварсдай учта занжи томонидан кўриқлаб турилар, шунинг учун у ўғри ва талончилар киролмайдиган жой деб ҳисобланар экан. Лекин занжилардан бири карлигини, иккинчиси доимо ва ҳатто юриб туриб ҳам ухловчи, ўтакетган бангилигини, учинчиси эса чумчук «пирр!» этса юраги «ширр!» этадиган ўларча кўрқоқлигини билардим. Мен ичи тозаланган бир ковокни олиб, унга икки жойидан тешиб кўз ва тиржайиб турган оғиз ясадим, ковокни таёқчага осиб, ичига чироқ ёкиб қўйдим, сўнгра оқ чойшабга ўраб кўрқоқ занжи келаётганида кечаси буталар орасидан уни юкори кўтардим. Занжи кўрққанидан бакириб юборди ва беҳуш бўлиб ерга қулади. Уйқучанг уйғонмади, кар эшитмади; махсус асбоб билан кулфни очиб, хазинага бемалол кирдим ва у ердан кўтарганимча олтин олиб чиқдим. Эртаси куни бутун шаҳарга, сўнгра барча мусулмон мамлакатларига халифанинг хазинасини ўғри урибди, деган хабар ёйилди ва ҳамма ёққа доврўғим кетди.

— Одамларнинг айтишига қараганда, Бағдод ўғриси кейинчалик халифанинг кизига уйланган экан,— деб эслатди Хўжа Насриддин.

— Бўлмаган гап! Менинг ҳақимда турли-туман маликаларни тилга олиб айтиладиган гапларнинг ҳаммаси афсона. Мен хотинларни болалик чоғимдан ёмон кўрар эдим ва худога шукурларким, муҳаббат деб аталган жиннилик кўчасига ҳеч қачон кирганим йўқ.— У, ўзини пок қилиб кўрсатиш мақсадида бўлса керак, «муҳаббат» сўзини камситиб талаффуз қилди.— Бундан ташқари, хотинлар арзимаган нарсаларини ўғирлаганингда ҳам уят-номусни йиғиштириб қўйиб, оламни бошларига қў-

тариб дод соладилар. Менинг касбимдаги одам улардан ҳазар қилади. Устимдан зар сочганларидаям ҳеч қандай маликага, маликаларнинг маликасига ҳам уйланмаган бўлар эдим!

— Хитой хоқонининг ёки Ҳинд подшосининг қизи ҳақида сизда яхши фикр пайдо бўлгунча тўхтаб турайлик,— деди Хўжа Насриддин.— Яхши фикр пайдо бўлганда мен сизга: ишнинг ярми битди, энди маликани кўндириш қолди холос,— деб айтаман.

Ўғри калака қилиб айтилган бу гапга тушунди, бир кўзига оқ тушган ва иккинчи кўзининг пастки ёни моталалоқ башарасини муғамбирона илжайтирди:

— Чакиб олишингиз худди Хўжа Насриддинникига ўхшар экан.

Хўжа Насриддин ўз номини эшитиб ҳушёр тортди, ҳадиқсираб ён-верига қараб қўйди. Лекин баҳорги очик кунда теварак-атроф кимсасиз эди; қорамтир ён багирларни жануб томонга сузиб бораётган булутларнинг соялари қоплаган, куёш ёғду сочаётган илиқ ва тоза ҳавода ниначилар канотларини йилтиллайтиб бир жойда муаллақ учиб турардилар; Хўжа Насриддиннинг ёнидаги иссиқ тош устида ингичка заррин ҳошияли кора тийрак кўзчаларини пирпиратиб, зумрад тусли калтакесак мудраб ётарди.

— Ўғрилиқ қилиб турли шаҳар ва мамлакатларни кезиб юрганингизда Хўжа Насриддинни ҳеч кўрганмингиз?

— Ҳа, кўрганман,— жавоб қилди кўр киши.— Нодон одамлар кўпинча унинг қилган ишларини менга ёки менинг ишларимни унга жўядилар. Ҳақиқатда у билан менинг орамда ҳеч қандай ўхшашлик йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас. Хўжа Насриддиннинг аксича, мен умр бўйи ярамас ишлар қилдим, дунёдаги кирдикорим ёвузликдан бошқа нарса бўлмади, ҳеч қачон яхшиликка интилмадим, ваҳолонки, бусиз дорилфанодан дорилбақога риҳлат қилиб бўлмайди. Қабиҳ ишларим туфайли юлдуз кезарликни яна янгидан бошлашга мажбурман.

Хўжа Насриддин бу гапларни эшитиб ҳанг-манг бўлиб қолди: кўр киши Хўжанддаги Гавҳаршод мачитидаги қари дарвишнинг сўзларини айтмоқда эди! Бу ўғри ҳам Сукут қилувчилар ва Англовчилар тариқатидаги одаммикан-а?» деб ўйлади Хўжа Насриддин, аммо шу

заҳотиёқ бу фикридан қайтди. Миясида шубҳа ва гумонлар ғужғон ўйнай бошлади.

— Мен ана шунақа одам,— деб давом этди ўғри қайгули овоз билан.— Бутун ҳаёти яхшиликка бағишланган, келгуси авлодларга ибрат бўладиган Хўжа Насриддинга мени каллаварам одамгина ўхшатиши мумкин.

Хўжа Насриддиннинг шубҳаси қолмади: ўғри кекса гадоининг сўзларини такрорламоқда. «Отимни билармикин?» деб ўйлади Хўжа Насриддин, сал бўлса ҳам муғамбирлик аломатларини сезиш ниятида унинг юзига тикилар экан.

— Менга қаранг, Хўжа Насриддинни қаерда учратгансиз ўзи?

Йўқ, Хўжа Насриддин янглишганди. Ўғри алдамаётган экан. У ўз олдидаги тош устида ўтирган кишини ҳақиқатан ҳам билмас эди.

— Мен Хўжа Насриддинни Самарқандда кўрганман. Афсус, минг афсуски, шу биргина учрашим ҳам номаъкулчилигим туфайли кўнгилсизлик билан тугаган. Баҳор кунларидан бирида Самарқанд бозорида изғиб юриб, мен иккита ҳунарманднинг: «Ана, Хўжа Насриддин келипти! Хўжа Насриддин-ку!» деб шивирлашаётганини эшитиб қолдим. Биттаю битта соғ кўзим билан улар қараб турган томонга тикилдим ва дўкон олдида афт-башарасидан оддий, ўрта ёшлардаги бир одам кўк эшагини жиловидан ушлаб турганини кўрдим. Бу одам тўн харид қилиб, дўкондорга тўннинг пулини тўламоқчи бўлиб турган экан. Унинг афтини салгина кўриб қолдим. «Баъзилар алқаб ва баъзилар қарғаб юрган машҳур Хўжа Насриддин шу экан-да!» деб ўйладим. Кўнглимга унинг нарсаларини ўғирлаш васвасаси тушди. Бу ўғирликдан мақсадим пул топиш эмасди, чунки у вақтда пулим керагидан ҳам ортиқ эди, мени бу номаъкулчиликка ундаган нарса, фақат ўғриларга хос шуҳратпарастлик эди. «Ҳамма ёққа доғруғи кетган Хўжа Насриддинни бошлаб шилган бирдан-бир ўғри дунёда ўзимман деб мактаниб юрай!» дедим ичимда ва вақт ўтказмай ниятимни амалга оширишга киришдим. Эшагининг орқасидан секингина бориб, думи тагига қалампир тикиб қўйдим. Эшак қалампирнинг аччиғига чидаёлмай типирчилади, ҳанграб юборди ва Хўжа Насриддиннинг қўлидан чиқиб кетиб, йўлида саватлардаги

оби нонларни, ўрик ва гилосларни ағдариб ва тўкиб-со-чиб бир томонга қочиб қолди. Хўжа Насриддин эшагини қувлаб кетди, гала-ғовур, саросималик бошланди; мен шу фурсатдан фойдаланиб, ҳалиги тўнни лип этиб дў-кондан илиб кетдим...

— Оббо! Ўша одам сиз экансиз-да!— деди Хўжа Насриддин кўзларини чакнатиб.— Азбаройи худо, сиз-дан бошқа ҳеч ким менга бунақа ҳазил қилмаган эди! Сиз мени ҳам, эшагимни ҳам жинни қилаёздингиз. Мен аввалига, эшакнинг нима учун типирчилагани ва ҳанг-раганини билмай, уни тинчитишга уриниб тоза терга ботдим, аммо карасам, у қалампирнинг аччиғига чида-ёлмай безовта бўлаётган экан! Эҳ, агар ўша жаҳ-лим чиқиб турган пайтда кўлимга тушганингизда борми, Конибодом этиклари ҳам ҳеч нарса бўлмай қо-ларди!

У аччиқ устида ўзини билдириб кўйди; эсини йиғиб олганда, вақт ўтган эди: ўғри тақдирнинг тақозоси би-лан йўлда кимга ҳамроҳ бўлиб қолганини тушуниб қолди.

Ўғрининг шу пайтдаги аҳволини тасвирлаш қийин. У Хўжа Насриддиннинг олдида тиз чўкиб, зиёратчилар шайхни тавоф қилгандек барларини маҳкам ушлаганча юзларига сурта бошлади.

— Кўйворинг!— қичқирди Хўжа Насриддин этагини тортиб.— Нима, сизлар мени авлиё қилмоқчи бўлиб тил бириктириб қўйганмисизлар? Мен ҳам худонинг оддий бир бандасиман, деб неча марта айтганман-ку сизларга! Мен шайхликни ҳам, дарвишликни ҳам, юлдузларни сайр этувчи бўлишни ҳам хоҳламайман!

— Бизни бир-биримизга учраштирган бу йўлдан бахт ва эзгулик аримасин! Эй, Хўжа Насриддин, менга ёрдам беринг, менинг халоскорим фақат сиз!

— Кўйворинг деяпман сизга!— Хўжа Насриддин жаҳл билан этагини йиртар даражада силтаб тортди.

— Мени ёруғ дунёдаги гадоёллар билан ўғрилар-нинг халоскори деб қайси китобда ёзилган? Қани, ай-тинг-чи, мени сизлардан ким халос қилади?

Аслида Хўжа Насриддин қирқ ёшдан ошганида йўл-дан озганларнинг пушти-паноҳи бўлиши гўё пешанасига ёзиб қўйилган эди. У яна ҳалиги тош устига ўтириб, бир кўзи кўр ўғрининг қиссасини охиригача тинглай бош-лади.

— Ҳаётимда бундан кейинги воқеалар жуда тезлик билан ўтди,— гапини давом эттирди ўғри.— Ҳаммасини айтиб ўтирмай, энг муҳимини сўзлаб бераман. Мен бир диёнатли чолга учрагунимча ҳаром-ҳариш ишлар қилиб юрардим, чолни кўрганимдан кейин унинг насихатлари дилимга Сулаймон пайғамбарнинг муҳридай жойлашиб қолди. Бу чол елкамдаги айб ва гуноҳларимнинг ниҳоятда оғирлигини тушунтириб кўзимни мошдай очди ва гуноҳлардан халос бўлиш йўлини кўрсатди, аммо мен тентак унинг айтганини қилолмадим. Ҳамма воқеани қандай бўлган бўлса, ўшандайсига бир бошдан айтман. Бундан беш йил илгари, киш чиқаверишида Маргилонга — шойи тўқувчилар шаҳрига келдим. Шайтоннинг гапига кириб, бир афғоннинг белбоғи орасига қўли тикиб ушланиб қолдим. Мен бир илож қилиб афғоннинг кўлидан чиқиб қочдим, бозордаги одамлар оркамдан кува бошлашди; мен тўрга тушган беданадек питиллаб қолдим. Лекин агар бир тор кўчага чопиб кириб, у ерда бир чол кишининг: «Бу ёкка бекин!..» деган заиф овозини эшитмаганимда, балки ўша куни ажалим етган бўлармиди. Кўча четида қари бир гадой ўтирган эди. «Бекин!» такрорлади у яна. Унинг тўнини мен кийдим, меникини у кийиб олди; мен унинг жойига ўтирдим ва юзимни кўрсатмаслик учун бошимни қуйи эгдим, гадой эса кўчанинг бериги томонига ўтиб, рўпарамга ўтирди. Мени қувлаб келаётган одамлар тор кўчага кириб биз икки беозор гадойга эътибор ҳам қилмай, олдимиздан чопиб ўтиб, ҳовли-ҳовлига қидириб кетишди. Чол бу пайтдан фойдаланиб мени тор кўчадан олиб чиқди ва ўзининг кулбаи вайронасига яширди.

— Бас қилинг,— деди Хўжа Насриддин, чунки кўрнинг қолган ҳамма гапи унга олдиндан маълум эди.— Бу гадой сизни тўғри йўлга солмоқчи бўлган, руҳимизнинг юлдузларда кезиб юришини, беш юз минг йилдан кейин дунёда эзгулик тантана қилишини анча вақтгача ҳикоя қилиб ўтирган, аммо хўрозлар қичқириб қолиб гапини тўхтатишга мажбур бўлган.

— Ёпирай, ўша чол сизмидингиз?— Бир кўзи кўр кўркиб кетиб, Хўжа Насриддиннинг олдида сал орқага сурилди.— Сизни хоҳласа ҳар қандай одамнинг киёфасига қира олади деб эшитганим тўғри эканда, а?

— Ҳикоянгизни давом эттиринг. Хўш, нега энди чол кўрсатган тўғри йўлдан бормадингиз?

— Э, нимасини айтасиз?— деди бир кўзп кўр.— Бу саволингиз юрагимга наштадек санчилди! Билиб кўйингки, чолнинг насиҳатларини эътиборсиз қолдирганим йўқ. Унинг доно сўзлари кўзимни очди. Хўрозларнинг тунги қичкириғи яқинлашиб чол жим бўлиб қолганида хўнг-хўнг йиғлаб тавба қилдим. Инсофга келиб тўғри йўлга кириш, бу йўлдан четга чикмаслик учун қасам ичдим. Ана шунда чол номингизни эҳтиром билан тилга олиб бундай деди: «Хўжа Насриддиндан ибрат ол! У бутун умр бўйи одамларга яхшилик қилиб келмоқда, чунки у яхшилик қилмасдан яшай олмайди. Агар сен Хўжа Насриддинга салгина ўхшай олсанг, келгусида жойинг жаннатда бўлиши турган гап».

Чолнинг ҳужрасидан кўнглим равшан бўлиб чикдим. Агар одамларнинг азалги душмани, гуноҳлардан фориғ бўлиш ва эзгу ишлар қилишга тўсқинлик қилувчи маккор шайтон ўзининг томирлари ирғиб чиккан, жунлари тўкилган жирканч думини оёғим остига пояндоз қилиб мени йўлдан урмаганида, азбаройи худо, чолнинг айтганини қилган бўлардим!.. Янгича яшашни тезроқ бошлаш мақсадида Қўқонга жунамоқчи бўлдим, чунки у ерда мени бошқа шаҳарлардагидан кўра камроқ одам танирди. Енимда тўрт минг тангага яқин пулим бор эди; заррача фирромлик арадашмай факат яхшилик қилиш билан ўтадиган келажакдаги ҳаётим кўзимга жуда чиройли кўринарди. Қўқонда чойхона очиб, уни гилам тўшаб безатишни, тўрқовоқ ва қафасларга бедана ва какликлар осиб, салқинда, фаввора теварагида чойхўрлар билан суҳбатлашиб ўтиришни, чолдан эшитган ҳақиқат нурлари билан суҳбатдошларим кўнглини мунаввар қилишни ўйлаб қўйгандим. Оддийгина ҳаёт кечириб, тирқчилигимдан ортиқча ҳамма даромадимни етим-есир ва бева-бечораларга сарфлашга қарор қилдим. Пулларимни чойхона, чойнак-пиёла, идиш-товок, палос ва бошқа нарсалар сотиб олишга бўладиган харажатларимга чамалаб кўрсам, созандалар учун ҳақ тўлашдан бўлак ҳамма харажатларимга етар, лекин хушовоз созандалар қақиртириб уларга дутор ва тамбурлар билан яхши ашулалар айттиришга камлик қиларди. Бу ишга бор-йўғи уч юз-тўрт юз танга етмасди холос. Худди ана шунда шайтон мени Қўқон йўлида уста бир қиморбозга

дуч келтириб, кўнглимга катта пул ютиб олиш васвасасини солди. «Энг охирги марта кимор ўйнашим,— дедим ичимда.— Худо бу гуноҳимни кечирар, чунки ютиб оладиган пулимни хайр ва сахо йўлига, савоб ишга сарф қиламан; агар керагидан ортиқ пул ютиб олсам, ҳамма ортиқча пулни камбағалларга улашиб бераман».

Худо бундай савоб ишларни ният қилиб кимор ўйнаган кишининг омадини бериши керак эди, аммо иш бошқача бўлиб чиқди...

— Бундан кейинги гапларингиз менга маълум,— деди Хўжа Насриддин.— Икковларинг кечаси билан ошиқ ўйнаб чиқдиларинг, сиз эрталабгача ҳамма пулингизни ютқиздингиз, ҳамёнингизда сарик чақа ҳам қолмади. Чойхонангиз, чилимларингиз, қафасдаги бедана ва какликларингиз, фаввораларингиз, созандаларингиз, ширин суҳбатларингиз, ашулаларингиз омади келган киморбознинг кўлига ўтиб кетди. Сиз унга, булардан ташқари, этигингиз, тўнингиз, дўппингизни ва ҳатто кўйлагингизни ҳам ютқизиб қўйиб, яланғоч қолгансиз.

— Ё, ғовсулаъзам пирим!— хитоб қилди бир кўзи кўр.— Ҳамма нарсадан воқиф экансиз-да! Кўйлагимгача бой берганимни қаердан биласиз? Бундан чиқди, сиз одамнинг ўтмишини ва келажагини кўзидан билиб олар экансиз-да!

— Мен бирдан-бир соғ кўзингизга қараб фақат ўтмишда нималар қилганингизни била оламан, холос, келгусидаги феъл-атворингизни эса чап кўзингизга тушган оқ мендан яшириб турибди. Ҳикоянгизни давом эттиринг.

— Киморда ютқизиб қўйганимдан кейин нима ҳам қила олардим. Ё ўйлаган ниятларимдан воз кечсаммикин? Шуларни ўйлаб, дилим хуфтон бўлиб кетди. «Йўк!— дедим ўзимга ўзим.— Яхшилик йўлидаги ниятларимдан қайтмаслигим керак. Шайтон унинг измидан чиқаётганим учун мени жазоламоқда. Яхшиси, яна бир, энг охирги марта гуноҳ қилсам қилайки, лекин чолнинг айтганини бажарай». Ана шундай катъий қарор билан Қўқонга келдим ва у ерда эшитган кулоқ ишонмайдиган янги бир хабар эшитдим. Яқинда Қўқоннинг хони бошқа бўлипти, илгари ўғри ва муттаҳамларнинг жаннати ҳисобланган бу шаҳар энди уларга фойда келтирмайдиган чўл-биёбонга айланипти. Янги хон қаттиқ тартиблар ўрнатганлигидан ўғрилар шаҳардан қочиб ке-

тишга ёки ўғирликни йиғиштириб қўйишга мажбур бўлишпти. Хон кўп йиллардан бери Қўқоннинг ўғрилари томонидан мачитларда дуо қилинадиган шаҳар сокчилар бошлиғини мансабидан тушириб, ўрнига Комилбек исмли серҳаракат, амалпараст, золим бир кишини тайин қилипти. Янги бошлиқ хонга ёкиш учун шаҳар ўғриларини таг-туғи билан қуритиб юборишга қасам ичпти; Қўқонга келгунимга қадароқ бу ишлар амалга оша бошлаган экан. Комилбек шаҳарни айғокчилар ва баджаҳл сокчиларга тўлдириб юборганди; ҳеч нарса, ҳатто, қондан бир дона нўхат ҳам ўғирлаб бўлмас эди, ўғирладинг дегунча қўлга тушасан. Ўғриликда қўлга тушган кишининг ўнг панжасини шартта кесиб ташлаб, пешанасига қизиган тамға босар эдилар; бордию, бирон киши эпчиллик қилиб арзимаган бирор нарсани ўғирлаб кетганда ҳам уни ҳазм қилолмасди, чунки ўғирлик молни сотиб олувчиларга ҳам ҳалигидай жазо бериларди, шунинг учун уни сотиб олишдан ҳамма қўрқарди. Шундай қилиб, эзгу-нийат йўлидаги мақсадимни амалга оширишимга яна бир гов пайдо бўлди, у шаҳар сокчилар маҳкамасининг золим бошлиғи ва унинг ўрнатган шафқатсиз тартиблари эди. Бошим қотиб бир неча кун хаёл суриб юрдим. Бу орада жавзо ҳам келиб, Тўраҳон бува сайили яқинлашиб қолди, ўзингизга маълумки, Тўраҳон буванинг қабри Қўқоннинг ёнгинасида. Мени доимо ўзига ром қилиб олишга уринувчи лаънати шайтон ана шунда кўнглимга яхшилик қилиш учун зарур бўлган пулни топиш қўлғуласини солиб қўйди...

Бир кўзи кўр ўғри билан Хўжа Насриддин ҳақидаги гапларни шу ерда бир оз тўхтатиб туриб, энди Тўраҳон бувага бағишлаб ўтказиладиган баҳорги сайл тўғрисидаги ҳикоямизни бошлаймиз, чунки бу ҳикояни эшитмасангиз қиссамизнинг бундан кейинги кўп жойларини тушунмай қоласиз.

Ривоятларга қараганда, Тўраҳон Қўқон шаҳрида туғилган ва беш ёшида ота-онасидан етим қолиб, бозорда тиланчилик қилиб юрган экан. Бошидан етимликнинг оғир укубатларини кечирибди. Агар одам ўз бошига тушган кулфатларни бошқаларнинг ҳам бошига тушган деб билса, уни донишманд одам дейиш мумкин. Тўраҳон ҳам шундай бўлди: у балоғат ёшига золим бойларга

нафрат ва камбағалларга, айникса, заиф норасидаларга раҳм-шафқат ҳислари билан кириб келди.

Тўраҳон нигирма беш ёшлигида бир карвон билан Қўқондан чикиб кетиб, қирқ ёшида ўз юртига қайтиб келди. Ана шу вақт ичида у Эрон ва Тибетда бўлиб, табиблик сирларини ўрганиб олди. Одамлар, унинг қўлидан ҳамма шифо топади, у даволагани учун бойлардан катта ҳақ олиб бу пулни камбағал болаларга сарф қилади деярдилар.

Турли ёшдаги катта-кичик болалар тўдалашиб, унинг орқасидан эргашиб юришарди; пули борлигида у мевафуруш ва ҳолвафурушларнинг олдига бориб, уларнинг дўқонидаги мева ёки ҳолваларни қўтарасига харид қилар ва теварагидаги ёш дўстларига улашиб берарди. Агар чўнтагида пули йўқ вақтда бирор оёқ яланг, жулдур кийимли болани кўриб қолса, индамасдан уни аввал тўнфуруш, кейин кавуш-маҳсифуруш, сўнгра дўппифуруш ва бошқаларнинг дўқони олдига олиб бориб: «Бола фақирга хайр қил!» деярди. Дўқондорлар чолнинг тикилиб қараб турган кўзларидан уялиб ва каттиқ дашном беришидан кўрқиб, болани бошдан-оёқ кийинтириб қўярдилар, кийим-кечакнинг пулини сўрашга ботина олмасдилар, чунки Тўраҳон бува одамларга шифо берибгина қолмай, бирор оғир касалга дучор қилиб қўйиши ҳам мумкин, деб ўйлардилар.

Тўраҳон қазо қилганида тўда-тўда болалар ҳўн-ҳўн йиғлаб, орқасидан кабристонга бордилар. Мударрис ва мулалар Тўраҳонни рўза тутмади, шариатни бузди, пул гўрда ётган шайхлардан кўра тирик юрган камбағалларга зарурроқ, деб мазорга ҳеч нарса назр қилмади деган баҳонада уни мусулмонлар қаторига қўйишга қўнмадилар. Аммо халқ Тўраҳонни авлиё киши деб билди, унинг шуҳрати Қўқондан ташқарига, Шарқ мамлакатларига ҳам ёйилди. Жавзада ўтказиладиган сайл унинг номи билан болалар байрамига айланиб қолди.

Ривоятларга кўра, Тўраҳон бува ана шу байрам арафасида ҳовлима-ҳовли юриб, ўз илтифотига лойиқ болаларга совғалар улашар ва келтирган совғасини болаларнинг атайлаб баландга осиб қўйган дўппиларига солиб кетар экан. Болалар тантанали кунга баҳордан анча илгари тайёргарлик кўра бошлар эдилар. Изғирин шамоллар эсиб, қорамтир осмондан баданни сесканти-

рувчи лайлакқор ёғиб турган, боғларда ҳаёт асари бўлмаган ва яхлаган ер арава ғилдираклари остида такиртукир қиладиган кунларда болалар эрталаб девор тагида ва шамолдан пана бошка жойларда тўпланишиб, совукдан кўкарган бурунларини тортиб, тўнчалари ичида кунишиб ва кулокларини кафтлари билан тўсиб олиб, Тўраҳон ҳақида узок вақт сўзлашиб ўтирардилар. Болалар унинг яхши-ёмонни фарқ қила оладиган кишилигини, ундан совға олиш ниҳоятда қийинлигини ва ҳар қандай болага ҳам совға беравермаслигини яхши билардилар. Тўраҳон буванинг совғасини олмоқчи бўлган бола унинг сайлидан эллик кун илгаридан бошлаб, биринчидан, ота-онасини бирон марта ҳам хафа қилмаслиги, иккинчидан, ҳар куни қандай бўлмасин, бирор савоб иш қилиши, масалан, бирорта кўр кишини кўча ёки кўприкдан етаклаб ўтказиб қўйиши ёхуд йўлда кетаётган чолнинг юкини кўтариб уйига элтиб бериши, учинчидан, ҳолвафурушлар дўконида кўзни камаштириб турган ширинликлардан сотиб олмай, янги, чиройли дўппи сотиб олиш учун пул йиғиши керак эди, чунки болалар Тўраҳон буванинг исқирт дўппиларни ёмон кўриши ва уларга совға солмаслиги, бундай эски дўппи камбағал боланики бўлсагина совға солишлигини билишарди.

Шу билан эллик кун мобайнида ҳамма онлалардаги болалар ўзларини тинч ва одобли тутардилар. Улар Тўраҳон буванинг жаҳлини чиқармаслик учун катталарнинг айтганидан чиқмас, оёқ учида юрар ва пичирлаб сўзлашар эдилар. Ҳатто энг шўх болалар ҳам бу кезларда кўзичокдай ёввош, беозор бўлиб қолардилар. Ҳеч жойдан уларнинг бакириб йиғлагани эшитилмас. Уларнинг бирон ерда муштлашганини, тош отиб ўйнаганини ва бир-бирларини минишиб, тўнчаларини ҳилпиллатганларича ҳайқиришиб ва ҳуштак чалишиб от-отакам ўйнаб чопганларини ҳеч ким кўрмасди.

Сайл арафасида эса болаларнинг ҳовликиб ҳар қаёққа югуриб-елишлари, яширинча учрашувлари, бир нарсадан хавотирланиб пичирлашлари, юракчаларининг дуқиллаб уриши бошланарди. Бунинг сабаби шу эдики, муллалар бу сайлни ҳеч ёқтирмасдилар, баъзи жойларда уни бутунлай тақиқлаб қўйган эдилар. Шунинг учун бу байрам Тўраҳон буванинг ёш мухлисларига яна ҳам жозибалироқ бўлиб кўринарди. Ҳар қайси бола ўз дўп-

писига уч хил ип: оқ ип — яхшилик белгиси, яшил ип — баҳор белгиси ва кўк ип — осмон белгиси тикиб қўйиши; сўнгра ҳеч кимга билдирмай кечаси боққа чиқиб, Тўраҳон буванинг қабри томонга юзини қилиб ва Етти Қароқчи юлдуз туркумига қараб туриб дўпписини бирор жойга осиши керак эди. Кейин Тўраҳон бувани дуо қилиб уч марта эгилиб таъзим қилиш ва шундан сўнггина уйга қайтиб кетиб ухлашга ётиш мумкин эди. Кечаси туриб дўппи олдига югуриб бориш қатъий тақиқланганлигидан бу кечада кўпгина болалар тонг отишини жуда бетоқатлик билан кутар эдилар.

Аммо бу зориқиб кутиш азоби сайл куни эрталаб кўрмагандай бўлиб кетарди. Ҳовлиларда болаларнинг шодиёна қий-чувлари кўтариларди. Тўраҳон бува баъзи болаларга беқасам тўнча, бошқаларига қизил ёки кўк попукли этикча, яна баъзиларига ўйинчоқлар, узук ва қўйлақлар совға қолдириб кетар эди... Тўраҳон бува ана шундай меҳрибон ва саховатли киши эди! Шунинг учун боғларда, баҳорги япроқ ва кўкат-майсаларнинг яшил қўйнида ўйнаб юрган болалар давра қуриб, ўз ҳимоячилари шарафига тўкилган қуйидаги қўшиқни кун бўйи айтиб юришарди:

Тегиб жануб шамоли
Олча оппоқ гуллайди.
Кўкдан қуёш жамоли
Исатади кунларни.

Қушлар қўйлайди қувноқ,
Янграр гулдурак, сурон.
Қабрдан турар шу чок
Дилкаш бобо Тўраҳон...

Ипак боғлами қўлда
Ҳар толаси ярақлар.
Ип ўтказар игнага,
Қўз ойнагини тақар.

Баҳорда вақт чопағон,
Тунлар мизғимай андак,
Ўғилларга у чопон,
Қизларга тикар қўйлақ.

Оппок бошини мутлоқ
Естикка қўймай бобо,
Конфет, ҳолва, ўйинчок
Тайёрлайди доимо,

Болалар ой нурида
Ширин тушлар кўрган он,
Чикиб келар қабридан
Дилкаш бобо Тўраҳон...

Шуни кўрдик биз аниқ:
Қатта қопин орқалаб
Қадам ташлайди кутлук
Ўйдан-уйларга қараб.

Илик, очик бир кунда
Совғанг олдик бахтиёр,
Шу содда қўшиқ, куйга
Номинг қўшдик миннатдор.

Тинглаб куй жарангини
Яна кўзин юмар он,
Бу хушчақчақ май кунин
Бир жилмайсин, Тўраҳон...

Энди сўзни Хўжа Насриддин ва унинг бир кўзи кўр ҳамроҳидан эшитинг. Уларни у ерда қолдирганимиздан бери йўлда ҳеч нарса ўзгармади: улар ҳамон тош устида ўтириб гаплашар, қуёш чарақлаб чикиб турар, тоғ ён бағирларида булутларнинг кўланкаси сайр этар, нинчилар илик ҳавода қанотларини пирпиратиб бир жойда муаллақ турар, жазирама офтобда калтакесаклар исиниб ётишарди.

Бир кўзи кўр ўз ҳикоясини давом эттирди:

— Мен шайтоннинг васвасасига учдим. Тўраҳон бува сайлидан бир кун олдинги кечаси теварак-атрофдаги ҳовли, боғ ва тоқзорларни айланиб қараб чикдим, совғалар солиб қўйилган дўппиларни йиғиб қопга солиб олавердим ва уларни ташландик қоровулхона ертўласидаги маконимга бир неча марта ташидим, копларни бўшатиб, ўлжа учун яна чопдим. Тонготаргача бир неча минг дона дўппи, жуда кўп тўнчалар, попукли этникчалар, қўйлақлар, ковушлар, узуклар, маржон ва бошқа

нарсаларни хинжир қилдим. Олдимда уюлиб ётган ҳар хил ўғрилиқ буюмларга қараб: «Бу нарсалар бир эмас, иккита чойхона сотиб олишга ва унга чақириладиган созандаларнинг ҳақиға етиб ортади! Буларнинг ҳаммасини бемалол пуллайман. Бу ердаги бирорта нарсага ким даъво қилишга ботина олади? Модомики, Тўраҳон бува хотирасини байрам қилиш Қўқонда тақиклаб қўйилган экан, арзимаган тўн ёки дўппи учун кимнинг зиндонга тушгиси келади ахир?!» деб ўйлардим. Мен ана шундай ярамас ва кабиҳ фикрларга бордим! Кечати ухламай чарчаганим учун мени беихтиёр мудрок босди.

Бирдан, кўркиб ўйғониб кетдим. Кўзимни очиб қарасам, аллақандай бир ғалати, пирпировчи, кўкимтир ёркин нурдан ёп-ёруғ бўлиб кетган маконим қимирлар ва тебранар эди. Рўпарамдаги ана шу даҳшатли ёркин нур ичида Тўраҳон турган эди! Унинг юзи ғазабдан чўғдай қизариб, кўзлари қаттиқ тикилиб турар, овози тоғ шалоласидек гувилларди. «Эй, муртад!— деб хитоб қилди у.— Эй, йўлдан озган ва ярамас! Сен болаларни шодликдан маҳрум этиб, пок қалбларини яралабсан; энди улар кўнглимга чексиз ҳузур берадиган шодиёна қийчувлари ўрнига ҳамма жойда йиғи-сиғи қилишмоқда, кўзларидан маржон-маржон ёш оқмоқда! Менинг шаънимга доғ солишга журъат этибсан; болалар мен келтирган совғаларнинггина эмас, ҳатто ўзларининг янги дўппиларини ҳам жойидан тополмасалар, менинг тўғримда нима дейишади улар, Тўраҳон бува ёлғончи, алдамчи ва ўғри экан, дейишади; эй, уччига чиққан жирканч ва бадқирдор одам, эшитяпсанми?» Унинг ғазабли сўзларини кўрққанымдан тахтадай қотиб туриб тингладим. «Сассик ўлаксалар еб кун кўришга лойиқ, эй разил, сенга чиқарадиган ҳукмимни эшитиб қўй!— деб бақирди у.— Бугундан бошлаб мен сени то ўла-ўлгунигча ўғрилиқ қилиб ўтишга маҳкум этаман, бу иш жонингга тегса ҳам сени ундан сира халос қилмайман. Сенда ўғрилиқка нафрат туғилганида ҳам ўғрилиқсиз туролмайдиган бўласан! Мени эслаб ўтказиладиган сайл яқинлашганида ҳар йили қорнингда қаттиқ оғриқлар пайдо бўлади, бу оғриқлардан ўғрилиқ қилсанггина қутуласан! Ўғрилиқ қилганингда ҳар сафар қорин оғриғинг тўхтайдими-ю, лекин унинг ўрнига сенда даҳшатли виждон азоби бошланади! Не машаққат билан йил бўйи ўзингни ўғри-

ликдан тиясан, яхшиликка интиласан, ҳатто унга яқинлашасан ҳам, аммо йил охирида яна ўғрилик қиласан ва шу билан яхшилик йўлидаги интилишларингни ҳамда ёвузликлар қилишдан сақланиш ҳақидаги ниятларингни бир зумда йўққа чиқарасан!.. Менга қилган гуноҳингни ювмагунингча шу аҳволда юраверасан, гуноҳингни қандай ювишинг кераклигини ўзинг ўйлаб топ!» Тўраҳоннинг шу охирги сўзидан кейин яна момагулдуракдай каттик гумбурлаган овоз пайдо бўлиб, кулбамни ларзага келтирди. Девор ва шифт даҳшатли суратда қарсиллаб, устимга тупроқ ва майда кесаклар тўкилди, кўркишдан эс-ҳушимни йўқотиб, кўзларим тиниб, жонжаҳдим билан ертўладан чопиб чиқдим, шу заҳотиёқ соқчихона мезанаси қулади. Ўғирлаб олиб келган ҳамма нарсаларим унинг тагида кўмилиб қолди.

— Бу воқеа бундан беш йил илгари жавзо ойи бошларида бўлган эди,— деди Хўжа Насриддин,— худди ўша вақтда Қўқонда даҳшатли момақалдирок, шамол ва ёмғирдан кейин каттик зилзила бўлиб, кўп уйлар босиб қолган эди. Бу зилзиланинг зарби Хўжандга ҳам борди: ана шунда у ердаги эски Гавҳаршод мачити кулаб тушган, ҳозир бу мачит олдида бир қари дарвиш ўтиради...

Лекин Хўжа Насриддин хўжандлик чол дарвиш билан танишлигини кўрга ҳозирча билдирмаслик учун гапини шу ерда тўхтатди.

— Ҳали шундай денг, бу зилзиланинг сабабчиси сиз экансиз-да.

— Афсуски, мен,— тасдиқлади кўр.— Кейин билсам, ўша куни Тўраҳоннинг қабри устига қўйилган тош дарз кетган экан. Қабр тоши Тўраҳон мени жазолаш учун гўрида тикка турганида ёрилипти. Ана шундан бери аянч аҳволдаман, кўлимдан бахт қуши учган. Ҳар йили шу вақтда, Тўраҳонни эслаб ўтказиладиган сайл олдида касалим кўзгаб азоб чекаман, буни ўзингиз кўрдингиз. Бу касалнинг азобидан фақат ўғрилик қилиб қутуламан, холос. Табибнинг дори-дармонисиз ўзимни ўзим даволайман деганимнинг сабабини ва қандай қилиб хуржўнингизда қумғон пайдо бўлиб қолганини энди тушунгандирсиз.

— Ҳа, энди тушундим. Қани, айтинг-чи, агар сизни кўлга тушириб, ўғрилик молларингизни тортиб олишса, касалингиз кўзгамайдими?

Хўжа Насриддин бу саволни келажакни олдиндан кўриб, ҳар эҳтимолга қарши, атайлаб берди.

— Йўк, кўзғамайди. Аммо тутиб олишса, мени ҳар сафар қаттиқ дўппослашади. Бугун кумғон учун калтак едим.

— Сиз билан бирга мени ҳам уришди,— деб эслатди Хўжа Насриддин.

— Ўтган йили Андижондаги соқчилар жойнамоз ўғрилаганим учун уришган эди...

— Урганларидан кейин кўйиб юбориша қолдимиз? Зиндонга солишмадимиз?

— Э, сиз аҳмоқ мушук ҳақидаги ҳикояни эшитмаганмисиз?— деб илжайди ўғри.— Бир одамнинг уйида сичқонлар кўпайиб кетипти. Сичқонлардан кутулиш учун у аллақадан ҳамма ёғи юлинган бир дайди мушукни топиб уйига олиб келипти. Аҳмоқ мушук бир кечадаёқ ҳамма сичқонларни тутиб еб кўйипти, эрталаб ҳалиги одам уйдаги масалликларнинг зиёнқунандалари битта ҳам қолмаганини кўрганидан кейин мушукни кўчага ҳайдаб юборибди, уни юмшоқ кўрпа-ёстикли, исик танчали ва сут куйиб кўйилган талинкачали роҳатижон маконда туришдан маҳрум қилипти... Соқчилар мушукдан кўра ақиллироқ бўлади!

Хўжа Насриддин бу ҳикояни масҳара қилиб кулди ва кўрнинг нима учун Кўконга бораётганини, у ерда нималар қилмоқчилигини сўради. Ўғри ҳар йили баҳорда Тўрахон бува мазорини зиёрат қилишга боришини ва унинг қабри тепасида бир неча соат зор-зор йиғлаб ундан қилган гуноҳлари учун кечирим сўрашини ва лекин Тўрахон жаҳлидан тушмай, ҳозиргача илтижоларини эътиборсиз қолдираётганини айтди.

— Ундок бўлса, бу ёғига нима қилмоқчисиз?

— Сизнинг маслаҳатингизни кутиб юрибман.

Хўжа Насриддин ўйланиб қолди ва кўрдан ажраб кетиш тўғрисидаги дастлабки фикридан қайтди. Бунга Хўжандда туриб кўр билан Хўжа Насриддин тақдирларини бир-бирига боғлаган қари гадоё сабабчи бўлди. «Ёмон йўлга киришдан бир кишини қутқардим нима бўлди-ю, икки кишини қутқардим нима — бунинг фарқи йўқ,— дерди ичида Хўжа Насриддин.— Бундан ташқари, кўр менинг номимни билиб қолди, шунинг учун уни кўзимдан қочирмаганим маъқулроқ».

— Майли, мен билан бирга бўла қолинг. Биргала-

шиб Тўраҳон бувани жаҳлидан туширишга ҳаракат қилиб кўрамиз. Аммо бир шартим бор: сиз шифоланиш усулингизни энди менинг рухсатимсиз қўлламасликка қасам ичасиз.

Кўр бажону дил қасам ичди ва Хўжа Насриддинга чексиз миннадорлик билдирди.

Бу орада қуёш ботиб, тоғ чўққиларидаги қорлар нафис сарғиш рангга бўялган, ён бағирлар бинафша ранг қуюқ соялар билан қопланган эди. Муздек шабада эсиб, чивин ва ниначилар кўздан ғойиб бўлди, калтакесаклар тош орасига бекиниб олди. Хўжа Насриддинни очлик азоблай бошлади, бундан ташқари, тунаш учун бирон жой топиш ҳақида ҳам ўйлаш керак эди.

— Қани кетдик,— деди у, эшагига мина туриб.— Бу ерда кўп ўтириб қолдик, Қўконга етиш учун ҳали анча бор.

Мириқиб дам олган эшак бошини силкиб, йўрғалай кетди, ҳамроҳлар йўлга тушган эдилар.

Тўққизинчи боб

Қўконнинг жанубида, аҳоли шоли экадиган пастлик жойда ўша вақтларда илиқ сувли қўллар бўлгувчи эди. чунки қўлларга ер остидаги иссиқ булоқларнинг сувлари оқиб келарди. Бу жойда баҳор бир ҳафта олдин бошланарди. Теварак-атрофдаги боғлар ҳали уйғониб улгурмаёқ қўллар четидаги дарахтлар қийғос гулга кирарди, атрофдаги дарахтлар гуллаганида эса булар ям-яшил япроқ ёзган бўларди.

Бинобарин, Тўраҳон бува ўз мақбараси учун ана шу жойни танлагани бежиз эмас эди, бу ерда у ўзининг тикувчилик, этикдўзлик, қўғирчоқчилик ва қандолатчилик сингари ҳунарларини бир ҳафта олдин бошлаб юбора оларди. Унинг мақбараси ичкарига кираверишда ходачаларга осиглик иккита от думи билангина безатилган эди: мақбара атрофида бир-бирига чатишиб кетган эгри-бугри кекса қайрағочлар бўлиб, уларнинг пастки шохларига зиёратчилар олиб келган ранг-баранг шойи қийқимлари ва латталар осиб ташланган эди. Шойи ва латталарнинг кўплиги мусулмонларнинг Тўраҳон бува-ни ҳамиша ёдда тутишларини эслатиб турарди.

Хўжа Насриддин мақбара олдида эшагидан тушиб,

Тўраҳонга эҳтиром билан таъзим қилди. Кўр анча орқада эди, у макбара олдиғача эмаклаб бошига тупроқлар сочиб келар ва: «Эй, соҳибкарам Тўраҳон бува, худо йўлида гуноҳимдан ўтинг!» деб илтижо қиларди.

Мозорнинг шайхи келди. У жулдуз кийимли, ажин босган заҳил юзли ва маккор кўзли бир чол экан. Макбаранинг йиллар ўтиши билан қорайиб, ҳамма ёғини қурт тешиб юборган эски ўймакор эшиги очилди. Нимқоронғи совуқ макбара ичидан юракни сескантирувчи ғалати бир ҳид димокқа урилди. Хўжа Насриддин этини ечиб, чолнинг илтифот билан узатган кавушини кийди-да, макбарага кирди. Макбаранинг яхши тарошланган тошлардан қурилган оқ деворлари гулсиз ва нақшсиз бўлиб, улар устига дераза хизматини ўтовчи торгина панжарали гумбаз ясалган эди; бу қоронғи уйга икки томондан пиёзнинг пардасидай юпка ёруғ тушиб, кўндалангига дарз кетган қабр тоши устида бир-бирига чалмашиб турарди. Эшикдан қабргача ердан баландрок ва кенглиги тахминан бир газ чамаси тош йўлча қилинган эди, унинг икки томонида марҳумларнинг кўп асрлардан бери тўпланиб қолган кул ранг хоки ётарди. Одатга кўра, бу хок жуда эҳтиётлаб сақланар, уни босиш, оёқ ости қилиш энг катта гуноҳ ҳисобланарди. Макбара ичи ниҳоятда жимжит бўлганидан Хўжа Насриддинга томирларининг уриши эшитилиб турарди; у қабрга яқинлашиб энгашди ва дунёда ўтган энг раҳмдил, беозор кишилардан бирининг қабри тепасига кўйилган ёдгорлик тошни ўпди.

— Эй меҳрибон Тўраҳон бува, наҳотки менинг гуноҳларим ҳеч қачон кечирилмаса?— деб хўнграб йиғлаган овоз эшитилди яқин жойдан ва макбарага бир кўзи кўр эмаклаб кирди. Унинг бошига чанг тўлган, юлинган япалок юзидан қон оқиб ётарди, у ўзини тош устига ташлаб, жим бўлиб қолди.

Хўжа Насриддин уни Тўраҳоннинг қабри ёнида қолдириб, ташқарига чиқди.

Орадан анчагина вақт ўтса ҳам кўр макбарадан чиқавермади. Хўжа Насриддин уни сабр билан кутиб, қайрағоч тагидаги тўзиб кетган эски шолча устида дарвишлик ва унинг бошқача ҳаёт кечиришдан қандай афзалликлари борлиги тўғрисида мозорнинг кекса шайхи билан гаплашиб ўтирди.

— Одамда ҳеч нарса бўлмаслиги, у ҳеч нарсани та-

ма ва орзу қилмаслиги, ҳеч нарсаса интиқмаслиги, ҳеч нарсадан, айниқса жисмоний ўлимдан кўрқмаслиги керак,— деяр эди чол.— Ёлғончилик устига яна ёлғончилик қилинадиган ва одамлар бир-бирларига раҳм-шафқатли бўлишга қасам ичиб туриб, бир-бирларининг оёқларидан чалиб ўлимларига ёрдам берадиган бу бевафо дунёда бундан бошқача ҳаёт кечириб бўлмайди.

— Сизнинг айтганингиз ҳаёт эмас, куруқ соягина, холос,— деб эътироз билдирди Хўжа Насриддин.— Ҳаёт тириклай гўрга кириш деб ўйлаш нотўғри, курашш керак.

— Зоҳирий ҳаётни айтаётган бўлсангиз, сузларингиз жуда тўғри,— деб жавоб берди чол.— Аммо сиз ички, руҳий ҳаёт ҳам борлигини эсингиздан чиқарманг — ички, руҳий ҳаёт биз инсонларнинг бирдан-бир насибамиздирки, унга ҳеч кимнинг ҳукми ўтмайди. Киши ё абадий қулликни ёки озодликни танлаб олиши керак, озодликка эса фақат ички, руҳий ҳаётда ва фоний дунё роҳатларидан мардона воз кечиш билангина эришиш мумкин.

— Сиз озодликка эришдингизми?

— Ҳа, эришдим. Мен ҳар қандай исроф ва суистеъ-моллардан воз кечганимдан бери ёлғон гапирмайман, хушомадгўйлик ва лаганбардорлик қилмайман, чунки биров мендан тортиб олиши мумкин бўлган ҳеч нарсам йўқ. Жуда нари борса, мени шу қари чоғимда жисмоний ҳаётимдан маҳрум қилишадими? Садқаи саримга, ростини айтсам, фоний дунёдаги умримни унча қадр қилмайман ҳам... Мана, Тўраҳоннинг мақбарасини кўриб турибсиз; муллалар уни ёктиришмайди, унинг мухлисларини сокчилар қувғин қилишади, аммо мен, кўриб турганингиздек, ҳеч кимдан кўрқмасдан, ҳеч кимдан ҳеч нарса тама қилмасдан унга савоб учун хизмат қиляпман.

— Тамасиз, савоб учун хизмат қилаётганингиз кийимларингиздан кўриниб турипти,— деди Хўжа Насриддин, чолнинг худди мазордаги дарахтларга осилган латта-путталардан тикилганга ўхшаш минг ямок, этаклари узилиб тушган ола курок чопонини кўрсатиб.

— Мен бориға шукур қиламан,— деб давом этди чол.— Менга мана шу эски чопон, бир қултум сув, бир бурда зоғора нон бўлса бас. Аммо озодлигим доимо ўзим билан бирга, жонимга йўғрилган!

— Агар жоиз бўлса, бир гапим бор, ота, гўрда ётган ҳар қандай мурда сизга қараганда эркинрок, чунки бу дунёдан унга ҳеч нарса, ҳатто бир култур суви ҳам керак эмас! Озод бўлмоқ учун албатта ўлиш керак экан-да?

— Ўлиш? Билмадим... Аммо шуниси тайинки, ғарибона яшамоқ, якканишин бўлмоқ керак.

Чол бир оз жим тургач, уҳ тортди-да, «мен кўп вақтдан бери кимсасиз ғарибман...» деди гапини тугатиб.

— Гапингиз тўғри эмас!— деди Хўжа Насриддин.— Сўзларингиздан одамларга қайғуриш ва ачинишингиз очик сезилиб турипти. Сиздаги раҳмдиллик кўп одамларга таъсир қилади, демак, сиз дунёда ғариб, якка-ёлгиз киши эмассиз. Тирик одам асло ғариб, кимсасиз бўлмайди. Одамлар ёлғиз эмас, биргалашиб ҳаёт кечирадилар.

— Бу ўзингизга тасалли бериш учун топган гапларингиз! Одамлар совуқдан, шамолдан, қор ва ёмғирдан сақланиш учун уйга кириб бекинадилар, аччиқ ҳақиқатдан ўзларини ҳимоя қилиш учун эса турли хил уйдирмалар ўйлаб чиқарадилар. Йўловчи, сиз ҳам ўзингизни зўр бериб ҳимоя қилаверинг, чунки ҳаёт ҳақиқати даҳшатли!

— Ўзимни ҳимоя қиляпман? Нималар деяпсиз, ҳурматли ота, мен ўзимни ҳимоя қилаётганим йўқ, ҳужум қиляпман! Бу дунёда қандай ёвузлик бўлмасин ва у қай тахлитда юз бермасин унга дадил ҳужум қиламан! Бу йўлда нобуд бўлсам, ҳеч ким мени жангдан бош тортган демайди! Мендан кейин қуролимни бошқалар кўтариб жангга қиради, шундай бўлишига ўзим ҳаракат қиламан.

Хўжа Насриддиннинг оташин сўзлари кўрнинг макбарадан чиқиб келиши билан бўлиниб қолди. Унинг юзи сўлғин эди. Қўр ҳовузда бет-қўлини ювиб келгунича чол сўз бошлаб деди:

— Бу бахти қаро, ҳар йили макбара ёнига гул кўчати ўтқазади, агар у илдириб отиб кўкариб кетса, Тўраҳон бува гуноҳимни кечирарлар деб умид қилади. Аммо экан кўчатларининг бирортаси ҳалигача кўкармади. Бу кишини кўрганимда раҳим келганидан ҳар сафар кўзимдан ёш чиқиб кетади, эй йўловчи, менинг одамларга ачинишимни тўғри топдингиз! Тамагирлик, шуҳратпарастлик, бахиллик, очкўзликдан, кўркувдан халос бўл-

диму, лекин раҳмдилликдан қутулолмай келяпман. Парвардигори олам мени юмшоқ кўнгил қилиб яратган, шунинг учун бағритош бўлгим келмайди.

Бу пайтда кўр ўз иши билан банд эди: у қўйнидан ҳўл латтага ўралган атиргул қаламчасини олди ва мақбара эшиги яқинидаги бир жойда пичоғи билан ерни ковлаб юмшатиб, қаламчани экиб қўйди.

— Қаламчаси тутиб кетмайди,— деб пичирлади чолга Хўжа Насриддин.— Қаламчани нотўғри ўтқазди.

— Эҳтимол, кўкариб кетар,— жавоб берди чол.— Мен бу қаламчани парвариш қиламан, унга ҳар куни уч маҳал сув қуяман.

Хўжа Насриддин чолнинг кекса кўзлари бурчагида ёш йилтиллаганини кўрди.

Мақбара олдидаги ишлар битди. Йўловчиларимиз чол билан хайрлашгач, Тўраҳон бува мазоридаги соясалқин қайрағочзордан чиқиб йўлга тушдилар.

Улар Кўконга етдилар, шаҳар дарвозасининг олди чанг-тўзон, тикилинч ва ола-ғовур эди. Баҳорги катта бозорлар бошланган эди, бозорчилар дарвозадан шаҳарга киришга ошиқардилар.

Шаҳар дарвозасининг шаҳардан ташқари томондаги девори тагида ҳар хил кийимдаги турли-туман кишилар чий бостирмачаларда, от ёпиғи ёғочга ёйиб ясатилган дўкончаларда, ошхона ва чойхоналарда ғовур-ғувур савдо қилишарди. Йўл четларида теварак-атрофдаги сувсиз қакраб ётган ерга ўхшаш қоқ суяк ва заъфарон юзли гадойлар ўтиришибди. Улар ана шу ерда туғилиб ўсиб чиққандек ёки аксинча, ер остига секин-аста кириб кетаётгандек кўришардилар. Бир ёқда ноғораларнинг така-туми, карнайлар ғат-ғути, сурнай овозлари янграмоқда, масхарабозлар, илон ўйнатувчилар, раққослар, дорбозлар ва динга путур етказувчи шунинг каби бошқа касб эгалари ўз ҳунарларини кўрсатмоқдалар. Турли тилларда сўзлашувчи бу ҳалойиқ тепасидаги хира осмонда нурсиз офтоб ялпайиб турарди; ҳамма ёқни қоплаб олган чанг шамолда учар, тишларни ғижирлатар, бурун, кўз ва қулоқларга кирар эди.

Томоша ишқибози Хўжа Насриддин, фурсатни бой бермай, бир қўлида нон ва иккинчи қўлида гилос тўла дўппи билан аввал масхарабозлар томонга, сўнгра бошқалар ёнига айланиб борди. У қаншарига қизил чизик — кабила белгиси чизилган қора танли қотма бир чол

олдида тўхтади; ҳинди шакар қамишидан ясалган най билан астагина бир мунгли куйни чалар, ҳиндининг олдида эса, мудроқ босган иккита илон най садосига маст бўлиб тебраниб турарди, у найини чалиб туриб, илонларни қопқоғи зич ёпиладиган иккита чуқур саватга биттадан солди ва най чалавериб куруқшаган лабларига шундан кейингина дам берди, найнинг ёқимли овози тинганидан сўнг саватлар ичидан ваҳимали вишиллаш эшитилди. Юқоридан, дор устидан секин чалинаётган ноғора овози келарди; баланд дор устида қўйлаксий, кизил иштонли кичкина бир одам қўлига лангарчўп ушлаб, ингичка арқонда сирғанарди, унинг кенг иштонини шамол хўппайтирарди, дорбоз чўкқайиб ўтираркан, лангарчўпини иргитиб яна илиб олар ва шу билан бир вақтда бир қўллаб ноғора ҳам чалар эди. Пастда томошабинлар ғовур-ғувур қилар, тер ва гўнг ҳиди ҳамда ошхоналарнинг ёғли тутуни аралаш чанг буралиб-буралиб юқорига ўрарди, шамолнинг кенг осмон қўйнидаги бирдан-бир йўлдоши ажал ёқасида туриб ингичка ва салки арқонда сирғанаётган ана шу дорбоз эди.

Нариоқда раққосларнинг оқ чодирлари кўринарди; энг четдаги чодир олдида одамлар тўпланишган, афтидан ўйин бошланса керак, Хўжа Насриддин шошилганича ўша ерга борди.

Қоп-қора ялтирок кокили белига тушиб турган иккита забардаст тунган йўғонлиги тегирмон тошидай келадиган ясси дўмбирани чодирдан юмалатиб олиб чиқди, кейин улардан бири ингичка узун бир сув ковокни қарнай қилиб пуфлаб чала бошлади, ковокдан арининг гингиллашига ўхшаш дириллаган, нолали садо чиқди. Шунинг учун ҳам бу қадимги кашқарча рақс «Газанда ари» деб аталарди. Сув ковокнинг кўнгилни китикловчи ноласи гоҳ кучайиб ва гоҳ пасайиб узоқ давом этди, тўсатдан чодир пардаси кўтарилиб, ичкаридан раққоса чопиб чиқди.

У оломондан чўчиб кетгандек бирдан тўхтаб қолди, узун нозик билакларини биқинига тираб, қафтларини ёзди. У кўпи билан ўн саккиз ёшларда эди; кўзига сурма ҳам, юзига упу ва элик ҳам қўймаган, чунки ўзи упу-эликсий ҳам гўзал эди. Кўк, сарик, кизил, яшил шойилардан тикилган либоси келишган қоматига ярашиб, кечқурунги ғира-ширада ялтирар, ранг-баранг тусда товланар эди. Раққоса қисқ қора кўзлари билан оло-

монга киприклари остидан қараб олиб қавшини ечди-да, эпчиллик билан дўмбира устига сакраб чикди. Дўмбира унинг оёқ зарбидан аччиклангандай «динг» этиб юборди; карнайчи сув қовок — карнайнинг оғзини баландроқ кўтарди ва бўйин томирларини шишириб уни жон-жаҳди билан чала бошлади, сув қовок пинғиллаб, даранглаб ва ғичиллаб садо берди, раққоса гўё яқин бир жойда ари уяси бордек ва ари чакиб олишидан хавфсиратгандек атрофга хавотирлик билан қарай бошлади. Гўё газанда ари гоҳ ён томондан, гоҳ пастдан ва гоҳ тепадан келиб ҳужум қилар, раққоса чиройли бадан ва қўл ҳаракатлари билан ҳужумни қайтарарди; у кичкина то-вончалари билан дўмбирани тобора жадал ва қаттикроқ тепар, дўмбира бунга жавобан бўғиқ гумбурлаб, раққосани тобора шўхрок ўйнашга мажбур этарди. Дўмбира билан раққоса бир-бирини шоширар, раққоса арига чап бериб ерга тиз чўқар ва яна сакраб туриб, заҳарли арини кийимларининг бурмалари орасидан қидирган бўлар эди, шунда раққосанинг энгнидаги ранг-баранг ипак либослар ўзидан-ўзи аста-секин ешилиб дўмбира устига битта-битта туша бошлади, кийимлари унинг нозик баданини энди зўрға бекитиб турарди. Раққосанинг бадани белигача очилиб қолганида баджаҳл ари пастдан учиб чикди-ю, раққоса чинқириб юборди, у жадал гумбурлаб турган дўмбира устида гир айланди, теварагида рангдор гирдоб пайдо бўлди, энг ички пушти шойи кўйлаги ҳам ешилиб тушди, томошибинлар олдида энди у кип-яланғоч эди. Шу пайт бирдан раққосани бошдан-оёғигача титроқ босди, у энгашди ва бошини орқага қилди, аъзойи бадани оғриганидан чангак бўлиб қолди: ниҳоят, ари уни чакиб олган эди!.. Қойил қолган томошабинларнинг кий-чувлари остида раққоса чодирга чолиб кириб кетди, шу ондаёқ унинг орқасидан калта оёқли, қора соқолли, кажава қоринли ва ёғ босган ёқимсиз чақчайган кўзли пўрдоқ бир эроний савдогар чодирга кирди.

Ҳўжа Насриддин ва унинг бир кўзи кўр ҳамроҳи бит-бургага тўла хароб бир чойхонада тунашди, эрталаб куёш чиқиши билан Қўқонга киришди. Шаҳар ичига кирганлари сари йўлда уларга ҳар хил мансабдаги соқчилар тобора кўп дуч келаверди. Соқчилар кўчаларда, гузарларда ва муюлишларда ухлаб ўтиришарди. Улар-

ни ҳар қадамда кўриш мумкин эди. Ҳақиқатан ҳам Қўконда ўғрилар бирон иш чиқара олишига ақл бовар қилмасди.

«Бу гала-гала амалдорлар бечора қўконликларга қанчага тушаркин?— деб ўйлади Хўжа Насриддин.— Буларнинг халққа етказадиган зарари ҳар қанча ўғрининг, ҳатто сурункасига юз йил ўғрилик қилиб етказадиган зараридан ҳам ошиб кетади-ку!»

Шундай қилиб, икковлари Қўкондаги ислом динининг ҳимоячиларига макон бўлган қадимги мадраса ёнидан, саёз бўлишига қарамай, тез оқар шаҳар сойининг ёнғишт кўпригидан ўтдилар ва баланд калъа деворлари билан ўралган хон ўрдаси олдидаги майдонга етдилар.

Бозор шу ердан бошланарди.

Унингчи боб

Қадим замонда Шарқ мамлакатларидаги катта шаҳарларнинг ўз номидан ташқари, унвони ҳам бўлар эди. Масалан, Бухорони дабдабали қилиб Бухорои шариф, яъни Олий шаҳар, шавкатли Бухоро деб, Самарқандни музаффариятли Самарқанд, ҳашаматли Самарқанд деб аташар эди; Қўконга эса тупроғи баракали обод бир водийда жойлашганлиги ва аҳолиси бағри кенг ва қувноқ бўлганидан латиф Қўкон, яъни хушчақчақ Қўкон, деб ном берилган эди.

Янги хон тахтга ўтирмасдан илгари бир вақтларда бу унвон Қўконга чиндан ҳам мос келарди: турли сайл ва байрамлар, ўйин-кулги ва томошалар Қўконда бошқа ҳамма шаҳарлардагидан кўра кўпроқ бўларди. Аммо кейинги йилларда янги хоннинг зулми остида Қўкон аҳолиси оғир ҳаёт кечири бошлади.

Эски одатга кўра ҳозир сайл ва байрамлар ўтказилиб қарнайчи ва ногорачилар чойхоналар олдида зўр бериб қарнай ва сурнайларини чалсалар ҳам, масхарабоз ва кизикчилар хуштабиат қўконликларнинг кайфини чоғ қилиб ўз ҳунарларини кўрсатсалар ҳам, лекин бу ўйин-кулги ва сайл-томошалар аввалдагиларга ўхшамас, унчалик қизимас эди. Саройдан янги хон ислом динига ниҳоятда ихлосманд бўлганидан ҳамма вақтини диний суҳбатлар билан ўтказди, бундан бошқа ҳеч нарсага тоқати йўқ, деган нохуш хабар тарқалганди.

Мадрасалар, янги мачитлар қурилмокда эди. Қўқонга ҳар томондан муллалар, мударрислар, уламолар келганди, бу еб тўймас, очқўзларни бокиш учун пул керак эди, солиқлар ошиб ва қўпайиб борарди. Хоннинг бирдан-бир эрмаги пойга эди, у ёшлигидан отга ишқибоз бўлиб, бу ишқибозликдан уни ҳатто ислом дини ҳам қайтара олмади. Аммо у бундан бошқа ҳамма нарсада диннинг қонун-қоидаларини ҳеч сўзсиз бажарар, беҳуда ҳой-ҳавасларга берилмас эди. Ҳарамдан хон ётоғига бориладиган сўқмоқ йўл ҳозир жимжит бўлиб, уни ўт босиб кетганди, аста пишиллаб нафас олиб, оёғини судраб, кавушини ёқимсиз шапиллатиб юрадиган ҳарам оғаси бошчилигида хоннинг тунги соатларда майда қадамлар билан, шоша-пиша ҳарамга бориши аллақачон тарқетилган эди. Хон ўз амалдорларидан ҳам ана шундай пок бўлишни, аҳолидан диёнатли бўлишни талаб қиларди, Қўқонда соқчилар ва айғокчилар ғўжғон ўйнардди.

Дам-бадам турли хил тақикловчи фармонлар ва уларни бузувчиларга бериладиган жазолар эълон қилиб туриларди; худди Хўжа Насриддин ва унинг ҳамроҳи Қўқонга келган кунларда фаҳш ишлар ҳақидаги фармон чиққан эди, унда эрига хиёнат қилган хотинларнинг қалтақланиши, хотинини алдаган эркакларнинг эса табиблар орқали бичиб қўйилиши айтилган, бундай фармонлар тўлиб ётарди. Ҳар бир қўқонлик, фармонга ҳилоф бирон иш қилиб қўймайин деб, қил устида тургандек юрагини ҳовучлаб яшарди.

Аммо баҳорнинг ҳаётбахш кучи ўз қудратини кўрса-таверади, қуйида ҳикоя қилинадиган шу кунларда қўқонликлар бошларидаги мусибатларини унутдилар. Тонг кўёшининг ёрқин нури остида бозор жуда гавжум ва кизғин эди. Гул ва сайроки қушлар ишқибози бўлган қўқонликлар ўз одатларини бузмадилар: бозордаги ҳар бир киши чаккасига лола ёки ёсуман, ёҳуд бошқа баҳорги чечак тақиб олган эди. Чойхоналардаги тўрқовок ва қафасларда турли қушлар сайраб турарди, қўпинча бирон киши чойхоначига бир ёки ярим танга бериб, сайроки қушни чойхўрларнинг қийқириклари остида қафасдан чиқариб учириб юборарди. Шунда аравалар, отлиқлар ва яёв кишилар таққа тўхтаб, қушнинг баланд осмонда жавлон уриб эркин учишини томоша қилардилар.

— Тўраҳон бува бизнинг хайрли ишлар қилишимизни кутяпти,— деди Хўжа Насриддин бир кўзи кўр ўғри-

га.— Ишни кушлардан бошласакмикин дейман. Мана бу пул сизга. Лекин эсингизда бўлсин: бу ерлардаги анқовларнинг ҳамёни сизга оғзини очиб мўлтираб қараб турса-да, уларнинг бирор тангасига ҳам тегманг.

— Хўп бўлади, бажону дил.

Бир кўзи кўр ўғри яқиндаги чойхонага кириб, бирданга ундаги ҳамма кушларни сотиб олди. Кушлар каноатларини куёшда ялтиратиб бирин-кетин осмонга парвоз қилдилар.

Одамлар тўпланиб, кўчага тикилишиб кетди. Бир кўзи кўрнинг ҳимматига қойил қолиб айтилган мактов сўзлари баралла эшитилди.

У қафасни очиб, ичидан кушчани олиб, кўлида салгина ушлаб турар ва унинг баданидаги ҳароратдан ҳамда юракчасининг пўкиллаб уришидан роҳатланганидан сўнг осмонга учуриб юборар эди. «Эсон-омон жойингга учиб бор!» деярди кейин у. «Учиб кетяпман! Раҳмат сизга, яхши киши, мен сизнинг фойдангиз учун Тўраҳон бувага бир оғиз гап айтаман!» деб жавоб берарди парранда ўзининг кушларга хос тилида ва кўздан ғойиб бўларди.

Бир кўзи кўр хурсандлигидан секин кулиб кўярди.

— Тавба, илгари шундай қилиш эсимга келмаганига ҳайронман. Ахир у вақтда ёнимда катта-катта пуллар бўлар эди, минглаб кушни қафасдан учуриб юбора олар эдим. Болаларнинг бу эрмаги жонимга шунчалик роҳат беришини сира билмаган эканман.

— Сиз кўп нарсани билмас эдингиз, ҳозир ҳам кўп нарсага ақлингиз етмайди,— деб жавоб қилди Хўжа Насриддин ва ўз ичида: «Бу одам ҳақидаги фикрим тўғри экан: унинг қалби соф» деб ўйлаб қўйди.

— Тарқалинглар! Йиғилишиб турманглар!— деган каттик ўшқириқлар эшитилди ногора овози аралаш; оломон дув этиб тарқалди ва Хўжа Насриддин ўз олдида жийрон отлик аллақандай катта амалдор турганини кўрди. Амалдорни найза, қилич, болта ва бошқа даҳшатли қурооллар тақиб олган мўйловдор, қаҳри қаттик, ҳар қандай ёвузликка тайёр, турқи совуқ соқчилар кўриқлаб туришарди. Амалдорнинг кўкрагида катта-кичик анчагина медаллар ярқирар, бурама кора мўйловли юзидан такаббурлиги кўриниб турарди. Икки соқчи икки томонидан жиловлаб олган жийрон айғир от ўйноқлаб

ўзини ҳар ёққа ташлар, чиройли кўзларини кийри килиб қарар, бўйинини эгиб, сувлигини чайнар эди, устидаги заррин ёпиғи офтобда ярқиради.

— Ҳой, чувринди рўдаполар, қаердан келдиларинг?— жирканиш билан пастки лабини буриб ва афтини буриштириб сўради амалдор.

Оҳ, агар бу амалдор ҳозир ўз олдида турган эски чопонли, йиртиқ-ямоқ этикли ва ёғ босган дўппили одам кимлигини билганида борми!

— Кўконга бозор қилиш учун келган қишлоқ фуқароларимиз,— деди ювошлик билан Хўжа Насриддин. ўзини хушомадгўйлик қилаётгандек кўрсатиб.— Биз ҳеч қандай ёмон иш қилганимиз йўқ, хонимиз ҳазрати олийларини улуғлаб ва аркони давлатнинг сиздек ёруғ машъалини ҳурматлаб бир неча дона қушни қафасдан чиқариб юбордик, холос.

— Хонга садокат ва менга ҳурмат изҳор қилмоқ учун бу бетайин аҳмоқ қушларни қафасдан озод қилиш ва одамларни тўплашдан бошқа йўл топилмадими?— заҳар сочиб сўради амалдор, қафасдан озод қилиш сўзини у лабларини қийшайтириб ва нафратланиб айтар экан.— «Қафасдан озод қилишга ўхшаш бемаъниликларни»— у яна нафрат билан лабини қийшайтирди,— бундай бемаза одатларнинг ҳаммасини тақиқлаб қўйиш керак! Сенларнинг ортиқча пулларнинг кўпга ўхшайди, уни хазинага иззат-икром билан икки кўллаб топшириб, хонга садокатларингни кўрсатиш ўрнига уни бозорда ҳамма ёққа сочиб юрибсанлар. Тинтув қилинсин!— деб буйруқ берди у соқчиларга.

Соқчилар Хўжа Насриддин билан бир кўзи кўрни ушлаб олиб, уларнинг белбоғи, тўни ва қўйлагини ешдириб тинтишди. Танга ва тилла пуллар тўла бир ҳамён топиб, тантана билан амалдорга кўрсатишди. Амалдор ўз ақл-фаросатига қойил қолиб, кулди.

— Шундай бўлишини ўзим ҳам билган эдим! Яшир!— деб буюрди у соқчилар бошлиғига.— Хазинага топширишим учун халтадаги бу пулни кейин менга берасан.

Соқчи танга ва тилла тўла ҳамёни кенг қизил шимининг чуқур чўнтагига тикди, шундан кейин ногоранинг гумбурлаган садоси остида ҳаммадан олдинда отлик амалдор, унинг кетидан қизил шимли ва қайтарма этикли соқчилар, энг кейинда эса қизил шимли ногорачи ўз

йўллариға жўнаб кетдилар, ногорачи оёқ яланг эди, чунки бундай паст даражадаги мансабдорға ҳукуматдан этик берилмасди. Уларнинг қадами етган ҳамма жойда бозордаги одамларнинг гангур-гунгир овози тинар, чойхоналар бўшаб ногора товушидан ҳуркиб кетган кушларнинг овози тинарди, амалдорнинг ҳўмрайган совук башараси ва қаҳрли қарашларидан ҳаёт тўхтаб қолар, унинг дўк-пўписи билан берган буйруқларигина эшитиларди, холос. Лекин ҳеч қандай тақиқлашларға бўйсинишни истамай, бу тақиқлашларни масхаралаб кулувчи жўшқин, мангу ёш ҳаёт амалдор кўздан ғойиб бўлиши биланок, ўзининг бутун гўзаллиги билан ранг-баранг тусда товлана бошлар эди. Амалдор ҳаёт ўртасидан унга душман бўлган ёт бир нарсасдек ўтиб кетди, у ҳаёт оқимини бир оз тўхтатган бўлса ҳам, лекин уни ўзига бўйсундиришга ожизлик қилди. Буюк Қудратли Ҳаёт уни ўзининг ҳар бир баҳорги чечаги билан, мусикий овози билан рад этди!

Хўжа Насриддин амалдор ва унинг соқчилари орқасидан қараб туриб, деди:

— Бу дунёдаги амалдорлар зиёнқунандалиги жиҳатидан уч хил бўлади: бир хили кичик мансабдаги амалдорлар, иккинчиси ўртача мансабдаги амалдорлар ва учинчиси юқори мансабдаги амалдорлар. Чўнтагимизда сариқ чақа ҳам қолдирмай шилиб кетишди. Майли, шунисига ҳам шукур: калламиз кетиши ҳам ҳеч гап эмасди, чунки уларнинг бошлиғи юқори мансабдаги амалдор...

— Соқчининг чўнтагидан ҳамёнимизни олиб қўйишга қўлим тоза қичиди-да!— деди кўр.— Аммо сиздан рухсатсиз бу ишни қилмадим.

— Ўзинг ҳам каллангни сал ишлатгин-да!— деб жавоб берди Хўжа Насриддин.— Ҳамённи ҳақиқий эгасига қайтариб олиб бериш учун махсус рухсат сўраб ўтириш керакми?

— Мана ҳамён!— деб, бир кўзи кўр ўғри қўйнидан ҳамённи чиқарди.— Соқчининг чўнтағида иккита билагузук ҳам бор экан, оғирлигидан тилла билагузукка ўхшади, аммо унга тегмадим.

Ҳамённинг қайтариб олингани шарофатига икковлари ошхонаға қириб, ўзларини зиёфат қилишди. Ошхона эгаси бу сахий меҳмонлар олдига аччиқ қалампир, зира ва бошқа дориворлар солинган таомлар таший бериб

ҳориди. Улар ошхонадан чикиб чойхонага киришди; чойхонадан роҳатижон сотувчи олдиға ва ахири қандолатчи дўкони олдиға бориб ўзларини сийлашди.

Сўнгра бозорни айланишди. Уша йилларда Қўқон бозори жуда катта эди, бозорни энг чаққон одам ҳам бирданига айланиб чиқолмасди. Шойифурушлик растасининг ўзи бир бошидан иккинчи бошигача камон ўқи учиб борадиган масофадан икки баравар ортиқ эди, кулчилик, кавуш-маҳси ва этикдўзлик, тўнфурушлик, аслаҳасозлик расталари ва бошқалар шойифурушлик растасидан кичикроқ эди; от ва мол бозорларининг эса чеки кўринмасди. Қўқоннинг мана шу катта бозори одам билан лик тўла, тикилинч эди, Хўжа Насриддин ва ҳамроҳи одамлар орасидан қисилишиб, ёнлари билан юра бошлашди.

Катта дўконларда, ёйма дўконларнинг бўйра ва шолчалари устида таърифга тил ожизлик қилувчи беҳисоб тоза моллар босилиб ётибди. Чилимлар қўлбола хилидан тортиб то олтин ва фирузалар билан безатилган истамбулча нусхаларигача бор эди; бекиёс соҳибжамоллар учун Ҳиндистонда ясалган кумуш кўзгулар, нафис гуллар солиб тўқилган ранго-ранг эрон гиламлари, қуёшдай ярқираган турли хил шойилар, окшом осмонидан ҳам майини ва чиройли товланувчи баҳмаллар, баркашлар, билагузуклар, исирға ва балдоқлар, бозивонтлар, тиллақошлар, эгарлар, пичоқлар беҳисоб эди.

Қўқон бозорида ҳар хил этиклар, тўнлар, дўппилар, қийиқчалар, кўза ва хумлар, мушк ва анбарлар, гулоб ҳам топиларди... Буларни санаб ўтиришни шу ерда тўхтатамиз, чунки Қўқон бозоридаги ҳамма бойликларни ном-баном ёзиб чиқишга икки ва ҳатто учта китоб ҳам камлик қилса керак!

Турли кишилар, турли овоз ва ҳидлар билан тўла бозор куни тамом бўлди. Қун ботди, осмондаги булутларнинг четлари пушти рангда ялтирарди. Истироҳат дамлари бошланди: одамлар уй-уйларига таркалишди, мусофир кишилар чойхоналарга жойлашишди. Аммо бозорнинг тугаганини билдирувчи ногора чалинмаганидан кўп дўконлар савдо-сотикни давом эттирарди.

Қўқоннинг катта бойларидан бири сарроф Раҳимбой ҳам ҳали дўконини бекитмай, савдо қилаётган эди.

Бағбақалари осилиб тушган, лўппи юзли, ёғ босган гардан гўшти ёқаси тагидан дўппайиб чиқиб турган, калта-калта семиз бармоқларига узуклар тақиб олган семиз Раҳимбой қалин сергўшт ковокларини осилтириб дўконида ўтирарди, дўкони токчаларига тилла пуллар, кумуш тангалар ва мис чақалар алоҳида-алоҳида қилиб устма-уст териб қўйилган. Бу дўконда ҳинд рупиялари, хитойларнинг тўрт бурчакли чанглари, Олтин Ўрда чўлларида бу ерга келиб қолган мўғул тилла пуллари, бўкириб турган шер сурати солиғлик эрон туманлари, араб динорлари ва ўша кезларда Шарқда муомалада юрган қўпгина бошқа тилла, кумуш ва мис пуллар бор эди; дўконда мажусийлар яшовчи узок ўлкаларнинг пуллари — гинелар, дублонлар, фартинглар ҳам бўлиб, уларга фаранг қиролларининг қилич яланғочлаб ва кўкракларига куфрона белги — бет тақиб тушган суратлари солинган эди.

Сарроф бугунги топган фойдаларини ҳисоблаб бўлган ҳам эдики, Хўжа Насриддин ва бир кўзи кўр ўғрининг дўкони ёнига яқинлашишди. Сарроф ўзини бозори юришмаган одамдай тутар экан, қора соқоли устидаги кип-қизил дўрдоқ лабларини осилтириб дўконидаги пулларини йиғиштирар, олтин ва тангалар халтага унинг йўғон бармоқлари орасидан тилла ва кумуш балиқлардай сирғаниб аста ёқимли жаранглаганча шўнгиб кетар, санамасдан ҳовучлаб олаётган чақалари эса унинг гашини келтириб «тўқ!» этиб тушарди.

Хўжа Насриддин ҳамроҳининг соғ кўзида ўткир сариқ ялтираш пайдо бўлишини кутиб, унга ер остидан қараб қўйди. Лекин бу ялтираш пайдо бўлмади. Ўғри олтинларга хотиржам қараб турар, унинг юзида бутунлай бошқа маъно жилваланарди.

— Бугун эрталаб тушимда қаламча гулим илдиз отиб, гунча чиқарган эмиш,— деди у.— Бу тушим тўғри чиқармикин ёки йўқмикин? Наҳотки Тўраҳон бува гуноҳимни кечирмаса, наҳотки бир йилдан кейин касалим яна қўзғаб, ўзимни шифолаш тадбирларимни қўллашга тагин мажбур бўлсам?

Бу ўринда шуни эслатиб ўтамизки, зийрак Хўжа Насриддин ҳамроҳини аллақачон яхши ўрганган ва унинг касали сабабларини тушунарди, бу касаллик бир кўзи кўр ўғрининг ўз ихтиёри билан пайдо бўларди. Тиб илмининг асосчиси буюк донишманд Абу Али ибн Сино

ўз асарларидан бирида, тандаги саломатликнинг ҳар қандай бузилиши дарҳол руҳий ҳолатга таъсир қилади ва аксинча, деб айтган; Хўжа Насриддин Абу Али ибн Сино таълимотларидан баҳраманд бўлган, шунинг учун унинг фикрларини бир кўзи кўр ўғрига татбиқ қилиб, хулоса чиқарганди.

— Туш келажак хабарчиси,— деб жавоб қайтарди у хайриҳохона овоз билан, Абу Али ибн Сино таълимотига суянган ҳолда.— Туш келажак хабарчиси, шуни эсингизда тутинг. Имоним комил, бу сафар Тўраҳон бува сизга раҳм-шафқатлироқ бўлади ва гуноҳларингиздан ўтади.

Шу вақт дўкон олдида бир хотин пайдо бўлиб, уларнинг гапи бўлиниб қолди, бу хотиннинг беваалиги тўнининг икки енгига кўк жияк чатилганидан кўриниб турарди. Енгига чатган жияги яп-янги ва тўни эса анча нимдош эди. Ана шунга қараб, Хўжа Насриддин унинг эри яқинда ўлиб, бор-йўғини маъракаларга сарф этганини, ҳатто қора кийимлик сотиб олишга ҳам пули қолмаганини сизди.

— Худоё давлатингиз зиёда бўлсин, бой ота, мушкуллимни осон қиларсиз, болаларимни ўлимдан қутқарарсиз деб олдингизга келдим,— дея гап бошлади аёл саррофга.

— Нарӣ бор, мен садака бермайман,— деб дўнғиллади сарроф унга қарамай ва пулларида кўз узмай.

— Мен садака сўраётганим йўқ, мушкуллимни осон қилинг деяпман, бундан сизга ҳам наф тегади.

Сарроф бошини кўтариб унга қаради.

— Эрим ўлганидан кейин бисотимда бир қора кунимга ярар деб асраб қўйган қимматбаҳо тақинчоқларим қолди.— Хотин паранжиси ичидан бир чарм ҳамён чиқарди.— Уша қора куним келди. Учта болам ҳаммаси касал.— У йиғламсираб сўзларди.— Бу тақинчоқларни сотиш учун бир неча савдогарнинг олдига бордим, шаҳар соқчиларининг бошлиғи текшириб кўрмай туриб уларни ҳеч ким сотиб олгиси келмаяпти, хонимизнинг сўнгги фармони шунақа экан, худо ёрлақагур бой ота, ўзингиз биласизки, шаҳар соқчиларининг бошлиғи текширганидан кейин менга бу тақинчоқларимнинг на ўзини ва на пулини беради. Уларни ўғирлагансан деб хазина фойдасига тортиб олиб қўяди.

— Ҳм!— деб илжайди сарроф, соқолини бармоқлари

билан тарай туриб.— Ҳазина фойдасигами ёки йўқми, ишқилиб, албатта тортиб олади. Иннайкейин, шаҳар соқчиларининг бошлиғи кўригидан ўтмаган қимматбаҳо нарсаларни нотайин кишининг кўлидан сотиб олиш жуда ҳам хавфли иш. Бундай ишни қилган одам фармонга мувофиқ юз дарра ейди ва зиндонга солинади. Лекин мушкул аҳволингга раҳмим келгани учун... Қани, кўрсат-чи, нималаринг бор ўзи?

Хотин чарм ҳамённи саррофга узатди, сарроф ҳамённинг оғзини очиб, ичидаги нарсаларни дўкон тахтаси устига силкитиб тўкди, халтадан катта тилла билагузук, бир қанча йирик-йирик зумрадлар қадалган исирга, кизил ёқут маржон, тилла занжир ва бошқа бир неча тиллавор буюмлар тушди, қадимги одатга кўра, тўйда эри эсдалик тариқасида хотинига ана шу нарсаларни совға қилган эди.

— Хўш, бу нарсаларингга қанча пул сўрайсан?

— Икки минг танга,— деди хотин кўрка-писа.

Бир кўзи кўр ўғри Хўжа Насриддинни тирсағи билан туртди:

— Хотин ўз молининг ҳақиқий баҳосидан роппа-ро-са уч марта кам ҳақ сўраяпти. Унинг маржонидаги ёқутлар Ҳиндистон ёқути, мен уни шу ердан кўриб турибман.

Сарроф энсаси қотиб дўрдок лабини бурди:

— Тилланг асил тилла эмас, унга бошқа нарса ҳам аралашган, ёқут ва зумрадларинг эса энг арзон хилларидан, яъни Қашқардан келгани экан.

— У ёлғон гапиряпти!— пичирлади бир кўзи кўр ўғри.

— Сенга раҳмим келганидан,— деб сўзида давом этди сарроф,— бу нарсаларингнинг ҳаммаси учун... чунончи, минг танга бераман.

Бир кўзи кўр ўғрининг афти буришиб, сарик кўзида ғазаб ўти чакнади; у бу ишга аралашмоқчи бўлиб олдинга бир интилди-ю, лекин уни Хўжа Насриддин тўхтатиб қолди.

Бева хотин саррофнинг гапини қайтаришга уриниб кўрди:

— Эрим ёқутнинг ўзини минг тангадан ошиқка сотиб олганини айтган.

— Эринг сенга нима деган бўлса дегандир, аммо қимматбаҳо нарсалар ўғрилиқ мол бўлиши ҳам мумкин,

буни эсингдан чиқарма. Хайр, майлига, яна икки юз танга қўшиб бераман, бундан бир танга ҳам ошмайман!

Бечора аёл нима ҳам қила оларди. Иложсиз рози бўлди.

Сарроф қимматбаҳо тошлар ва тиллавор буюмларини апил-тапил хуржунига солиб, хотинга бир сиқим танга узатди.

— Зўр ўғри экан!— деди пичирлаб баданига титроқ кириб кетган бир кўзи кўр.— Ўзим ҳам ўғриман, бутун умримни ўғрилар билан бирга ўтказдим, лекин бунақанги зулукни сира кўрмаган эдим!

Аммо иш ҳали тамом бўлмаганди. Хотин пулни санаб кўриб, саррофга:

— Сиз пулни адашиб санаган экансиз, бой ота; бу олти юз эллик танга холос-ку!— деди.

— Йўқол!— деб бақирди юзига қон тепиб қизариб кетган сарроф.— Йўқол деяпман сенга, йўқса, ҳозир ўғрилиқ тиллавор молларинг билан қўшиб соқчиларга топшираман!

— Войдод! Шўрим қуриб қолди! Бу ноинсоф ҳакимни бермаяпти! Ҳой яхши кишилар, ёрдам қилинглар!— деб бақирди хотин кўз ёшларини оқизиб.

Бир кўзи кўрнинг сабри тугади; агар муюлишдан ногора овози эшитилиб қолмаганида бу сафар Хўжа Насриддин уни тўхтатиб қололмаган бўларди.

Дўкон яқинида ўз соқчилари билан амалдор пайдо бўлди, у бозорни айланиб чиқиб, энди девонхонага кетмокда эди.

Хотин жим бўлиб, орқасига тисланди.

Сарроф кўлини корнидан паст қилиб қовуштираркан, амалдорга тавозе билан таъзим қилди.

Амалдор от устида унинг саломига эътиборсизгина бош қимирлатиш билан жавоб қайтарди:

— Шаҳримиз савдо аҳлларининг кўрки муҳтарам Раҳимбойга саломлар бўлсин! Дўконингиз ёнидан менга додлаган овоз эшитилгандай бўлдимми?

— Ановининг овози!— Сарроф хотинни кўрсатди.— Шаллақи ҳаёсизлик қилиб тартибни бузаяпти, мен пул берармишман, аллақандай қимматбаҳо тошлар, тиллавор буюмлар тўғрисида вайсаяпти...

— Қимматбаҳо тошлар, тиллавор буюмлар?— жонланиб кетди амалдор, унинг чақчайган, қаҳрли кўзлари

шундай олайдики, унинг олдида кўр ўғрининг сарик кўзини бегуноҳ ва беозор чакалоқнинг кўзи деса бўларди.— Қани, ўша хотинни дарров олдимга келтиринг.

Бева хотин энг охирги пулидан ҳам ажралиб қолмаслик учун тор кўчага кириб кўздан ғойиб бўлган эди.

— Мана сизга бир мисол: оддий халқ қанча кўп эзилса, қийинчиликка қанча кўп дучор қилинса, ҳар хил муттаҳам ва фрибгарларга жон кириб қолади,— деди Хўжа Насриддин.— Ўғрилиқни йўқ қилиш эвазига савдо-сотик баҳонасида очикдан-очик талончиликни жорий қилишипти. Дарров ҳалиги хотиннинг орқасидан етиб бориб, уйи қаердалигини билиб келинг.

Ўғри дарҳол ғойиб бўлди; лип этиб кўздан ғойиб бўлиш ва осмондан тушгандек яна бир зумда пайдо бўлиб қолиш унинг учун ҳеч гап эмасди.

Соқчиларни васвасага солмаслик учун Хўжа Насриддин шу ердаги катта ариқ ичига териш ниятида келтириб қўйилган тош гарами орқасига бекинди. Шу ердан у дўконда нималар қилинаётганини ва унда бўлаётган гап-сўзларни бемалол кўриб ва эшитиб ўтирди.

Сарроф амалдорни чой ичишга таклиф этган эди, у бажону дил рози бўлди. Улар яқинда хон иштирокида бўладиган пойга тўғрисида суҳбатлаша бошладилар.

— Биродари азиз Раҳимбой, мен сиздан бошқа ҳеч қандай рақибдан кўркмайман,— деди амалдор мўйловини силар экан.— Мен бу пойгага қўйиш учун Арабистондан келтирган икки айғир отингизнинг таърифини эшитдим. Эшитишга эшитдим, лекин уларнинг ўзини кўрганим йўқ, чунки сиз отларингизни бегона одамларнинг кўзидан хотинингизни яширганингиздан ҳам баттар яширасиз. Одамларнинг айтишига қараганда, бу отлар сизга йўл харажати билан қирқ минг тангага тушган эмиш; аммо шуниси борки, пойгада бериладиган энг катта соврин ҳам харажатларингизни қоплай олмайди!

— Харажатларим эллик икки минг танга, биласизми, эллик икки минг!— деди сарроф гердайиб.— Пойгани хон ҳазратлари мазза қилиб томоша қилсалар менга кифоя, харажат кўзимга кўринмайди.

— Боракалло, бу саъй-ҳаракатингизни хонга етказман. Аммо агар такатуркман отлари зотидан бўлган айғирларим пойгада сизни энг катта совриндан маҳрум қилиб қўйса хафа бўлиб юрманг. Арабий отларни-ку

ёмон деб бўлмайди-я, лекин дунёдаги ҳамма отлардан туркман оти яхши.

Амалдор ҳар хил от зотларининг таърифини килиб узундан-узок гапга тушиб кетди, сарроф йўғон қорни устидан бармоқларини ўйнатиб, мийиғида кулиб унинг сўзларини эшитиб ўтирарди.

Шу пайт атрофни хушбўй ҳидга тўлдириб, саррофнинг хотини келди, бу барваста, хушкомат хотинининг юпқа чиммати остидан юзидаги упа-элиги, кипригидаги сурмаси, қошларидаги ўсмаси ва лабига суртиб олган хитой бўёғи кўриниб турарди.

Амалдор унга кўзи тушиши билан ўрнидан турди:

— Қалин дўстимнинг жуфти ҳалоллари Орзибиби пошшого салом.

Хотин кулимсираб, таъзим билан жавоб қайтарди. Сарроф бойлиги ва сахийлигини амалдорга кўз-кўз қилиб мактанишдан ўзини тўхтата олмади: хуржунидан бояги тиллавор буюмларни олиб, хотинига тортиқ қилди ва буларни бир соат илгари заргарлик растасида саккиз минг тангага олдим, деб ғирт ёлғон гапирди. Хотин ҳадя учун эрига ноз-карашма ва ишвали сўзлар билан миннатдорлик билдирди; у эрига гапириб турса ҳам, кўзи амалдорда эди. Ўзига бино қўйган сарроф ҳеч нарсани сезмай, ҳамон тиллавор буюмларни саккиз минг тангага, араб отларини эллик икки минг тангага сотиб олгани ҳақида ва яна аллақандай минг тангалик харажати ҳақида гапирарди. Амалдор унинг сўзларини хушбинчм қора мўйловини бурай-бурай нафратомуз тиржайиш билан эшитиб ўтирарди. Бу тиржайиш кўпгина қўқонликлар орзу қилувчи, лекин ўзларидан бошқа одамнинг юзида пайдо бўлса уни ўлдириб юборадиган, кўпинча эса юқорига чақув қиладиган тиржайиш эди.

— Бу тиллаворларни тақиб олганингиздан кейин яна ҳам жон офати бўлиб кетасиз, Орзибиби пошшо,— деди амалдор.— Аттанги, бу қимматбаҳо нарсаларни такканингизда ҳусну жамолингизни факат эрингиз томоша қилиб роҳатланади-да.

— Орзибиби, агар исирға ва маржонларингни тақиб энг яхши дўстим Комилбек жанобларига бир дақиқагина юзингни кўрсатсанг, катта гуноҳ бўлмаса керак,— ҳозиржавоблик билан амалдорнинг сўзини илиб олди сарроф (унинг ўзига бино қўйганлиги ва калтабинлиги шу даражага етган эди!)

Хотинга бу гап жуда ҳам ёкиб маржонни такди-да, чимматини кўтарди.

Амалдор оркага тисарилиб оҳ тортди ва аёлнинг гўзаллигидан кўзлари қамашгандек юзини кафтлари билан тўсди.

Сарроф мамнун киёфада кеккайиб, ҳарсиллар, пишиллар ва ихраб кўярди.

Хўжа Насриддин бу ишларнинг ҳаммасини тош панасида кўриб ўтириб бошини тебратар ва ичида: «Эй тўнғиз, нимасига хурсанд бўляпсан? Сен айғир отларни лақиллаб Арабистондан олдириб келяпсан, хотиннинг бўлса айғирларни анча яқин жойдан топар экан!» деб хуноб бўларди.

Ўғри осмондан тушгандай лип этиб, бирпасда Хўжа Насриддиннинг олдига қайтиб келди:

— Бева хотиннинг уйи шу яқин ўртада. Ҳақиқатан ҳам унинг учта касалманд боласи бор экан. Олти юз эллик тангаси қарзларини узишга ҳам етмасмиш. Анови лаънати қонхўрнинг касофати билан бева яна бир пулсиз қолади!

— Сиз бу дўконни ҳам, бева хотиннинг уйини ҳам эсингиздан чиқарманг, буларни билиш яқинда керак бўлади,— деди Хўжа Насриддин.— Энди юринг, кетдик!

Улар амалдорни, мактанчоқ сарроф ва унинг хотинини минг-минглаб тангалари, тиллавор буюмлари, араб отлари ва шармандали пинҳоний сирлари билан бирга шу ерда қолдириб хўздан йироқлашдилар. Улар тушган чойхона бозорнинг нариги бошида эди, улар бўшаб қолган расталар ёнидан, жимжит майдонлар ўртасидан ўтиб анча вақт юришди. Яллиғланувчи қуёш кўзни элитар, аста-секин окшом чўкмоқда эди, миноралар, баҳайбат мачитлар бу олтин шуъла қўйнида ердаги оғирлигини йўқотгандек, осмонга кўтарилиб унинг тиник, осойишта бағрида омонат тургандек кўринарди.

Ўн биринчи боб

Тоғ кўли!.. Хўжа Насриддин бу кўлнинг қаердалигини бозорда ҳаммадан — деҳқонлар, кўчма қосиблар, масхарабоз ва фолбинлардан суриштириб кўрди. Лекин фойда бўлмади. Бу кўл ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса эшитмаган экан. «Қайси гўрда бўлса экан?— ўйлай бошлади

Хўжа Насриддин.— Чол айтган кўл балки, унинг бундан бир қанча вақтлар илгари бошқа қиёфада кезиб юганида сайёраларнинг бирор жойида бўлгандир, энди у қарилик асар қилиб янглишиб бу кўлни менга ер юзасидан кидиртираётгандир!»

Тўраҳон бувани аччиғидан тушириш, кўнглини юмшатиш иши ҳам Хўжа Насриддинни анча ташвишга солди. «Сайлга бир ҳафта қолди, холос. Пул керак, камила олти минг танга керак. Қайдан топсам экан?» деб ўйларди у.

Хўжа Насриддин бу ҳақда бир кўзи кўр ўғри билан маслаҳатлашишга мажбур бўлди, лекин пул нима учун кераклигини унга айтмади, албатта.

— Илгариги вақтда олти минг тангани Кўконда ҳаш-паш дегунча топган бўлардим. Лекин ҳозир кўконликларнинг ҳаммаси қашшоқлашиб қолишган, бундай пул тўла оғир ҳамён кимдан топиларди дейсиз? Фақат саррофда бор, холос,— жавоб берди ўғри.

— Сиз яна ўша гуноҳли гапларингизни такрорлаясизми?— деди таъна қилиб Хўжа Насриддин.— Ўғрилик қилмасдан топишнинг иложи йўқми?

— Кимор ўйнаб ютамизми?

— Кимор ўйнасак ютказиб кўйишимиз ҳам мумкин. Биз ютказмайдиган бошқа бир ўйин топишимиз керак.

Хўжа Насриддиннинг миясига ҳозирча аниқ бўлмаса ҳам, лекин мақсадга эриштириши мумкин бўлган бир фикр келди.

— Ўйинни сиз, мен ва гуноҳкори азим семиз сарроф учовлашиб ўйнашимиз керак. Аммо уни ўйинимизга қандай қилиб тортсак экан?

— Бева хотинлар ва етим-есирларни таловчи пўкон сарроф!— деди бақириб юбораёзган кўр ўғри.— Уни алдаш дейсизми? Манави устунни ва анави туяни алдаш осон, аммо уни алдаб бўпсиз!

— Пулни худди ўшандан олсак жуда яхши бўлади,— давом этди Хўжа Насриддин ўз ниятидан руҳланиб.— Пулни, у ўз ихтиёри билан, ҳа, ўз ихтиёри билан бериши керак! Сарроф пулни ўз ихтиёри билан берса, дунёни фонийдан дунёни боқийга риҳлат қилишида ўзи учун ҳам савоби теккан бўларди.

— Бу хунрез ўз ихтиёри билан олти минг танга бериши керак дейсизми?— хахолаб кулиб юборди бир кў-

зи кўр ўғри.— Минг танганинг биринчи юз тангасини санаб бераётганидаёқ жони чиқиб кетар! Пул солинган халтасини тагига маҳкам босиб ўтирганини кўринг. Олиш ҳазил гап эмас!

Бу гаплар чойхонада, ярим кечага яқин бўлаётган эди. Шаҳар уйқуда бўлиб, бозордаги чироқлар сўнган-ди, сокчихона мезанларидаги смолали гулханларгина ёниб турарди. Янги ой ўроғи осмони фалакдан минораларга маҳзун бокиб, кошинли қуббаларни совуқ нури билан яркиратарди. Ҳаво салқин, ҳамма ёқ жимжит эди, кундузи шаҳарда жазирама иссик, чанг, тўзон, ҳаво дим бўлса ҳам, лекин тез ўтиб бораётган ойдин кечалар ва ёқимли шабадалар ҳали баҳор тугамаганидан дарак берарди. Бир кўзи кўр ўғри кўрпага кирди-да, ухлаб хуррак ота бошлади. Хўжа Насриддин эса баҳор кечасининг гўзаллигига маҳлиё бўлиб қараб ётар, хаёлида ўзини номаълум юксакликларга, мажҳул ва олис бир бошқа дунёга парвоз қилгандек ҳис этар эди.

Ноғораларнинг вақт ярим кеча бўлганини билдирган дамбир-думбир овозини эшитиб, Хўжа Насриддин яна дунёвий ишлар, хомсемиз сарроф ва унинг пул халтаси тўғрисида ўйлай бошлади. У зўр бериб уйкусини қочираркан, фикр юритарди: «Изла, ҳа, изла! Сарроф олти минг танга бериши керак, бермай иложи йўқ, берганда ҳам ўз ихтиёри билан беради, кўнглимга келган иш бўлмай қолмайди!»

Бу вақтда сарроф ҳеч нарсадан хабарсиз ва бежавотир танноз хотини ёнида бурни билан ҳуштак чалиб, лабларини чапиллатганича тинчгина ухлаб ётарди. Хотини эса ухламай, эрининг шойи кўрпа тагида аста тебраниб турган пўрдоқ башарасига ижирғаниб қарар, амалдорнинг қаттиқ тикилиб қараши ва хушбичим мўйловини эслар эди. Эшик ва дарчалар зич беркитиб қўйилганлиги, мойчиروқнинг ёғли қора куяси патнусга учиб тушиб турганлиги учун уй ичи дим ва тутун босиб кетган эди. «Оҳ, Комилбек тўра, сизнинг кучоғингизда мен қандай роҳат қилардим, бу ҳезалак нусха семиз аҳмоқнинг афти курсин!» деярдн ўз ичида танноз хотин. У амалдорнинг хушбичим қора мўйловини кўз олдига келтириб ва ўзи ҳақида амалдорнинг ҳам кечаси билан шу хилда ҳаёл суриб чиқишига ишонар экан, шаҳвоний ҳирс оғушида уйкуга кетди.

Саррофнинг хотини янглишган эди. Амалдор бу кеч

бутунлай бошка нарсалар ҳақида: яна ҳам юкорирок мансабни эгаллаш, янги тортиқлар олиш, ракибларини мансабидан тушириш тўғрисида ўйларди.

У саройдаги хонаи олийда хонга ўтган кунги воқеалар ҳақида минг таъзим ва хушомад билан маълумот бериб турмокда эди. Хон ана шундай тартиб ўрнатган эди, бу маълумотларни кундуз кунли олиб туришга хоннинг вақти етмагандир деб ўйлаш нотўғри — асло бундай эмас: у кечалари хонасида ёлғиз қолишдан кўркарди, чунки кўпдан буён уни бирдан нафаси қисилиб қолиш касали кийнар эди. Сарой табиблари хонни касалининг тобора енгиллашяпти, сал вақтда бутунлай йўқ бўлиб кетади, деб бир оғиздан ишонтиришларига қарамай, бу касалик уни ҳамон каттиқ кийнар ва зўрайиб борарди. Табиблар хонга тўғри сўзлагандилар, лекин касалининг ўзини билан бирга йўқ бўлиб кетади деб, гапининг сирасини айтмагандилар, холос...

Хон баланд парку ёстиқларга суяниб ётар, оғир кўрпани устидан олиб ташлаб, нафис шойи кўйлагини остидаги оғир кўкрагини билан хириллаб ва пишиллаб нафас оларди. Истироҳатхонанинг деразалари очик ва чилим тутатилмаган бўлса-да, унга ҳаво етишмасди.

— Бозор ёпилгач,— деди амалдор,— шаҳарнинг озоишталлигига ишонганимдан сўнг мен пойга бўладиган жойга бордим, яқинда бўладиган пойгага у жой қандай тайёрланганини шахсан ўзим текшириб келдим...

— Ўтган йили ҳам шахсан ўзинг текшириб келган эдинг,— деб унинг сўзини бўлди хон.— Шундай бўлса ҳам битта айғирнинг оёғи чиққан. Эсингда бўлсин, агар пойга майдонида бу сафар ҳам бирорта чуқурча қолган бўлса, кунинг кўрасан!..

— Бу сафар бошим билан жавоб беришга тайёрман,— таъзим қилиб жавоб қайтарди амалдор.— Ишонманки, туркман оти зотларидан бўлган айғирларим сиз ҳазрати олийларининг томоша қилиб завқ олишларига лойиқ бўлар.

— Эшитишимга қараганда, отларингга ракиблар пайдо бўлган эмиш. Бир савдогар, унинг номи эсимда йўқ, эллик минг тангадан зиёд пул сарф қилиб Арабистондан отлар келтирган эмиш. Сен бу отларни кўрдингми?

— Кўрдим, хон ҳазратлари,— деб пинагини бузмай ғирт ёлғон гапирди амалдор.— Унинг отлари, албатта,

яхши отлар, аммо улар менинг тулпорларимга сира бас келолмайди. Яна шуни демоғим мумкинки, савдогар мактаниб отларининг баҳосини жуда ошириб айтган. Айғокчиларимдан олган ишончли маълуматларга қараганда, савдогар Арабистондан келтирган отлари учун йигирма минг тангадан сал кўпроқ пул тўлаган, холос.

— Йигирма минг танга? Иккитаси йигирма минг танга турадиган отни ҳам от деб бўладими? Пойга майдонда бизга ҳали қирчанғи отлари билан кўринмоқчи бўляпти дегин!

— Бу зоти паст савдогар одоб ва иззат-ҳурмат нималигини билмайди,— гап орасида кўшиб қўйди амалдор.

Пойгадаги рақибни саррофни шу зайлда қоралаганидан кейин амалдор саройдаги бошқа рақибларини қоралай бошлади. Хазиначини яқинда уйда саксонта одамга шоҳона катта зиёфат берди деб қоралади, солиқ-ўлпон ишлари вазирини қоралади, гап орасида ҳарамдаги бош хизматкорни ҳам қоралаб, уни ҳаддан ташқари бангиликда айблади.

Сўнгра амалдор асосий душманига зарба беришга тайёрланиб, бир оз жим турди. Асосий душманига зарба беришни аллақачонлардан бери ўйлаб юрар ва бу зарбани, боғбон ғамхўрлик билан иссиқхонада ноёб мевалар етиштиргандек, кўп вақтдан бери тайёрлаб келарди. Амалдорнинг душмани машҳур кўкон отлиқ кўшинининг саркардаси, душман қиличларидан аъзойи бада ни ямоқ ва чандиқ бўлиб кетган ва кўпгина жангларда галаба қозониб донг чиқарган Довюрак лақабли, шавкатли лашкарбоши Ёдгорбек эди. Хушомадгўй, кўрқоқ, пасткаш одам феъли кенг ва ботир кишиларнинг олижаноблигига ҳамиша ҳасад қилади, амалдор Ёдгорбекнинг ростгўйлиги, айниқса, оддий халқнинг уни иззат-ҳурмат қилишига ғаши келарди.

Оддийгина салласига ҳарбий мансабини кўрсатувчи белги — бор-йўғи битта жиға қадалган, эгнига эски кимхоб тўн, узангига ва отнинг қорнига ишқаланаверганидан учи ва гулчини эзилиб ва сарғайиб кетган этик кийиб, қари арғумоқ отини миниб олган барваста, йўғон, ковоғи солиқ, кекса Ёдгорбек эгар устида букчайиб ўтириб, секин-аста бозор ўртасидан ўтди, унинг арғумоғида ҳам қиличларнинг изи бор эди. Ёдгорбекни бит-

тагина шахсий соқчи — болалик чоғларидан бошлаб, унга муттасил отахон бўлиб келган, кўзи ожизрок, мункиллаган бир чол кузатиб келарди. Бозордаги одамлар Ёдгорбекни кўриш билан жим бўлиб колар, унга йўл бўшатар, уни орқасидан номини ҳурмат билан тилга олиб пичирлашарди. Ёдгорбекнинг худди ўзига ўхшаб сочлари оқарган, мардона жангларда юзлари душман қиличларидан чандик бўлган собик юзбошилари эса чойхонадан унга: «Ассалом, Довюрак полвон! Урушга қачон борамиз? Бизни эсдан чиқарманг, қилич солишишга ҳали курбимиз етади!...» деб қичкиришарди. Кекса саркарда саройга ҳар йили бир марта борганида ҳам жим ўтирар ва ўз қаҳрамонона ишлари тўғрисида ҳеч нарса демас эди, аммо дабдаласи чиқиб кетган юзи ва пешанасининг чандик ва ямоқларидан ўтмиш жанглардаги карнайларнинг наъралари, яланғоч қиличларнинг шипиллаб урилиши, отларнинг кишнаши, қалконларнинг так-туқ овози ва тобора шиддат билан тўхтовсиз чалинаётган ноғора садолари эшитилаётгандек бўларди.

Бирор марта ҳам жангда бўлмаган, боши узра ғаним қиличи ярқираганини ҳеч қачон кўрмаган амалдор бунга чидай оларди дейсизми? Чиройли Комилбек доим ўзини эҳтиёт қилар, жанг майдонига душманни арқон билан маҳкам боғлаб олиниб ва юзи билан ерга ётқизиб қўйилгач, битта соқчи унинг елкасига, иккинчиси оёғи устига чиқиб босиб ўтирганидан кейингина кирарди.

— Хўш, яна нима гап?— сўради хон керишиб эснар экан. Вакт алламаҳал бўлиб қолганди, шишган ковокларидан чарчагани сезилиб турса-да, лекин хоннинг сира уйқуси келмасди.

Амалдор таъзим қилди ва вужудини титрок босди. Унинг кўпдан буён кутиб юрган пайти келган эди!

— Ҳазрати олийлари, агар бир қошиқ қонимдан кечсалар, сизга бир нохуш ҳақиқатни айтмоқчи эдим.

— Айт!

— Лекин бу гап ҳазрати олийларининг кўнгилларини ранжитиб кўярмикин, деб кўркаман.

— Айт деяпман сенга!

— Мен лашкарбоши Ёдгорбек ҳақида сўзламоқчиман.

— Ёдгорбек ҳақида? У бирор айб иш қилдимми? Айби нима?

Амалдор ҳаяжонланди, нафаси ичига тикилди, лекин яна ўзини босиб олиб, овозини кўтариброк деди:

— Уни фоҳишабозликда кўлга туширдим!

— Фоҳишабозликда? Едгорбекни-я?— бақирди хон таажжубда қолиб.— Жинни бўлиб қолибсан! Бошқа бирор нарсада айбласанг, ишонардим, аммо бунга ишонмайман!

— Ҳа, фоҳишабозликда кўлга туширдим!— такрорлади амалдор қатъий туриб.— Аниқ далиллар бор. Бундан олти йил илгари хотини ўлиб кетган...

— Биламан...

— ...бу шаҳватпараст Едгорбек қонун ва шарият қоидаларига мувофиқ уйланишни хоҳламай, бундан икки йил аввал Шарофат исмли бир эроний хотин билан фоҳишабозлик қила бошлаган.

— Биламан,— деб амалдорнинг сўзини бўлди хон.— Бу эрсиз хотин-ку. Бундан беш йил илгари унинг эри ўз қарвони билан Ҳиндистонга кетиб йўлда ҳалок бўлган.

— Жаноби олийлари, марҳаматларини дариг тутмай гапимнинг бу ёғини ҳам эшитсалар. Фармон эълон қилинганидан кейин — бунга икки ойдан кўп бўлди — Едгорбек мазкур хотин билан фаҳш ишларини тўхтатгани йўқ, демак, у айбдор ва тегишли жазога тортилиши керак.

— Хотин боши очик бўлганидан кейин Едгорбек у билан алоқасини узиб нима қилади, эшитяпсанми, сенга айтяпман!— бақирди хон хуноби ошиб.— Модомики, шундай экан, бу ишга фармонни қандай татбиқ қилиш мумкин, буни фоҳишабозлик деб бўладими? Бемаъни гапларингни қара-я!

У ҳар ҳолда катта бир хонлиқнинг ҳукмдори эди, шунинг учун қонунларнинг мумкин қадар тўғри бажарилишига, бошлиқларнинг ўзбошимчалиги билан хонлиқнинг патарот топишига йўл қўймасди.

— Ҳазрати олийлари, бу ишга фармонни татбиқ қилиш мумкинми деб сўрадингиз,— деди амалдор мўйловини силкитиб.— Борди-ю, ҳақиқатда бу хотиннинг боши очик бўлмаса ва ҳанузгача эрининг никоҳида ҳисобланиб, шарият йўли билан талок хати олмаган бўлсачи? Борди-ю, унинг эри ўлмаган ва ҳозир ҳам тирик бўлсачи?

— Тирик? Беш йилдан бери у қаерда юрган экан?

— У тирик, ҳозир Ҳиндистоннинг Пешавар шаҳрида бир одамнинг кули. Мен бултур иккита пешаварликни бозорда сеҳргарлик билан улуғ хонга қарши ёмон ниятларда бўлгани учун тутдириб, ертўламга камаб қўйган эдим. Биринчи ва иккинчи терговда ҳам улар ҳамма айбларини бўйинларига олишди, шундин кейин уларни қонунга мувофиқ зиндонга солдирдим. Шу яқин кунларда улар қўшимча сўроқ бериб, бу хотиннинг эри Пешавар бозорида кул бўлиб юрганини кўрдик, деб айтишди. У ўзини пул юбориб қулликдан озод қилишини ялинб-ёлвориб сўраб хотинига уч марта хабар юборибди, аммо хотини Ёдгорбек билан бўлган ўйнашлигини кўзи қиймай, эрига жавоб қайтармабди. Ҳазрати олийлари. икки пешаварлик терговда ана шундай деди, иккаласи ҳам худди бир гапни айтди.

— Сен тергов қилган одамларнинг ҳаммаси ҳам бир хилда сўзлайди,— деди хон энсаси қотиб илжаяркан.— Шундай бир бемаъни баҳона билан Ёдгорбекни тутиб зиндонга солсак халқ нима деб ўйлайди, қўшин нима дейди? Бу гапларингда маккорлик борлигини кўриб турибман...

Амалдорнинг Ёдгорбекка олдиндан ҳукм чиқариб қўйишига ҳаддан ташқари журъат қилганлиги, қора мўйловларини савлат билан диккайтириб туриши хоннинг гашини келтирди, бунинг устига хоннинг касаллиги асар қилиб боши лўкиллаб оғриб турарди, шунинг учун унинг овози чийинллаб ва қўпол эшитиларди.

— Бу гапда маккорлик борлиги аниқ. Пешаварликлар бир ярим йил илгари зиндонга солинган, аммо бу хотиннинг эрини кўрганликларини энди айтишган эмиш. Нима учун шу вақтгача айтишмаган?

— Улар айбларига иқрор бўлмай қелишган эди, факат энди бўйинларига олишди.

— Айбларига иқрор бўлмай қелишган эди?— Хон яна ҳам аччиқроқ заҳарханда қилди.— Гапинга қараганда, улар зиндонга тушишдан кўркмай сеҳргарликларини биринчи ва иккинчи терговда бўйинларига олиптилару, лекин айтсалар ҳеч қандай жазо берилмайдиган бу хотиннинг эри билан учрашганликларини бир ярим йилдан бери тан олмабдилар. Сенинг зиндонингда, сенинг қўлинда қамалиб ётиб-а? Негадир ишониб бўлмайдиган гап, тўғри эмасми?..

Амалдор Ёдгорбек ҳақидаги гапини ноқулай вақтда

бошлаб қўйганини тушунди. Хоннинг авзойи бузук, бундай пайтларда ёнида якин турган ҳар қандай одамга ништарини санчиши мумкин; бу кеча ўзимни касаликка солиб, саройга келмай, хоннинг ништарига ўзимдан бошқа бирор одамни рўпара қилсам бўлар экан, деб ўйлади амалдор. Лекин энди кечикканди; ҳукмдорларнинг пинжига киришга интилувчи кишиларда бундай хатолар тез-тез учраб туради: лукмага энг олдин бўйин чўзганга калтак ҳам энг олдин тегади.

— Эй шахриёри олам, Ёдгорбекнинг фаҳш ишларга рағбати борлигини илгари ҳам пайқаганман, аммо хон ҳазратларининг кайфиятларини бузиб сиҳат-саломатликларига зарар етказмай деган ният билангина бу ёмон хабарни айтмаган эдим,— деди муғамбирона кий-шанглаб у.

Лекин бари бир ўйлагани бўлмади, бу кеча унинг омади келмаган кеча эди!

— Ёдгорбекнинг фаҳш ишларга рағбати борлигини илгари ҳам пайқагансан?— қайта сўради хон.— Қачон? Ҳеч қачон у билан бирга бўлмаганинг ҳарбий сафарлар вақтидами? У ким билан фоҳишабозлик қилган? Ўз қиличи билан айш-ишрат қилганми? Мен эса бошқа одамлар фаҳш ишлар билан шуғулланаётганини сезиб юрибман... бундай иш қилишга уларнинг кучи ҳам, бекорчи вақти ҳам бор, улар фаҳш ишлар қилиш учун атайин шопдай мўйлов қўйиб, баланд пошна ярқиллама ғарч этик кийиб юришади, худди хитой аёлига ўхшаб кетишади. Фоҳишабозликни ана шулар орасидан қидириш лозим; бу қидиришлар кўн ўтмай кутилган натижани беришига ишончим комил.

Амалдорнинг кўзи тиниб, боши айланиб кетди. Хон ўсмоқчилаб гапиряптими ёки биров унга устимдан чакув қилганмикан? Эҳтимол у ҳамма сирларимни, ҳатто Орзибибининг исмини ҳам билар? Балки, сичқонни ушлаб олиб емасдан тўхтаб турган мушукка ўхшаб, у ҳозир ҳамма сирларимдан хабардорлигини айтмай тургандир? Амалдорнинг хаёлидан Арабистон чулларидagi хурмо дарахтларини ағдариб кетадиган бир лаҳзали қуюн сингари айланиб ана шундай фикр ғувиллаб ўтиб кетди.

Энди у макр-ҳийла ишлатиш эмас, ўзи қурган тузогдан бир илож қилиб чиқиб олиш керак эди!

Амалдор юзи оқариб кетганлигини сезиб, сир бой

бермаслик учун чирокдан тескари ўғирилди ва томоғининг хириллашини йўқотиш учун анча вақт йўталиб турди.

Амалдор хоннинг орка томондан ҳужум қилишига йўл қўймай, ақл-фаросат ва айёрлик билан чекиниш ўрнига табиатан кўркок бўлганлиги туфайли оркасига қарамай қоча бошлади.

— Ҳазрати олийлари ҳамма вақтдагидек ҳозир ҳам ҳақ гапни айтдилар!— деди у ўта тавозе билан.— Сиз мислсиз донолик билан кўзимни очдингиз. Анови пешаварликларнинг олижаноб Ёдгорбекка ёмон ният билан тухмат қилганликларини, унинг жанглардаги қаҳрамонликлари шуҳратини камситишга ва шу йўл билан Қўқон хонлигининг шавкатини ерга уришга ҳаракат қилганликларини энди тушундим! Уларнинг жинояткорона мақсадлари шу экан, энди бу ғийбат гаплар қаердан чиққанини, хон қаерда бекиниб ётганини билиб олиш қолди, холос. Эртагаёқ шахсан ўзим пешаварликларни сўроқ қиламан.

Хон жимгина эшитиб ётар экан, унинг юпка лабла-ридаги масхараомуз илжайиш кизик воқеалар бўлишидан дарак берарди; бу илжайиш тагида қандай сўз яшириниб ётган бўлса экан ва хон ахири бу сўзни тилга олганда нималар бўлар экан? Амалдор бу сўзнинг айтиб юборилишини чўзишга уриниб, саросима ва кўрқув ичида тинмасдан бидирлади.

— Бу жуда ҳам шарофатли кеча бўлди!— деб хитоб қилди у.— Шоҳимизнинг чексиз донишмандликлари туфайли хиёнат фош қилиниб, пок бир киши оқланди! Энди виждоним азобланмайди, ақлим кирди, руҳим енгиллашди, энди кетсам бўлади.

У ҳар бир сўзида таъзим қилиб оркаси билан эшик томонга тисарилиб борди, ётоқхона кенг бўлганидан эшикдан чиқиб кетишга улгурмади; ўнг оёғини остонанинг нариги томонига қўйиб таъзим билан чап оёғини энди тортиб олай деб турганида, эшикдан чиқиб тузокдан қутулушига бир зумгина қолганида унга қасос ўқи бориб санчилди.

— Тўхта!— деди хон.— Қани, бу ёкка яқинроқ кел-чи...

Амалдор хоннинг секин имлаб чакирувчи бармоғига бақрайиб қараб қолганича индамасдан, гўё биров уни кўзга кўринмайдиган аркон билан бўйнидан тортиб суд-

раётгандек секин эшикдан яна хон олдига қайтиб келди, қайтиб келаркан, юрагини ҳовучлаб зўрға кадам бо- сарди.

— Айтган пешаварликларинг ҳозир қаерда?— сўра- ди хон.

— Зиндонда, ҳазрати олийлари!

— Уларни ўзим сўроқ қилмоқчиман.

Амалдорнинг кўз олди қоронғилашиб, боши айланиб кетди.

Лекин ақли билан бирга, унинг тили ҳам ўз ишини қилаверди:

— Тонг отиши биланок улар саройга келтирилади.

— Тонг отиши билан эмас, ҳозир келтирилсин,— деди хон.— Бари бир ухлай олмайман, шунинг учун ўзим сўроқ қиламан...

— Улар саройга олиб кириладиган ҳолга келтирил- маган,— деди овози пасайиб амалдор.— Кийимлари жулдур, соч-соқоллари ўсиб кетган...

— Ҳечкиси йўқ, жуда бўлмаса сартарошни уйғота- миз.

— Уларнинг сассиғига чидаб бўлмайди...

— Биз уларга нарироқда, очиқ дераза олдида ту- ришни буюрамиз. Шундан кейин мен ҳалиги хотиннинг эри Пешаварга қандай бориб қолганини ва уни ким кулликка солганини иппдан-игнасиғача суриштираман. Зиндонга тушишларига сабаб бўлган сеҳргарлик ишла- ри ҳақида ҳам сўрайман; уларни тутиб зиндонга солиш- да кўрсатган саъй-ҳаракатларинг учун ўн минг танга олганинг эсимда бор. Улар сўзлаб беришади, ўзларини эркинроқ сезиб гапиришлари учун сен, албатта, ташқа- рига чиқиб туришинг керак, мен эса уларнинг сўзлари- ни эшитиб, тегишли хулоса чиқараман. Ҳой, соқчи- лар!

У кандил чироққа осифлик мис лаппакни болғача билан уриб жаранглатди.

Сарой соқчиларининг бошлиғи кирди.

— Сен ҳозирча шу ерда тур,— деди хон амалдорга қараб.— Сен эса қоровулхонадан тўртта соқчини олиб, улар билан зиндонга борасан, зиндонда...

Лекин шу пайтда хоннинг нафас қисиш касали кўз- габ, томоғи ва кўкрагига бир нарса тикилиб тирнаёт- гандай бўлди. У тўлғанди, қизариб ва кўкариб кетди, кўзлари шоқосасидан чиқиб, тили осилиб қолди. Тунги

табиблар жом, сочик, обдасталар билан югуриб кириб келишди, тўполон ва саросималик бошланди.

Саройдан қандай қилиб чиқиб олганини амалдорнинг ўзи ҳам эслай олмасди.

Хон нафас қисилиши қасали тутиб қолиб ҳушидан кетмаганида, бу кеча амалдорнинг бахтли ҳаётидаги энг сўнгги кеча бўлар эди.

Амалдор майдонда, тунги салқин шабадада ўтирган вақтдагина эс-ҳушини йиғиб олди.

Хавф узоқлашган бўлса-да, лекин ҳали йўқолмаган. Хон ўзига келганидан кейин пешаварликларни эслайди ва уларни саройга олдириб келишни буюради.

Пешаварликларни йўқ қилиш, тонг отмасдан туриб ҳозирдаёқ йўқ қилиш керак!

— Лекин қандай қилиб?

Амалдор ўйлаб ўйининг кетига етолмасди.

Кеча у пешаварликларни қатл қилиши ёки хуфия ўлдиртириб юбориши мумкин эди, бунинг учун ҳеч ким ҳеч нарса демаган бўларди. Аммо бугун бу синалган усулларни қўлланишнинг иложи йўқ; агар қўлланса, иккала пешаварликнинг калласи билан бирга ўзининг ҳам калласи танасидан жудо бўлиши мумкин.

Қолган бирдан-бир усул қочириб юбориш, деб ўйлади амалдор, у ўзининг жуда кўп хуфия ишларида бу усулни ҳеч қачон ишлатмаган эди.

Амалдор шу қарорга келганидан кейин девонхонасига жўнади, у ерда унинг ҳамма буйруқларини дарҳол бажо келтиришга тайёр турган, сир сақлай оладиган ишончли одамлари бор эди.

Бу кеча хоннинг эътиборини ўзига тортган сеҳргар пешаварликлар аслида, кўпдан буён бирга ишлаб юрган. Қўқонга пул топиш учун иш қидириб келган энг оддий тоштарошлар эди, уларнинг иккови ҳам ёши ўтиб қолган, сеҳргарлик кўчасидан ўтмаган одамлар бўлиб, бу гапларнинг ҳаммасини юқори мансабга ўтиб олиш учун амалдор тўкиб чиқарган эди.

Пешаварликлар ҳеч қаёққа жилмай, зиндонда бир-бирини қамалиб ўтирганларидан кейин, яқинда уларни бир оз вақт қийноқхонага олиб чиқиб янгидан сўроқ қилишди, ўтган сафардагидек бу сўроқда ҳам улардан қачондир бир вақт аллақерда қандайдир бир одам то-

монидан жодугарлик билан қулга айлантирилган алла-
қандай бир хотин ҳақида, бу хотинни пул тўлаб қуллик-
дан озод қилишни хоҳламаган бир киши ёки аксинча,
қулликдаги шу кишини пул тўлаб озод қилишни иста-
маган қандайдир бир хотин ҳақида ноаниқ, тушуниб
бўлмайдиган гувоҳлик талаб этишди... яна аллаким жо-
дугарлик қилиб, бир лашкарбошини Шарофат исмли
эроний киз тахлитига киргизиб қўйган эмиш. Уларга
шу ҳақда ҳам саволлар беришди. Хуллас, бу гапларнинг
ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб, уларнинг миясини ғов-
латиб юборди. Улар энди, иккинчи сўрокдан кейин қал-
ламиз кетар экан, деган қатъий ишонч билан қовоқла-
рини осилтирганча, зиндонга қайтдилар.

Пешаварликлар учта зиндонбон эрта тонгда зиндон-
га тушиб, қўл-оёқларидаги кишанларнинг қулфини оч-
ганида бунга қатъий амин бўлдилар.

Икки зиндонбон ўз ишини зимдан, шов-шувсиз амал-
га ошириш учун пешаварликларни юқорига олиб чиқди,
учинчиси зиндонда қолиб, бўш кишанларни эғовлаб
ўтирди.

Ҳамма иш амалдор тайинлаб қўйгандек тинч ва ях-
ши борди, лекин тўсатдан юқорида ишқал чиқиб қол-
ди: пешаварликлар тўппа-тўғри ўлим жазосига олиб
кетилияпмиз деб ўйладилар ва намоз ўқиб худога тавба-
тазарру қилишлари учун домла имом чақирилишини
талаб этдилар: диний эътиқодлари мустаҳкамлигидан
улар худо олдига гуноҳкор бўлиб боришни хоҳламас
эдилар.

Уғит-насиҳатлар фойда бермади.

Зиндонбонларнинг уларга шивирлаб, сизлар озод
қилиняпсиз, деб уқтиришлари бекорга кетди.

Пешаварликлар, албатта, бу гапларга ишонмай, та-
лабларида қаттиқ туриб олдилар.

Бу орада вақт ўтиб борар ва пешаварликларни қочн-
риб юбориш хавfli бўлган тонготар пайт яқинлаш-
моқда эди.

Пешаварликларни зиндондан зўрлаб чиқаришга ури-
нишдан фойда бўлмади, чунки улар шовқин-сурон
кўтардилар, уларнинг товушини эшитган зиндондаги
бошқа маҳбуслар ҳам бақириб норозилик билдирди-
лар.

Зиндон саройга яқин бўлганидан у ердагилар бу
шовқин-суронни эшитишлари мумкин эди.

Зиндонбонлардан бири воқеани амалдорга бориб айтди, бу пайтда амалдорнинг ўзи эҳтиёти шарт зиндонга яқин жойда турган эди.

Бу сафар амалдорнинг бирор синашта домла имоми топилмади. Амалдор кўп нарсани олдиндан ўйлаб қўйган бўлса ҳам, пешаварликларнинг эътиқоди кучли эканлигини назарда тутмаган эди. Бу ишга бегона домла имомни чақирса сирини очилиб қолишидан қўрқарди.

Амалдор гўлдираганча сўкиниб, ишончли соқчилардан бирига оқ чопон ва оқ салла ўраб, имом қиёфасида пешаварликлар ёнига тушишни буюрди.

Сохта имом мулла қиёфасида уларнинг ёнига кириб, кироат билан дуо-ибодат бошламоқчи бўлди-ю, аммо ўзи ҳам билмай қолиб, тўсатдан ўз одатига кўра оғзидан шалоқ сўзлар чиқиб кетди. Натижада пешаварликлар уни таниб қолишди.

Соқчи ўзини билдириб қўйиши оз бўлмаса ишни барбод қилаёзди.

Имом ҳузурида намоз ўқиб тавба-тазарру билан гуноҳларини ювиш имкониятидан маҳрум бўлиб қолишдан қўрқиб кетган, муқаддас расм-таомил найрангга айлантирилганини кўрган пешаварликлар аввалгидан ҳам каттикроқ ғафво кўтардилар. Зиндондаги маҳбустлар уларга зилзила садосига ўхшаш гумбурлаган овоз билан жавоб бердилар.

Бу воқеа ҳам амалдорга етказилди.

У ғазабидан тишларини ғижирлатиб, ранги бўздай оқарди.

Вақт ўтиб, тонг яқинлашиб келарди.

Амалдор сир фош бўлиб қолишидан қўчиб, оёғи куйган товукдай типирчиларди.

У таваккал қилиб энг сўнгги чорани кўришга мажбур бўлди.

Пешаварликларни «зиндондан қочди!» деб эълон қилиш ҳамда карнай ва ноғоралар чалиб, қалқонларни жаранглатганча, машъалалар ёқиб бақир-чақир билан ваҳима кўтариш буюрилди.

Ана шундан фойдаланиб пешаварликларнинг қўлоёқлари боғлансин, дод-фарёдлари эшитилмаслиги учун оғизларига латта тикилиб, ўзлари катта жун қопларга жойлансин-да, учқур отларга ортиб, ишончли соқчилар назорати остида шаҳарнинг жанубий дарвозасига олиб бориб қўйиб юборилсин, дейилганди буйруқда.

Қочокларни қувловчилар эса шаҳарнинг шимолий дарвозаси томонга юборилиши лозим эди.

Буйруқ бажарила бошланди.

Карнайлар чалиниб, ноғоралар, гумбурлади, машъалалар ёқилди. Ҳамма ёқни: «Ушла! Тут!..» деган овозлар тутиб кетди.

Бу ғала-говурни эшитган амалдор гўё ҳозиргина етиб келгандек қиличини яланғочлаганча, мўйловини диққайтириб зиндон олдидаги машъала ёруғида оқ отини ўйнатиб турар экан, момакалдирокдек овози билан:

— Шимолий дарвозаларга!— деб буйруқ берди.

Из қувувчилар ўша томонга от қўйиб кетишди; амалдор яланғоч қиличини баланд кўтариб, оқ от устида ҳаммадан олдинда борарди.

Қоп ичида нафаси бўғилаётган пешаварликларни соқчилар чопқир отларда Қўқоннинг жануб томонига олиб кетган эдилар.

Икки соатлик тўхтовсиз чопишдан сўнг соқчилар отларини бир ташландик қабристон ёнида, қамиш ва буталар ўсиб ётган жойда тўхтатишди.

Пешаварликларни қопдан чиқаришди.

Улар зўрға-зўрға нафас олардилар.

Эрталабки қуёш нури, салқин шабада ҳамда соқчилар меш билан устларидан шариллатиб қўйиб турган ариқ суви яхши таъсир кўрсатди.

Пешаварликлар ҳушларига келиб, одамларнинг сўзини эшита ва тушуна бошладилар.

Тутқунларга айтилаётган гапларнинг аксари сўкиш ва ҳақорат сўзлардан иборат бўлса ҳам, улар ҳақиқатан озод қилиб юборилаётганликларини тушундилар ва ажал чангалидан қутқариб олган оллоҳ таолога минг қарра шукур қилдилар.

Уларга яна олдинга юриш, хонликнинг жанубий чегарасидан ўтиб, бундан буён Қўқонга қадам босмаслик буюрилди.

Соқчилар уларнинг иккаласига эллик танга беришди. Бу эллик танга тошбағир чегара қоровулларига пора бериб ўтиб кетишлари учун пешаварликларга берилиши амалдор томонидан буюрилган пулнинг ярми эди.

Амалдор пешаварликларга беришни тайинлаган пулнинг ярмини эса сокчилар ўзаро бўлишиб олишди-да, отларига миниб, Қўқонга қайтиб кетишди.

Зиндондаликларида бир марта ҳам таҳорат қилолмаган пешаварликлар ўзлари ёлғиз қолганларидан кейин дарров таҳорат қилиб олдилар. Тўнларини ерга солиб юзларини қиблага — муқаддас Макка томонга қаратганча намоз ўқий бошладилар. Кутулганликлари шарофати билан намоз узок ўқилди.

Намоздан сўнг пешана тери билан кун кечириб юрган бу оддий кишиларнинг кўнгли хотиржам тортди.

Улар олган пулларини йигирма беш тангадан баб-баравар бўлиб олишди ва уни рўзгор бошисиз муҳтожлик тортаётган оилаларига қайтиб борганларида яратиш учун кийимлари қатига яшириб қўйдилар.

Шундан сўнг чарақлаган қуёшни, яшил япроқлар, кушларни томоша қилиб, кечирган мусибатлари тўғрисида гаплашиб йўлга равона бўлдилар, улар нима учун бундан бир ярим йил илгари тўсатдан зиндонга солинганликларини ҳам, нима учун яна қўққисдан бугун кечаси зиндондан чиқариб юборилганликларини ҳам сира ўйлаб тагига ета олмасдилар.

Улар худонинг иродасига, бу дунёнинг бевафолигига ва амалдорларнинг фуқаро тушуна олмайдиган оқилона ва сирли фармойишлар чиқаришига ҳайратда қолиб ёқаларини ушлардилар.

Эртаси куни уларнинг ҳар бири ёнидаги йигирма беш танганинг ўн тангасини чегара қоровулларига бериб, хонликнинг жанубий чегарасидан ҳеч қандай қаршиликсиз ўтдилар ва кечкурун янги солинаётган бир маҳитнинг тошларини тарошлай бошладилар.

Шу тарикка улар йўл-йўлакай ҳар-ҳар жойда ишлаб, секин-аста ўз кишлоқларига етиб бордилар ва болачақалари билан дийдор кўришиб, мурод-мақсадларига етдилар.

Пешаварликларнинг бундан кейинги тақдири нима бўлганини билмаймиз, лекин биз улар манфаатпарастлик суви маккорлик паррагини айлантирадиган, шуҳратпарастлик, ҳақимчилик тишли ғилдиракларини ҳаракатга келтирадиган ва бахиллик ҳасад тошлари ёлғончилик донларини майдалаб чиқарадиган машҳур тегирмонга энди бошқа тушмаган ва ундан толқон бўлмаганига ишонамиз.

Пешаварликлар сабабчи бўлган тунги тўполон Хўжа Насриддин ва бир кўзи кўр ўғри тунаган чойхонани безовта қилмади; зиндондан маҳбусларнинг қочганини хабар қилган ноғора садолари ва шимолий дарвоза томонга чолиб кетган от туёқларининг дукур-дукури бу ерга базўр эшитилди. Кейин эрталабгача ҳеч нарса эшитилмади.

Ой ботди, мовий туман ўрнини тонг қоронғилиги эгаллади, Хўжа Насриддин эса ҳамон ухламай, семиз сарроф ва унинг пул халтаси тўғрисида бош қотирарди.

Хўжа Насриддин саррофнинг олти минг тангасини усталик билан қўлга киритишнинг турли йўллари йиллар, дам ўтмай бу фикридан қайтарди. «Қатта ҳаён чиқадиган бир иш бор деб алдасаммикин ё кўрқитиб олганим маъқулмикин?»

Тўсатдан миясига лип этиб бир фикр келди-ю, севинганидан сакраб тушди. Саррофнинг пул халтасидан олти минг тангани ҳамирдан қил суғургандек қилиб олиш йўлини топган эди! Хўжа Насриддин дили сутдек равшанланиб кетди. Энди шубҳаланмаса ҳам бўлади.

Хўжа Насриддин миясига келган фикрнинг шиддатли кучи шаҳарнинг нариги чеккасига — саррофнинг уйига ҳам борди. Сарроф безовталаниб кўрпа ичида у ёқдан-бу ёққа ағдарилар, пишиллар, калин лабларини чапиллатар, пул халта осиб қўйиладиган чап биқинини дам-бадам ушлаб кўрарди.

— Уҳ! — деди у, тирсаги билан хотинини туртиб. — Ҳозир жуда ёмон туш кўрдим-да, тушимда қокилиб кетиб зинадан охурга йиқилиб тушган эмишман, охур ичида сули бор эмиш. Мени аллақандай кўк эшак пул халта билан бирга еб қўйган эмиш. Шундан кейин мен эшакнинг тезаги билан ерга тушибман, ёнимда пул халта йўқ эмиш; у эшакнинг қорнида қолган эмиш.

— Жим ётинг, ухлагани қўйсангиз-чи, — деб жавоб берди хотини аччиғи келиб ва ичида: «Комилбек тўра ҳеч вақт бундай хосиятсиз туш кўрмаса керак!» деб ўйлаб қўйди. Хотин хаёлчан кулимсираб, юқори кўтарилаётган куёш нурлари остида кизарган деразага қаради, ташқарида бу хотинни ҳам, саррофни ҳам, хушкомат Комилбекнинг ҳам анча-мунча ташвишлантирадиган кун субҳидами бошланган эди.

Лекин бу пайт энг кўп оворагарчилик ва ташвиш Хўжа Насриддиннинг бошида эди.

У бир кўзи кўр ўғрини чойхонада қолдириб, қуёш чиқиши биланок, бозорнинг нариги четидиги эскифурушлик растасига борди. У ердан арзон баҳога жулдур шолча, сув қовок, хитойча эски бир китоб, кумуш югуртирилган кўзгу, маржон ва шунга ўхшаш бошқа майда-чуйда нарсалар харид қилди. Кейин сой чети билан юриб, Кесик бошлар кўпригига чикди.

Илгариги вақтларда қатл қилинган кишиларнинг бошлари одатда шу кўприкдаги баланд ёғочларга қаторлаштириб осиб қўйиларди, шунинг учун бу кўприкка ана шундай даҳшатли ном берилган эди; хоннинг буйруғи билан энди қатл этилганларнинг қаллалари саройдан кўриниб туриши учун катта чорсида ёғочга осиб қўйилар, кўприк эса ўтмишдаги кўрқинчли номини саклаб қолиб, унда фолбин ва қуръачилар ўтирарди.

Одамларнинг пешанасига нималар ёзиб қўйилганини каромат қилувчи бу фолбинларнинг камида элликтасини шу кўприк устида кўриш мумкин эди. Уларнинг энг обрўли ва машҳурлари кўприкнинг гиштин деворидаги тоқчаларни эгаллаганди, ҳали бундай мартабага етмаган бошқа фолбин ва қуръачилар тоқчалар тагида, энг паст даражадагилари эса қаер бўш бўлса ўша ерда ўтирарди. Ҳар қайси фолбин олдидаги шолчада келажакдаги номаълум воқеаларни айтиб беришда ишлатиладиган нўхат доналари, қаламуш суяклари, кароматли Гулқўнар булоғининг суви тўлдирилган қовонлар, тошбақа қосалари, Тибет ўсимликларининг уруғлари ва бошқа турли хил сеҳрли нарсалар сочилиб ётарди. Баъзи ўткирроқ ҳисобланувчи фолбинларнинг китоблари ҳам бор бўлиб, йиллар ўтиши билан йиртилиб, саргайиб кетган бу қалин китоблардаги сирли белги ва ишоралар билимсиз кишиларнинг юрагига ваҳима соларди. Маъмурларнинг рухсати билан бош фолбин одамнинг қалла суягини олиб келиб, бошқа шерикларнинг бахиллигини кўзгаган эди.

Фолбинлар нима ҳақда фол очишларига қараб бир неча тўдага бўлинган эди: баъзилари тўй ва қўйди-чиқди ҳақида, бошқалари бировнинг қазойи ҳожати етгани ва ундан қоладиган мерос тўғрисида, учинчилари ишқ-

муҳаббат ҳақида фол очар, бошқа бирлари савдо-сотик ишлари қанақа бўлишидан гапирар, бешинчи гуруҳдагилари сафар ва саёҳатлар ҳақида сўзлар, олтинчи бирлари турли касалликлар тўғрисида фол очар эди. Уларнинг ҳар бири жуда катта даромад қиларди: Кесик бошлар кўпригида эртадан кечгача одам гавжум бўларди, кечкурун гача фолбинларнинг ҳамёнлари чақа ва тангаларга тўлиб кетарди.

Хўжа Насриддин бош фолбин ўтирган энг катта токча олдига борди. Мункиллаб қолган бу чол ниҳоятда озгинлигидан эғнидаги чопони ёғочга илиб қўйилгандек шалвираб ётар, унинг калласи олдида турган калла суягига ўхшарди.

Хўжа Насриддин одоб билан шолчасини солиб ўтириш учун ундан рухсат сўради.

— Сен нима тўғрисида фол очасан?— миждовланиб сўради чол.

Фолбинлар токчалардан бошларини чиқариб, хўмрайганча гапга қулоқ сола бошладилар.

— Яна биттаси!— деди чап томондаги семиз фолбин.

— Бусиз ҳам етарлимиз,— деб қўшиб қўйди турки совук, узун бесўнакай тишлари пастки лабигача тушиб турган, юмронкозикка ўхшаш иккинчи бир фолбин.

— Кеча менга ўн танга ҳам тушмади,— деб ёзғирди учинчиси.

— Энди буниси бормиди! Қайси гўрдан келиб қолди ўзи!— қўшиб қўйди тўртинчиси.

Хўжа Насриддин ўзига фолбинларнинг бундан бошқача муомалада бўлишини кутмаган ҳам эди, шунинг учун уларни ҳовуридан тушириш ниятида ўйлаб қўйган гапларини айтди:

— Эй, одамларнинг такдиридан каромат қилувчи доғишмандлар, мени, нонимизни яримта қилади деб қўркмасанглар ҳам бўлади. Мен бутунлай бошқа нарса тўғрисида фол очаман, очадиган фолимнинг савдо-сотик, ишк-муҳаббат можаролари, казо қилишларга дахли йўқ. Мен ўғрилиқ ва ўғирланган нарсаларни топиш ҳақидагина фол очаман, аммо мени мактаняпти, деманглар, бу ҳунаримда ўзимга тенг келадиган одамни кўрмаганман!

— Ўғрилиқ ва ўғирланган нарсани топиш ҳақида?— қайта сўради бош фолбин ва қовурға суякларини силкитиб қулиб юборди.— Ўғрилиқ ва ўғирланган нарсани

топиш ҳақида фол очаман дейсанми? Ундай бўлса, хоҳлаган жойингга ўтиравер, бари бир сарик чақа ишлолмайсан:

— Сарик чақа ҳам!— деб бош фолбиннинг сўзини қувватлашди бошқа фолбинлар қотиб-қотиб қулишиб.

— Сенинг фолинг билан бизнинг шаҳарда ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Кўконда ўғрилиқ йўқотилган; фолбинлигининг Ҳиротгами ёки Хоразмгами бориб қилсанг яхши бўларди,— деб сўзини тамомлади чол.

— Ҳиротгами ёки Хоразмгами борсанг дейсизми...— хафа бўлди Хўжа Насриддин.— Чўнтагимдаги пул бор-йўғи саккиз танга холос, кетадиган бўлсам, йўл кирамга қаердан пул топаман?

Хўжа Насриддин маъюс ҳолда уҳ тортиб, бир четга ўтди-да, тошлик ерга шолчасини солиб ўтирди.

Теваракда эса бозор авжи қизиган пайт эди: дўконлар очилган, расталар ғала-ғовур, қаёққа караса тумонат одам. Кўприк томонга савдогарлар, косиб-хунарманлар, бола кўрмаган аёллар, эрсираган бойвучча бева хотинлар, севгиси рад этилган ошиқлар ва меросга эга бўлиш ғамида юрган такасалтанглар оқиб кела бошлади.

Фолбинларнинг иши жуда қизиб кетди! Бошқаларга қоронғи келажак бу кўприк устидаги одамларга беш кўлдай маълум эди; фолбинларнинг синчков кўзлари келажакнинг энг яширин сирларини ҳам кўра оларди. Даф қилиб бўлмайдиган ва тан беришдан бошқа илож йўқ деб ўйланган қудратли тақдир ҳам бу кўприк устида аянчли тусга кириб, астар-авра ағдариб ташланарди; тўғриси айтганда, бу ерда тақдирнинг ҳукми ўтмасди ва у қалла суягининг эгаси бўлган озғин чол бошлиқ раҳмсиз фолбинларнинг ўйинчоғига айланиб қолганди.

— Янги эрим билан яхши туриб кетармиканман?— ҳовлиқиб сўрарди ёши қайтганроқ бир бева хотин ва жимгина жавоб кута бошларди.

— Агар тонготар пайтда деразадан уйингизга қора бургут учиб кирмаса, янги теккан эрингиз билан яхши туриб кетасиз. Сичқон теккан идиш-товоклардан ҳазар қилинг, бундай пиёла, коса ва бошқа идишлардан зинҳор чой ҳам ичманг, овқат ҳам еманг,— деб жавоб берарди фолбин.

Бу гапни эшитгандан кейин бева хотин фолбин айт-

ган аллакандай жирканч сичқонларга аҳамият ҳам бермай, фикри-ёди қора бургутда бўлиб, юрагини ҳовучлаганча уйига жўнаб қоларди; агар хотин кейинча фолбиннинг олдига келиб: фолбингиз тўғри чиқмади деб шикоят қилса, фолбин дарров унинг ойлавий тинчлигига худди ўша сичқонлар хавф солиб турганини айтарди.

— Самарқандлик бир киши менга ўн саккиз той юнг сотмоқчи. Сотиб олсам фойда қиламанми?— деб сўрарди бир савдогар.

Савдо-сотиқ ишларидан сўзловчи фолбин каламуш суякларини бирма-бир санаб, нўхатларни ёйиб қўярди-да, чуқур ўйга чўмгандек жиддий қиёфада шундай жавоб берарди:

— Сотиб олаверинг, аммо пулини тўлаётганингизда ўзингиздан юз тирсак нарида биронта ҳам кал одам бўлмасин.

Савдогар салла ўраб ёки дўпписини бостириб кийиб калласини яшириб юрган одамларни бозорда дабдурустан таниб олиш унча осон эмаслигини ва уларнинг касофатидан қай йўл билан кутулиш кераклигини ўйлаб фолбин олдидан туриб кетарди.

Фолбинларнинг энг пешқадами, албатта, калла суягининг эгаси эди. Бунга етадиган устаси фаранг бўлмаса керак! У ўзининг асосий ноёб нарсаси — калла суягини ишга солишдан олдин қонсиз лабларини маъноли қилиб қисарди, жиддий тикилиб туриб, илоннинг пўстини пуфларди-да, тошбақанинг косасига ҳар томондан синчиклаб қарагач, ҳосиятли Гулқўнар булогининг суви тўлдирилган қовоқнинг ичини ҳидлаб кўрарди. Шундан сўнггина калла суягига навбат келарди. Фолбин қошларини чимириб, ўзича алланарсалар деб гўнғиллаб, қоқ суяк бармоқларини калла суягига узатарди ва гуё қўлини куйдириб қўйгандек яна дарров тортиб оларди. Ахири калла суягини қўлга олиб, секин қулоғига тутарди. Қўрқувдан қотиб қолган фол очирувчининг кўзи олдида иккита калла — бири қоқ суякдан иборат бўлган калла ва тери билан қопланган калла пайдо бўларди. Калла суяклар ваҳимали суҳбат бошлашарди: қоқ суяк калла пичирлар, тери қоплангани тинглар эди... Бундай манзаралардан кейин фолбинга мис чақа тўлашга ким ҳам ботина оларди? Фол очирувчи беихтиёр ҳаменидан танга чиқариб берарди.

Бир кун ўтди, иккинчи ва учинчи кун ҳам ўтди. Хўжа Насриддин олдида ҳеч ким ўғирланган нарсаси тўғрисида фол очиришга келмади, хитойча китобини очиб қараш ва ковоқ ичини ҳидлаб кўриш Хўжа Насриддинга бирор марта ҳам насиб бўлмади.

Кечқурунлари у шолчасини йиғиштириб, кетиш тараддудига тушганида, фолбинлар уни масхаралаб ҳар ёқдан бақиришарди:

— Унга бугун ҳам ҳемири тушмади!

— Ҳой, ўғрилиқ тўғрисида фол очувчи, саккиз танга пулингдан яна қанчаси қолди?

— Ўзига бас келадиган одамни ҳеч қачон, ҳеч ерда учратмаган бу фолбин бугун кечки тамаддисига қайдан пул топаркин?

Хўжа Насриддин ўзини хафаликка солиб, индамади.

Ўғрилиқ авжига чиққан бир вақтларда ҳам кўз кўриб кулоқ эшитмаган катта ўғрилиқ рўй берган тўртинчи кун шаҳар аҳолиси саросимага тушиб қолди. Семиз саррофнинг баҳорги пойгада чоптириш учун парваришлаб юрган арабий отларини кечаси унинг отхонасидан ўғирлаб кетишганмиш.

Одамлар от ўғирлангани ҳақидаги хабарни чекка-чеккада шивирлашиб бир-бирларига тарқата бошлашди, тушга бориб бу хабар рўйирост бутун шаҳарга маълум бўлди. Кечқурун бозорнинг чор атрофида ноғоралар чалиниб, ўғрилар қаердалигини айтган кишига беш юз танга мукофот берилишини эълон қилган жарчиларнинг қарнайлари ўқирди.

Кўприкдаги фолбинлар ҳовлиқиб қолишди. Улар кўзлари жавдираб Хўжа Насриддинга қарашарди.

— Тезроқ фол очиб, беш юз танга ишлаб қолсанг-чи!

— Бўла қол, нега имиллайсан?

— Кам деб назари илмаётганга ўхшайди, беш минг танга олмоқчи! Бу кий-чувлардан Хўжа Насриддиннинг жони ҳалқумига келса ҳам, галаба соатини кутиб, ўзини босди.

Ун учинчи боб

Бу орада шаҳар аҳолисининг ҳаяжони кучайиб борарди.

Сарроф куйиб кетганидан бетоб бўлиб қолди.

Пешаварликларнинг сирли кочиши ҳақида хон билан қилган тунги суҳбатини ҳозиргина тамомлаб руҳан эзи-

либ соғлигига анча зарар етган амалдор отлар ўғирланиши муносабати билан хоннинг аввалгидан баттар бу ровга олиши хавфи остида қолган эди. Шунинг учун бўлса керак, унинг феъли айниб, ковоғидан қор ёғиларди. Лекин шу билан бирга, энди пойгада унинг туркман отларига рақиблик қилувчи арабий отлар ўғирланганлиги туфайли кўнглининг қаеридир равшанланиб, лабларида билинар-билинемас табассум пайдо бўлганди.

Хон кечаси амалдорни ўз олдига чақиртирди. Уларнинг суҳбати қисқа бўлиб, фақат хоннинг ўзи гапирди, амалдор эса, зарурат юзасидан қўл ковуштириб таъзим қилиш, мўйловини диққайтирганча олазарак бўлиб қараш, қўлини фотиҳага очиб дуо қилиш билангина чекланди (одамзод хизмат важида ва айниқса эр-хотинлик муносабатларида баъзан шундай қилмаса қийин аҳволга тушиб қолиши мумкин).

Амалдор хон олдидан кизариб-бўзариб чиққач, барча юқори ва ўрта даражали мансабдорларни ўз олдига чақиртириб келди.

Унинг мансабдорлар билан қилган суҳбати хон билан ўзи ўртасидаги суҳбатдан ҳам қисқа бўлди.

Юқори ва ўрта даражали мансабдорлар эса, ўзларидан пастларни чақиртириб, уларни бошлаб сўқдилар.

Энг паст даражадаги мансабдорлар, яъни оддий айғоқчилар ва соқчилар бўлса сўқиб-нетиб ўтирмай, дуч келган одамни дўппослай кетдилар.

Қўконда кўпдан бери бу қадар нотинч кеча бўлмаган эди! Ой хира нур сочаётган майдон, кўча, гузар ва тор кўчаларда соқчилар қуролларини шақир-шуқур қилиб ўғирларни кидиришарди. Соқчихоналар мезанасидаги гулханларнинг тўқ-қизил алангаси бурқираб осмонга ўрлар, шаҳар устини тутун қоплаган эди. Қоронғи бурчакларда, катта кўприклар тагида, девор остларида, пана-пана жойларда юзлаб айғоқчилар пусиб туришарди.

Юқори ва ўрта даражали мансабдорлар, паст даражадаги мансабдорларнинг кузатувида чойхона ва қарвон саройларни шахсан ўзлари тинтиб чиқдилар. Улар Хўжа Насриддин ухлаб ётган чойхонага ҳам кириб, унинг юзига машъала тутиб кўрдилар. Хўжа Насриддин соқоли машъала алангасида чирсиллаб ёнганини ва қўйган ҳиди димоғига урилганини сезган бўлса ҳам кўзини очмади.

Бир кўзи кўр ўғри бу кеча Хўжа Насриддиннинг ёнида йўқ эди.

Шаҳар тонг отгандан кейин ҳам тинчимади.

Тушга яқин амалдор жуда кўп мулозимлари билан Кесик бошлар кўпригига келди.

Унинг кўзлари ғазабдан чакнар, мўйлови тиккайиб турар, даҳшатли овози юракка кўрқув соларди.

Амалдор кўли билан бир томонга ишора қилди. Отлик соқчилардан иккитаси ўртага чиқди, уларнинг бири тўриқ отда, иккинчиси кўприкдан пастга йўналди, саёз сой сувини сачратиб, бир зумда нариги қирғоққа чиқиб олди ва ён томондаги тор кўчага кириб ғойиб бўлди.

Амалдор кўлини бошқа томонга чўзди, пиёда соқчилар қалқон, қилич, найзаларини шақирлатиб, бир-бирларини турта-сурта сўкинишиб ўша томонга жўнадилар.

Шундан кейин амалдор бош фолбин чол олдига борди. Улар ўртасида махфий гап бошланди.

Насриддин ўтирган ерида уларнинг гапини эшитолмаса ҳам, лекин нима ҳақда сўзлашаётганларини сезиб турди.

Улар йўқолган отларни дараклаб топиш тўғрисида гаплашмоқда эдилар. Чол бу ишда ўз измидаги ҳамма жин ва париларни, шу жумладан, қалла суяги ичига яширинган жинни ҳам ёрдамга чиқаришни ваъда қилди. Амалдор чолдан бундай бемаъни гапларни эшитиш учун келмаган эди, шу сабабли унинг жаҳли чиқиб, мўйлови тиккайди, чолдан амалий ёрдам беришни талаб қилди!

Чол ўзига тобе кучларга мурожаат қилишга мажбур бўлди. Фолбинлар бирма-бир сўроқ қилина бошланди: улардан кеча ва аввалги куни кимларга фол очганликлари, фол очиришга келганлар орасида, масалан, от ўғриси деб ўйлаш мумкин бўлган бирор шубҳали киши борлигини сезган ёки сезмаганликлари суриштирилди.

Фолбинлар бундай шубҳали одамни учратмаганликларини айтишди.

Амалдор аччиқланиб, мўйловини пирпиратарди. Унинг қаттиқ тикилиб маъносиз қараб туриши фолбинларни қалтакланиш, қамчи билан саваланиш, шаҳардан бадарға қилиниш хавфи остида қолдирган эди.

Фолбинлар тумшайиб бошларини куйи эгдилар. Лекин улардан чексиз хўрликлар кўрган тақдир қасосини олиш учун тўсатдан фолбинлар олдида пайдо бўлиб, ўзининг қудратли кучини кўрсатди, бугун нўхат дон-

лари ва каламуш суякларигина эмас, ҳатто калла суяги ҳам унинг олдида ожиз эди!

Сўроқларга жавоб бериш навбати Хўжа Насриддинга етди.

У ҳам ҳеч қандай шубҳали одамни кўрмаганини ва эшитмаганини айтди.

— Яна ўша жавоб!— деди амалдор дарғазаб бўлиб.

Шу пайт рўпарадаги токчада аллакимнинг кўрка-писа гижиниб гапирган овози эшитилди. (Хўжа Насриддин худди шундай бўлишини билган ва кутган эди!)

— Ўғирланган нарсани фол очиб кидириб топишда менга тенг келадиган одам йўқ деган эдинг-ку!

Амалдор «кидириб топиш» сўзини эшитиб сергаklandи.

— Фолбин, нима учун буни очиқ айтмадинг?— унинг ойнадек совук кўзларида ўт чақнади.— Қани, гапир!— амалдорларнинг ичида тўлиб ётган ғазаб ташқарига отилиб чиқмоқчи бўларди.— Мен сен касофатларни битта қўймай илдизларингни қуритаман, кулларингни кўкка совураман!— деб бақирди у.— Соқчилар, ушланг уни! Ўғирланган отлар қаердалигини айтиб бермагунча бу фирибгар фолбинни бошлаб саваланг! Еки у тутуруқсиз ёлғончи эканлигини халойиқ олдида бўйнига олсин! Қани, уринглар уни!

Соқчилар Хўжа Насриддиннинг чопонини ечишди. Икkitаси қамчинни ҳўллаб келиш учун кўприк тагига чопиб кетди. Хўжа Насриддин фурсатни кўлдан бериш хавфи эканини билганидан, амалдорга мулоимлик билан деди:

— Бек жаноби олийлари, камина кулингиздан бир оғиз сўз эшитишингизни илтижо қиламан. Ўғирланган нарса тўғрисида фол очишим ҳақиқатан тўғри, мен йўқолган отларни топиб бера оламан.

— Топа оласанми? Нима учун ҳозиргача топиб бермадинг?

— Оҳ, бек жаноби олийлари, фол очириш учун олдимга от ўғирлатган одамнинг ўзи келиши керак, бўлмаса, фолим фол бўлмайди.

— Ўғирланган отларни қанча вақтда топасан?

— Агар от ўғирлатган одам бугун кун ботгунча олдимга келса, бир кечада топиб бераман.

Бу сўзларни эшитган фолбинлар пичирлашиб, жонланиб қолишди.

Шаҳардан бадарға бўлишни ўйлаб, ҳам босиб ўтирган қари чолнинг юзида умид учқунлари пайдо бўлди.

Амалдор ғазаб билан Хўжа Насриддинга тикилиб турарди.

— Кўзимга бакрайиб туриб ғирт ёлғон гапиряпсан-а! Барча ҳийла-найрангларингизни яхши билган менга ёлғон гапиряпсан-а керагидан ортик айғоқчилар саклаб, уларга маош тўламаслик учунгина сизларни бу кўприкка ўтирғизиб қўйишга тоқат қилиб келган менга-я!

— Ёлғон гапираётганим йўқ, марҳаматли бек жаноби олийлари!

— Яхши, гапинг ростлигини кейин кўрамиз! Аммо ёлғон гапираётган бўлсанг, жонингдан умидингни узавер. Раҳимбой сарроф бу ерга чакириб келинсин!

— Раҳимбой касал ётибдилар,— хушомадгўйлик билан эслатди амалдор атрофида тўпланиб турган ўрта даражали мансабдорлардан бири.

— Хўш, мен соғманми? Мен бетоб эмасманми?— Амалдорнинг жаҳли чикиб кетди.— Бу ҳаром ўлгур отларни кидиравериб икки кундан бери мижжа қокканим йўқ. У тинчигина ётар эмишу, мен унинг учун елиб-югурар эмишман! Чакириб келинсин! Жуда бўлмаса, замбилда олиб келинсин!

Саккиз нафар сокчи иккита ўрта даражали мансабдор ва битта юқори даражали мансабдор бошчилигида саррофнинг уйига от чоптириб кетишди...

Амалдор бўйи пастрок киши бўлиб, ташқи кўриниши юқори мансабига ярашмас эди; у ўзидаги бу кусурни сездирмаслик учун ниҳоятда баланд пошнали тор яркирок этик кийиб, бўйини новча қилиб кўрсатиб юрарди. Амалдор пошнасини тўкиллашиб кўприк устида у ёқдан-бу ёққа юрди, кейин тўхтади-да, кўприкнинг тош деворига ўнг қўлини тираб, чап қўли билан қора мўйловини бураб силай бошлади. Теварагидаги одамлар одоб саклаб жим туришарди, у ниҳоят жаҳлидан тушди.

Бўш вақтларида амалдорнинг миясида ажабтовур фикрлар пайдо бўларди ва у буни ўз итоатидаги кишилардан устунлигини кўрсатувчи хусусият деб биларди. «Амалдорнинг асосий вазифаси ўзига тобе кишиларнинг юрагига қўрқув ва даҳшат солиб туришдан иборат бўлмай нима бўлсин?— деб ўйларди у.— Бунга эришиш учун қўл остингдагиларни бирма-бир калтаклаб чиқиш керак. Лекин жазо беришдан олдин уларга лозимича

панд-насихат қилиниши зарур, бусиз жазодан тегишли натижа чиқмайди». Бу ўй-фикрлар унга тасалли берди. Амалдор ўзини донишмандликнинг қудратли қанотида юлдузлардан ҳам баландга кўтарилгандек ҳис этди, ўша жойдан унга бу ерда турганларнинг ҳаммаси газабланишга эмас, балки нафратланишгагина лойик, арзимас махлуклар бўлиб кўринди; у қари чолга ҳамон аввалгидай хўмрайса ҳам, лекин энди еб юборгудай қарамасди. «Калтакланувчининг айбдор ёки айбдор эмаслиги масаласига келсак,— деб ўйлашда давом этди у,— амалдор шубҳага тушиб ўтирмаслиги керак, чунки калтакланувчи киши жазо берилаётган ишда айбдор бўлмаган тақдирда ҳам, бошқа бирор ишда айби бўлиши турган гап!» Миясига келган бу фикрдан қойил қолиб хурсандлигидан, ҳатто нафаси тикилиб қолди; у яна ҳам юқорига кўтарилла олмасди, бундан юқорида илоҳий ҳикмат ва донишмандлик бошланарди, амалдор ана шу илоҳий ҳикмат ва донишмандлик чегарасигача учиб чиққанди ва ҳаёлан қаршисида кўз қамаштирувчи нур денгизи пайдо бўлгандек туюларди.

Саррофнинг уйи яқин жойда эди. Кўп ўтмай уни замбилда олиб келишди.

Заҳил тортиб шишиб кетган, патила соқолига ёстик парлари илашган сарроф, шойи парда ичидан чиқди. У юрагини ушлаб инқиллаганча, оҳ-воҳ қилиб амалдорга салом берди ва пичинг аралаш заиф овозда деди:

— Қудратли Комилбек жаноби олийларига салом! Шаҳарда бетавфик ўғрилардан ўзини ҳимоя қилувчи бирор кишини тополмай чорасиз ҳолда касал ётган камина қулларини бу ерга олдириб келиш нима учун лозим бўлди экан?

— Мен сиз ҳурматли Раҳимбойни худди шу тўғрида қақиртириб келдим, йўқолган отларингизни топишдаги саъй-ҳарактларимни исбот қилмоқчиман. Мен ҳозир ҳар қачонгидан кўпроқ ҳафаман ва ташвиш тортяпман!

— Комилбек жаноби олийлари нега бунчалик ташвиш чекадилар? Энди у кишининг туркман отлари пойгада биринчи совринни албатта олади-ку!

Бу юз-хотирсиз берилган очикдан-очик зарба эди.

Амалдорнинг ранги оқариб кетди.

— Отларингизни ўғирлатиб тортаётган ғам-ғуссаларингиз ва касаллигингиз миянгизни айнитиб қўйипти,

биродар Раҳимбой,— деди у совуқкина қилиб,— ҳозир ҳузуримизда бир фолбин турибди. Гапига қараганда, фол очишга жуда уста эмиш, йўқолган отларни шу фолбин топиб бермоқчи бўляпти.

— Фолбин эмиш! Бек жаноблари мени касал ҳолиманда шу нарса учун безовта қилиб юриптилар экан-да! Йўқ, мен фол очирмайман, бек жанобларининг ўзлари очираверсинлар, мен кетаман.

У орқасига бурилиб, кетмоқчи бўлди.

Амалдор салобат билан деди:

— Шаҳарда менинг гапим-гап! Муҳтарам Раҳимбой, ҳозир фол очиришлари шарт.

Амалдор итоат қилдириш йўлини биларди. Сарроф афтини буриштирди, лекин ноилож Хўжа Насриддиннинг ёнига борди:

— Фолбин, мен гапларингга сира ишонмайман, лекин мажбуран сенга фол очираман. Отхонамдан иккита асл арабий от йўқолди...

— Ҳа, бири оқ, иккинчиси қора,— деди Хўжа Насриддин ўзининг хитойча китобини очар экан.

— Эй фолбинларнинг пешвоси, рост айтдинг, буни шаҳардаги ҳамма одамлар билади!— пичинг аралаш деди сарроф.— Арабистондан олиб келган куним уларни кўп киши қойил қолиб томоша қилган.

— Оқ отингизнинг ёли тагида кичкина яра изи, қора отингизнинг чап қулоғида эса нўхатдай сўғал бор,— хотиржам давом этди Хўжа Насриддин.

Сарроф довдираб қолди.

Отлардаги бу нишоналарни фақат сарроф ва унинг ишонган отбоқаридан бошқа ҳеч ким билмасди.

Унинг юзидан заҳарханда ариди.

— Фолбин, гапларинг тўғри! Лекин буни сен қандай қилиб топдинг?

Амалдор ҳам кизикиб қолиб, уларга яқинроқ келди.

Хўжа Насриддин хитойча китобини яна бир варақ очди.

— Ундан кейин, оқ отнинг думи сеҳрли оқ ипак билан ва қора отнинг думи ҳам, ана шундай сеҳри қора ипак билан ўриб қўйилган.

Буни ҳатто саррофнинг ишончли отбоқари ҳам билмасди; сеҳр ўқилган ипакларни отларнинг думига ҳеч кимга билдирмай саррофнинг ўзи ўриб қўйган эди, чунки пойгага сеҳр ва бошқа ирим-чиримларни аралашти-

риш каттиқ тақиқланган ва бу фармонни бузганлар зиндонга солинар эди.

Хўжа Насриддин, ниҳоят саррофни эсанкиратиб қўйди.

Унинг гапларига Комилбек тўра ҳам бепарқ каролмасди. Амалдор ўй суриб кетди: «У ҳақиқатан ҳам отларни топиб берса-я! Аммо менинг ниятим бу эмас. Мен кидиришда зўр бериб ҳаракат қилсам бўлгани, бошқаси билан ишим йўқ, отларнинг топилиш-топилмаслиги худонинг иши; лоақал пойга ўтгунча топилмай турса яхшироқ бўларди... Қайси гўрдан пайдо бўлиб қолди бошимга бу касофат фолбин! Хўш, энди нима қилсам экан? Ҳа, айтгандай, отларнинг думига сеҳрли ипак ўрилгани-чи! Саррофни кўрқитиш, жинойт устида қўлга тушириш, сўроқни қўзиш керак. Факат шундагина унинг арабий отлари пойгага киролмайди!

— Хўш, биродари азиз Раҳимбой, бунга нима дейсиз?— қозиларча салобат билан сўради у.

— Сеҳрли ипаклардан хабарим йўқ,— деди тутилиб сарроф ва қизариб кетиб ўзининг сирини ўзи фош қилиб қўйди.— Эҳтимол бу ишни... отбоқарларнинг ўзлари менинг ижозатимсиз қилишгандир... Еки отлар Арабистон-далигидаёқ уларни аввалги эгаси — чол сеҳр қилиб қўйгандир...

Аммо шу онда сарроф отлари дом-дараксиз йўқолганлиги ва ўзини ҳеч ким айбдор қила олмаслиги ёдига тушиб, эс-ҳушини йиғиб олди.

— Ҳамма гапи ёлғон!— ўшқирди у жаҳли чикқан бўлиб.— Фолбин ёлғон гапиряпти, тухмат қияпти! Агар отларим топилса...

— Эртага топилади,— деб унинг сўзини бўлди Хўжа Насриддин.— Ҳали шошманг, китобим яна алланарса деяпти... У айтяптики, оқ отнинг олдинги ўнг оёғидаги такага қоқилган михларнинг биттаси сеҳр қилинган тилла мих. Биров кўриб қолса, сезмасин деб, тилла мих, темир михларнинг рангида бўяб қўйилипти. Ана шундай сеҳрли мих қора отнинг такасида ҳам бор... Лекин қайси оёғидалигини билолмай турибман.

— Ҳм! Сеҳрли михлар, иссиқ-совуқ қилинган ипак ўримлари!— заҳарханда қилди амалдор.— Хизмат бурчимга мувофиқ бу иш юзасидан тергов бошламоғим лозим.

Сарроф лол бўлиб қолди; аммо эсанкираши узокка

чўзилмади. Кўп йиллар мобайнида қилган савдогарчилигида орттирган ёлғончилик одати унга иш берди.

— Бу фолбиннинг нималар деганини тушунмаяпман. У ўзини бозорга солиб нархини оширяпти, холос. Фол очгани учун неча танга сўрашини ва агар фоли ёлғон чиқса, ўзи канча беришини очик айтсин.

Саррофнинг кўнглидаги фикрларни Хўжа Насриддин тушуниб турарди. Сарроф энди ўз олдидаги фолбиннинг келажакни каромат қилишига ишонарди. Бир ёқдан, ўғирлатган отларини топдиргиси келар, иккинчи томондан эса, улар топилган такдирда сири очилиб қоронғи зиндонга тушишидан кўркарди. Амалдор сеҳрли михлар, иссиқ-совуқ қилинган ипак ўримларидан хабардор бўлиб қолди... Бу мушкулни фақат шу фолбиннинг ўзи осон қилиши мумкин.

— Неча танга сўрашимни ва бошқа ҳамма нарсани фақат иккаламиз ёлғиз ўтириб гаплашувимиз керак, олдимизда бошқа одам бўлмаслиги лозим,— деди Хўжа Насриддин. Сарроф ич-ичида шуни хоҳлаб турган эди.

— Олдиларингда мен турсам бўлмайдими?— ташвишланиб сўради амалдор.

— Йўқ, бўлмайди, фолим юришмайди.

Амалдор ноилож кўнди. У соқчиларга ҳамма одамларни кўприкдан ҳайдашни буюриб, ўзи нарирокка кетди. Ҳаял ўтмай Хўжа Насриддин билан саррофнинг атрофида ҳеч ким қолмади. Бош фолбин ўз токчасида бекиниб қолмоқчи бўлди, лекин уни тепиб-тепиб кўприкдан тушириб юборишди.

— Бир ўзимиз қолдик,— деди сарроф.

— Ҳа, бир ўзимиз,— унинг сўзини тасдиқлади Хўжа Насриддин.

— Бу михлар ва ипак каердан пайдо бўлиб қолганига ҳайронман.

— Каердан пайдо бўлганини ҳозир аниқлаймиз.

Хўжа Насриддин хитойча китобига қўл узатди.

— Китобга қарашнинг ҳожати йўқ!— деди шошиб-пишиб сарроф.— Ўтган ишга салавот, энди...

— Келажак ҳақида, эртаги иш ҳақида ўйлашимиз керак,— деб унинг гапини охирига етказди Хўжа Насриддин.

— Худди шундай! Фолбин, агар отларим топилганида тақаси ва думида... нима... ҳалиги... қандай қилиб айтсам экан...

— Михлар ва ипак бўлмаса яхши бўларди демокчисиз-да...

— Секинроқ гапир, фолбин! Энди фолингнинг баҳосини айт.

— Ўн минг танга!

— Баҳоси арзон, бой ака:ўн минг танга. Оллоҳ, ахир бу отларимнинг ярим пули-ку! Отлар Арабистондан Қўконга олдириб келиш харажатлари билан бирга йиғирма минг тангага тушган.

— Комилбек тўрага отларнинг баҳосини бошқача айтган эдингиз. Эсингизда бўлса, дўконда унга эллик икки минг танга дегандингиз...

Сарроф бу ажойиб фолбиннинг ҳақиқатан жуда кўп нарсаларни олдиндан кўриб турганига қойил бўлиб, анқайиб қолди.

— Буларнинг ҳаммасини сенга китобинг айтиб бери-яптими?— бир оз жим турганидан кейин қўрқа-писа сўради сарроф.

— Ҳа.

— Жуда аломат китоб экан! Уни каердан топгансан?

— Хитойдан.

— Хитойда бундай китоблар кўпми?

— Бу китоб дунёда битта-ю битта, холос.

— Бизни бало қазолардан сакловчи парвардигорга минг қатла шукур! Агар дунёда шундай китоблардан юзтаси бўлганда биз савдо-тижорат аҳлларининг шўри куриб коларди! Фолбин, китобингни тезроқ ёп, китобингдан хитойча ҳарфларни кўришим билан юрагимни ваҳим босяпти. Хўп, майли, сен айтган баҳога розиман.

— Лекин, бой ака, мени алдайман деб ўйламанг!

— Мен сенинг олдингда ожиз бир кишиман, сен эса ўтқир қиличдай китобинг билан мени ҳар нарса қила оласан.

— Эртага отларингизни оласиз. Шартимизга кўра, уларни олганингизда думида ипак ва тақасида тилла михи бўлмайди. Ўн минг тангани тилла пулга айлантйриб, бир халтага солиб тайёрлаб қўйинг. Энди фолимизни охирига етказайлик.

Хўжа Насриддин ковокнинг қопқоғини очиб, ўзига ва саррофга кароматли сувдан сепди.

Амалдор, бошлиқлар, миршаблар, фолбинлар жим қараб турдилар.

Орик чол — бош фолбин ҳасаднинг зўридан чидай олмасди: Хўжа Насриддин билан сарроф ўртасидаги гапни эшитиб олиш учун чол уларнинг ёнига бормокчи бўлиб икки марта уринди, миршаблар икки марта йўлини тўсиб, уни олдиларига солиб ҳайдадилар.

Фолнинг баҳоси ўн минг танга бўлганини эшитиб алам қилганидан унинг аъзойи бадани оғриб, томирларини тортиша бошлади.

— Ўн минг танга-я! — деди у хириллаган овоз билан ва ҳушидан кетиб ерга йиқилди.

Уни ҳеч ким ердан турғизиб қўймади, чунки тевааридаги ҳамма фолбинлар мисли кўрилмаган бундай баланд баҳони эшитиб эсанкираб қолишган эди.

Амалдор маъноли йўталиб, истеҳзоли кулди, бироқ ҳеч нарса демади.

Аммо сарроф уйига жўнаганида унинг кетига бир канча айғокчилар тушиб кузатиб боришди.

«Демак, айғокчилар мени ҳам кузатишади», деб ўйлади Хўжа Насриддин. Чиндан ҳам у янглишмаганди: атрофига қараб, орқасида учта четроқда яна битта айғокчи турганини кўрди.

— Фолбин! — амалдор бармоғи билан имлаб Хўжа Насриддинни чақирди. — Эсингда бўлсин: саррофга отлари фақат менинг олдимда берилиши керак! Бу ишда шошқалоқлик қилишинг ярамайди. Бундан ташқари, билиб қўйгинки, ипак ва тилла михлар йўқолиб қолмасин, агар йўқолгундек бўлса, кунингни кўрасан! Жўна энди!

Хўжа Насриддин шолчасини йиғиштирди ва хўмрайишиб, ҳасад билан пичирлашиб турган фолбин касбдошларини қолдириб, Кесик бошлар кўприги устидан юриб кетди.

Айғокчилар ҳам унинг кетидан қорама-қора йўлга тушдилар.

Ўн тўртинчи боб

Хўжа Насриддин кун бўйи орқасида айғокчиларнинг оёқ товушларини эшитиб юрди. Айғокчилар уни овқатхонагача ва у ердан чойхонагача кузатиб бордилар. Хўжа Насриддин дам олиш учун ёнбошлаган эди, тўрт айғокчининг иккитаси бир томонига ва яна иккитаси иккин-

чи томонига ўтириб, ойликлари камлиги ва касблари ёмонлиги ҳақида сўзлаша бошладилар. Ўртада ётган Хўжа Насриддин бу ҳасрат-надоматларни эшитиб ухлаб қолди, уйқудан уйғонганида ўз атрофида кул ранг чопонли тунги айғокчилар ўтирганини кўрди. Тунги айғокчилар ҳам касбларининг ёмонлиги ҳамда бошликларининг хасислиги ва инжиқлигидан ҳасрат қилиб ўтиришарди.

Коронғи тушиб, кечки шафақ сўнмоқда, осмонда янги ой муаллақ турарди, мачит минораларида сўфилар осмонга қараб ғамгин овоз билан азон айтарди. Хўжа Насриддин кечки фол очишга тайёрлана бошлади: ковокнинг копқоғини очиб, кароматли сувдан пиёлага қўйди, пиёлага бармоқларини тикиб, ҳўллади, ҳўл бармоқларидаги сувни мойчирокка силкитиб сачратди, кейин чирокни ёкди. Унинг пилпиллаган хира шуъласи чойхонанинг бу бурчагини ёритди, чирок ёруғида айғокчиларнинг кул ранг чопонлари кўринмай қолди. Лекин уларнинг Хўжа Насриддинни яхшироқ кўриб олиш учун анча яқин келиб қолган хунук башаралари кўзга яққол чалиниб турарди; бузук ишлар қилавериш сўлоғи ўйнаб қолган энг қари айғокчи жонга тегди, у Хўжа Насриддинга елкаси устидан қарамоқчи бўлиб унинг қулоғи тагида пишилларди.

Хўжа Насриддин жин ва алвастилари бор деб айбламасликлари учун намоз ўкиб олди, хитойча китобини очиб, ўй суриб ўтирди. Айғокчилар уни китоб ўқияпти деб ўйладилар. Аслида, у фурсатдан фойдаланмоқда, китобга эса қараётгани ҳам йўқ эди. «Ғапимда туришим керак,— дерди ичида у.— Саррофга отларини тилла михсиз ва ипаксиз бераман; жаноб амалдорнинг ғазабига йўлиқмаслик учун эса фол очганимдан кейин иложи борица тезроқ қочишга ҳаракат қиламан». Хўжа Насриддиннинг елкасига ётиб олгундай бўлиб энгашган қари айғокчининг қўланса ҳид чиқариб пишиллаши унинг ғашига тегарди. Хўжа Насриддин чолни ўзидан четлатиш учун қўлини юқорига силкиб юборган эди, қўли беҳосдан айғокчининг бурнига қаттиқ тегиб кетди. Айғокчи ҳикиллади ва пишиллаган овози йироқлашди.

Чойхона олдидаги кўчада бир кўзи кўр ўғри пайдо бўлди. Айғокчиларни кўриши билан, ҳамма ғапни туншунди: У Хўжа Насриддинга ҳатто қарамай нарироқдан ўтиб кетди.

Бир оздан кейин чойхона сўриси тагидан секин тикиллаган овоз эшитилди.

— Эшитяпман!— деди Хўжа Насриддин ер остидан келаётгандай кўрқинчли овоз билан, гўё ўз олдида пайдо бўлган кўринмас бир руҳга мурожаат қилгандек бўлиб. — Ҳа, кўриб турибман!— У кароматли сув идиши устига энгашди; айғокчилар яна яқинроқ келиб пишиллаш бошлашди.— Иккала отни — оқини ҳам, қорасини ҳам кўриб турибман, ёлларини ҳам, ҳеч қандай бошқа нарсалар аралашмаган асл темирдан ясалган тақаларини ҳам кўриб турибман, отларнинг тарок билан чиройли қилиб тараб қўйилган узун ёллари ҳам кўриниб турибди! Худоё худовандо, бу отлар дунёга қай тахлитда келган бўлса, эртага яна ўша тахлитда темир миҳларига бошқа нарсалар ва юнгларига ипаклар аралашмаган ҳолда пайдо бўлсин!.. «Ваз он руки пайдову пинҳон туйи, ба ҳар чуфтад чашми дилон туйи»!¹

Хўжа Насриддин сеҳргарлигини шу байтни ўқиш билан тамомлади, лекин у улуғ шоир Жомийнинг бу жозибали машҳур шеърини фақат бўриларнинг увиллашинигина эшитишга лойиқ бўлган кабиҳ айғокчилар олдида ўқиб юборганига афсусланиб ўз ичида шоирдан узр сўради. Аммо айғокчилар Жомий асарларидан лаззатланмадилар, албатта, улар шеърни афсун деб ўйлагандилар.

Сўри тагидан тахтанинг секин қитирлагани эшитилди, бу Хўжа Насриддиннинг сўзларини сўри остидаги одам эшитгани ва тушунганини англатувчи белги эди; сўри тагидаги одам билан Хўжа Насриддин мазкур байтни муҳим ишга кириши олдидан ўқишга келишиб олгандилар.

Фол очиш тамом бўлди; Хўжа Насриддин китобини ёпди, кароматли сувни пиёладан яна ковокка қуйди.

Қирриқ қари айғокчи ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Афтидан, чакимчилик қилишга кетган бўлса керак. Айғокчилар учовлон қолишди.

Уларнинг иши ўнгидан келмади. Фақат Хўжа Насриддиннинг чой ичгани, чилим чеккани ва кейин ётиб эрталабгача ухлаганини кўрдилар, холос.

¹ Мазмуни: жамолнинг ўзини пинҳон қилса ҳам, ҳамма ерда фақат сени кўраман. Жомий, «Китоби дониш».

Бугун отлар топилади! Шаҳар аҳолиси ёппасига кўп-рикка ёпирилиб келди. Сойнинг ўнг ва чап қирғоғи оломон билан лик тўла, теварак атрофдаги ҳовлиларнинг тоmidан ранг-баранг рўмолли хотин-қизлар қараб туришарди.

Амалдор билан сарроф эса аллақачон шу ерда эдилар.

— Менинг отларим қани, фолбин?— деб ўшқирди сарроф, орқасидан айғокчилар пойлаб келаётган Хўжа Насриддин тор кўчадан кўриниши биланок.

— Менинг пулларим-чи? Менинг пулларим қани?

— Мана.— Сарроф белбоғи орасидан катта ҳамённи чиқарди.— Олтин ҳисобида роппа-роса ўн минг танга, санаб ўтирмасанг ҳам бўлади, уч марта санаб кўрилган!

Хўжа Насриддин шошмасдан қопини ечди, хитойча китобини олди, шолчасига ўтирди.

Амалдор узокдан еб юборгудай тикилиб турарди. Сарроф ҳаяжонланганидан титрарди.

— Фолбин, тезроқ бўл,— деб ихрарди у тинкаси қуриб.— Мунча имиллайсан!

Хўжа Насриддин китобга чўмиб кетганидан унга жавоб қайтармади. У китоб ўқиётгандек кўринса ҳам, ҳақиқатда китоб саҳифасида у ёқдан-бу ёққа ўрмалаб юрган тугмача кўнғизни томоша қиларди. «Отлар қайдалигини тугмача кўнғиз учиб кетса айтаман...» деди ичида у. Аммо тугмача кўнғиз учишни ҳаёлига ҳам келтирмай бир саҳифадан иккинчи саҳифага ўрмалаб юрди, охири тинчгина қоронғи жойда мизғиб олмоқчи бўлди шекилли, китоб муқоваси орасидаги тешикка кириб кетди.

Сарроф юрагини ҳовучлаб, ихрар, қалтирар, хуноб бўлиб ич этини кемирарди.

Хўжа Насриддин пинагини бузмай жим тураверди.

Ниҳоят, тугмача кўнғиз ташқарига чикди, устидаги чиройли хол-хол қалқончаларини икки ёққа очди, ғижим қорамтир қанотчаларини ёзиб учиб кетди.

Шундан кейингина Хўжа Насриддин тантанали равишда:

— Эй бой ака,— деди овозини кўтариб,— китобимнинг айтишига караганда, отларингиз дунёга қай тахлитда келган бўлса, кўлингизга ўша тахлитда тегади...

Сарроф севиниб кетди.

— Эй бой ака, сизнинг отларингиз,— деб давом этди

Хўжа Насриддин,— Чўмак кишлоғи яқинидаги эски тош конида. Конга кун чиқиш томондан тушиб йигирма кадамча юриш керак, ана ўша ерда, ғорнинг ўнг тарафида...

Хўжа Насриддин гапни тугатмасданок, кўприкнинг у бошидан саррофнинг отбокарлари ва бу бошидан амалдорнинг миршаблари чух-чухлашиб, ҳой-ҳўйлашиб, бир-бирларидан ўзишиб катта йўлга от суриб кетдилар.

Оломон орани очиб уларга йўл бушатди, улар ўтиб кетганидан кейин яна аввалги жойига ғуж бўлиб тўпланди.

Отлиқлар кўздан ғойиб бўлишди.

От туёқларидан кўтарилган чанг-тўзонни шамол учириб кетди.

Ҳамма жим бўлиб қолди.

Амалдор ва сарроф ёнма-ён турган бўлса-да, ҳар қайсиси ўз умиди рўёбга чиқишини бетоқатлик билан кутиб, бошқа-бошқа томонга қарамоқда эди.

Кўп минг кишилик оломон жим турарди.

Сукунат ичида Хўжа Насриддинга кўприк тагидаги жўшқин сойнинг шовуллаб оқиши ва юқоридан қанотларини ёзганича мовий осмонда муаллақ турган лочиннинг қийқириғи барала эшитилди.

Кўприк билан Чўмак кишлоғи орасидаги масофа саккиз қақиримдан ҳам ортиқ эди.

Орадан ярим соат ўтди. Отлиқларнинг қайтиб келиш вақти бўлди.

Оломон ўртасида у ёқ-бу ёққа юриш, ғовур-ғувур, кулги, ҳазил-мазаҳ гаплар бошланди.

Саррофнинг тоқати тоқ бўлганидан тик этган товушдан ҳам баданига титроқ кирарди.

Амалдор эса, унинг аксича, кеккайиб савлат тўкиб турар, гоҳ-гоҳо баланд пошнасини ердаги тошларга тўқиллатиб уриб қўярди.

Кўприкнинг ярмигача соя ташлаган баланд чинор тепасидан бир боланинг чинқирик овози эшитилди:

— Келишяпти!

Бирдан оломон ҳаракатга келди ва икки томонга тисарилиб ўртадан йўл бушатди, Хўжа Насриддин шу йўлнинг нариги бошида қайтиб келаётган отлиқларни кўрди.

Лекин улар ичида арабий отларнинг на оқи, на қораси кўринарди.

Хўжа Насриддин бу аҳволдан ажабланишга улгурмасданоқ, миршаблар уни тутиб, судраб олиб кета бошладилар.

— Шошманглар, худо ҳаққи шошманглар!— деб жони борича бақирди сарроф.— Отларим ғорда экан, сизлар ўша жойдан топиб олган мана бу юганча меники! Фолбинни кўйиб юборинглар, унинг айтганлари тўппа-тўғри.

Жаноби амалдор фолбиннинг айтганларини чиндан ҳам тўппа-тўғри деб ҳисобларди.

Саррофнинг бақиришлари ва дод-войлари бекор кетди. Миршаблар тўхтамадилар, отларни зиндон томонга тез чоптириб кетавердилар. Хўжа Насриддин уларнинг кўлида зиндонга судраб олиб кетилаётган жиноятчига айланди кўйди; унга кўприк устида энг охири марта кўринган кишилар: кибр-ҳаво билан кеккайиб турган амалдор, унинг олдида дод-фарёд қилаётган сарроф ва сал чеккароқда саррофнинг кумуш юганчасини кўлида ушлаб турган бош отбоқар бўлди.

Ун бешинчи боб

Кўкондаги зиндон хон саройига кираверишдаги дарвоза олдида эди, зиндоннинг саройдан ташқаридалиги уни қурдирганларнинг ақлли кишилар эканлигини кўрсатарди. Зиндон сарой ичига қурилган тақдирда ундаги кўпдан-кўп жиноятчиларни боқиш хон хазинаси устига тушган бўларди; зиндон хон саройи доирасидан ташқарида бўлгани учун хазинага оғирлиги тушмасди, жиноятчилар худо нимани насиб қилса, ўша билан ўзларини ўзлари боқардилар. Оиласи борлари уйларидан келган нон ва бошқа нарсалар билан, иккинчи бир хиллари шаҳарликларнинг берган садакалари билан кун ўтказардилар.

Зиндон уч жойидан тўйнуқ очиб кўйилган ҳамма томони берк баҳайбат ертўла бўлиб, тўйнуқларидан ҳаммаша иссиқ қўланса ҳид бурксиб ётарди; юкорида, зиндон эшиги олдида, ниҳоятда новчалиги учун Абдулла Бир-яримодам деб лақаб кўйилган, кўлидан қамчинини кўй-мовчи бадқовоқ, мушти йўгон бир одам ёки унинг лаби дўрдок ва дўнг пешанали, қаҳри қаттиқ ёрдамчиси бўл-

миш бир афғон доимо сергаклик билан қоровуллик қилиб турарди. Афғоннинг қамчини йўқ бўлса ҳам лекин бармоқларида маҳбусларни урган вақтида тимдаланган ва шилинган жойлари бор эди.

Жиноятчиларни назорат қилиш, сақлаш ва боқиш шу иккаласига юкланган эди. Зиндон эшиги олдида садақа нон ва бошқа озиқ-овқат солиш учун иккита кўзача қўйиб қўйилганди. Тушган садақаларга зиндонбонларнинг ўзлари хўжайинлик қилардилар: пулларни ва озиқ-овқатларнинг яхшиларини ўзлари олиб, жиноятчиларни саркит овқатлар билан боқардилар. Эртадан кечгача зиндон ичидаги маҳбусларнинг йўловчилардан нон сўраб ёлворган овозлари, оҳ-нолалари, ҳўнграб йиғлашлари ва Абдулла қамчинини кўтариб ёки унинг ёрдамчиси қаттиқ муштини ўқталиб зиндонга тушганида дод-фарёд қилишлари эшитиларди.

Қирк поғонали тикка зинопоядан юмалаб тушгунча тинкаси куриган, йиғи-сиғилар, оҳ-нолалар, дод-фарёдлардан ва кўнгилни беҳузур қилувчи чидаб бўлмас сас-сик ҳиддан қарахт бўлиб қолган Хўжа Насриддин бирданига ўзига келмади. У эс-ҳушини йиғиб олиб, кўзи қоронғиликка ўрганганидан кейин атрофига қараб, кўп жиноятчилар ўтирганини кўрди.

Уларнинг ҳар қайсиси амалдорни дабдаба билан ҳокимият чўққиларига чиқариб қўйган, уни катта бойлик ва обрў эгаси қилган даҳшатли нарвоннинг бир поғонаси эди; амалдор кейинги ҳафтада бу нарвонни сал ўзгартиришга мажбур бўлди: иккита поғонани — пешаварликларни олиб ташлаб, унинг ўрнига битта поғонани — Хўжа Насриддинни қўйди. Лекин чарчамасдан даҳшатли нарвон ясовчи амалдор нарвон билан юқорига чиқаётган киши учун жуда хавфли бўлган, беҳосдан унинг оёғини ва ҳатто бўйнини синдириб қўядиган баъзи погоналар ҳам борлигини унутган эди!

Хўжа Насриддиннинг юрагини ғазаб ва ачиниш ҳислари эзарди. Ғоят кўпни кўрган ва бошидан кўп нарсаларни кечирган бу киши дунёнинг бирор бурчагида бунчалик мудҳиш, бунчалик қабих жой бўлиши мумкин деб асло ўйламаган эди. У ўзини ёвузликлар маконига тушиб қолгандек сезди.

Унинг юрагида яна бир яра пайдо бўлди. Бу яра юракни шафқатсизлик қалқони билан тўсиб турган яралардан эди.

Лекин Хўжа Насриддин ўз такдири ҳақида ўйлаши, юз берган аҳволни тушуниб олиши керак эди.

Қалаванинг учини энди Хўжа Насриддиннинг ўзи ҳам йўқотиб қўйганди.

Отлар каерда бўлса экан? Отлар тош конидан қаерга йўқолди экан? Ахир, улар ўша жойда эди, сарроф ўзининг юганчасини таниди-ку!

Отларнинг бу сафарги йўқолишида амалдорнинг қўли бор эмасмикин? Отларни унинг одамлари ўғирлаб кетишмадимикин?

Тутиб олиб зиндонга солинган мен фолбинни нимада айбламоқчи амалдор? Фақат ёлғончиликда айбламоқчимиз ёки яна бошқа бирор нарсада айбламоқчи бўляптими?

Бир кўзи кўр ўғри қайларда қолди экан, унинг такдири нима бўлди экан?

Хўжа Насриддиннинг боши қотди. Унинг кўнглида ёмон шубҳалар пайдо бўла бошлади: «Бир кўзи кўр ўғрининг ўзи отларни бошқа бирор шаҳарга элтиб сотиш учун ҳайдаб олиб кетган бўлса-чи? Агар иш ана шунақасига айланган бўлса, менинг зиндонда қамалиб ўтиришим унинг учун яхшироқ ва беташвишроқдир...» Аммо шу ондаёқ у бу фикрдан қайтди, бундай разилона шубҳаларга борганига ўзи газабланди. «Йўқ! — деди у ўзига ўзи. — Бир кўзи кўр, албатта, ўғри, уччига чиққан ўғри бўлса-да, лекин бировга хиёнат қилмайдиган, ҳалол одам!»

Хўжа Насриддиннинг бу фикрдан бир оз кўнгли хотиржамланди.

Хўжа Насриддиннинг бу фикрга келганлиги тўғрими ёки нотўғрими эканлигини биз қўп ўтмай кейинги саҳифаларда кўрамыз, ҳозирча, зиндонни шу ерда қолдириб, бояги гулгула ҳали унча босилмаган Кесик бошлар кўп-ригига қайтамыз.

Жаҳлидан қип-қизариб кетган сарроф соқолини ҳурпайтириб амалдор олдида турар ва титраб-қақшаб бўғиқ овоз билан гапирмокда эди:

— Отлар топилган эди! Топилаёзган эди-я! Тош конидан манави юганчани топиб олишипти. Фол очиш охирига етай деганида Комилбек тўра ишни пачава қилиб, фолбинни зиндонга юборишни лозим кўрдилар! Лекин жаноби Комилбек тўра мени ҳеч нарсага ақли етмайди деб ўйламасинлар, мен у кишининг ниятларини пайқаб

олдим! Худога шукурки, саройда мени ҳам сал-пал билишади, мен хон ҳазратларининг оёқларига йиқилиб мени ҳимоя этишларини ва адолат ўрнатишларини илтижо қиламан!

Амалдор пинагини бузмай нафрат билан эшитиб турарди.

Унинг отини келтиришди, у эгарга минди-да, от устида улуғворлик билан шундай деди:

— Фолбиннинг кўп жинойатлари билиниб қолди, шунинг учун зиндонга солинди. Мен уни кеча қўлга олишим керак эди, аммо ҳурматли Раҳимбойга отларини кидириб топишда ёрдам кўрсатмоқчи бўлиб сабр қилдим. Бу кун эса иззатли ва ҳурматли Раҳимбой ўз мол-мулкларининг дахлсиз сақланиши учун бўлган ҳамма саъй-ҳаракатларимга раҳмат дейиш ўрнига лаънат ўкимоқда.

Сарроф пўрдоқ катта қўлларини осмонга кўтарди:

— Мол-мулкларимнинг дахлсиз сақланиши учун ҳаракат қилган эмиш-а! Эй худоей, ахир ҳамма саъй-ҳаракатларингиздан кўзлаган ягона мақсадингиз пойгада ютиб чиқиш, холос!

Саррофга жавоб қайтаришни лозим ҳам кўрмай, амалдор ногора садолари ва «Тарқалинглари! «Тарқалинглари!» деган ўшқирик овозлари остида дабдаба билан жўнаб кетди, уни ойболталар кўтариб, қиличларини яланғочлаб, найзалар, сунгилар, гурзи ва тўқмоқларини олдинга қаратиб олган миршаблар кузатиб бордилар.

Кўприк атрофидаги оломон сийраклаша борди.

Умиди пучга чиққан халойиқ ҳар томонга тарқала бошлади.

Кулги ва серкочирим ҳазил мазах гаплар тўлиб кетди.

Оломон ўртасида қачонлардир шу кўприк устида фолбинлардан фириб еган кўлгина одамлар бор экан. Бу кишилар фолбинларни бақириб сўқар, уларнинг алдамчилигини фош қилардилар.

Фолбинлар энди даромадлари камайиб кетишини ўйлаб, қайғуга тушдилар. Чунки ўғирланган нарсани топиб бериш учун фол очувчи бу лаънати мактанчок ҳамма фолбинларни шарманда ва шармисор қилиб қўйган эди!

Сарроф ўрнидан сапчиб турди-да, йўл-йўлакай бир

нималар деб гурунглаб қўлларини силкитганча уйига чопиб кетди.

Айғоқчилар унинг изига тушишди, албатта.

Бир соатдан кейин айғоқчилар амалдорга саррофнинг сартарош чақиртириб, соқолини тузаттираётганини хабар қилишди.

Яна бир соатдан кейин айғоқчилар саррофнинг ўз савдогарлик нишонасини кум билан ишқаб ярқиратиб ўтирганини, савдо-тижорат аҳллари катта тантанали маросимлардагина киядиган кимхоб тўнини сандикдан олиб шамоллатаётганини хабар беришди.

Бу тайёргарликларни эшитиб, амалдорнинг қовоғи осилди. Сарроф чиндан ҳам хон олдига шикоят қилиб бормоқчига ўхшайди. Аҳмоқона дадиллик!

Бунинг оқибати ёмон бўлиши мумкин! Пешаварликлар ҳали хоннинг эсидан чиқмаган ҳозирги кунда бу нарсa кўнгилсиз натижаларга олиб келиши турган гап.

Шошилиш чоралар кўриш керак эди.

Амалдор қарсак чалди ва унинг олдига жиноят қидириш ишлари бўйича бош ёрдамчиси кирди. Бу одам хира, чуқур кўзлари қаншари яқинига жойлашган бадқовоқ, қийшиқ оёқ ҳўппа семиз бир киши эди; бу қовоғи солиқ ёвуз шу билан донг чиқарган эдики, унинг кўлига тушган ҳар қандай жиноятчи ўз айбига жуда нари борса икки кунгача иқроор бўлмасди, учинчи кунда эса айбини сўзсиз бўйнига оларди, унинг фош қилган жиноятлари орасида жуда ғалатилари бор эди. Масалан, бир савдогар бозорда бир арава «сотиб олди» қовунни арзонгина баҳога харид қилган эмиш-да, сўнгра бу қовунларни қимматга сотиш учун «босиб олди» қовунга ўхшатиб сарик ва кўк рангга бўяган эмиш.

— Бултур қатл қилинган исёнчи Ёрмат Мамиш ўғли тўғрисидаги ҳужжатлар қаерда?— сўради амалдор.

Ҳўппа семиз индамасдан ташқари чиқди ва кўп ўтмай бир бойлам қоғоз билан қайтиб келди; қоғозларни амалдор олдига қўйиб, эшик ёнида ўз бурнининг учига кўзини тикиб, қовоғини солиб, таёқдай жим қотиб туриб қолди. У умуман ҳаддан ташқари камгаплиги билан ажралиб турарди, шунинг учун жиноятчиларни қай тахлитда бунчалик муваффақиятли сўроқ қилишини тушуниб бўлмасди. Унинг эшилган арқон сингари йўғон томирли, илмоққа ўхшаган бармоқли кўлига назар солинса, бу сир аён бўлиб қоларди.

Амалдор пешанасини тириштириб, қоғозларни ўқий бошлади.

У айнаи фурсатда шахмат тахтасига кўзини тикиб, шахмат ўйнаб ўтирган одамга ўхшарди.

Унинг бармоқлари остидаги пиёда — фолбин, яъни Хўжа Насриддин эди.

Бу пиёдани фарзинга айлантириши керак эди.

Фолбинни оғир жиноятлар қилишда айблаб, хонга уни ниҳоятда хавфли жиноятчи қилиб кўрсатиш лозим эди.

Бу юриш билан кўпгина мақсадларга эришилган бўлади.

Саррофнинг, фолбинни охиригача фол очишга қўймай атайлаб зиндонга қамаб қўйишди, деган шикоят фолбиннинг ўз айбига икром бўлиши билан рад қилинади; арабий отлар пойгада қатнаша олмайди, биринчи совринни туркман отлари олади, қилган беадаблиги учун жазо тариқасида семиз саррофга йўқолган отлари пойгадан кейин ҳам қайтиб берилмайди, бунинг учун мазкур фолбин умрбод зиндонда сақланади, яна ҳам яхшироғи жаллодга топшириб бошини танасидан жудо қилдирилади, агар иш ўнгидан келиб қолса, юкорида айтилган фойдалардан ташқари, бу саъй-ҳаракатлар учун хондан яна бир медаль олиши мумкин; эҳтиёт бўлиб тезда ишга киришмоқ лозим, туновги кунларда пешаварликларни сал бўлмаса хоннинг ўзи бошқатдан сўроқ қилаёзган эди, ўшанга ўхшаб фолбинни ҳам хоннинг ўзи қайтадан сўроқ қилиб қолиши мумкин, хоннинг бундай бачканалиги жуда ҳам ачинарли, жирканч ва шармандали бир аҳволда, одамлар уни зоти паст ва асли сарой отбоқарининг ўғли, деб айтишлари бежиз эмас!..

Шу пайтда амалдор ўз миясида пайдо бўлган бу фикрлардан чўчиб кетди ва кўзимдан бирор нарса пайқаб қолмадимикин деб, ковоғи солиқ семизга кўз қири билан қаради-да, сир бой бермаслик учун қаттиқ йўтала бошлади.

Ковоғи солиқ семиз кимирламай аввалгидек ўз бурнининг учини томоша қилмоқда эди. Амалдор хотиржам бўлиб, яна жинойи ишлар тўғрисида ўйлана бошлади.

Унинг олдидаги қоғозларда ҳали улуғ хоннинг эсидан ҳеч чиқмаган Ермат Мамиш ўғли ҳақиқатан ҳам хавфли исёнчи деб айтилган эди; ҳозир амалдор фол-

бинни унинг глериги десаммикин, ё уни Ерматни яшариб юрганликда айбласаммикин? Еки янада қўл келадиганроқ бошқа йўл топсаммикин?— деб иккаланиб турарди.

У анча вақт хаёл сурди, ниҳоят чигали ёзилгандек енгил нафас олиб, орқаси билан ёстикка суянди.

Фолбинни Ермат билан қариндошликда айблайман — фолбин сира қутулиб чиқиб кетолмайдиган тузук ана шу! Исёнчининг бобоси ўзининг ҳам бобоси эмаслигини у исбот қилиб кўрсин-чи; фолбиннинг марҳума буvisи гўридан тирилиб келиб бундай тухматни не-не қарғишлар билан рад қилган тақдирда ҳам ҳеч ким унга ишонмаслиги мумкин, чунки хотинларнинг ўз эрларига қилган вафосизликларини ҳеч вақт бировга ошкор қилмасликлари азалдан маълум.

— Фолбин мезанага келтирилсин!— деб буюрди амалдор.

Ковоғи солиқ семизнинг юзида ғазабли қувонч пайдо бўлди, унинг қўллари титраб, секин чопонининг еңги ичига тортилди.

Ун олтинчи боб

Мезананинг гумбазга ўхшаш пастак ертўласини деворлардаги темир ҳалқаларга ўрнатилган тўртта машъала ёритиб турарди. Машъалалар хира ёнар ва тутаётарди, машъалаларнинг хира-қизғиш шуъласида Хўжа Насриддин бурчакда қийноқ исканжаси ва унинг тагида эса бир неча қамчи ивитиб қўйилган катта тоғора турганини кўрди. Уларнинг ёнидаги узун курсига жиноятчиларни сўроқ қилишда жуда зарур бўлган асбоблар: қисқичлар, омбирлар, жуводизлар, тирноқ орасига тикиладиган игналар, қўлни куйдирадиган қўлқоплар, оёқни қисадиган махсус ёғоч этиклар, кулоқ, тиш ва бурунни тешадиган пармалар, оёққа боғлаб қўйиладиган ҳар хил оғир қадок тошлар, маҳбуснинг оғзига сув қуйиб дамини қайтариш учун бамбукдан ясалган мис бўғизли найлар ва бошқа кўп нарсалар тартиб билан териб қўйилганди. Мана шу нарсаларнинг ҳаммасини иккита жаллод ишга соларди, уларнинг иккаласи ҳам ўлғудай қар эди, жиноятчиларни сўроқ қилишда очилиб қоладиган сирлар ташқарига чикмаслиги учун атайлаб бу ерга шу иккала қар жаллод қўйилганди.

Ёши қайтиб қолган, лаблари юпка, бурун суяғи осн-

либ турган, рангпар ва аллақандай чучмал, хира ва ҳорғин назар билан ҳўмрайиб қаровчи бош жаллод қийноқ исканжасини тайёрламоқда, иккала узун қўли тиззасигача осилиб тушган пакана букри ёрдамчиси эса тоғорадаги камчиларни кўздан кечирмоқда; у камчиларнинг оғирлигини қўлида бирма-бир салмоқлаб кўрар, кейин уларни латта билан артар ва шу иш давомида қийноқ курсисининг босқонини оёғи билан босиб, кўрага дам бориб туришни ҳам унутмас эди.

Девор олдидаги суянчиксиз кенг диванда юзини эшик томонга қаратиб, амалдорнинг ўзи керилиб чилим чекиб ўтирарди; унинг олдидаги столда қоғоз ўрамлари ва Хўжа Насриддиннинг фол очишда ишлатадиган буюмлари солинган копи турарди. Амалдорнинг оёқ томонида мирза жойлашган эди, унинг ёнида эса бу ертўладаги ҳар бир сўроқни чинакам байрамдай кутиб олувчи, ковоғи солиқ семиз заҳарли илжайиб ўтирарди.

Ростини айтсак, Хўжа Насриддиннинг аъзойи бада ни сесканиб кетди. «Оҳ кадрдоним Гулжон, оҳ болагиналарим, сизларни яна кўриш менга насиб бўлармикин?» деб ўйлади у.

Қовоғи солиқ семизнинг кўз имоси билан бош жаллод Хўжа Насриддиннинг кўйлагини ечиб олди ва юмшоқ, суяксиз қўли билан унинг орқасини сезиларсезилмас даражада секин силади.

Букри бир камчини танлаб олиб, орқарокда турди.

Амалдор сўроқни бирданига бошламади, анча вақтгача қоғозларни бир-бир варақлаб, улардаги баъзи ёзувларнинг ёнига тирноғи билан белги қўйди, заҳарханда қилди ва дўнғиллади.

Ниҳоят, Хўжа Насриддинга тешиб юбургудай тикилиб бундай деди:

— Сени туттириб зиндонга солдирганимнинг сабабини яхши биласан. Ҳамма кирдикорларинг менга маълум, сени аллақачондан бери қўлга туширмоқчи бўлиб юрдим. Энди барча корбадларингни ўзинг гапириб бер ва ҳақиқий номингни айт.

Хўжа Насриддин бундай сўроқ-кистокларни бошидан қўп марта кечирган эди: у вақтдан ютиш учун жавоб бермай турди.

— Тилинг соқов бўлиб қолдими?— гижиниб сўради амалдор.— Еки эсингда йўқми? Эсингни киргизиб қўйишга тўғри келади.

Қовоғи солиқ семиз иягини чўзиб, Хўжа Насриддинга еб қўйгудек тик қараб турарди.

Букри жаллод орқасига бир қадам тисарилди ва уришга тайёрланиб қамчинини кўтарди.

Хўжа Насриддин кўркмади, ранги оқармади, лекин шубҳа остига тушиб қолганини сезиб, ичида ҳаяжонланди.

У мени билиб қолишди шекилли, деб кўрқарди, холос.

Қоғозларда унинг ҳақиқий номи бўлса-я!

Агар шундай бўлса, бу ердан кутулиб чиқишнинг сира иложи йўқ.

Аммо қандай қилиб билиб қолишди экан? Ким айтди экан?

Наҳотки бир кўзи кўр айтиб берган бўлса? Отларни сотиш билан қаноатланмай, у ўз ҳомийсини ҳам уларга қўшиб сотиб юбордимикин? Бу, балки художўйлик кўчасига қадам қўйиш олдида қилган яна бир охирги гуноҳидир?

Агар ҳозир Хўжа Насриддин ўрнида бошқа киши бўлганида худди шундай деб ўйлаши ва кўркувдан атрофга аланглаб қараб ёки телбаларча ўринсиз қотиб-қотиб кулиб ички ҳаяжонини билдириб қўйиши, ўз ожизлиги, ишониш кучидан маҳрумлиги туфайли жаллод қўлида ҳалок бўлиб кетиши турган гап эди. Аммо бизнинг Хўжа Насриддин бундай одамлардан эмас эди: у ҳатто шу ерда, жаллодлар қўлида тутқун бўлиб турганида ҳам бир кўзи кўрга ишончини йўқотмади, кўнглида қатъий ишонч билан: «Йўқ, бир кўзи кўр хиёнат қилмайди!» деган сўзларни айтишга ва такрорлашга ўзида куч топди.

Уни ана шу ишониш кучи ҳалокатдан сақлаб қолди, бу куч унинг амалдорга дадил жавоб қайтаришига имкон берди.

— Бек жаноби олийлари, очган фолимда ҳеч бир ёлғон гап йўқ эди.

Юзаки караганда, бу оддий ва тўғри бир жавоб бўлиб кўринса-да, аслида синамоқликка берилган жавоб эди. Куённинг ҳам бўрига тузоқ қўйиш пайтлари бўлади-ку, ахир!

— Фол эмиш-а!— нафратомуз истехзо қилди амалдор.— Очган фолингдан анави ҳамма касбдошларингга

ўхшаш бир муттаҳам ва фирибгар одам эканинг кўри-
ниб турибди, холос.

Хайрият, Хўжа Насриддиннинг билмоқчи бўлган нарсаси амалдорнинг оғзидан чикиб кетди! Сўрок бера-
ётган кишини амалдор чиндан ҳам фолбин деб ўйлар
экан, демак, унинг ҳақиқий номи бу қоғозларда йўқ
экан!

Хўжа Насриддиннинг елкасидан тегирмон тоши туш-
гандай бўлди: амалдор билан бўлган бу биринчи қилич-
бозликда Хўжа Насриддин ғалаба қозонди.

— Юганчани бек жаноби олийларининг ўзлари кўр-
дилар,— деди у, ўз ғалабасини мустаҳкамлашга шоши-
либ.— Шунинг айтмоққа журъат қиламанки, отлар ёрда
эди. Отлиқлар ёрга етиб боришидан хийла олдин отлар
ўша ерда арпа еб турган эди.

Бу амалдорни илинтириш учун қўйилган иккинчи
тузук эди; амалдор бу тузукка шартта илинди қўйди.

— Бўлмаса, нима учун отлар у ерда йўқ эди?— сў-
ради у, ўзини янги зарбага рўпара қилиб.

Хўжа Насриддин шиддатли ҳужум бошлади:

— Шунинг учунки, ўшандан бир кун илгари Кесик
бошлар кўпригида бўлган қисқагина гап орасида бир
улуғ зотнинг амирона кўзларида бу отларни эгасига
қайтариш учун унча шошмаслик истаги борлигини пай-
каган эдим.

Амалдор бу зарбага бардош беролмади. Хижолат
тортиб, қаттиқ йўталиб юборди-да, ҳадиксираб, ковоғи
солиқ семизга, кейин мирзага қараб қўйди.

Ниҳоят, зўрға ўзини босди.

Қараши аввалгидай қаҳрли тус олди. Бу қарашдан:
«Фолбин хавфли одам, жуда ҳам хавфли; уни тезроқ қатл
қилиш керак!» деган фикр сезилиб турарди.

Амалдор қоғоз ўрамлари орасидан аллақандай бир
қоғозни олиб ёйиб қўйди-да, Хўжа Насриддинга унинг
исёнчи Ермат билан қариндошлиги ҳақида, муқаррар
ўлимга олиб бориши мумкин бўлган хавфли масала
ҳақида саволлар беришга тайёрланди.

Аммо Хўжа Насриддин ундан чاقқонлик қилди.

— Мен хокисор фолбин бошқа бир кишининг олий
ҳукмронлик олови билан чакнамаган ва олтиннигини
кўришга ўрганиб қолган кўзида бир нозанин гўзал хо-
тиндан ўз эрига бевафолик қилади деб шубҳаланиш
борлигини пайқадим. Бу шубҳалардан рашк ўти, рашк-

дан касос олиш фикри туғилибди, касос олиш фикридан эса бир машҳур ва кудратли зотга хавф хатар пайдо бўлибди, аммо у зот бундан беҳабарлар.

Бу ниҳоятда кучли зарба эди.

Амалдорнинг нафаси ичига тушиб кетди.

Унинг қўлидаги қоғоз титраб ўз-ўзидан аста-секин ўрала бошлади.

Амалдор фолбинга, қовоғи солиқ семизга ва мирзага бир-бир кўз ташлаб чикди.

Аввало, бу ердан ортикча кишиларни чиқариб юбориш керак!

У қоғозлардан бирини тезгина чопонининг енги ичига тикди, кейин бошлиқларга хос норози бир киефада қовоғи солиқ семизга қараб:

— Наманган шаҳар ҳокимидан келган қоғоз қани?— деб сўради.

Қовоғи солиқ семиз қоғозларни титиб кидира бошлади; албатта, амалдорнинг сўраган қоғозлари топилмади.

— Доимо бирор ишни чалкаштириб ёки эсингдан чиқариб юрасан. Бор, топиб кел!— деди амалдор тўнгиллаб.

Семиз чикиб кетди.

Орадан хийла вақт ўтгандан кейин амалдор, эсига бир нарса тушгандек, афсусланиб деди:

— Аттанг, ёдимдан чиқипти! Мирза махсум, унинг кетидан чопиб боринг ва Шохимардон мачити имомни юборган махфий маълумотни ҳам топиб бирга ола келар экансиз, деб айтинг.

Мирза ҳам чикиб кетди.

Мезанада амалдор билан Хўжа Насриддингина қолди. Гунг жаллодларни ҳисобга қўшмаса ҳам бўлар эди.

— Фолбин, нималар деб валдираяпсан!— деди Хўжа Насриддинга димоғдорлик билан амалдор.— Кеча чеккан нашанг кайфи ҳали кетмаган шекилли? Аллақандай нозанин гўзал хотин тўғрисида, аллакимнинг рашк қилиши, қандайдир ҳукумат амалдорига қарши кимнингдир ёмон нияти борлиги тўғрисида сўзлаяпсан!

Амалдор Хўжа Насриддиннинг гапларини тушунмаганга олиб шундай деганди.

Хўжа Насриддин унинг маккорлик қилишига йўл қўймади:

— Мен сарроф Раҳимбой ва унинг гўзал рафикаси Орзибиби тўғрисида ва номи сиз бек жаноби олийларига яхши маълум бўлган учинчи бир киши ҳақида гапиряпман.

Орага узоқ жимлик чўкди.

Хўжа Насриддин тўла ғалаба қозонган эди; хурсандликдан кўзлари чакнаб кетганини ўзи ҳам сезиб турарди.

Амалдор бутунлай мағлуб бўлганидан лабларини калтиратиб, жон-жаҳди билан чилимнинг найига ёпишди. Ўти ўчиб қолган чилим ичидаги сувнинг биқирлаган товуши эшитилди, лекин тутун чиқмади. Хўжа Насриддин кийноқхона кўрасидан битта чўғ олиб чилим сархонасига қўйди-да, эсанкираб қолган амалдорнинг эс-ҳушини киритишга ва қовоғи солиқ семиз келгунча ишни тамомлашга шошилиб, чўғни зўр бериб пуфлай бошлади.

Унинг бу ҳаракатлари бекор кетмади, амалдор керишди ва хафалиги аста-секин тарқалди.

Энди амалдорнинг фолбин билан келишишдан бошқа иложи қолмаган эди.

Аммо у бирданига таслим бўлмади. Гапни кулгига айлантирмоқчи бўлиб кўрди:

— Фолбин, бу миш-миш гийбатларни кимдан эшитгансан? Чамамда, сен фол очириш учун келадиган сас-сиқ кампирлар билан кўприкда гап сотиб ўтиришни яхши кўрсанг керак-а?

— Битта кампир танишим бор, мен кўпинча ўша билан гаплашиб тураман.

— Ҳа, ҳа, хўш, қани айт-чи, оти нима, қаерда туради, уни қандай таниб бўлади? У билан мен ҳам гаплашиб кўрай...

— Менинг кампирим фол очадиган китобим, ҳалиги гапларнинг ҳаммасини менга ана шу китоб айтиб берган, унинг айтганлари ёлғон эмаслигини саррофнинг кўзидан билдим.

— Шу китобинг билан ҳамма яширин сирларни била олишингга мени ишонтирмоқчи бўляпсанми? Бемаъни гапингни қўйсанг-чи!

— Бек жаноблари хуш кўрмасалар, мен ҳеч нарса демаслигим ҳам мумкин. Аммо бу гаплар эртага хон ҳазрати олийларининг кулогига етиб қолса, нима бўлади? Шундай бўлиши турган гап, чунки сарроф ўзининг

эрлик ор-номусини ҳимоя қилишни сўраб хонга арз қилмоқчи.

Кетма-кет берилган бу зарбаларнинг бири иккинчидан даҳшатлироқ эди!

Чиндан ҳам бу кун амалдорнинг иши жуда чаппасидан келган кун бўлди; унга хаёлида сарой табибининг кўрқинчли башараси кўринди ва баданини ўткир пичок тила бошлагандек қалтираб кетди.

Балки сарроф шикоятномасини ёзиб қўйгандир? Эҳтимол уни саройга элтиб топширгандир?

Сусткашлик ҳалокат келтириши мумкин эди. Ҳийланайранг, муғомбирлик ва айёрликни йиғиштириб қўйиб, очикдан-очик дангал гаплашишга тўғри келди.

— Фолбин, мана энди мен фолнинг тўғрилигига ишондим,— деди амалдор, ўзини оқ кўнгил дўст киши қилиб кўрсатиб.— Сен менга фойда келтиришинг мумкин, эшитяпсанми? Мен сени зиндондан чиқариб юбораман, сенга инъомлар бераман, сени олдида калла суяги турган анави мияси айниган чол ўрнига бош фолбин қилиб тайинлайман.

Калла суягининг эгаси бўлган чолнинг ўрнини эгаллаш Хўжа Насриддиннинг хаёлига кириб ҳам чиқмаганди, шундай бўлса ҳам у амалдорга миннатдорлик билан таъзим қилишга ва чексиз садоқатини ваъда қилишга мажбур бўлди.

— Кўнгилдагини топдинг!— деди амалдор.— Энг муҳим нарса садоқат! Фолбин, иккаламиз ўзаро битишиб кетамиз. Сени зиндонга солиш тўғрисидаги буйруғим одамларнинг кўзини чалғитиш учун қилинган бир ҳийла эканлигини, албатта, энди ўзинг ҳам тушунгандирсан. Ҳақиқатан ҳам ўз ишининг жуда моҳир устаси эканлигини, бу ишда сенга бас кела оладиган одам йўқлигини мен кечаёқ дарров билган эдим; сенга ўхшаган одамлар менга керак, мен бу кун сени мезанага ана шунинг учун чакиртирган эдим. Биласанми, гап шундаки, мен анави аҳмоқ семиз ёрдамчимга ишонмайман; чамамда якин орада у кулоқ тешар парма, оғизга сув қуйиб дами қайтарадиган най ва оёққа осиб қўйиладиган оғир қадоқтош азобини татиб кўрса керак. Уни чалғитиш учун мен кўприк устида сени туттириб зиндонга жўнатдим, аммо бу ишни бутунлай бошқа, яширин мақсад билан қилдим, мақсадим сен билан худди шу топдагидек ҳеч кимсиз, ёлғиз ўтириб гаплашиб олиш эди,

чунки якин кунларда бу қўланса семизнинг бошини танасидан жудо қилдирганимдан кейин, башарти керагича ғайрат кўрсатиб садоқат билан хизмат қиладиган бўлсанг, албатта... сен унинг ўрнини эгаллашинг мумкин.

Амалдор ғанимат фурсатни бекорга ўтказиб анча вақт яна аллақандай ёлғон-яшиқ гапларни гапириб ўтирди, ковоғи солиқ семизнинг қайтиб келишига оз қолган эди; Хўжа Насриддин бир амаллаб суҳбатни керакли томонга буриб юборди.

— Бу кундан бошлаб сен бош фолбинсан!— деди амалдор.— Чол қўли остидаги фолбинларга тушга-пулларнинг бешдан бир қисмини ўзи оларди, сен икки ҳисса ортиқ олсанг ҳам майлига. У фирибгарларга раҳм қилишнинг ҳожати йўқ, улар кўприк устида бекор ўтириб семириб кетяпти, менинг бошимга келган хавф-хатарни эса факат ўзинг даф қила олдинг! Уларнинг даромади-дан бешдан бир қисмини олавер, агар беришга унашмаса, менга айт, уларни таъзирини бериб қўяман. Фолбин, энди биз сарроф ўз шикоятномасини хонга қачон юборишини билишимиз керак. Балки, эртага юборар?

— Йўқ, унча тез юбормайди. Унинг қўлида ҳали етарлича далиллар йўқ. У бек жанобларининг эҳтиёт-корликни эсдан чиқариб, юракдаги ишқий алангани ошкор қилиб қўйишларини кутмоқда...

— Энди бундай бўлмайди! Хўш, у буни қандай қилиб билиб қолган? Унга буни қайси душманам етказган? Сен шуни менга билиб бера олмайсанми?

— Агар анави қоп ичидаги китобимни очиб қарасам, билиб бера оламан...

— Ол бўлмаса китобингни.

Хўжа Насриддин машҳур китобини қопидан олиб очди ва ундаги хитойча ёзувларга, кадрдон дўстларига қарагандай аста кулимсираб кўз югуртирди; ёзувлар унга ҳатто бир оз тушунарлироқ ҳам бўлиб қолгандай кўринди.

— Хўш, нима?— сабрсизланиб сўради амалдор.— Китобинг бирор нарса деяптими ёки жим турибдими?

Хўжа Насриддин бундай муҳим иш ҳақида очиладиган фолга муносиб равишда паст ва ғўнғиллаган овоз билан гапириш учун қошини чимириб, қорнини дўппайтирди.

— Мана, кўряпман!— деб чўзиб ғўнғиллади у.— Ана, кеч кириб куёш ботмоқда, кўзимга бозор кўриниб

турипти... Ана, семиз сарроф Раҳимбой дўконида ўтирибди. Кулоғимга ногора овозлари ва миршабларнинг бакириб-чакиришгани эшитиляпти. Ана, басавлат, катта бир одам келяпти; уни сипоҳона карашлари ва хушбичим мўйловларидан таниб турибман. У лаънати саррофга илтифот қилиб, ёнига ўтирди. Ана, улар чой ичиб, гаплашишмоқда. Улар пойга тўғрисида — араб ва туркман отлари ҳақида сўзлашишмоқда... Ие, тушимми-ўнгимми бу?

Худди осмондаги ой ерга тушгандай бўлди! Саррофнинг дўконига келган бу жон офатини таъриф ва тавсиф қилиб беришга сўз топилармикин? У бедана юриш билан йўрғалаб дўконга киради, кўнгилга гулгула солади, унинг гўзаллигидан кўзлар камашади, кишини ўзига шайдо қилиб қўяди! Бу соҳибжамол паранжида бўлса ҳам, лекин лола ранг ёқимли кизил юзи ва ёқут лаблари чиммати устидан кўриниб туради... Ана, кабиҳ сарроф пул халтасидан аллакандай қимматбаҳо тошлар, тиллавор буюмларни оляпти... Кейин эса... Мана, мана унинг маккорлиги, мана унинг қурган тузоғи!

Хўжа Насриддин амалдорга бир қараб олди. У олдинга энгашиб, чурқ этмай мўйловини силкитиб ўтирар, тил тутилиб қолганидан ҳеч нарса дея олмас эди.

— О лаънати сарроф-ей! — Китобга қараб турган Хўжа Насриддин жуда аччиғи чиқиб кетгандек бўлиб, орқага бир ташланиб олди. — О, пасткаш савдогар-ей!.. У хотинига қимматбаҳо ёқут-маржонларни бўйнига такиб олишни буюряпти, бек жаноблари олдида хотинининг юзини очяпти. Мана, офтоби оламтоб билан гўзал моҳи анвар бир-бирларини томоша қилиб туришганини кўряпман. Юракларида бир-бирларига меҳр-муҳаббат жўш урмоқда. Улар ишқ ўтида ёнмоқдалар, улар бир-бирларига интиляптилар, улар эҳтиёткорликни эсдан чиқаришмоқда, бир-бирларига кизғин муҳаббат билан қарашлари сирларини очиб қўймоқда, оловдай кизариб кетган юзлари уларни фош қилмоқда! Ширин ички сирлар очилиб қолмоқда, уларни беркитиб турган пардалар тушиб кетмоқда!.. Ифлос айғокчи, тубан рашкчи, бошқаларнинг муҳаббатларини шафқатсиз сураатда оёқ ости қилувчи, лаънати сарроф худди ана шунини кутиб турган эди! У уларнинг кўзларини пойлайди, тез-тез нафас олишларига эътибор беради, юракларининг гупиллаб уришини санайди. У ўз шубҳалари тўғрилигига ишонч

ҳосил килади, унинг маккор қалбида рашк ўти алангаланари! У ўч олишни ўйлаб қўяди, аммо ёвуз ниятларини ёлғондакам дўстона муомалалар билан яширади...

— Ҳали шундай дегин!— деди чўзиб амалдор.— Ростини айтсам, баданини ёғ босиб кетган бу сассик кўздан бундай уддабуронликни кутмаган эдим! Худони ўртага қўйиб қасам ичаманки, сен фолбин бу нарсаларнинг ҳаммасини ўша кун Раҳимбойнинг дўкониди худди биз билан бирга туриб ўз кўзи билан кўрган одамдай гапириб бердинг? Бугундан бошлаб асосий ишинг саррофни кузатиб юриш бўлсин. Уни ҳамма вақт ҳушёрлик билан кузатиб юр! Сўнгра ҳамма ниятларини менга маълум қилиб тур!

— Унинг ўйлаган ҳеч бир нияти мендан бекиниб қолмайди. Зиндондан чиқишим биланок...

— Сени зиндондан бугун кечкурун чиқартириб юбораман. Ундан олдин мумкин эмас, чунки бу қароримни аввал хонга айтишим керак.

— Хон унамасалар-чи?

— У ёғини менга қўйиб беравер.

— Бек жаноби олийлари, яна биттагина сўзим бор: бу ишда баъзи бир харажатлар бўлади.

— Зиндондан чиқишингда икки минг танга оласан. Бу ҳамир учидан патир.

— Ундай бўлса, бек жанобларининг ҳамма истаклари бажо келтирилади!

Тепадаги эшик тақ этиб ёпилди, зинапоядан оёқ товушлари эшитилди. Семиз билан мирза керакли нарсаларни тополмасдан қайтиб келди. Уларнинг иккаласи ҳам фолбиннинг қийноқ исканжасида орқаси қонга беланиб осилиб ётиш ўрнига амалдор олдида бешикаст ва соппа-соғ турганини ва ҳатто билдирмасдан мийиғида кулаётгандай бўлганини кўриб, ниҳоятда ҳайрон қолди.

— Бу кишини юқорига олиб чиқ ва ҳеч бир нарсага зориктирмаслик пайида бўл,— деб буюрди амалдор семизга.— Бу алоҳида иш, бу тўғрида хонга шахсан ўзим маълумот бераман.

Хўжа Насриддинни тумтайган семиз мезананинг юқориги уйларида бирига олиб чиқди, тош саҳни бу уйда гиламча ҳам, ёстиқлар қўйилган юмшоқ кат ва ҳатто чилим ҳам бор эди. Бир коса палов келтириб беришди, Хўжа Насриддин диққат билан тикилиб қараб турган семиз олдида паловни еди. Эшик каттиқ бекил-

ди, зиндонга хос ваҳимали жимлик чўкди, лекин бу сукунат энди Хўжа Насриддин учун сира ҳам кўрқинчли эмасди.

Хўжа Насриддин катга чўзилди. Оғир иш қилган одамдек аъзойи баданида қаттиқ чарчаш сезди. Кўзини юмди. Лекин серташвиш бошидаги фикр-хаёллари тинч туришни, ором олишни истамай, амалдорнинг кетидан хон саройига чошиб кетди. «Улар нима қарорга келишаркин? Айтгандай, бунинг менга дахли йўқ, Қомилбек тўра ўзининг ғамини ўзи еяверсин...» Хўжа Насриддиннинг қулоғида узокдаги туяларнинг майинг кўнғирок овози жаранглагандай бўлди, бу уни элита бошлаган уйқунинг жарангловчи қанотларидан чиққан овоз эди. Унинг фикр-хаёллари сусайди. «Отлар қани?.. Қарда бўлса экан улар? Энди бир кўзи кўрни қайдан кидирсам бўларкин?» Унинг сарроф хотини ҳақидаги: «Эй Хурсон чаман боғининг муаттар гули, сенинг ишкий ўйинларинг мен учун жуда ҳам нажотбахш бир нарса бўлди!» деган энг сўнгги ғоят ноаниқ фикри юқорига парвоз қилди-ю, бепоён бўшлиқнинг аллакаерида ғойиб бўлди. Хўжа Насриддин уйкуга кетди.

У ғолибларга хос осойишта маст уйкуда ором олиб ётарди; бу ерда шуни такрорлаш ўринли бўладик, Хўжа Насриддин ўзи учун муваффақиятли ўтган яқиндаги жангда биринчи зарбадан фақат ўзининг ишониш кучи билан, олижаноб кишиларнинг бебаҳо қалқони билан омон қолди. Шу муносабат билан ҳиротлик, тоза фикрли мутафаккир Форис ибн Хаттобнинг куйидаги сўзлари ихтиёрсиз эсига тушади:

«Дунёдаги кишиларнинг бахтли бўлишлари учун жуда оз нарса — уларнинг бир-бирларига ишончи етишмайди, холос, аммо манфаатпарастликни ўзига қонун қилиб олган пасткаш одамлар бу ҳақиқатни тушуна олмайдилар».

Ун еттинчи боб

— Уйлашимча, ҳар ҳолда унинг бошини танасидан жудо қилиш зарур. Бундай хавфли исёнчи билан қариндошлиги бўлган киши бизга кўп хатарлар келтириши мумкин.

— Подшоҳи аъзам ҳазратлари, мен унинг исёнчига чатишган жойи ҳақиқатан ҳам сира йўқлигини суриш-

тириб аник билдим, фолбиннинг ота-онаси ҳам, туғилган кишлоғи ҳам бутунлай бошқа экан.

— Бундан ҳали ҳеч нарса билиб бўлмайди. Борди-ю, исёнчига ҳарқалай қариндош чиқиб қолса-чи? Балки узоқ бир қариндошидир?

— Ерматни ҳатто умрида бир марта ҳам кўрмаган экан. Айғокчилар уни танимасдан янглишиб қўлга олишибди.

— Модомики, тутиб зиндонга солинган экан, эҳтиёт чораси тариқасида унинг боши танасидан жудо қилинса бўлмайдими? Мен бу ишда сустлик кўрсатишга арзигули бирор сабаб кўрмаяпман. Исён пешаварликларнинг сеҳргарлиги эмас, исён билан ўйнашиб бўлмайди. Ерматнинг битта ўзидан тортаётган ташвишим ҳам етиб ортади: унинг қилмишлари туфайли чеккан ғам-ғуссаларимдан юзимни ажин босиб кетди!

— Эй, шаҳаншоҳи олам ва султони бокарам, аллақандай жирканч бир фолбинни ўлимдан саклаб қолайин деган разил ният кўнглимда асло йўқ, бундай пасткашликдан ҳазар қиламан, мен бошқа масала ҳақида — ҳазрати олийларининг тожу давлатларини мустаҳкамлаш тўғрисида сўзлаяпман.

— Ундай бўлса, давом эт.

— Мен олий мақсадларга амал қилиб, бу кун саройга ўз фикру мулоҳазаларимнинг ожиз-нотавон туяларини подшоҳи олампаҳоқнинг қарвон саройлари олдида тиз чўктириб, ҳазрати олийнинг донишмандлик чашмаларидан баҳраманд қилиш учун олиб келдим...

— Вазир, тўхта, бундан кейин шундай сўзларингни аввал қоғозга ёзиб, пастда сарой вазирига ўкиб бергин. У ёзганларингни диққат билан эшитиб олсин, мен ана шундай иш учун унинг маошини ошириб қўйганман.

— Подшоҳнинг фақат ўзларига изҳор қилиниши зарур бўлган гапларни сарой вазирига айтайин!..

— Сенга ўхшаш вазирим ўн иккита, ҳар қайсинг икки соатдан гапирадиган бўлсанг, мен қачон ухлай оламан?

— Хўп бўлади, амрингизга ҳозирман. Кейинги йилда неча ўнлаб кишининг бошини танасидан жудо қилиб, давлати шоҳонани мустаҳкамладик...

— Кўрдингми: бу иш ҳамма вақт фойдали!

— Хон ҳазратларининг марҳаматпешалиklarини кўриш ҳозир ундан ҳам фойдалироқ бўлмасмикин? Агар

биз фолбинни зиндондан чиқариб юбориб, буни шаҳарнинг ҳамма аҳолисига жар чакиртириб маълум қилсак, улар шод-хуррам бўлиб: «Кўнглимизни баҳор кўёшидек қувонтирувчи хонимизнинг сояий давлатларида роҳат-фароғат билан жуда бахтиёр яшамокдамиз...» деб айтишлари мумкин.

— Вазир, бу гапингни қоғозга ёзиб кел, қоғозга ва сўнгра пастда сарой вазирига ўкиб бер... Хўш, ундан кейин!

— Шундай қилиб, тожу давлатингиз яна бир таянчга — кишиларнинг қалбига эга бўлади!

— Дарвоқе, гапинг тўғри. Аммо фолбин исёнчининг кариндоши бўлса, ҳар ҳолда хавфли киши...

— Хон ҳазратлари, хавфни бартараф қилиш қийин эмас! Аввал фолбинни зиндондан чиқариб юбориш ва буни жарчилар орқали эълон қилиш керак. Фуқаро назарида бу Марҳамати олийнинг ижроси бўлади. Икки-уч ҳафтадан кейин эса кечаси уни яна тутиб зиндонга солиб, бошини танидан жудо қилиш керак, зиндондан ҳеч кимнинг овози ташқарига чиқа олмайди... Бу — эҳтиёткорлик чорасининг ижро қилиниши бўлади. Биринчи тадбир ошқора, иккинчиси эса хуфия бўлади. Марҳамати олий ва эҳтиёткорлик чораси бир-бирини тўлдириб, Шаън-шавкат ва Улуғворлик ҳосил қилади ҳамда кўёш каби нурафшон хонимизнинг тожларида икки дона беназир олмосдай ярқираб туради... — Бу гапларингни ҳам ёзиб, пастда девонбегига ўкиб бер. Бошқа гапинг йўқми, вазир?

— Менинг ожизона фикрларим шу билан тамомига етди.

— Жуда соз, вақт ҳам кеч кириб қолмоқда. Вазир, сўзларингга инондим, ўйлаган тадбирларингни маъқуллайман.

— Хон ҳазратларининг бу назари илтифотлари кўнглимда шодлик машъалини ёқди. Мен ҳозир фолбинни озод қилиш ҳақида фармон тайёрлайман, эртага жарчилар олий фармонни шаҳарга эълон этадилар.

— Майли, шундай бўлсин.

Хўжа Насриддин эғнида янги тўн, оёғида янги этик ва белбоғида оғир ҳамён (амалдорнинг берган ҳадялари) билан кечқурун зиндондан чиқиб кетди.

У сарой калъаси дарвозасидан кечки соя тушиб турган майдонга чиқди.

Дарвозадан чиқиши биланок унга биринчи дуч келган киши кўкрагига савдогарлик нишонаси такиб, кўлида юганча ушлаб турган, хонга арз-дод қилиш учун саройга киришга анча вақтдан бери интизорлик билан ижозат кутиб ўтирган кимхоб тўнли сарроф эди.

Хўжа Насриддинни кўриши билан унинг тер ва ёғ босган ялтирок юзи хурсандиликдан ёришиб кетди.

— Сени зиндондан чиқариб юборишдими, фолбин? Толсимдан ўргилай, демак, отларим ўз кўлимга қайтиб келар экан. Мен эса мирзага ўн икки танга тўлаб, ариза ёздириб юрибман. Мана аризам, хоҳласанг, ўқиб кўр.

— Мен фақат хитойча хатни ўқий оламан.

— Аризада сени мактаб айтилган сўзлар ҳам бор: бошингни танангдан жудо қилишларини отларимни топиб бергунигга қадар кечиктириб туришларини илтимос қилмоқчиман, сенга қанчалик ғамхўрлик қилаётганимни кўряпсанми?

— Кўрмай бўладими, сарроф, бу яхшилигингиз учун миннатдорман.

— Ундай бўлса, юр, чала қолган фолингни охирига етказ, балки отларни тунгачаёқ топарсан.

— Шошилиб нима қиламиз? Мен ҳам, сизга ўхшаб, шошқалоқликни ёмон кўраман. Модомики, бошимнинг танамдан жудо қилинишини кечиктиришга қарор қилар эканмиз, отларингизни топишни ҳам бир оз кечиктириб турсак бўлмайдими?

— Нималар деяпсан ўзинг? Қандай қилиб кечиктириб бўлсин? Уч кундан кейин пойга бўлиши эсингдан чикдими?

— Хон билан гаплашиб қаранг; у ҳам кечиктиришни жуда яхши кўрадиган одам бўлса керак, балки пойгани бир-икки ҳафта кечиктириб турар.

Шу сўзларни айтиб Хўжа Насриддин дарвоза олди-дан бозор томонга тезгина бурилиб кетди, бозорда кеч кириб дўконларнинг ёпилишини хабар қилувчи ноғора садолари гумбурларди.

— Ҳа, ҳа, ундай бўлса, ўзингга эҳтиёт бўл, фолбин!— деб пичирлади сарроф унинг орқасидан юзини кийшайтириб.— Мен пулга сотилганингни ва кимга сотилганингни биламан. Аммо саройда менинг ҳам ўз одамларим бор, бу дарвозадан ичкарига кириб олганимдан кейин шўринг куриydi, фолбин, сен ҳам, сени сотиб олган киши ҳам кўргилигини кўради!

Хўжа Насриддин анча нарига кетиб колганидан бу дўқ-пўписаларни эшитмади. Майдонда кетаркан, бутун йўлида худди уни ушлаб олмоқ учун орқасини ўгириб яшириниб турган афсонавий махлуклардек қинғир-кий-шиқ, эгри-бугри баҳайбат соялар кўндаланг бўлиб ётар-ди; лекин у жин-парилар ҳимоясидаги сеҳрланган шах-зода сингари, чарақлаб турган қуёшга қараб бу соялар орасидан сесканмай дадил қадам ташлаб кетди. Қуёш тўлқинланиб ётган юпка булутлар орасига ботиб, ўз нури билан уларни кизартириб, эртага жазирама иссиқ-дан сақловчи салқин тоғ шабадаси эсажагидан дарак берар эди.

Кечаси эса Хўжа Насриддин чойхонада ётиб, кат остидаги бир кўзи кўр ўғри билан секин гаплашарди.

— Ҳаммадан кўра шунга хурсандманки, сенга иш-ониб тўғри иш қилган эканман,— деярди у, овозини бош-қа одам эшитмаслиги учун оғзини кафти билан сал бе-китиб.— Энди менга айт-чи, отлар нима учун ғорда йўқ эди, улар қаерда эди?

— Ҳар томонда айғокчилар изғиб юрганлиги ва тош конига ҳам келиб қидира бошлаганлиги учун отларни ғорда қолдира олмасдим. Тонготарга яқин қолганда, туман пайтида отларни ғордан олиб чиқиб, бошқа жой-га, шаҳардан ташқаридаги одамсиз бир кўрғончага олиб бориб қўйдим...

Уларнинг суҳбати узоқ давом этиб, тонг отай деган-да тугади.

Хўжа Насриддиннинг бундан кейинги ишлари ҳақи-даги йўл-йўриқларини эшитгандан сўнг бир кўзи кўр ғойиб бўлди.

Хўжа Насриддин чалқанча ётиб олди, узоқ эснади ва бир минутдан сўнг уйкуга кетди.

У эрталаб Кесик бошлар кўпригига борди, кўприк-даги фолбинлар унинг бош фолбин қилиб тайинлангани-ни аллақачон билиб олган эдилар.

Ҳамма жуда ўзгариб қолган эди. Фолбинлар уни ҳар кунгидай масхара қилиб эмас, балки лаганбардор-лик назари, мунофикона мактов сўзлари, хушомадгўй-ларча илжайиш билан кутиб олишди.

Қалла суягининг эгаси бўлган ориқ чол бошқа бир тор ва қоронғи тоқчага қўчиб ўтиб, у ерда жағида битта

ҳам тиши йўқ қари ит ириллагандек дўнғиллаб ўтирарди.

Чолнинг кеча икки букилиб хизматини қилиб юрган учта энг якин дўсти ундан воз кечиб, юзини бошқа томонга буриб олганди. Улар супурги ва ҳўл латталар билан катта токча ва унинг атрофини супуриб ва тозалаб, янги бош фолбинга жой тайёрламоқда эдилар. Улар Хўжа Насриддинга бошқалардан кўра кўпроқ эгилиб таъзим кидилар, бу фолбинларнинг бири шоша-пиша унинг қўлидан шолчани олиб тахмонга солди, иккинчиси унинг этигини чангидан салласи билан қоқиб тозалади, учинчиси хитойча китобни пуфлаб, четларини тирноғи билан қандайдир гард-ғубордан тозалаган бўлди.

Кўп ўтмай кўприкка амалдорнинг ўзи келди ва Хўжа Насриддин билан яширинча гап бошлади. У ўзини хотиржам қиладиган ваъдалар олишни истарди ва бу ваъдаларни керагича олди ҳам.

— Фолбин, саррофни яхши текшириб кўрдингми? Қабиҳ ниятларини миридан-сиригача билиб олдингми?

— Билиб олдим, бек жаноби олийлари, ҳозирча ҳеч қандай хавфли нарсаси йўқ.

— Унга кўз-кулоқ бўлиб тур, фолбин, уни доимо кузатиб юр!

Ҳамманинг кўзи олдида амалдор қўлини янги бош фолбинга тавоф қилиб ўпиши учун узатди. Кўприкда ўтирган фолбинлар бундай илтифотни ҳеч қачон кўрмаган эди.

— Энди сендан бир нарсани сўрайин, ўтган сафар буни сўраш эсимдан чиқипти. Менга айт-чи, ғордаги отлар ҳар ҳолда қаерга йўқолган экан?

— Қаерга йўқолган экан? Ҳайрон қоладиган жойи йўқ, мен уларни бошқа жойга олиб бориб қўйган эдим.

— Бу нима деганинг ўзи? Яъни, қандай қилиб? Сен у маҳалда кўприкда, отлар эса ғорда эди-ку!

Хўжа Насриддин бу жуда осон иш дегандек қилиб, елкасини бепарвогина қисди:

— Ҳайрон қоладиган жойи йўқ, осмонда учириб олиб бориб қўя қолдим.

— Осмонда? Демак, осмонда ҳам муаллақ юра оласанми?

— Бу иш манга чўт эмас. Миршаблар тош конига от чоптириб кетган энг сўнгги минутда китобимдан ўғрилар ғордаги отларнинг тақасидаги сеҳрли михларни суғуриб ташлаганини ва думларидаги сеҳрли ипакларни олиб кўйганини билдим. Шунинг учун отларни топиб, эгасига қайтаришни чўзиб туришга, аввал бу аҳволни сиз бек жаноби олийларига маълум қилиб, кейин нима қилишим кераклиги ҳақида сиздан йўл-йўриқ олишга қарор қилдим.

— Баракалла ақлинг, фолбин!

— Шу тарика, отларни бошқа жойга олиб бориб кўйишга тўғри келди.

— Кўп ажойиб иш! Демак, осмондан олиб ўтдим дегин-а? Бирданига кўз очиб юмгунча-я? Энди, менга айт-чи, саррофни ҳам бошқа жойга осмондан муаллақ ўтказиб юбориб бўлмасмикин? Уни иложи борича узоқроқ бир жойга, Бағдодга ёки Техронга элтиб кўйиш, яна ҳам яхшироғи франклар қул қилсин учун уни осмондан бутпарастларнинг мамлакатларига ўтказиб юбориш мумкин эмасмикин?

— Бундай иш кўлимдан келмайди, чунки менинг ҳукмим фақат ҳайвонларга ўтади. Балки вақт келиб пинҳоний сирру асрорларнинг ичкарироғига кирганимда...

— Аттанг, аттанг! Агар кўлингдан келса эди, аллақачон бир ёғлиқ қилиниши лозим бўлган одамлар бизнинг саройда ҳам анчагина топилган бўларди...

Шундан сўнг беихтиёр унинг хаёлида осмонда қаторлашиб учиб кетаётган одамлар кўринди: олдинда соқолини ҳар ёққа тўзитиб ва кўзларини шохсоққадай иргитиб чалқанча ҳолда сарроф учиб борарди, у ўзига илашиб олган Ёдгорбекни тепиб тушириб юбормокчи бўлар, сўнгра, бир-бирларига зўрға осилишиб, бош вазири, солик-ўлпон ишлари вазири, қози-калон, муҳрлар вазири ва бошқа кўпгина сарой аъёнлари учиб кетмокда эди, бу ажойиб ва ғаройиб турнакатор «сайёҳ»ларнинг энг кейингиси хоннинг ўзи эканлигини кўриб амалдорнинг капалаги учиб кетди; хон навбатдаги махфий маълумотни эшитаётганида қаттиқ шамол уни тахтидан учуриб олиб кетгандек сал энгашиброқ борарди; унинг тўни шамолда пуфакдай шишиб юкорига кўтарилар ва гавдасининг қизғиш-яшил гулли чолвор ичидаги пастки хунук жойи кўриниб турар эди... Шуларнинг ҳаммаси

хаёлда лип этиб кўринди-ю, ғойиб бўлди; хаёлида кўринган бу ғоят марокли ва хавфли нарсадан боши айланганини, кўнгли бир оз беҳузур бўлиб, қулоғи шанғиллаб кетганини сезган амалдор осмонда турнақатор бўлиб учиб кетаётганларнинг энг кейингисига нисбатан ўз юрагида, қалбининг энг ичкарисиди исёнчилик ҳислари тўсатдан қандай пайдо бўлиб қолганини, ақл ва фаросат бунга қандай қилиб йўл қўя олганини тушунолмай анча вақт йўқолиб ва ғўнғиллаб турди. Кейин бу туғён, хушбўй атир ҳидига ўхшаб, ғайри жисмоний йўл билан, сўзлар ёрдамисиз ҳам одамдан одамга ўта олар экан, деган хулосага келди; шу ўринда фикрлари фолбинга бурилди: «Ўз жодугарликлари билан хаёлига бундай ёмон фикрни солган, албатта, шу! Бу умуман хавфли одам: жуда кўп нарсани билади, кишиларни осмонда бир жойдан иккинчи жойга олиб юради... Керакли ишларимни қилдириб олишим биланок, дарҳол эҳтиёт чорасини кўриб, уни йўқ қиламан!»

Амалдор кетгандан кейин кўприкдагилар узоқ вақт жим қолишди, сўнгра фолбинлар қўлларида ҳадялари билан бирин-кетин Хўжа Насриддин олдига кела бошлашди. Қилган даромадларига караб, баъзилари унинг олдидаги шолчага эллик ва бошқалари етмиш танга, учинчилари эса, ундан ҳам ортик пул ташладилар. Хўжа Насриддин ўзи эгаллаган ўрта даражали янги мансаби олий амалдорларга уларни хотиржам қилувчи ваъдалар бериш ва ўз итоатидаги кишилардан пора олишдан иборат икки асосий хусусияти борлигини шу тариқа биринчи кунгек билиб олди.

Калла суягининг эгаси бўлган чол унинг олдига энг кейин келди, индамасдан шолчага ҳаммадан кўп пул — бир юз эллик танга қўйди. Шу он унга караган кишининг раҳми келарди, ишлари чаппасига кетганидан юрак-бағри ёниб, бирданига озиб қолган эди. Чол сирбой бермай кеккайиб, такаллуфсиз турса ҳам, ҳамма унинг хафалигини кекса кўзларига тушган лойка ёш томчисидан сезиб турарди. У энг қимматли буюми бўлмиш сеҳрли калла суягини эрталаб кум билан ишқаб тозаларди, мой суртиб ялтиратиб, кўринарли жойга қўйди; энди унинг бутун умиди, энг сўнги таянчи ана шу калла суяги эди.

Хўжа Насриддиннинг раҳми келиб, чолнинг пулини унинг олдига суриб қўйди:

— Ҳазингизга бўлсин... Керак эмас.

Чолнинг аччиғи чиқди, ғазабдан кўзлари ўтдай чакнади;

— Камлик қиладими? Бор-будимни тортиб олдинг, сенга бу камлик қилгандай калла суягини ҳам тортиб олмоқчимисан?

— Кераги йўқ,— деди секингина Хўжа Насриддин.— Пуллариңизни олиңг. Калла суяги ҳам Ҳазингизга буюрсин, ҳеч нарсангизнинг кераги йўқ, ҳозир сизга фол очмоқчиман.

Чолнинг жон-пони чикиб кетди:

— Сен менга фол очмоқчимисан? Шу кўприкда кирк йилдан бери фолбинлик қилувчи кишига-я? Сеҳрли калла суягининг эгасига-я? Ёлғон фолларинг билан кеча ҳаммамизни шарманда қилдинг, тағин менга фол очмоқчи бўляпсанми?

— Ҳар ҳолда фолимга кулоқ солиңг.— Хўжа Насриддин хитойча китобини очди:— Хафа бўлаверманг, қайғу-аламларингиз вақтинчалик. Шу ой ичидаёқ аввалги ҳурмат-обрўйингиз ва даромадларингиз Ҳазингизга қайтади. Ҳузур-ҳаловатларингизни бузган, бахтингизни ўғирлаган киши баҳор кунларидаги эрталабки туман сингари ғойиб бўлади ва кўприкда ўтирганлар уни узок вақтларгача эслаб юрадилар. Унинг номини билиб олишганда эса... хайр, гапни шу ерда тўхтатамиз, хитойча ҳарфлар жимирлашиб, ўкиб бўлмайдиган бўлиб қоляпти.

Чол ҳадиксираб Хўжа Насриддинга кўз кирини ташлади-да, бу янги бош фолбин мени масхара қиляптимикин ёки тўсатдан бошига қўнган бахт куши туфайли ниҳоятда севинганидан жинни бўлиб қолиб шундай дейптимикин, деган хаёлга борди. У коронғи тоқчанинг энг ичкарисига кириб олди-да, ковоғини осилтириб, ўшшайганча жим ўтирди.

Лекин у ерда чолнинг бошига янги кулфат тушди, кечагина қўл ковуштириб хизматини қилиб юрган кишилар бу кун унга ҳар хил масхараомуз пичинг ва таъна гаплар ота бошладилар.

— Ҳой, фолбинлар сардори!— кичкиришарди улар, чолни калака қилиб кулиб.— Сиз нима учун ўз ҳиссангизни, даромадимизнинг ўндан бир қисмини йиғиб олмаясиз?

— У бу ишни эртага қолдирмоқчи!

— У ўзига даромадларимизнинг ярмини бек жанобий олийларининг ҳадя қилишларини кутяпти!

— Йўқ, ундай эмас, у бош фолбинликдан безор бўлгани учун ўз ихтиёри билан бу мансабдан кечган.

Бу кишилар пасткаш, қабиҳ одамлар бўлганликлари учун бошқа ҳамма одамларни ҳам ўзларига ўхшаш деб ўйлар ва чолга ҳар ёқдан пичинг отиб бакиришларини Хўжа Насриддинга жуда хуш келар деб ҳисоблар эдилар. Улар хитойча китобга қараб очилган фолни эшитдилар ва пасткашлик табиатларига кўра бу фолни ёмон аҳволда қолган киши устидан кулиш деб тушундилар.

— Рўпарамизда туравериб жонимизга теккан анави калла суягингизни бир ёққа йўқотинг!— кетма-кет бакиришарди улар, янги бошлиқларига хушомадгўйлик қилиб.— Сиз уни одамники дейсиз, аммо маймуннинг калла суяги эканлигини ёш болаям яхши билади!

— Албатта, маймунники!

— Бунинг устига, чиригани!

Чол ҳар қандай ҳақоратларга чидаса ҳам, лекин калла суягини камситишларига сира токат қилолмади.

— Эй, ноним кўр қилгур заҳарли илон Ҳаким, илоҳи жувонмарг бўлгин, оғиз-бурнингдан қонинг келсин!— деди у бўғиқ овоз билан ўз тоқчаси ичидан.— Болалик чоғингда қорнинг оч, устинг юпун ва афт-башаранг кир-чир ҳолида шу кўприк тагидан топиб, ўғил қилиб олганимни, боқиб, эғнингга кийим-кечак қилиб берганимни ва фолбинлик ҳунарини ўргатганимни эсла, шунча қилган яхшиликларимга қайтарганингми бу? Ҳой, ичак-човоғи осилиб, жигари чаёнларга ем бўлгур Одил, менга қара, бултур етти юз қирк тўрт танга қарзингни ўз ёнимдан тўлаб юбориб, сени камчиланиш ва зиндонга тушишдан қутқазиб қолганим эсингдан чикдими?

Юзаки қараганда важоҳатидан қабиҳ одам бўлган ва айғоқчиликсиз ўтмайдиган фолбинликдек ярамас бир иш билан шуғулланувчи ғаламис, озғин чолнинг бу сўзларидан Хўжа Насриддин унинг қалбида кишиларга меҳр-муҳаббат туйғулари ҳам борлигини кўриб ҳайрон қолди. Лекин чолнинг кўп ўтмай ўз мансабини кўлига олишини ва яхшиликни билмаган касбдошларидан каттиқ ўч олишини ўйлаб, уни ҳимоя қилмади.

Туш пайти яқинлашиб, куёш қиздирар, том тепалари живирламоқда эди. Кўприкнинг чор қирра тошлари тандирдай қизиган, ғир этган шабада эсмас, дарахт барг-

лари сўлиб, кушлар соя-сояга уриб кетган, чурк этган овоз эшитилмас эди.

Узокдан ногора, карнай садолари, жарчиларнинг овози эшитилди, жарчилар кўприк устига келиб, хоннинг олий марҳамати ҳақидаги янги фармонни эълон қилдилар. Фолбинлар кўрка-писа бир-бирларига анқайиб қараб олишди; уларнинг янги бошлиғи бирданига катта шов-шувга сабабчи бўлган эди! Хўжа Насриддиннинг ўзи ҳам шу фикрда эди: шов-шув катта, у Олий марҳамат никоби остида Эҳтиёткорлик тадбирини кўриш яқинлашиб келаётганини дилдан сезиб турарди.

Ўн саккизинчи боб

Хўжа Насриддин пойга бўлишига яқин қолган шу кейинги кунларда сарроф отини топиб беришимни сўраб олдигга ҳадеб келаверса керак, деб ўйлаган эди.

Аммо бундай бўлмади, сарроф бир марта ҳам унинг олдига келмади. Кўнглидаги хафалиги шуҳратпарастлигидан устун чикди, у энди пойгада энг катта соврин олишни ҳам, хоннинг мактовига сазовор бўлишни ҳам истамасди, фақат касос олиш иштиёкида ёнарди. Маккор амалдорни фош этиш, пийпалаб ташлаш, ном-нишонсиз қилиб юборишигина орзу қиларди! Айни вақтда анави фирибгар фолбинни ҳам йўқ қилиб юборгудай бўларди.

Пойгада энг катта совринни амалдорнинг туркман отлари олди. Томошабинлар кўзини қувнатувчи чиройли отлар шамолда думларини ҳилпиратиб, бошка отларни беш юз тирсак орқада қолдириб елдай учиб бордилар.

Пойгада енгиб чиққан отларни карнайларнинг қулокни кар қилгудек қаттиқ овозлари, сурнайларнинг чийиллаган товушлари ва катта-кичик ногораларнинг гумбурлаган садолари остида ясатиғлик тахта супа олдига олиб келишди, у ерда хон савлат тўкиб ўтирарди. Туркман отлари бўйинларини эгар, типирчилаб сувликларини чайнар, туёклари билан ер тепинар, гўё яна пойга майдонига чиқариб чоптиришни сўраётгандай бўларди. Улар майдонни ўн икки марта айланиб чиққан бўлсалар ҳам, нафас олишлари салгина тезлашди, холос, сағрин ва биқинлари терламади, пайлари қалтираб ирғиб чиқмади.

Хон отларга қараб роҳатланарди.

Оркада тиқилишиб турган сарой аъёнлари қойил қолиб пичирлашардилар.

Амалдор ғалаба шодлигини ичига сиғдиrolмай икки қўлини белига тирар, елкаларини кўтарар, мўйловини бурар, учлик пошналарини ўйнатиб гоҳ ўнг, гоҳ чап томонга эгилиб қарар эди.

Хон жарчиси тахта супа чеккасига чиқди, ҳаммани жим бўлишга ундаб қўлини кўтарди.

Қарнай, сурнай ва ногора садолари тинди, тахта супа олдига ёпирилиб келган оломон жим бўлди.

— Қўкон ва бошқа пурнеъмат ўлкаларнинг энг марҳаматли хони ва офтобдек нурафшон ҳукмдори, шаън-шавкати бутун жаҳонга сайқал бериб турган шаҳаншоҳи олам, олло таолонинг севган бандаси ва пайгамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васалломнинг ер юзидаги халифаси...— деб гулдураган овоз билан фармонни ўқий бошлади жарчи.

Хон сарой вазирига ишора қилди, вазир жарчининг ёнига келиб, қўлидан фармонни олди-да, унинг тўртдан уч қисмидан зиёдроғини тирноғи билан тагидан чизиб қўйди. Бу билан у, фармоннинг мазкур жойларини оладиган қўшимча маошим ҳисобига ўзим ўқийман деганди, жарчи одатдаги ўқишини тўсатдан ўзгартиришга кийналиб, тили тутила ва гулдирай бошлади, сўнгра бир илож қилиб, ҳалиги чизикдан пастдаги охириги сатрларга кўз югуртирди:

— «...амр қилдиларки, отларнинг мислсиз чиройлиги ва чопқирлиги учун қирк минг тангадан иборат энг катта соврин...»

— Ҳимоянгизга сиғиниб келдим, адолат қилинг!— тўсатдан оломон орасидан бировнинг дод-фарёди эшитилиб қолди.— Хон ҳазратларидан мен фақир жабрдийдани ҳимоя қилишларини ёлвориб сўрайман.

Хоннинг қоши чимирилди. Сарой аъёнлари ташвишга тушиб, шивирлашиб қолишди. Шундай вақтичоғлик пайтида дод-фарёд қилиш! Ўтакетган беодоблик!

Оломон икки томонга тисарилиб, саррофнинг тахта супа олдига бориши учун йўл очиб берди. сарроф салласиз, яланг оёк бўлса ҳам, эғнига кимхоб тўн кийган ва кўкрагига ярқиллама нишон тақиб олган эди. У тирноғи билан юзларини таталаб, соқолларини юлиб, ерга тиз чўқди, бошига тупроқлар сочиб ёлвора бошлади:

— Ҳимоянгизга сифиниб келдим, адолат қилинг!

Бирдан амалдорнинг ранги оқариб кетди, ҳозир унинг қора мўйлови юзига ёпиштириб қўйилгандай қўринарди!

— Ўрнидан турғизинглар!— аччиғланиб деди хон.— Бугунги хурсандчиликни дод-фарёдлар билан мотамга айлантираётган бу ярамасни ўрнидан турғизиб, ҳузуримга келтиринглар!

Миршаблар саррофни қўлтиқлаб, тахта супа олдига судраб келишди. Улар уни калта оёқларини ерга теккизар-теккизмас зинадан югуртириб олиб чиқишди.

Сарой аъёнлари саррофни таниб, баттар безовталандилар. Савдо вазири хоннинг кулоғига алланарса деб пичирлади.

— Бадавлат савдогар?— ажабланиб сўради хон.— Энг обрўли савдогарлардан? Ундай бўлса нега бу аҳволда юрибди? Яқинроқ келтиришсин, майли, арзини эшитайлик.

Миршаблар саррофни яқинроққа олиб келишди; у ўзини тутолмай миршаблар қўлида осилиб турарди, бир нарсаси демокчи бўларди-ю, лекин гапиролмасди, соқол-мўйлови ўртасидаги калин лаблари товушсиз қимирларди.

Унинг сўзини хон, сарой аъёнлари кутишарди. Амалдор дами ичида даҳшат-ла қараб турарди.

Бу орада туркман отларининг пойгада ҳамма отлардан ўзиб кетгани ҳақидаги хабар бозорларга, чойхоналарга ва карвон саройларга тарқалиб, Кесик бошлар қўпригигача етиб борди.

«Сарроф энди албатта келади,— деб ўйларди Хўжа Насриддин.— Пойгадаги энг катта совринни олишдан маҳрум бўлди, энди ўзининг бу зарари устига қимматбаҳо отларидан кечиб кетмаса керак».

Лекин Хўжа Насриддин бу сафар ҳам янглишди, сарроф келмади. Унинг ўрнига битта яйдоқ бўш отни етаклаб отлик миршаблар келишди. Хўжа Насриддинни ушлаб яйдоқ отга миндиришди-да, ҳеч нарсаси демай бир ёққа чоптириб олиб кетишди, бу иш кўз очиб юмгунча бўлди, у ўзининг фол очиш буюмларини — хитойча китоби, ковоғи ва бошқа нарсаларини қопга солиб олишга ҳам зўрға улгурди.

Бош фолбиннинг токчаси бўш қолди.

Кўприкдаги фолбинлар ҳайрон бўлиб, анча вақт жим ўтиришди. Кейин улар орасида ҳар хил гумон ва баҳслар бошланди. Уни қаерга олиб кетишди экан? Зиндонга олиб кетишмадимикин? Балки қатл қилишга олиб кетишгандир? Эҳтимол, яна қайтиб келиб қолар?

Аммо фолбинларнинг кўпчилиги уни дунёга қайтиб келмайдиган бўлиб кетди, деб ҳисобларди. Шошиб-пишиб чолдан юз ўгириб бошқа томонга ўтиб олган учта-хушомадгўй ўзларининг шошқалокликларидан ва айниқса чолни хафа қилиб калла суягини масхара қилганликларидан каттиқ пушаймон едилар.

Чолнинг олдига ҳаммадан аввал у ўғил қилиб олиб, уйида кўп йил тарбиялаб ўстирган Ҳаким борди.

— Менга ҳомийлик кўрсатган донишманд ота, бу жой сизга захлик қилмайдими?— сўради у сохта меҳрибонлик билан.— Пахта тўшалган янги юмшок камиш палосимни сизга бера қолай, нима дейсиз?

Хушомадгўйликда ундан орқада қолиб кетишдан кўркқан бошқа икки лаганбардор ҳам чолнинг токчаси олдига келди.

— Эй, доно устоз!— тилёғламалик билан бошлади биринчиси.— Кеча жуда бадавлат бир бева хотин менга фол очиргани келди. Бошига кийин, мушқул иш тушипти, мен нима маслаҳат беришни билмаяпман. Агар ижозат берсангиз, мен уни бугун келганида сизнинг олдингизга юборай, кўнгилдаги чигални сиз ёзиб беринг, фол учун берадиган ҳамма назр-ниёзини ўзингиз олинг. Сиз оқилу доносиз...

— Сиз тенгсиз билимдонсиз...— деб унинг сўзини илиб кетди иккинчиси.

— Ва юксак фикрлисиз!— деди шошиб биринчиси.

— Мана бу кароматли калла суяги эгасисиз!— деб хитоб қилди иккинчиси.

Хушомадгўйларнинг учинчиси бўлган Ҳаким эса гап орасига лойик бир сўз кистириш учун орқада кийшанглаб пайт пойлаб турарди.

— Чексиз меҳрибонсиз!— деди у.— Кўп сир-асрорларни пайқаб олувчи эй табаррук зот, кеча оқ кўнгиллик ва шўхлик билан қилган ҳазилларим беғаразлигини тушуниб, хафа бўлмасдан мулойимгина қулиб турдингиз...

Чол кўз очиб карамади, унинг қуриган лабларида кайғули табассум жилваланди. «Донишмандлик юкори мартабага минганларнинг эмас, балки ювош одамларнинг фазилатидир!..» деган эски ҳақиқатга чол энди роппа-роса ишонганди. Лекин чолнинг донишмандлиги нодон ва жоҳил кишиларга бефойда сарф бўлганлиги унинг куйидаги даҳшатли сўзларидан англашилиб турарди. У бундай деди:

— Ҳар қайсингизга ўз вақтида бир яхшилик қилганман, ҳозир ўша яхшилигимнинг жазосини тортяпман. Бу бевафо дунё шундай, бировга яхшилик қилсанг, ундан ёмонлик қайтади.

Бу фикрни чолнинг ўзи ҳам, унинг сўзларини эшитиб турганлар ҳам том маъноси билан тушунмаган бўлсалар керак, чунки, борди-ю, бу фикр тўғри бўлган тақдирда ҳаёт тўхтаб қолган бўлиши керак эди, аслида ҳаёт мурувватли ва роҳатбахш! Ҳаётга бўлган ишончини йўқотиб қўйган ёки умидсизликка тушиб қолган шу чол сингари кишиларгина юкоридагига ўхшаш нотўғри хулосага келиб юрадилар.

Миршаблар Хўжа Насриддинни тахта супа олдига саррофдан ҳам тезроқ югуртириб чиқариб, хоннинг оёк томонидаги гиламга тиз чўктирдилар.

Одий фукародан яқин орада ҳеч ким йўқ эди, майдон четларида миршаблар қолган битта-яримта томошабинларни ҳайдаб юардилар.

Сарроф билан амалдор ўртасидаги каттиқ даҳанаки жанг ҳозиргина тамом бўлганини Хўжа Насриддин биринчи қарашдаёқ тушунди, чунки иккаласи ҳам кипкизариб, терлаб кетганди, иккаласининг ҳам ғазабдан кўзлари чакнаб, қўллари калтираб турарди.

Жаҳли чиққанидан хоннинг ўзи ҳам кизариб кетган эди.

— То ҳали шу дамгача,— деярди хон паст бўғик овоз билан,— то ҳали шу дамгача ҳеч ким подшо ҳузурида бир-бирини ҳақоратлаб бу қадар беодоблик қилишга ботинолган эмас! Боз устига халойик олдида, мингларча кишиларнинг кўзи олдида-я! Бир-бирларингдан разилона ўч олишларинг учун сизларга бошқа бир вақт ва бошқа жой топилмадими?— У хириллаб нафасини зўрға ростлаб олди.— Наҳотки, подшо ҳеч қачон бе-

малолгина ҳузур қилиб ўтиролмаса ёки томоша кўрол-маса, маккорона шикоят, ғийбат ва иғволарингизни эшитишдан наҳотки, лоақал бир соатгина фориғ бўл-маса?

Шу пайт унинг кўзи Хўжа Насриддинга тушди.

— Буниси ким бўлди тагин?

— Фолбин,— деди савдо вазири.— Бу фолбин ўша... ҳалиги...

— Қаердан пайдо бўлиб қолди? Нима учун бу ерга келтирилган?

Вазирнинг рангида қон қолмади.— Хон ҳазратлари уни ўзлари сўроқ қилишни... жавобини ўзлари эшитиш-ни... уни ўз кўзлари билан кўришни хоҳласалар керак деган мулоҳаза билан уни бу ерга келтиришни буюр-дим... Мен ўйладимки...

У гапидан адашиб, нима дейишни билмай сарой аҳлларига мўлтираб қаради.

Уни ҳеч ким мушкул аҳволдан қутқизишни ўйламас-ди. Ҳамма жим.

— У мулоҳаза қилган эмиш!— хитоб қилди дарға-заб бўлган хон.— У ўйлаган эмиш!.. Ҳали замон яна шундай бирор бемаъни нарсани ўйлаб топиб, бозордаги ҳамма фаррошлар, мешкопчилар ва қоровулларни мен билан суҳбат қилдиргани олдимга олиб келсанг керак! Модомики, бу фирибгар фолбинни бу ерга келтиришни сен буюрган экансан, у билан ўзинг гаплашавер, мени эса бундай ҳурмат ва шарафдан халос қилишингни сў-райман. Фолбин лаънати отларни ё ҳозирнинг ўзидаёқ, менинг ҳузуримда муҳайё қилсин! Ёки ёлғончилигини бўйнига олиб, дарҳол шу ерда, тахта супа олдида тегиш-ли жазосини тортсин!

Хон жим бўлди, норози қиёфада ўзини орқага таш-лаб ёстиққа суянди.

Бу вақт Хўжа Насриддин сарроф билан кўз уришти-риб олишга улгурган эди; сарроф жаҳл билан томоқ кирди, яна бир тутам соқолини юлди, лекин бақирини ботина олмади.

— Фолбин!— деди савдо вазири.— Сен хонимизнинг амрларини эшитдинг, энди гапни айлантормасдан ҳамма саволларимга тўғри, очиқ жавоб қайтар.

Хўжа Насриддин гапни чўзмай тўғри, очиқ жавоб берди. Ҳа, у отларни топиб беради. Ҳозирнинг ўзидаёқ, хон олдида дарҳол топиб беради. Шу билан бирга у сар-

рофнинг ўн минг танга суюнчи ваъда қилганини ҳам эслатиб ўтди.

— Ваъда қилган эдингизми?— сўради вазир саррофдан.

Сарроф индамай, тўни остидаги чўнтагидан ҳамёнини олди-да, вазирга узатди.

— Фолбин, мана пул!— Вазир ҳамёнини силкитиб, ичидаги олтинларни жаранглатди.— Аммо сен бу пулни олиш учун, биринчидан, отлар қайдалигини айтиб беришинг, иккинчидан, пулга сотилган деб зиммангга қўйилган айб нотўғрилигини исбот қилишинг керак. Модомики, сен отларни бугун топиб бермоқчи экансан, ҳўш, айтиб бер-чи, нима учун кеча, аввалги кунни ёки ундан илгари топиб беролмадинг? Нима учун отларни пойгадан илгари топиб бермай, пойга ўтгандан кейин топиб бермоқчи бўляпсан?

— Сабаб Забиҳ юлдузларининг хосиятсиз жойлашганлиги...— деб қироат билан гап бошлади Хўжа Насриддин ўзининг Бухородалиқ вақтида ёдлаб олган сўзларини такрорлаб.

Савдо вазири унинг сўзини бўлди.

— Эгаси тасдиқлаётгандек шоҳимиз кўриб хурсанд бўла оладиган арабий отларни атайлаб топмаган бўлсанг-чи? Агар борди-ю, чиндан ҳам шундай шум ниятда бўлсанг, бу йўлга сени ким бошлади?

Савдо вазири шум ният ҳақидаги бу гапларни ўзининг эски рақиби амалдорга теккизиб айтди.

— Икром бўл, фолбин!— бакирди у, умидворлик билан.— Астойдил икром бўлавер: офтобдай нурафшон хонимизга қарши шум ният билан иш қилишга сени ким ундади, ўзининг заҳарли ништарини садоқат пардаси остига яшириб юрган қабиҳ, маккор жиноятчи ким? Шунга айтиб берсанг, шунга икром бўлсанг, гуноҳларинг кечирилади! Оладиган суюнчинг ҳам кўпайтирилади, шоҳимизнинг барча яширин душманларини фош қилиш йўлида мен ҳам мана шу ҳамёндаги пулга ўз томонидан икки минг танга, агар хоҳласанг, ҳатто уч минг танга қўшишга тайёрман!

Фикри-зикри амалдорни ер билан яксон қилиш бўлган савдо вазири ҳамёндаги пулга беш минг танга ҳам, ўн минг танга ҳам қўшишга тайёр эди.

Лекин унинг қаршисидаги одам мурти чиқмаган ўспирин бола эмас, балки куч-қувватга тўлган ва сарой

амалдорларининг ўзаро фитна-жанжалларини кўраве-
риб чиниқиб кетган шахс эди.

Амалдор олдинга, тахт томонга бир кадам юрди.
Унинг кўзлари чақнади, мўйлови жангари филнинг узун
тишига ўхшаб олдинга йўналган эди.

— Хон ҳазрати олийлари бу ерда нималар бўлаётга-
нини кўриб ва эшитиб турибдилар! Пул ваъда қилиб,
кишини бирор айбга икром қилдиришнинг ўзи ҳам пора
беришнинг энг ёмон кўриниши эмасми?

— Мен фолбинни хонимизнинг амрлари билан сўрок
киляпман,— деб ўшқирди савдо вазири.— Шунинг учун
ҳеч ким мени бировга пора беришда ҳам, баъзилар синга-
ри от ўғирлашда ҳам айблай олмайди!

— Эй парвардигори олам!— деб бақирди амалдор
баланд пошнасини тўкиллатиб ўрнидан сакраб туриб ва
кўлини осмонга кўтариб— Е малоикалар! Мен бундай
ҳақоратларга нима учун чидаб туришим керак! Бу ҳақо-
ратларни кимлардан эшитяпман? Юксак ишончга эга
бўлиб юқори мансабга ўтириб олган ва лекин фуқаро-
дан, масалан, ўтган йили бозордаги катта расталарни
қуришда ўз фойдасига ғайри қонуний солиқлар ундириб
олган ва юксак ишончдан шахсий манфаати йўлида
фойдаланувчи кишилардан эшитяпман...

— Қайси солиқлар ҳақида гапириляпти ўзи?— тута-
киб кетди вазир, аммо амалдорнинг қайси солиқ тўғри-
сида гапирганлиги, ҳаммадан кўра яхши билганидан
кўзлари хиралашиб кетди.— «Эҳтимол, муҳтарам шаҳар
миршаблар бошлиғи миршабхона мезаналарини туза-
тиш учун берилган пулларни айтаётган бўлсалар керак.
Бу иш учун берилган пулларнинг ҳаммаси охиригача
сарфланган бўлса-да, мезаналарнинг биттаси ҳам туза-
тилгани йўқ...»

— Миршабхона мезаналари!— чийиллаган овоз би-
лан гапга аралашди шаҳар ободончилик ишлари бошли-
ғи.— Мезаналарни ўйлашдан аввал авлиё Ҳазрат май-
донидаги катта ҳовузнинг тозаланиши ва кошинлани-
шини ўйлаш керак! Ҳовуз нега тозаланмади, нега кошин-
ланмади? Бу иш тўрт йилдан бери судралиб келяпти,
ҳазинадан бу ишга тўрт марта пул чиқарилди!

Унга хонликдаги ҳамма арик ва ҳовузларга мута-
саддалик килувчи бош мироб жавоб қайтарди ва гап
орасида бозор майдонлари тош терилмай ўнқир-чўнқир
бўлиб ётганини эслатди, бу сўзлар бойўғли кўз, чўтир

юз, қотма ва новча бозор назоратчисининг жаҳлини чи-
кариб юборди: у Қўқонга келаётган аллақандай карвон-
нинг йўлда талангани ҳақида, Бухоро амирига юборил-
ган уч қоп олтиннинг Бухорога етмай дом-дараксиз
йўқолгани ҳақида тупук сачратиб ва ҳуштак чалгандай
овоз билан бакириб гапира бошлади, шундан кейин
йўллар назоратчисининг ўтқир овози эшитилди, у ҳали-
ги олтинни қароқчилар карвонга ҳужум қилиб ўғирлаб
кетганлигини айтди; амалдорнинг қаҳқаҳа отиб кулиши
билан унинг баландпарвоз гаплари бўлиниб қолди,
амалдор бу қароқчилар ким эканини ўз айғоқчилари ор-
кали жуда яхши билиб олган эди, баҳс-жанжалга савдо
вазири суқулди, гапга яна бош мироб аралашди, унинг
кетидан бозор назоратчиси, хазиначи ва бошқалар ара-
лашди.

Бир минут ўтар-ўтмас супадаги одамлар дағдаға би-
лан бир-бирларини зўр бериб фoш қила ва бир-бирлари-
га таъна тошларини ота бошладилар.

Сарроф ҳам, фолбин ҳам, йўқолган отлар ҳам бутун-
лай уларнинг эсидан чиқиб кетди.

Қип-қизариб кетган вазирлар ва юкори даражали
бошликлар ғазабдан чакнаган кўзларини чакчайтириб,
кўлларини мушт қилиб, тўнлари ичида терга пишиб,
бир-бирларига ўдағайлашар, бир-бирларининг соқоли-
ни юлиб олгудай бўлиб бақирешар ва бўқирешар эди.

Аллаким сойга қаллоблик билан қурилган иккита
кўприкни эслатди, бу қурилиш хонга яхши маълум бўл-
ган эски иш эди.

Хон даҳанаки жангга аралашиб қолганини ўзи ҳам
сезмай, тахтида ўрнидан сал туриб қичқирди:

— Кўприклар эмиш! Сиз ўғри ва муттаҳамлар кўп-
рикларни гапирасиз-а! Бу кўприкларга йўнма тош тай-
ёрлаб бериш учун олинган пудрат-чи? Ҳа, Қодир, нафа-
синг ичингга тушиб кетди! Икки юз олтмишта чириган
терақ тўсинини кайрағоч тўсин деб ўтказишга уриниш
текширишда билиниб қолгани-чи! Бу кимнинг иши эди,
кани, гапир энди, Юнус!

Бу даҳанаки жангни Хўжа Насриддин тинчитди.

У фол китобини силкитиб, баланд овоз билан деди:

— Йўқолган отлар ҳақидаги саволга фол китобим
жавоб бериб айтадики...

Унинг сўзлари саҳродаги ёнғин устига булутлар ичи-
дан челақлаб қуйилаётган кучли ёмғирга ўхшарди.

Дастлаб хон ўзига келди, аторфдагиларга хўмрайиб назар ташлади.

Вазирлар, маслаҳатчилар, аъёнлар жим бўлиб қолишди, таскин топмаган ғазаб-аламларини ичларига ютиб, яна тахт оркасидаги жойларига келиб туришди.

— Эй, одоб-назокатни билмаган аблаҳлар!— деб гап бошлади хон, ҳансираб.— Сизларнинг бебошликларингизга қачонгача токат қиламан? Бугунги шармандалик учун жазосиз қоламиз деб ўйламанглар, саройга қайтиб боришим биланок, нима қилишимни ўзим биламан! Сизларнинг касофатингиз билан мамлакатимда бўлаётган тартибсизликлар учун олло таолога нима деб жавоб беришимни билмайман, канча ҳаракат қилмайин, канча гамхўрлик кўрсатмайин, сизларнинг аҳмоқлигингиз, мактанчоклик, бузукчилик, ўзбошимчалик ва ўғриликларингиз туфайли барча уринишларим бекор кетмоқда! Агар сабр-токатим тугаб, бир кун ҳаммаларингни битта қўймай даргоҳимдан ҳайдасам ва ўғрилик билан орттирган мол-дунёларингни хазина фойдасига мусодара қилдирсам, нолиманглар!— У ғазаб ўтида ловуллаб турган юзини савдо вазирига ўгирди:— Фолбинга айт, фол очишини давом эттирсин! Ўзининг фирибгар, ёлғончи одамлигини тезроқ фош қилиб қўйсин-да, жазосини тортсин. Қани, айтсин-чи, отлар қаерда экан?

— Фолбин, отлар қаерда?— акс садодек овоз берди савдо вазири.

— Отлар шаҳардан ташқарида, Найманча қишлоғи йўлидаги бир ҳовлининг отхонасида турипти,— жавоб қайтарди Хўжа Насриддин.— Бу ҳовли иккита катта арик бир-бирига қўшилиб кетган жойда бўлиб, теваарак-атрофи боғ. Ҳовлининг гулдор нақшлар билан безатилган дарвозаси бор, у шу дарвозаси билан бошқа ҳамма ҳовлилардан «мана ман!» деб ажралиб туради.

— Нақшлар билан безатилган дарвозаси бор!— қичкириб юборди сарроф.— Икки арик бир-бирига қўшилиб кетган жойда! Ахир бу ўзимнинг шаҳардан ташқаридаги ёзги ҳовлим-ку! Аммо ҳозир у ерда ҳеч ким турмайди, эшиклари михлаб қўйилган, у ерга отлар қандай қилиб бориб қолиши мумкин?

Сарой аъёнлари саррофнинг сўзидан бошлари қотиб, бир-бирлари билан пичирлашиб олдилар.

Шубҳани хон ўртадан кўтарди.

— Албатта, отлар у ерда йўқ ва ҳеч қачон бўлган

ҳам эмас. Фолбин бизни чалғитиб жазодан қутулиб қолиш учун гапни чувалтиряпти. Уни савалаш учун қамчиларни тайёрлаб туринглар, унинг ёлғончилигини аниқлаш учун шаҳардан ташқаридаги бу ҳовлини одамлар юбориб текширтиринглар!

Найманчага бориладиган катта йўлдан чавандозлар от чоптириб кетишди.

— Албатта, у ҳовлидан ҳеч нарса топишолмайди! Албатта, ҳеч нарса, ҳеч қандай от топилмайди!— деб гуриллашди хон орқасида турган сарой аъёнлари.

Лекин бу ердаги одамларнинг учтаси — тахта супа олдида ўзини қамчи билан савалаш учун кўрилаётган тайёргарликка бепарво қараб турган Хўжа Насриддин ҳамда фолбиннинг ҳамма нарсани ҳайрон қоларли суратда олдиндан кўра олишини билган сарроф билан амалдор бошқача фикрда эди. «Менинг ўз ҳовлимда эмиш-а!— деб ўйларди сарроф, ҳар хил гумон тахминлардан боши айланиб.— Бу отларга ҳақиқатан бир бало бўляпти!» Амалдор эса бахти бунчалик юришиб кетганига ишониш ёки ишонмаслигини билолмай, нафасини ичига ютиб жим қотиб турарди. Оҳ, ишқилиб, фолбин янглишмаган бўлсин-да, ишқилиб, отлар ҳақиқатан ҳам саррофнинг ҳовлисидан топилсин-да! У вақтда... амалдор нима қилишини ва нималар дейишини ўзи билади!

Найманча йўли шу ерга яқин жойда эди, сал вақтдан кейин пойга майдонининг нариги бошида қайтиб келаётган отлиқлар кўринди.

— Олиб келишяпти! Олиб келишяпти! Ана менинг отларим!— қичқира бошлади сарроф ва ўзини йўқотиб қўйиб, отлиқлар томон югурди.

Лекин амалдорнинг имоси билан миршаблар уни зинапояда тўхтатиб қолдилар ва итаришиб яна тахта супага қайтардилар. «Ҳурматли Раҳимбой, шошманг, гапимиз ҳали тамом бўлгани йўқ!» деб шивирлади ўз ичидан амалдор, тантана қилгандай.

Отлиқлар яқинлашишди. Уларнинг бири оппоқ ва иккинчиси қалдирғоч қанотидай қоп-қора иккита яйдоқ отни етаклаб келишмоқда эди.

Юришлари чиройли бундай хушбичим отларни пойга майдонида ҳали шу дамгача ҳеч ким кўрмаганди!

Сарой аъёнлари орасидан ҳайратланиш ва қойил қолиб айтилган хитоблар эшитилди.

Сарроф титрар ва ҳамон зинапоя томонга интилар

эди, аммо миршаблар уни жойидан жилдирмай ушлаб туришарди.

— Муболағасиз айтиш мумкинки, бу отлар дунёдаги энг чиройли отлардир!— деди хон.

— Тўғри гап, ҳақ гап!— тасдиқлашди унинг сўзини сарой аъёнлари.

Отлар тахта супа олдига келтирилди. Уртага жимлик чўкди: ҳамма бир-бирига бўлган адоватини эсидан чиқариб, чиройли арабий отларга маҳлиё бўлиб қолди.

Шу пайт яна саррофнинг дод-фарёд қилгани эшитилди:

— Ҳақиқат ва адолат қилинг!

Оломон ҳаракатга келди. Хон афтини буриштирди:

— Бу шилқим олиб сотарга яна нима керак? У отларини топиб олди-ку, энди от-поти билан бирга йўқолсин бу ердан!

— Менга ваъда қилинган суюнчи нима бўлди энди?— шоша-пиша эслатди Хўжа Насриддин.

— Фолбин эса,— деб унга қарамасдан қўшиб қўйди хон,— ваъда қилинган суюнчини олиши лозим.

Савдо вазири саррофнинг ўн минг танга пул солинган ҳамёнини ҳамма кўрсин ва ичидаги пулнинг жаранглаган овозини эшитсин учун ҳамённи боши устида баланд кўтариб силкитиб турди-да, сўнгра Хўжа Насриддиннинг олдига ташлади:

— Фолбин, мана пулинг, ол, хон ҳазратларининг одиллигини кўриб қўй!— деди.

Аммо сарроф бир тарафдан калхатдай човут қилиб, ҳамёнга икки қўли билан ёпишиб олди.

— Олган пораси-чи, ҳазрати олийлари!— бақирди у башарасини хунук қилиб буриштиргани ҳолда Хўжа Насриддиннинг қўлидан ҳамённи тортиб олмоқчи бўлиб.— Мана шу разилона пора туфайли менинг отларим пойгага қатнаша олмади. Порага сотилган ҳам, пора берган ҳам — иккаласи шу ерда!— У ҳамёндан қўлини олмай, амалдорни ҳам, Хўжа Насриддинни ҳам кўрсатиб соқолини икки марта юқорига силкиди.— Эй пушти паноҳ, адолат қилишингизни сўрайман! Фолбин отларимни бугун шунчалик осон топиб бера олгани ҳолда, нима учун кеча топиб бера олмаганини, бу иши учун унга ким қанча пора тўлаганини гапириб берсин! Ҳамённи бер, муттаҳам, сенга айтяпман, пулимни чўзиб қўй менга!

Сарроф ҳамённи жон-жаҳди билан каттик силтаб

Ўзига тортганидан оёқ устида туролмаи чалканча ағда-
рилиб тушди. Хўжа Насриддин ҳамёни кўлидан чиқа-
риб юбормаслик учун ноилождан унинг устига ағанади.

Тахта супа қасир-қусур қилиб кетди.

Сарой амалдорлари безовта бўла бошлашди.

Хон олдида одобсизлик бўлмоқда эди.

Миршаблар ёқалашувчиларни ажратиб қўйишди.

Ҳамён Хўжа Насриддин кўлида қолди.

Сарроф хириллаб зўрға нафас олар ва юрагини уш-
лар эди. Мана, энди амалдорнинг навбати келди, қасос
олиш, ғалаба ва тантана қилиш, душманини ер билан
яксон этиш пайти келди. У шайланиб бир қадам олдинга
чикди ва хон олдида дадил туриб, шундай деди:

— Энди ўз фикримни баён этишим учун менга ижозат беринглар! Бу сарроф мени пора беришда айблам-
моқда. Лекин аввал у бизга айтиб берсин-чи, унинг
ўғирланган отлари шаҳардан ташқаридаги ўз ҳовлиси
отхонасига қандай бориб қолди экан?

Сарроф бу кутилмаган саволга нима ҳам дея олар-
ди? У чурқ этмай жим турди.

Амалдор энди баланд овоз билан хитоб қилди:

— Лом-мим деб жавоб бермаяпти-ку! Ҳақиқий мак-
кор қаерда бекиниб ётгани энди маълум бўлди. Ташқи
чиройига чопқирлиги сира муносиб тушмаган арабий
отлари пойгада ғалаба қозонишига шубҳаланиб қолга-
нидан кейин шарманда бўлишдан кўркиб, отларини ша-
ҳардан ташқаридаги ҳовлисига яшириб қўйиб, кейин
уларни ўғирландига чиқариб, бутун шаҳарга айюҳан-
нос солган кишини нима деса бўлади! Шаҳардаги ҳамма
миршабларни оёққа турғизиб, осойишталикни бузиш-
дан, бу тантанали томошага беҳаёлик билан оёқ яланг
ва салласиз келиб, энсани қотирадиган ёлғондакам дод-
фарёдлар билан улуғ хоннинг кўнгилларини паришон
қилишдан, мана шу кирдикорларнинг барчасидан кўз-
ланган бирдан-бир мақсад ул ҳазрати олийга мендек
энг содиқ, энг фидокор хизматқорни ёмон қилиб кўрса-
тишдир!

Амалдорнинг овозида титроқ пайдо бўлди, у чопони-
нинг енги билан иккала кўзини артди ва юқорига қа-
раб, сўзини давом эттирди:

— Буларнинг ҳаммаси ёвузлик эмасми? Агар икки-
миздан биримизга хон ҳазрати олийларидан паноҳ ва
адолат талаб қилиш керак бўлса, уни албатта, маккор-

ликларининг поёни бўлмаган мана бу сарроф эмас, балки курук тухмат ва ҳақорат остида қолган мен талаб қилишим керак! Унинг эртага устимдан яна бошқа бирор шикоят билан саройга келмаслигига, мени дўконига ўғрилиikka киришда ёки ундан ҳам баттарроғи — хотини билан ўйнашликда айбламаслигига ким кафил бўла олади?

Бу пухта ўйлаб, узокни кўзлаб, пайтини топиб айтилган гап эди. Амалдор ўзининг бу огоҳлантирувчи сўзларини хон эсида сақлаб қолиши учун салгина кутди-да, сўнгра гапини тамомлади.

— Отларни ўғирлаган ким экан? Шунча кундан бери биз қидириб ҳеч жойдан тополмай юрган сурбет ўғри ким экан! Уни тополмай юрганимизнинг сабаби энди маълум бўлди, энди ўғрини узокдан қидириб юришнинг ҳожати йўқ, чунки унинг ўзи шу ерда, олдимизда турибди. Ана у!

Шундан кейин амалдор улуғворлик билан бошини кўтарди, бутун гавдаси билан орқага ташланиб, қўлини олдинга узатди ва ранги бўздай оқариб, гужанак бўлиб қолган саррофни бармоғи билан кўрсатди.

— Отларни мен олиб қочганман?..— деб ғулдуради сарроф.

Катта шалоланинг товуши ўз яқинидаги жилғалар овозини эшиткизмай қўйганидек, амалдорнинг товуши ҳам саррофнинг ачинарли, заиф овозини босиб кетган эди.

— Ана у!— деб бақирди амалдор.— Энди у менинг сўзларимни рад қилиб кўрсин!

Шундай ҳолларда доимо бўлганидек, кўп кишилар саррофнинг хижолат ичида довдираб қолганини, айбдорлигини рад қилиб бўлмас далили деб, амалдорнинг баланд овоз билан ўшқириб гапиришини эса унинг ҳақли эканлигини тасдиқловчи исбот деб ҳисобладилар.

Лекин бу жанжалда саррофга ён босган кишилар ҳам топилиб қолди, амалдорнинг душманлари бўлган бу кишиларнинг каттаси савдо вазири эди. Улар чувиллаб юборишди:

— Киши ўз нарсасини ўзи ўғирлайдими?

— Ишониб бўлмайдиган гап!

— Кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган нарса!

— Бутун Қўконга маълум ва машҳур бўлган шундай ҳурматли одам-а!

Амалдорнинг тарафдорлари уларга қарши баб-бараварига шовқин кўтаришди; аллаким одамни шубҳага соладиган жуда ғалати баъзи ўғриликларга Бухоро йўлида гўё қароқчилар томонидан ўғирлаб кетилган уч қоп олтинни мисол тариқасида яна эслатди, йўл кўриқчилари бош нозири яна ғазабланиб, тош терилмаган бозор майдонлари ҳақида бакириб сўзлай бошлади; авлиё Ҳазрат майдонидаги ҳовуз, миршабхона мезаналарни, катта савдо расталари, ноҳақ солиқ ва йиғимлар эсга солиб айтилган гаплар эшитилди, хуллас, бир минут ўтмасданок, тахт атрофидаги олий амалдорларнинг бир-бирини фош этиши ва бир-бирига таъна-маломат қилиши қизиқ кетди. Яна ҳамма сарой аъёнлари умумий жанжал-тўполонда бир-бирлари билан олишиб кетдилар, хириллаб, ҳансираб, терга пишиб ва ғазабдан юзлари қизариб, бир-бирларига ҳамла қилардилар. Хон ижирғаниб, заҳарханда қилиб жим турарди, у юзини секин бурди ва елкаларини пастга тушириб, тақир далага қараб тахт устида ҳаракатсиз қолди.

Сарроф ҳам, отлар ҳам, фолбин ҳам, биринчи сафаргидек, албатта, ҳамманинг эсидан чиқиб кетган эди.

Тахта супага вазмин, ёши қайтиб қолган бир миршаб чикди, у миршаббошилардан эди. Бу миршаб кўп вақтлардан бери хон хизматини қилиб сочлари оқарган, кўпни кўрган ва ҳамма нарсага кўникиб қолган киши эди; табиатида асло ёвузлик бўлмаган ва бунинг устига жўжабирдай бола-чақаларини боқиш ташвишлари билан сиқилган бу миршаб маҳбусларни ҳеч вақт керагидан ортиқ камчиламасди, яқинроғида бошлиқлар турган бўлсагина камчига зўр берарди. У қимматбаҳо ғилламдан аста юриб, сарроф олдига келди.

— Сарроф, отларингни олиб, уйингга яхшиликча жўнаб қол, бу ерда сенинг қиладиган ишинг йўқ. Уларнинг жанжали ҳали-бери тугамайди.

Бошлиқлар бошқа томонга қараб тургани учун миршаб таомил юзасидан саррофни ҳеч бир оғримайдиган қилиб мушти билан орқасидан ниқтаб, зинапоядан пастга олиб тушди, унга отларини топширди ва иккита кичик миршаб ҳамроҳлигида уйига юборди: фолбинни ҳам худди шу тарзда жўнатиш учун кейин тахта супага қайтиб келди.

Аммо Хўжа Насриддин тахта супада йўқ эди: у доимо ҳеч кимга билдирмай бир ёкка кетиб қола оларди, бу

пайтда у пойга майдонининг нариги чеккасидаги тутзор соясида, оппоқ майда тошлар ва олтиндай сап-сарик кумлар устидан шалдираб оқиб ётган ариқча бўйида эди. Япроқлар шилдирайди, кушлар сайрайди, бир сичкон югуриб ўтиб кетади, балиқчи сувни шاپиллатади, осойишта кечқурунги сукунат кўйнидаги кўм-кўк осмон юзида булутлар сайр этади. Хўжа Насриддин ташналик билан ариқ лабига ётиб сув ичди, қуруқшаган лабларига ором берди, ювиниб олди, кўйлагини кўкрагигача шимарди, яланғоч қорнига теккан салқин шабададан роҳатланиб юз-қўлини артди. Кейин дала томонга ўғирилди. У ерда, тахта супада, дўзахнинг биқирлаб қайнаб турувчи қозонидагидек, талаш-жанжаллар боягидек кизгин давом этарди: кимхоб ва банорас тўнлар лип этиб кўринар, бир-бирига аралашиб кетар, медаллар, тўқалар, киличлар яркирарди, бир-бирини фош килувчиларнинг шовқин-суронлари эшитиларди, бу шовқин-суронларнинг шиддати ҳатто шу ердан ҳам билиниб турарди. Хўжа Насриддин кулиб кўйди, белбоғидаги оғир ҳамённи ушлаб кўрди ва шабада эсиб, кушлар тинимсиз сайраб турган вақтда шошмасдан, катта қадамлар билан ариқ ёкалаб ўйноқи сув орқасидан юриб кетди.

Фол очиш буюмлари солинган қоп унга оғирлик қилди. Йўлда Хўжа Насриддин атрофида қари дарахтлар ўсиб ётган кичкина турғун кўлга дуч келди, бу сассик кўлдан ҳар хил чириндиларнинг кўланса ҳиди анқирди, Хўжа Насриддин соя жойга кириши биланоқ атрофида чивинлар гўнғиллаб, терлаган юзига, бўйнига, очик кўкрагига кўниб уни чака бошлади.

Бу сербуток бир кекса эгри тут дарахти олдига бориб, унинг соясида қорайиб кўринган катта ковакка қопини тикиб, мушти билан пастрокка босиб кўйди. Елкасидаги юкидан қутулиб хотиржам бўлиб олганидан кейин ердан дўппайиб чиқиб турган сершоҳ кунда устига ўтирди; у шилқим чивинлардан ўзини кўриб, тут дарахтига: «Эй кекса дарахт, валдираб сиримни бировга очиб кўймагин. Кесик бошлар кўпригидаги бош фолбин бирдан қаерга ғойиб бўлганини бутун шаҳарда фақат сенгина биласан!» деди. Хўжа Насриддин ўзининг яширин сирини бу тут дарахтидан кўра яхшироқ сақлай оладиган бошқа бирор кекса дарахтни тополмаганди, бу дарахт кўл атрофидаги ҳамма кекса дарахтларнинг энг бадқовоғи, энг камгапи бўлиб, одамларни ич-ичидан

жуда ёмон кўрарди, чунки у ҳеч бир жойда кўнгли таскин топмайдиган баъзи кишилардек бекорга жаҳонгашталик қилмай, совукдан ҳам, қаттиқ шамоллардан ҳам кўрқмай ер бағрига узун илдиз отиб, кўпдан бери ўзига муносиб жойида мустаҳкам турарди.

Ун тўққизинчи боб

Хўжа Насриддин саргузашти ҳақидаги китобнинг энг ажойиб саҳифаларидан бири унинг кекса тут дарахтига айтган шу гаплари билан тамом бўлди. Унинг ҳамма ниятлари амалга ошди, саррофнинг пул соладиган чарм халтаси унга очилди, у ўн минг танга солиғлик ҳамённи амалдордан олган бошқа кичикроқ ҳамён билан бирга белбоғига оғир қилиб қистириб олган эди. Энди дам олиш тўғрисида ўйлашга тўла асоси борга ўхшарди, лекин унинг бошига янги ташвишлар ёғила бошлади.

Хўжа Насриддиннинг эртаси кунини қисқача қилиб, харид қилиш билан ўтди, деб айтамыз. У болалар кўнглига ёқадиган нарсалардан нимаики учраса битта қолдирмай ҳаммасини — бекасам тўнчалар, попукли этикчалар, кавушчалар, кўйлақлар, ўйинчоқлар, қанду курс, мева-чевалар, маржонлар ва кумуш узукчаларни сотиб олаверди. Бу нарсаларни бир кўзи кўр ўғри катта коппа орқалаб, унинг орқасидан букчайиб борарди; ўғри коппи сотиб олинган нарсалар билан лик тўлдириб, бозорга яқин тор кўчадаги бир бўш ҳовлига қўйиб келарди, бозорга қайтиб келганида эса уни ярмигача тўлган иккинчи коппа кутиб турарди.

Бозор қилиш давом этди. Қоп ташийвериб бир кўзи кўр ўғрининг тинкаси қуриди. Ниҳоят, ноғоралар чалинди, бозорда сўнги бесаранжомлик, ғовур-ғувур қайнади, ботаётган қуёшнинг пасайган иссиғида, шимолдаги от бозоридан то жанубдаги хитой маҳалласигача бўлган ғоят катта серчанг жойда дўконларнинг оғир пештахталари устидаги кўтарма эшиклар тарақ-туруқ ёпила бошлади, дўконлар қулфланиб одамлар сийраклаша бошлади, туялар ва аравалар тунашга жўнадилар, қарвон саройлар ўз дарвозаларини катта очиб уларни кутиб олдилар, сон-саноксиз ошхона ва чойхоналардан чиққан хушбўй тутун ҳамма ёқни коппа олди, у тарқа-

либ кетмай, осмонда қават-қават бўлиб муаллақ турарди, устки қавати қуёш ёруғида нафис-сарғиш ва остки қавати тўқ кўкимтир рангда кўринарди.

Хўжа Насриддин ва бир кўзи кўр ўғри сўнгги икки қопни орқалаб, уйларига жўнашди. Хўжа Насриддин дўконларни бекитиш учун ноғоралар чалиниб турганда энг кейин сотиб олган кумуш узуклар шодасини дамбадам кўлида силкитиб, унинг жаранглаган нозик товуши билан бозор шовкинидан қарахт бўлган қулоғини роҳатлантириб борарди.

Бу воқеаларнинг ҳаммаси Тўраҳон бува сайили арафасида бўлган эди. Тор кўча байрам арафасидаги қий-чув ва югуришлар билан тўлди. Хўжа Насриддин ва бир кўзи кўр ўғри олдиға эшиклардан саккиз, тўққиз ва ўн яшар болалар чопиб чиқиб, юзларида сирли ташвиш билан ўзларининг кечиктириб бўлмайдиган муҳим ишларига шошилардилар. Баъзилари дўппиларини осиб қўйиш учун ҳар хил рангдор иплар олиб келишга ва иккинчилари эса бугун қила олмаган бирор савоб ишни топиб қилишга ошиқардилар. Болаларнинг ташвиши ошиб-тошиб ётган бўлса ҳам, улар йўловчиларга жаранглаган овоз билан:

— Ассалому алайкум, кечангиз хайрли бўлсин, эртаға ҳамма ишларингиз қушойиш топсин! Қопларингизни биз кўтариб ола қолайлик майлими?— деб айтишни унутишмасди.

— Раҳмат!— жавоб қайтарарди Хўжа Насриддин.— Бу кеча ишларингиз ўнгидан келсин, кўнглингиздаги бутун мурод-мақсадларингизға етинглар! Энди қопларимизни кўтариб кетишга келганда, ҳар биттасига учта-нгиз бемалол сиғадиган бу катта қопларни сизлар қандай кўтариб кета оласиз? Айтгандай, сизлар бизни қузатиб қўйишингиз мумкин, Тўраҳон бува назарида бу иш қопларимизни кўтаришиб олиб бориш ўрнига ўтаверди — гапимга ишонинг.

Болалар унинг сўзига хурсанд бўлишди ва қузатиб боришди. Хўжа Насриддин билан бир кўзи кўр ўғри оёқ яланг ва пойафзалли, кокилли ва кокилсиз, пучуқ ва қирра бурунли, сепкилли ва сепкилсиз, қора, сариқ, малла ва бошқа тусдаги бир тўда сершовқин болалар орасида уйға етиб борди. Кумуш узукчалар шодаси худди шу пайтда асқатди — узуклар ҳамма болаларға етди, ҳатто иккитаси ортиб ҳам қолди.

— Кечаси осиб кўядиган дўппиларингга ҳар қайси-
нғиз узукчанғизни албатта солиб қўйинг,— тайинлади
болаларга Хўжа Насриддин.— Бу узукчалар қопларни
ташийшда ёрдам берганинғизни Тўраҳон бувага билди-
рувчи нишона бўлсин.

Хўжа Насриддин ва бир кўзи кўр ўғри куннинг кол-
ган кисмини бўш уйда, ҳар-ҳар ерга уюб қўйилган этик-
чалар, тўнчалар, турли хил ўйинчоқ ва ширинликлар
ёнида ўтказди. Кечки таомни ҳам шу жойда, ботаётган
куёшнинг қаҳрабо-қизғиш рангли ғира-шира ёруғида еб
олдилар.

Тун чўкди.

Хўжа Насриддин билан бир кўзи кўр ўғрининг бун-
дан кейинги ишларини осмонда кенг туман доираси қўй-
нида жилваланган ойгина кўриб турди. Улар елкалари-
га қопни кўтариб атрофга аланглаб қараб, секингина
кимсасиз кўчага чикдилар, ойдинда кўча сеҳрли кўри-
нарди: ҳамма ёқни мовий қоронғилик қоплаган, сувнинг
шалдираб оқиши эшитиларди, деворларга тушган соя-
лар сирли йўлакларга ўхшарди, бу қоронғи йўлаклар-
дан Тўраҳон буванинғ ўзи, ёки авраси эски, йиртик-
ямоқ бўлса ҳам, лекин шоҳона астарига олмослар ка-
далган кенг кийимда машҳур халифа Ҳорун-ар Рашид
чиқиб қолаётгандек туюларди.

Хўжа Насриддин ва бир кўзи кўр ўғри елкаларидаги
юкни бўшатиб, қўлларига бўш қоп билан кимсасиз ўй-
ларига қўп марта қайтиб бордилар ва у ерда қопларининг
лаш-луш билан тўлғазиб яна келдилар.

Одатга кўра бу кеча қулфланмаган ёки тамбалан-
маган эшиклар секингина «ғийч!» этиб очиларди-
да, уларга Хўжа Насриддин ва бир кўзи кўр ўғри ки-
рарди.

Баъзан бир кўзи кўрнинг сабрсизлик билан пичир-
лагани эшитилиб қоларди:

— Бу ҳовлилардаги тирранчалар дўппиларини қайга
яшириб қўйишди экан? Ҳа, айтгандай, узумзорнинг ҳув
анави томонини ҳам бир қараб келай-чи.

Дўппилар хилват бир бурчакдан топиб олинарди:
баъзиларининг ичида Хўжа Насриддин берган кумуш
узук ялтираб турарди, шунда Хўжа Насриддин дўппича
эгасига аталган совғага унинг қопларни ташишдаги ёр-
дами учун бир бўлак ортиқ ҳолва қўшиб қўярди.

Кўклам кечалари киска, болалар учун тайёрланган

совғалар эса кўп эди: уларни дам олмасдан ташиб та-
момлашга тўғри келарди.

Хўжа Насриддин билан бир кўзи кўр ўғри бева хо-
тиннинг ҳовличасига тонготардагина киришди, бу пайт-
да атрофни туман қопламоқда эди.

Улар кейинги қоплардаги совғаларни кизариб турган
шарқ томонга олазarak бўлиб қараб, елиб-югуриб тар-
қатдилар, чунки шарқдан, тоғ ва денгизлар орқасидан
қуёшнинг заррин тўнига ўраниб ёп-ёруғ янги кун кириб
келмоқда эди.

Улар қопларни вақтида ташиб улгурдилар; боғалар-
га совға тарқатишни узоқ бир тор кўчада, яхшилаб супу-
риб ва тозалаб қўйилган боғчада тамомладилар, лекин
уйғониб боғчада совғани кутиб ўтирган бир кичкина бола
боғчадан ўзларини девордан ташлаб зўрға қутулиб чик-
дилар, чунки чидамсизлик билан ҳаммадан барвақт
уйғониб, боғда совғани кутиб ўтирган бир кичкина бола
ўз дўпписи олдида уларни ушлаб олишига сал қолди.
Улар девор орқасида шабнам тушиб намланган отқулок
ва чакамуғ устида юракларини пўкиллашиб ўтирдилар
ва боланинг хурсандликдан шовкин-сурон кўтариб, со-
кин уйқудаги тор кўчани бир ондаёқ ғалаёнга солганини
эшитдилар. Уларнинг тепасидаги баланд осмонда сайр
этиб юрган оқиш туман эрталабки майин шабадада аста
тарқалиб кетмоқда ва унинг орасидан тобора тиник
кўм-кўк осмон кўринмоқда эди, отқулоқлар йирик шаб-
нам томчилари ялтираб ётган панжасимон, баргларини
марварид кидирувчи балиқчиларнинг дағал қафтлари-
дек ҳар томондан уларга чўзиб турарди.

Улар совға тарқатишга қайси кўчалардан борган
бўлсалар, қуёш енгил ва салкин нурларини сочаётганда
яна шу кўчалардан юриб келдилар. Йўлда уларга ҳамма
ҳовлилардан шодиёна овозлар эшитилди. «Оҳ, шарофат-
ли кеча!— деярди бир кўзи кўр.— Оҳ, умримнинг бе-
баҳо туни!..» Хўжа Насриддин эса чарчаганидан ганди-
раклаб кетмоқда эди.

Уларнинг ижарага олган уйи ҳали узоқ эди, аммо
баъзи чойхоналар очилганди, чала уйқу чойхоначилар
эснаб ва керишиб юриб ўчоқларга олов ёқишмоқда, ги-
лам ва палосларни қоқишмоқда эди.

— У уйда ҳеч ким бўлмаганидан кейин энди у ерга
кайтиб бориб нима қилдик?— деди Хўжа Насриддин,
чойхоналардан бири томонга бурилиб.

Чойхоначи уларни ўз савдосини ҳаммадан олдин келиб бошлаб берган азиз меҳмон сифатида алоҳида ҳурмат билан кутиб олди: киёмига келтириб хушбўй чой дамлаб берди, чойхона бурчагига улар учун иккита юмшоқ ўрин солди.

Ўринга ётаркан, Хўжа Насриддин деди:

— Агар Тўраҳон бува ҳар сафар менга ўхшаб шундай чарчайдиган бўлса, йил бўйи ухлаши турган гап!

— Менинг эсимга эса Тўраҳон бува макбараси олди-га ўтказган қаламчам тушяпти,— деди бир кўзи кўр.— Сиз қандай ўйлайсиз, қаламчам тутдимикин ёки тутмадимикин.

Хўжа Насриддин жавоб бермади: у аллақачон ухлаб қолганди. Бошини кўя олган ҳар бир жойни ўз уйига айлантира билган бу хушчақчақ жаҳонгашта ухлаб ётмоқда эди. Сал вақтдан сўнг бир кўзи кўр ҳам ухлаб қолди. Бозорда турнақатор бўлиб кетаётган араваларнинг гичиллаши ҳам, чойхона олдидан ўтган туя қарвонларининг кўнғироқ овозлари ҳам, кўй подаларини ҳайдаб борувчиларнинг «куррей-куррей!» деб қаттиқ қичқиришлари ҳам, ҳамма томондан, эшик ва тор кўчалардан бирданига чиқиб, катта кўчага тарқалган новвойларининг шовкинлари ҳам — ҳуллас, ҳеч нарса уларнинг ширин уйқусини буза олмасди. Чойхонанинг атрофида ва тепасида ҳамма нарса оловдай қизиб, ярқираб ва жиғирлаб турарди, ер эрталабки соя-салкин кўрфазлардан жазирама қуёшли океанга сузиб бормоқда эди.

Улар теварак-атрофдаги болаларни ва ҳатто катта ёшли кишиларни чулғаб олган хурсандчиликдан бутунлай беҳабар ҳолда узок ухладилар. Одамлар Тўраҳон буванинг кўйиб кетган совғаларини бир-бирларига кўрсатишар, пичирлашар, ҳайрон қолишарди. Бир ёки иккита ҳовлининг эмас, балки бирданига бир неча юз ҳовлининг боласига совға қолдириб кетишдек бу ажойиб воқеанинг сабабини улар қандай тушунтира олардилар? Ота-боболарининг эътиқодларига таяниб, соддадиллик билан: демак, буларнинг ҳаммаси ҳақиқат!.. Раҳмдил Тўраҳон бува чиндан ҳам авлиё ва ўлмас бир киши деб тушунтирдилар.

Бу кеча аҳолида жуда катта таассурот қолдирди. Балки кўп кишилар ўз дилларида бу кечанинг акс садоси ҳозир ҳам жаранглаб турганини билмасалар керак.

Бу кечада кўпгина кўконликлар дунёда ҳақиқатан яхшилик борлигига яна ишондилар.

Шаҳар ҳаяжонланар, одамлар бир-бири билан ичирлашарди... Бева хотиннинг торгина ҳовлисида эса ҳамма ўз хурсандлигини ичига ютиб сўзсиз юарди. Бева хотиннинг учта ўғлининг ҳар бири ўз дўпписи ичидан олтин ҳисобида минг тангадан пул ташиб олди, бундан ташқари, улар учун ерга уч уюм қилиб турли хил совғалар қўйилган ва шабнам тушмасин деб устига яхшилаб латталар ёпилган эди (бу бир кўзи кўр ўғрининг иши эди). Бечора хотин бу тўғрида нима ўйлаши, нима дейиши мумкин эди? У ҳеч нарса ўйламади ҳам, ҳеч нарса демади ҳам, фақат йиғлади ва яхшилик борлигига ишонди.

Узини ҳамма томондан сиқиб ётган чорасизлик зулмати унинг назарида юрагида пайдо бўлган умиднинг, ўз тақдирини енгиллатишга берилган ёрдамнинг кенг ва ўткир нури билан тилка-пора бўлиб орқага чекинаётгандек кўринарди.

Тунги совғаларга катта ёшли кишилар ҳайрон қолдилар, болалар эса сира ажабланмадилар, чунки ўзларига кўпдан буён дўст ва ҳомий бўлиб келган Тўраҳон бувадан улар бундан бошқа ҳеч нарсани кутмаган ҳам эдилар. Болалар ўзларини яхшиликка ишонтiriш учун муҳтож эмасдилар, чунки уларга ҳаёт билан берилган бу ишончга ҳали маккорона ёлғончилик путур етказолмаган эди, бу ишонч уларнинг қалбида энг дастлабки вақтидагидай мусаффо чакнаб турарди. Болалар тўпланишиб, боғлардаги юмшоқ барра кўкатлар устида айланиб ўйин қилишар ва кўнғирокдай овоз билан зўр бериб миннатдорлик кўшиқларини ижод этар эдилар:

Тегиб жануб шамоли
Олча оппоқ гуллайди.
Кўкдан қуёш жамоли
Исатади кунларни.

Қушлар қўйлайди қувпоқ,
Янграб гулдурак, сурон.
Қабрдан турар шу чок
Дилкаш бобо Тўраҳон...

Ҳамма томондан ана шу кўшиқ эшитилиб турган сокин тунда Хўжа Насриддин билан бир кўзи кўр ўғри Қўкондан чиқиб кетдилар.

Улар тоғдаги кўлни кидиришга жўнадилар, чунки Хўжа Насриддинга унинг қаердалигини Қўконда ҳеч ким айтиб беролмаган эди.

Бу вақт мобайнида эгасининг бирорта ташвишини тортмаган эшак йўлда ғитиллаб тез юриб борарди; Хўжа Насриддин эгарда ўтириб бир кўзи кўрга ҳасрат қилди:

— Эшагим яна кепчикдай семириб кетди! Ҳадемай юролмай қолса керак, уни бирор кирғизга сотиб юбо-ришга тўғри келади.

Бояги кўшиқ эса ҳамон тўхтовсиз эшитилиб турарди; уни бир боғда ўйнаб юрган болаларнинг оғзидан бошқа боғдаги болалар, уларнинг оғзидан эса учинчи боғдаги болалар илиб оларди, шу тариқа бу кўшиқ боғма-боғ кўчиб юрарди:

Баҳорда вақт чопағон,
Тунлар мизғимай андак,
Ўғилларга у чопон,
Қизларга тикар кўйлак.

Хўжа Насриддин билан бир кўзи кўр ўғри сарой майдони олдидан ўтдилар, сарой майдонидаги зиндоннинг учта тешигидан кўк тутунга ўхшаш бадбўй дуд чиқиб турарди, сўнгра улар Кесик бошлар кўприги ёнидан ўтишди. Хўжа Насриддин фолбинларни охириги марта кўриб қолиш учун икки кўлини эгарга тираб сал кўтарилди. Бош фолбиннинг тахмони ҳамон бўш эди, лекин чолнинг тахмони атрофида фолбинлар мулозамат билан у ёқдан-бу ёққа чопиб ивирсиб юришарди. Мой суртиб, ялтиратиб қўйилган калла суяги ҳам узокдан кўриниб турарди.

Хўжа Насриддин эгар устида оёғини йиғиб ўтириб ва бир кўзи кўр эса оёқ кийимини ечиб ҳамда иштонини тиззасигача кўтариб олиб, офтобда тагидаги шағал тошлар кўриниб ётган жўшқин сой ўртасидан кечиб ўтдилар, нариги қирғоқ уларни ўзларига таниш кўшиқ билан кутиб олди:

Болалар ой нурида
Ширин тушлар кўрган он,

Нафасни бўғувчи жазирама иссиқ катта ва тор кўчалардан кутулиб шаҳар дарвозасидан ташқари чиканларида бирдан уларнинг кўкрагига шабада тегди, улар эркин нафас олдилар! Улар қаршисида далалар ва йўллар ястаниб ётарди. Унг томонда ҳам, чап томонда ҳам, тўппа-тўғрида ҳам йўл бор эди.

Бир кўзи кўр ўғри мўлтиллаб Хўжа Насриддинга қаради:

— Тўрахон бува макбарасини зиёрат қилмай, мен ўтказган қаламчани кўрмай ўтиб кетаверамизми?

Ростини айтганда, Хўжа Насриддин макбарани зиёрат қилишни унча хоҳламай турган эди, чунки қаламчани аллақачон қуриб қолган деб гумон қиларди ва бу ҳолни бир кўзи кўр ўғри кўрса хафа бўлади ва кўнглида эндигина пайдо бўлган эътиқоди пасаяди, деб хавфсирарди. Шунинг учун унинг ялиниб-ёлворишларини оқибатсиз қолдиришга баҳона тополмай, макбарага боришга рози бўлди.

Улар ўнг томондаги ям-яшил қайрағочзорга бурилишди ва сал орада қайрағоч дарахтларининг тангадай офтоб тушмайдиган салкин соясига етиб боришди.

Бир кўзи кўр ўғри сўзсиз борарди, оҳ тортарди. Унинг ички ҳаяжони Хўжа Насриддинга ҳам ўтди, дунёда ҳеч қандай мўъжиза йўқлигини билган Хўжа Насриддин ҳам юрагида ғалати эҳтирос ва ҳаяжон юз берганини сезд.

Унда бу эҳтироснинг пайдо бўлгани бежиз эмасди! У макбара олдида барқ уриб гуллаб турган бир туп катта атиргулни кўриб чўчиб тушди.

Бир кўзи кўр ўғри йиғлаб юборди ва кўз ёшларини оқизиб макбара зинасига йиқилди.

Йигирманчи боб

Ҳозир ҳам макбарага, мазорга зиёратчилар олиб келган ўша жулдур чопонли чол шайхлик қилар эди. Хўжа Насриддин билан бир кўзи кўр ўғрини у дарров таниди.

— Бу ерга қандай ўтиб келолдинглар, йўлда миршаблар йўқ эмасми? Шаҳарда Тўрахоннинг номи билан боғлиқ қандайдир тўполон бор дейишяпти-ку.

— Кимга керак бўлса, ўтиб келолади. Ундай одамга миршаб чўт эмас,— деди Хўжа Насриддин макбара эшиги олдида ялпайиб ётган ҳамроҳини кўрсатиб.

Чол яқинроқ сурилди ва ичидаги кулгининг зўри билан силкиниб, пичирлади:

— Қаламча бу сафар, албатта кўкариб кетади дегандим, гапим тўғри чиқдими?

У ёшариб кетгандек бўлди, қадди букчайган қора юзли чолнинг кўзларида ўт чакнаб кетди. Унинг кўзлари шу қадар тиник эдики, бу кўзларга қараган одам чолнинг кўнглида ҳеч қандай ёвуз ният йўқлигига амин бўларди.

— Ҳой, қари тулки!— деди Хўжа Насриддин.— Мен ҳамма фирибларингни, ҳамма муғамбирликларингни биламан! Сен бу чиройли атиргул кўчатини қандай топдинг ва илдизларига зиён етказмасдан қандай қилиб бу ёкка кўчириб ўтказдинг?

— Кўп тер тўқдим. Агар бу киши ўтказган қаламчаси қуриб қолганини яна кўрса, унга ачинганимдан юрагим тарс ёрилиб кетган бўларди. Мана шунинг учун ўзим кичик бир мўъжиза яратмоқчи бўлдим.

— Сен яратган мўъжиза кичкина эмас, аслида дунёни шундай мўъжизалар кўтариб турипти,— деб жавоб берди Хўжа Насриддин.

Бир кўзи кўр ўғри ётган жойидан туриб, макбарага кирди.

— Икковлашиб дуо-фотиҳа қилишаверишсин,— деди чол.

— Икковлашиб? Макбарада яна бошқа одам ҳам борми?

— Аллақандай бир девона хотин бор, чамамда, жинни бўлса керак. Айтишига қараганда, Тўраҳон бува унинг болаларига майда-чуйда совғалардан ташқари, унинг танга пул ҳам ҳадя қилиб кетган эмиш, шунинг учун у Тўраҳон бува арвоҳига дуо-фотиҳа қилишга келган экан. Эҳтимол, у туш кўргандир...

— Ота, куфр сўзламаң! Мен ҳозиргина шаҳардан келдим, қасам ичиб айтаманки, бева хотиннинг гапида битта ҳам ёлғон йўқ. Модомики, сиз ҳар куни неча хил мўъжизалар кўриб, ҳатто ўзингиз ҳам мўъжиза яратиб ўтирганингиздан кейин, мўъжизаларга ишонишни ҳам ўрганиб олинг-да, ахир!

— Ундай бўлса, энди мўъжизаларга ишонаман,— деб мингирлаб қўйди чол, Хўжа Насриддиннинг тики-

либ қараб турганидан бир оз хижолат чекиб.— Балки, Тўраҳон бува мен ухлаб ётганимда кечалари ҳақиқатан ҳам айланиб юрар? Эҳтимол, менинг ҳужрачамга ҳам назар ташлагандир?

— У ичкарирокка — сизнинг юрагингизга назар ташлаган.

Чол ўйга чўмди ва хиралашган кўзлари билан макбара гумбази тепасидаги кўм-кўк осмонга қараганича узок жим туриб қолди, гумбаз устида жонсарақ мусичалар дон ташиб у ёқ-бу ёққа патиллаб учиб юришарди.

Бева хотин Тўраҳон бувага миннатдорлик юзасидан савоблик учун биронта етим болани ўзига тўртинчи ўғил қилиб асраб олмоқчи.

— Бу ҳам мўъжиза!— деди Хўжа Насриддин.— Дунёда киши бировга яхшилик қилса, унга иккинчи бир кишидан яхшилик қайтишини, иккинчисига эса учинчисидан яхшилик қайтишини энди ўз кўзингиз билан кўриб турибсиз. Эзгулик кудратли, жаҳонда фақат эзгулик тантана қилади!

— Ҳақ гап!— шивирлади чол юмшаб.— Сен билан учрашганимдан кейин менга айтган гапларингни жуда кўп ўйладим ва тўғри эканлигига иқроф бўлдим. Аммо ўтмишдаги янглиш фикрларим учун мени айблама, билиб қўйки, улар дарду аламнинг зўридан айтилган эди. Худо мени раҳмдил қилиб яратган: бошқаларнинг кулфат чекаётганини кўрганимда ўзим улардан кўра кўпроқ кийналаман. Бахтсизларнинг кўз ёшларидан ва аламдийдаларнинг оҳ-воҳларидан ўзимни каёққа қўйишимни билмайман. Бир вақтда мен ҳаётдаги шафқатсиз жабр-зулм ва ёвузликлардан қочиб бир неча йил узок бир хилват кишлокка бориб турдим, у ерда тоғ кўлининг назоратчиси бўлиб хизмат қилдим. Бу кўлнинг суви билан атрофдаги далалар суғорилар экан. Шарофатли йиллар эди! Чарчаган кекса кўнглим бир оз дам олди. Лекин кўп ўтмай, ёвузлик менинг орқамдан у ерга ҳам ўша кўлнинг янги эгаси Оғабек деган киши қиёфасида етиб борди. Аждарҳодек қаҳрли ва чаёндек раҳмсиз бу даҳшатли махлук онадан туғилмай, балки зах жойдаги чирик дарахтда ўсадиган пўпанак сингари, ўта ёвузлик ичидан ўсиб чиққанга ўхшарди...

— Шошманг, ота, шошманг!— Хўжа Насриддиннинг юраги ўйнаб, нафаси ичига тикилди.— Оғабек деяпсизми? Тоғ кўлининг эгаси? Сув учун кишлок аҳолисига

ҳаддан ташқари оғир солиқлар солган Оғабекни айтяп-сизми?

Шу пайт Хўжа Насриддин тоғ оралиқларида майин юнгли қоплонни узоқ кидириб тополмай ноумид кела-ётиб суви муздек жўшқин жилға бўйидаги ҳўл қумда қоплоннинг ҳали ювилиб кетмаган изини тўсатдан кўриб қолган овчига ўхшарди.

— Ўша, ўша, худди ўзгинаси,— деб уҳ тортди чол.— Сен уни эшитганмисан?

— Бу кўлни у кимдан ва қандай қилиб олганини билмайсизми?

— Қиморда ютиб олган экан.

Шундай қилиб, Хўжа Насриддин Оғабекни топди!

Биз Хўжа Насриддин ҳақидаги ўхшатишимизни давом эттирамиз: овчи қоплонни кўриб қолди. Унинг кўзига қамишлар орасидан ҳеч нарсани шитирлатмай лип этиб ўтган сариқ соя чалинди ва шабадада товланиб тебранган барглар орасида ва қуёшнинг олачалпак ёғдусида унга бошқача холлар ҳам кўриниб яна дарров ғойиб бўлди.

Хўжа Насриддин чолни кўлидан ушлаб, тутаб ётган гулхан ёнига, гиламга ўтқизди.

— Ўтиринг, ота! Бу ерга ўтириб кўрган-билганларингизни айтиб беринг. Мен сиздан кўп нарсани, жуда-жуда кўп нарсани билиб олишим керак. Ҳалиги айтган кўлингиз қаерда, қайси тоғда? Оғабекнинг афт-башараси қанақа? Еши нечада бор? Менинг бетокатлик билан ҳовликиб сўрашимдан ажабланманг, буни шунчаки қизиқсиниб бекордан-бекорга суриштираётганим йўқ, гапимга ишонинг. Оғабек у ерга қандай келган экан? Илгари қаерда турган ва нима иш қилган экан?

— Бунча кўп саволингни қандай қилиб эсимда тута оламан?— деди чол.— Ошиқмай, битта-биттадан савол бергин, мен ҳам шошилмай пишиқ-пухта жавоб қайтарай.

Эски ривоятларда айтилишича, бирор одам тўғрисида гарчи ундан узоқ жойда бўлса ҳам орқаваротдан ёмонлаб гапирилса, унинг бурни қичиб бетўхтов акса урар эмиш. Оғабек ўз уйининг ҳамма эшик ва деразаларини тоғ томондан совуқ шамол кирмайдиган қилиб бекитиб қўйган бўлса ҳам, эҳтимол, ҳозир у қаторасига қамада эллик марта акса ургандир.

Лаънати Оғабек янглишганди: унинг учун хавфли

бўлган шамол, қасос ва интиком шамолни тоғ тепаларидан эмас, водий томондан эсмоқда эди.

— Бугун бахт кулган кун!— деди севиниб Хўжа Насриддин, саволларига жавоб олиб бўлганидан кейин.— Тўрахон бува ҳаммамизга: бева хотинга ҳам, бир кўзи кўр ҳамроҳимга ҳам ва менинг ўзимга ҳам совға берди. Совғасиз фақат сиз қолибсиз, ота. Аммо бу иш ярамайди, мана бу сизга, олинг!

У зиндондан чиқишида олган янги тўнни елкасидан олиб, чолнинг тиззасига ташлади.

Чол миннатдорлик билдириб, уввало тўнни олмайман дейишига қарамай уни олишга мажбур этди.

— Энди анави ортиқча тўнни нима қиламан, нимага ярайди у,— деярди ҳайрон бўлиб чол, янги тўнни кийиб олгандан сўнг ўзининг йўл-йўл эски қуроқ чопонига синчиклаб қараб. Унинг эгнидан ечиб ташлаган жулдур чопони одам либосига сира ўхшамасди.— Бундан тўшак қилса бўлар... ёстик қилишга ҳам яраб қолиши мумкин...

— Уни тутунга айлантинг,— деб маслаҳат берди Хўжа Насриддин.

— Тутунга?— тушунмай сўради чол.

— Албатта-да! Кўриб қўйинг, бунинг йўли мана бундай бўлади.

Хўжа Насриддин чолнинг кўлидан жулдур чопонни олди-да, гулханга ташлади.

Бу ишга шамол ҳам кўмаклашди, дам ўтмай ҳамма ёкни тутун босиб кетди.

— Мана, иш тамом,— деди Хўжа Насриддин, каттик йўталиб ерга ётар экан.— Қаранг, қандай чиройли тутун чиқяпти, унинг рангини, сассиклигини кўриб қўйинг, тутун, хусусан бундай кўланса ҳидли тутун ҳамма вақт ҳам топилавермайди!

Чол эски чопонига ачиниб уҳ тортди, лекин ҳеч нарса кишлолмади, чопони ёнмоқда эди.

Шамолда йирокдан болаларнинг қўшиқ овози эшитилди:

Илик, очик бир кунда
Совға олдик бахтиёр.
Шу содда қўшиқ, куйга
Номин қўшдик миннатдор.
Тинглаб куй жарангини
Яна кўзин юмар он,

Бу хушчакчак наврӯз кун
Бир жилмайсин, Тӯрахон.

...Хўжа Насриддин билан бир кўзи кўр ўғри Қўкондан анча узоқлашганда осмонда биринчи юлдуз чакнади. Улар ғарбга, тоғ томонга қараб бормоқдалар. Олдиладарида қорайиб кўринган бу улкан тоғларнинг эгри-бугри сирти ер билан осмонни бир-биридан ажратиб турарди. Осмон нимпушти рангли сокин нурафшон денгизга ўхшарди, унда саёз жойлари, кўлтиқлари ва ўроқ шакли кум уюмлари бўлган ажойиб оролчалар сингари енгил булут парчалари ёйилиб ётарди. Эндигина чиқиб келаётган ёш, кўкимтир муз рангли ягона шаффоф юлдуз узоқда ёруғ туман қўйнида сузиб юрган кема чироғига ўхшарди.

Қўп ўтмай қоронғи тушди, нурафшон денгиз ва унинг ажойиб ороллари кўздан ғойиб бўлди; осмонни сон-саноксиз юлдузлар қоплади ва ҳаммадан илгари чиққан биринчи юлдуз улар орасида кўринмай кетди. Шундан кейин осмонга қизил шуълалар ёйилди, шом еган кип-қизил баркашдай ой кўринди, у тоғлар тепасидан сузиб ўтиб, хира кизғиш нури билан яна тоғларнинг эгри-бугри кунгираларини ёритди.

Салқин, тун шабадаси эса бошлади. Тўнсиз қолган Хўжа Насриддин совукдан жунжикар ва йўлдаги оромбахш кишлоқ чойхонасида чироқ кўринмасмикин деб, тез-тез эгардан кўтарилиб олдинга қарарди.

Шундай қилиб, уларнинг учовлари — эшак, бир кўзи кўр ўғри ва Хўжа Насриддин янги сафарларини бошладилар. Аммо бу кечада уларни ярим қоронғи тошлок йўлда учратсак эди, бизга бу узоқ сафарда улар ёнида кўзга кўринмай тўртинчи бир киши — Тӯрахон бува ҳамроҳ бўлиб кетаётганини сезган бўлардик.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Ҳамма нарсадан вокиф, оқил ва доно
тангрим, ушбу боланинг менинг кўлим
билан нажот топишига ёрдам бер!..

«Минг бир кеча»

Иигирма биринчи боб

Самарқандлик машҳур дарвиш Карим Абдуллоҳ кишиларнинг ички дунёсини тадқиқ қилар экан, дунёдаги одамларнинг баъзилари қоронғи тун кишилари ва баъзилари эса ёп-ёруғ кундуз кишиларидир, қоронғи тун кишиларига ой ҳукмронлик қилади, ёп-ёруғ кундуз кишилари эса қуёшнинг измида бўладилар, деган қарорга келган.

Мазкур дарвишнинг тушунтиришича, одамлардаги бу фарқ уларнинг қай соатда — ой чиққанда ёки қуёш чиққанда туғилишларига боғлиқ эмиш, бир-бирига қарама-қарши турган ва бир-бирига қарши курашувчи бу икки сайёрадан қайси бирининг нури чақалоқнинг қонига энг аввал кирса, бола умрининг охиригача ўша сайёрага содиқ бўлиб қолади. Ойдан инсоннинг қонига совоклик ва сусткашлик, қуёшдан эса қайноқлик ва жўшқинлик ўтади, инсоннинг бу теварагини ўраб олган дунё ҳақидаги тушунчаси ҳам шунга мувофиқ ё хира, туманли ёки равшан, аниқ бўлади, дунё ҳақидаги биринчи тушунча барча нарсага сокинлик ва ғамгинлик тусини берувчи хира туман билан қопланган, шунга кўра инсонга ҳамма нарса, ҳатто ҳозир кўз ўнгиди турган нарса ҳам ўтмишнинг сояси бўлиб кўринарди, у ўзини янгидан яшаётгандек, биринчи умрини такрорлаётган.

дек ва лекин худди туш кўриб ўтказаётгандек бўлади, дунё ҳақидаги иккинчи тушунча ғалаба келтирувчи ёркин нур билан йўғрилган, унда ҳамма нарса аён, ҳамма нарса равшан кўриниб туради, нарсалар абадий яшайди, ҳеч нарса ном-нишонсиз бўлиб кетмайди, ҳамма нарса ҳаракат қилади, қайнаб ва ранг-баранг товланиб туради; унда ҳаёт ҳукмронлик этади, у ҳеч нарсада ҳеч ким билан шерикчилик қилмайди, қоронғи кечага ён бермайди, ҳамма нарсани ўзи учун сақлайди, севган кишисидан ҳар минутда қурбонлар талаб этади ва сал орада бунинг эвазига уни ғоят катта саҳийлик билан юз чандон ошириб тақдирлайди; мазкур тушунчага кўра киши ақл-фаросат ва ғайрат-шижоатини зўр бериб ишга солиши керак! Бу ёруғлик ва шуъла, ҳаракат ва садоларнинг серғалва оқимида яшаш осон эмас, лекин ҳаётнинг ўз ҳалол ва содиқ фарзандларига ҳадя қилаётган юксак мукофотлари жиҳатидан руҳ учун фойдаси кўп; унда кечаги кун билан эмас, балки фақат доимо, ҳаммаша бугунги кун билан яшалади, унда «бор эди» сўзи эмас, балки «бор» деган сўзгина мавжуддир, демак, ҳеч қандай аҳамияти бўлмаган ўлим учун унинг эшиклари тақа-так берк!

Хўжа Насриддин чамаси, офтоб қоқ найзага келиб иссиқ авжига минган туш пайтда туғилган бўлса керак; у куёш тафтида кизиган қонини ҳеч қачон совутмади. Шунинг учун у умрида бирор марта ҳам туш вақтида ухламаганлигидан куёш гўё уни мис тоғора чалиб уйғотиб юборгандай бўларди, бунга жавобан унинг алангали қони биқирлаб қайнар, кўпириб ва мавж уриб томирларига отиларди, юрагини ҳаяжонга солиб, ўйнатиб юборарди... шундай чокда ухлаб бўладими!

Хўжа Насриддин тоғнинг бериги тарафидаги сўнгги қишлоқ чойхонасида уйқудан уйғонганида туш пайти бўлиб, нарида довонгача бирорта турар жой йўқ эди.

Хўжа Насриддин билан бир кўзи кўр ўғри апил-тапил овқатланиб олиб йўлга тушишди.

Тоғларда арава йўллари йўқ, от ва эшак юрадиган сўкмоқ йўллар бор эди. Сўкмоқ йўллар илон изидай буралиб, айланиб боради, баъзи жойда кесишиб ўтгундай бир-бирига яқинлашади, юқоридаги сўкмоқ йўл билан пастдаги сўкмоқ йўлда бораётган йўловчиларнинг оралари икки соатлик йўл бўлса ҳам, баъзилари кўпинча бир-бирлари билан бемалол гаплашиб кетаверардилар.

Водий ва унинг боғлари, далалари, қишлоклари тобора қуюқ туман ичида қолар, олдинда ҳамон ўша тоғ тизмаси, у қўл узатсанг етадигандек яқин кўринарди, аммо узоклигидан унга ҳеч етиб бўлмас, пастки қисми қопқора ва баҳайбат, юқори томони оқ-бинафша рангда бўлиб, зангори осмонда эгри-бугри улкан чўққилар қад кўтариб турарди.

Эртаги кун эрталабдан бошлаб тор сўқмоқ йўл жар ёқалаб, тубсиз чуқурлик устида уч тирсак кенгликдаги даҳшатли тоғ зинаси бўйлаб борди; қуюқ туман тушиб, ҳеч нимани кўриб бўлмасди, бизнинг йўловчиларимизга ер оёқлари остидан чиқиб ёнламасига тўнтарилиб қолгандай туюлди.

Хўжа Насриддин олдинда келмоқда эди, унинг орқасида гоҳо чап биқини билан тик ён бағирни гижирлатиб эшак йўртиб борарди, энг кейинда бир кўзи кўр ўғри кетмоқда эди. Уларнинг кетидан пастдаги тубсиз унғурдан ўпирилиб тушган шағал-тошларнинг ваҳимали қасир-кусури эшитилиб турарди.

Улар жар ёқалаб икки соатча юришди, сўқмоқ секин-аста кенгайди, ваҳимали унғур ўнг томонда қолиб, ўзининг оқиш тумани билан энди йўловчиларнинг бошини айлантирмас эди, улар яна текис ерга чикдилар. Муздек дарё гирдобларни, кўникларни ва сув остида гулдур-гулдур қилиб юмалаган тошларни тор ўзанида бир-бирига қориштириб ҳайкирганча оқиб ётарди.

Илон изидай йўл билан пастга тушиладиган тик қиялик ана шу ердан бошланарди, йўловчилар довонга етган эдилар. Туман тарқалди, уларнинг тепасида кишини мафтун этувчи ҳумоюн қушига ўхшаш кўм-кўк мусаффо тоғ осмони кўринарди! Осмон ақл ҳайрон қоладиган даражада кўм-кўк тусда товланарди. Мана шу кўм-кўк осмонни кузатаркан, Хўжа Насриддиннинг фикри чувалашиб кетди, у ерга солинган тўнига чалқанча ётиб, кўксини муздек шабадага берганча ухлаб қолди...

Улар довон ошишгач, кўп ўтмай тор сўқмоқ йўлдан чўпонлар пода ҳайдаб юрадиган сўқмоқ йўлга бурилдилар, бу йўл бутазор орасидан пастга томон тик тушиб борарди, ҳаво бир оз қалинлашиб илиди, атрофдан асал ҳиди келар, асаларилар гўнғиллаб, қора чигирткалар чирилларди. Сўқмоқ йўл пастга тобора тик тушиб борар, эшак дам-бадам сирганиб кетар эди, Хўжа Насриддин

эса бир кўли билан буталарни ушлаб, иккинчи кўли билан эшагини торта туриб:

— Секироқ юр, секироқ юр деяпман, бўлмаса ҳамма ёгинг шилиниб водийга тушганча суягинг қолади, холос,— деярди.

Пастга қараб тик тушган бу йўлдан юриш оғир бўлса ҳам, лекин қисқа эди. Туш пайтида улар кўзлаган жойларига — Чорак қишлоғига борадиган арава йўлига чикиб олишди. Такир ва қорамтир тошлок ён бағирлар тугаб, кўкаламзор ён бағирлар бошланди, бу ён бағирларнинг у ер-бу ерида дам олиш учун чўккайиб ўтирган катта оқ қушларга ўхшаш ўтовлар кўринар ва улар орасида ранг-баранг кўй подалари ёйилиб, ўтлаб юрар эди.

Яна бир бурилишдан ўтилгач, уларга қишлоқ ва ундан бир оз четда кўл кўринди.

Хўжа Насриддинни ўз уйидан шайланиб сафарга чиқишига мажбур этган яккама-якка жанг ана шу ерда бўлиши керак эди. Ўн икки бошли аждар билан олишиш учун жондан кечиб, тоққа чиқиб кетган қадимги афсонавий паҳлавонларга ўхшаб, Хўжа Насриддин ҳам тоққа чиқди. Лекин бу сафарги аждар одам қиёфасида эди, паҳлавон эса тулпор от ўрнига қорни катта эшакча миниб олган эди. Аммо воқеаларнинг асл моҳиятини англовчи киши биздан кулиб, кўлидаги китобни бир чеккага йиғиштириб қўймайди, яхшилик билан ёмонликнинг тўқнашуви ташқаридан қараганда қандай кўринмасин, уларнинг ўзаро кураши ҳаёт оқимини йўлга солувчи андоза эканини тушунади. Теран фикрли Ибн Ҳаким бу тўғрида шундай деган эди: «Хайрли иш билан бадкорлик қачон ва қаерда, шоҳ саройи ёки бир кулбадами, шимолда ёки жанубда содир бўлганидан ва унга гувоҳлар бор-йўқлигидан қатъи назар, келгуси авлодларга таъсир қилмай қолмайди. Яъни, ёмон ва эзгу ишларнинг аҳамиятсизлиги бўлмайди, чунки майда-чуйда нарсалар йиғилиб, жуда катта оқибатларга олиб келади...»

Қишлоқ катта эмас эди. Хўжа Насриддин ям-яшил боғ ва тоқзорларга, мўрисида тугун чиқиб турган томларга қараб, уни юз эллик хонадон келадиган қишлоқча бўлса керак, деб тахмин қилди, тушли овқат вақти эди, улар турган йўл шу кўкаламзор ичига кириб, кўздан ғойиб бўларди, аммо йўлнинг ўнг ва чап ёқасидаги тизилиб турган баланд теракларга қараб, қишлоқнинг

нариги чеккасигача йўл каерда, қайси томонга бурилиб кетганини кўриш мумкин эди. Бу йўл кишлокнинг нариги чеккасигача бориб, кейин далага ва ундан паст-баланд ён бағирлар орқали водийга қараб кетарди. Тераклар орқасида пастак минора кўринар, ундан пешинги азон товуши эшитилиши лозим бўлса-да, сўфи кекса бўлганлиги ва овози пастлиги сабабли унинг товуши эшитилмасди.

Хўжа Насриддин кўл томонга каради, кўл амири ковун тилигига ўхшаш узунчоқ ботиқ жойда эди; нариги қирғоғи тошлок бўлиб, боғларга туташ бериги қирғоғида турли ўсимлик ва кўкатлар барқ уриб ўсиб ётар, улар орасида қорамтир, сада шаклидаги кекса қайрағоч дарахтлари қад кўтариб турарди. Кўлга юқоридан бир жуфт жилға оқиб тушар, пастда эса далаларга сув берадиган арикнинг қуруқшаб кетган ўзани буралиб ётарди. Кўл билан кишлок ўртасида, бошқа боғлардан узокроқда тевараги баланд девор билан ўралган алоҳида катта бир боғ яшнаб турарди, унинг соя-салқин бағрида эса аждарнинг уяси — Огабекнинг уйи жойлашган эди.

— Мана, етиб ҳам келдик, — деди бир кўзи кўр ўғри.

— Шу ерда озроқ ўтирайлик, — деб жавоб берди Хўжа Насриддин. — Маслаҳатлашиб олишимиз керак.

Йўл ёқасидаги бир харсанг тош ёригидан муздек булок суви отилиб чикмокда, унинг устида қандайдир мўъжиза билан тошда томир отган ажойиб навниҳол бир терак ялтираган баргларини тебратиб турарди. Терак остини бақувват ёпишқоқ қўйтикан ўраб олганди, теваракда эса майса-кўкатлар барқ уриб ётарди, тошлар орасидан оқаётган ариқ лабларидан кўм-кўк барра кўкатлар мўралаб турар ва ҳар қандай тошни ҳам парчаловчи ҳаёт қудратини кўз-кўз қиларди. Эшак ўт устида думини ликиллатиб ер тепинди, афтидан, думининг учига ёпишган қўйтиканлар ғашини келтира бошлаган бўлса керак.

— Думингга тикан илаштиришга ҳам улгурибсанда? — деди ўпкалаб Хўжа Насриддин, эшакнинг думини ушлар экан.

Бу сафар вақтида эшакка ғамхўрлик қилишни бўйнига олган бир кўзи кўр ўғри қўйнидан ёғоч тарок олди ва эшакнинг думини тараб, ундаги тиканларни териб ташлай бошлади.

— Аттанг, бу кўл экан-да, у кўл бўлмай, ўғирлаб

кетишга қулайроқ бошқа бирор нарса бўлганда яхши эди,— деди бир кўзи кўр ўйланиб туриб, эшакнинг думини тозалаб бўлгандан кейин.— Макбарани энг охирги марта зиёрат қилганимдан бери мен меҳрибон Тўраҳон буваннинг шуҳратини оширадиган яхши ишлар қилиш учун ўзимда жуда катта куч пайдо бўлганини сезяпман ва бу ишларни тезроқ амалга оширишга шошиляпман.

— Яхши ишлар дейсану, лекин фикри-зикринг ўғирлик қилишда. Мана, ҳозир кўл тўғрисида ўйлаганингда ҳам ўғирлик қилиш пайдан бўляпсан, миянгга ундай бошқа нарса келмади,— деди унга жавобан Хўжа Насриддин.

— Оғабекнинг олдида тиз чўкиб ялинсак бўлмасмикин, зора раҳми келиб кўлни ўз кўли билан топширса?

— Ҳа, албатта, ўзи беради. Мана, бу ёкка қара.

Хўжа Насриддин чакаламуғлар ўсиб ётган чангалзорни кўрсатди, ўғри энгашиб, у ерда сарик қапалакни тутиб еяётган катта ўргимчакни кўрди. Бу ўргимчак, ниҳоятда хунук эди, унинг тўк-сарик бўғим-бўғим оёқлари бўлиб, орқасида бутга ўхшаш жигар ранг холи бор, силлик, таранг, юмалок оппоқ қорни йиринг тўлатилганга ўхшарди. Ўргимчак қапалакни еб тугатди, уяда унинг қуруқ териси ва жонсиз қанотларигина қолди. Ўргимчак эса қорнини қаппайтириб, қариқиз барги тагидаги пистирмасига ўрмалаб кирди-да, даракчи тўрини кўл сатҳида тутиб тургандай, уни олдинги оёқлари билан қисиб олганича пайт пойлай бошлади.

— Энди тушундингми?— деб сўради Хўжа Насриддин.

— Бунинг тушунадиган нимаси бор? Ўргимчак қапалакни еди, вассалом, бошқа ҳеч гап йўқ.

— Қараб тургин, энди нима бўларкин.

Хўжа Насриддин бошидан дўпписини олиб бир нарса излаб чакалакзорга кириб кетди, дўпписи билан ниманидир тутмоқчи бўлиб бир неча марта уринса ҳам, ҳаракати бекор кетди, у излашда давом этди ва ниҳоят, излаганини топди. Чаққон ҳаракат қилиб у гўнғилловчи бир нарсани дўпписига қамаб олди.

Ушлаб олган нарсаси ковоғари эди. Ковоғарининг ҳам энг каттаси эди. У ёш, тажрибасиз ковоғари эмас, куч-қувватли қопчиғи тўла заҳар, олачипор, бамисоли қанотли йўлбарс эди. Хўжа Насриддин ёш новдани

пастга эгиб, дўппи ичидан қовоғарини қўлига олди-да, уни у ёқ-бу ёққа ағдариб томоша қилди. Қовоғари қорамтир — шаффоф қанотларини пирпиратиб, ғазаб билан ғўнғиллади, аччиғланиб новдани тишлади, тез-тез коп-кора даҳшатли найзаси чикиб турган гавдасини букди, бу найза фақат чаён найзасигагина тенг келарди.

— Нима қиласиз уни?— деб сўради ўғри.— Еки Оғабекнинг иштонига қамаб қўймоқчимисиз?

Хўжа Насриддин жавоб қайтармай, яқинроқдаги шохдан ичида ҳеч нарса йўқ эски ўргимчак уяни олди-да, у билан қовоғарини кимирламайдиган қилиб ўради. Ғўнғиллаш тўхтади. Шунда Хўжа Насриддин қовоғарини секингина ҳалиги хунук ўргимчакнинг уясига қўйди.

Ўргимчакнинг уяси эгилди ва қовоғарининг қутулиш учун жон ҳолатда типирчилашидан титраб кетди. Даракчи тўр силкинди. Қариқиз тагида пусиб ётган ўргимчак сакраб чикди. Бундай ўлжа, эҳтимол унинг тузоғига ҳеч қачон илинмагандир! Жардан арконга осилиб ўтадиган тоғ овчиларига ўхшаб, ўргимчак ҳам даракчи тўр-га чалқанча осилиб бир зумда қариқиз ўсимлигидан ўз уясига ўтиб олди ва ўлжага ташланди. Қовоғарининг теварагидан айланиб, уни ёпишқоқ иплари билан ўрай кетди. Ниҳоят, ари чамбарчас ўраб ташланди. Энди уни бемалол тановул қилса ҳам бўлади. Ўргимчак тирсиллаган, таранг, силлиқ қорнини титратиб, жағларини керганча арига яқинлашди. Олдингисидан ҳам семизроқ капалак қўлга тушди-я!.. У ўлжанинг устига миниб, жағини унга тўғрилаган ҳам эдики, ари ундан эпчиллик қилиб букилди-да, боплаб найза санчди: бу даф қилиб бўлмайдиган, ҳалокатли зарба эди. Ништар ўргимчакнинг қорнидан то орқасигача тешиб ўтди-да, бутун захрини унинг қорнига тўкиб чикди.

Мадорсиз ўргимчак уяда осилиб қолди, кейин унинг оёқлари титраб бирин-кетин уясидан ажрала бошлади ва ниҳоят, ерга қулади-да, жон берди.

Ўргимчак уя эгасиз қолди.

Қовоғари эса ўз кишанларини парчалаб, қанотларини ёзди ва намоёишкорона ғўнғиллаб, кенг осмонга парвоз қиларкан, пастда вайрон бўлган уя билан душманининг совуқ жасадини қолдириб кетди.

— Мен энди тушундим!— деди бир кўзи кўр ўғри, учиб кетаётган довюрак ботирнинг орқасидан қараб қолиб.

Улар энди бундан кейин қилинадиган ишлар режасини туза бошлашди. Ниҳоят, улар қишлоққа турли томондан кириб боришга қарор қилишди. Кейинчалик чойхонадами ёки бошқа бирор ерда учрашиб қолишса, бир-бирларини танимаганга оладиган бўлишди. Қолган бошқа ишлар ҳақида ҳозирча ҳеч нарса дейишмади. Бу тўғрида алоҳида гаплашиб оладиган бўлдилар.

Хўжа Насриддин айилни тортиб, эшакка минди ва одатича уни икки қулогини ўртасига чертиб, пастдаги ям-яшил боғлар томон йўрттириб кетди.

Бир кўзи кўр ўғри булок ёнида қолди.

Йигирма иккинчи боб

Чорак қишлоғида яшовчилар ўз далаларини суғориб турган бирдан-бир кўл Оғабекка эмас, наманганлик бир зодагонга қарашли бўлган яхши вақтларни эсдан чиқармагандилар. Тоғдаги кўлидан хабар олишга бирор марта ҳам келмаган бу ниҳоятда бадавлат ва беғам зодагон ўйин-кулги, кайф-сафо ва дабдаба билан яшарди (у вақтда у Сукут қилувчилар ва Вокифлар тариқатидан жуда узок эди), кўлни унинг номидан мусофир мўйсафид одам бошқарарди, бу мўйсафид доимо чойхонада бўлар ва қуйиб-пишиб дунёнинг камчиликларидан гапирар эди. Сув ҳақини жуда кам олар, камбағал одамларга сувни қарзга бериб: «Кейинча сув ҳақини беришни эсингдан чиқармагин!» деярди. Бундай беҳуда майда-чуйдаларни ёдида сақлаш учун бошини қотириб ўтирмасди, кимнинг ерини суғоришга сув берганини ёзиб қўймасди ва қарздорлар кузда ҳосилни йиғиб олганларидан кейин қанча пул келтириб берсалар, уларнинг ҳалоллигига ишониб олаверарди. Намангандаги хўжайинга баъзи йил уч юз танга, баъзи йил ундан камроқ юборарди ёки тушган пулнинг бир қисmini ўзига олиб қолиб, бир қисmini доимо атрофида ўралашиб юрган етим-есирлар ва бева-бечораларга садақа қиларди. Тўғрисини айтишимиз керакки, у бу садақаларни хўжайин номидан қиларди ва садақа олганларга бунинг савобини ўзига эмас, хўжайинга бағишлашни буюрарди. Чорак қишлоғидан юборилган арзимаган уч юз тангани ва садақа эвазига ҳаққига дуо қилаётганларнинг узун рўяхатини олиб, наманганлик бой қулиб туриб, дўстларига

шундай деярди. «Кўлимни бошқарувчи ҳақиқатан ҳам мени ўтакетган гуноҳкор деб ўйласа керак, бўлмаса у мени гуноҳдан халос қилиш учун бунчалик кўп ғам емаган бўларди!»

Чоракликлар шу зайлда ташвиш ва ғавғолардан холи яшардилар, уларнинг ҳаёти ўнқир-чўнқирсиз текис йўлдан бораётгандай эди, қорли тоғ орқасига ўтиб яшринган енгил булутчаларга ўхшаб йиллар бирин-кетин ўтиб борарди, катта тўйлар бўларди, болалар туғиларди, умри тугаган чоллар қабристонга кўчардилар, уларнинг чойхона тўрида иззат-икром билан ўтирадиган жойларини эса ўзлари ҳам сезмай аллақачон мўйсафид бўлиб қолган бошқа чоллар эгаллардилар. Ҳаёти бир хилда тинч ўтган кишининг назарида кун жуда узайиб кетаётгандай туюлса ҳам ой ва йиллар ниҳоятда тез ўтиб борарди. Ҳаш-паш дегунча бир йил тамом бўлади, ниҳоят, таъбни хира қилиб қуриб ётган кекса теракни кесиб ташлагунича орадан яна уч йил ўтиб кетади, теракнинг ўзи қаттиқ шамолда деворни ҳам бирга қулатиб ағнаб тушади, энди деворни тузатиш лозим, бу иш ҳам дарров бита қолмайди, деворни тузатишга бир қанча ойлар керак бўлади. Бу орада унинг соч-соқоли тобора кўп оқаради, шунинг учун қабристон фарроши уни кўрганда ҳар сафар унга қуюқ муомалада бўлади ва қабристонда мингбошининг ўзини дафн этса ҳам арзийдиган яхши бир жой борлигини, бинобарин, қабристон тупроғига кўникиб ерга илдиз отиб кетиши учун ҳозирданок ўша жойга бир ёш чинорни кўчат қилиб ўтказиш маъқуллигини бир неча бор шама қилади.

Афтидан, ёвузликнинг қора кучлари Чоракка бориладиган йўлни эсдан чиқариб қўйган бўлса керак, кишлокнинг осойишта ҳаётини ҳеч нарса бузмасди. Атрофдаги тоғлар уни шамолдан пана қилиб турар, даҳшатли сел тошқинлари унинг далаларига зарар бермасди, чорва молларга тушадиган ўлат Чорак кишлоғини четлаб ўтар, чигиртка ёпирилиб келган тақдирда ҳам, баланддан, бошқа жойларга ўтиб кетарди. Осмон узра кечки шафак ёлқинланар ва қор чўкқиларида ўзининг қизғин ёғдусини қолдириб сўнар эди; сўфининг минорада туриб айтган донмо бир хил, ғамгин азон товуши кечки сукунат қўйнига, туман босган далалар ва намиққан боғларга, узоқ-узоқларга ёйиларди. Тун ва унинг мовий рангда порлаши, булбулларнинг ноласи ва тунги ша-

молнинг оҳ-воҳлари бошланар, боғларда ошик-маъшуклар дил розиларини айтиб унга жўр бўлардилар.

Балхлик дарвиш Шоҳиднинг куйидаги сўзлари аламдан айтилган бўлса ҳам, айти ҳақиқатдир: «Ез ўтиб куз киради, кун ўтиб тун киради, хотиржамлик билан ёнбошлаб ётган кишини ҳам бало чоҳи кутади». Чорак кишлогига ҳам бало келди, бу бало кўлнинг янги хўжайини Оғабек киёфасида келди.

Хўжа Насриддин билан бир кўзи кўр ўғри булок ёнида Чоракнинг чиройли боғларини тепадан томоша қилиб ўтирган туш вақтида кишлокда жуда катта ғалаговур бўлаётган эди. Ҳамма эркаклар чойхонага тўпланганди, хотин-қизлар ҳовлиларда чувиллашарди.

Бугун Оғабек баҳорги иккинчи суғориш учун берадиган сувининг баҳосини айтди, бу сафар у сувнинг ҳақи учун пул олишни истамади: кишлокда ҳамма ҳурмат қиладиган кекса деҳқон Мамадали аканинг кизи шахло кўз Зулфияни ўзига хотинликка беришни талаб этди. Чораклик мўйсафидлар Оғабекнинг ҳаёсиз бу талабини рад қилдилар, Оғабек масхараомуз кулди ва ундай бўлса, кишлок тўрт минг танга сув ҳақи тўласин, деди.

Тўрт минг танга-я! Чоракдаги ҳамма одамларнинг пулини бир жойга йиғиштириб келганда ҳам ҳеч қачон бунча бўлмаган. Чоллар Оғабек олдида эрталабдан туш пайтигача ялиниб ўтирдилар, улар жуда аянч аҳволда эдилар: эгниларида эски йиртиқ-ямоқ бўз чопон, оёғида сарғайиб кетган маймоқ этик, юзларини ажин босган, қаддилари букчайган бу кишилар қадок кўлларини қовуштириб турардилар...

Е Зулфияни денглар, ёки тўрт минг тангани денглар, деб сўзидан қайтмасди Оғабек.

Чоллар ноилож чойхонага қайтиб келишди.

Одамлар дарғазаб бўлиб, шовкин-сурон кўтардилар. Чоракликлар юзига гармсел келиб урилгандай бўлди, улар кўлларини мушт қилдилар, юзлари қорайиб кетди, кўзлари ғазабдан чакнарди. Улар авзойларидан паншаха, болта, кетмонларини кўтарганча, Оғабекнинг уйига ёпирилиб бориб, уни ер билан яксон қилгудай бўлиб шайланиб турардилар.

Аммо бундай бўлмади. Улар шавкин-сурон қилсалар ҳам, Оғабекка шикаст етказмадилар, андиша қилдилар. Андиша ҳисси улардан бирининг қулоғига: «Оғабек сени ёстикдошингни сўрамаяпти-ку! Сенга нима?» деса, ик-

кинчисига: «Худога шукур кил, сенинг кизингга кўз тик-маяпти» деб шивирларди, учинчисига эса: «Сен ўғ-лингга унашиғлик кизнинг эҳтиётини кил, бошқалар билан ишинг бўлмасин!» деб маслаҳат берарди. Шу зайлда Чоракликлар ҳовурларидан тушишди, юраклари-даги ғазаб ўти сўнди, муштлири ёзилди, ерга қарашиб қадлари букилди. Агар ҳозир Оғабек чойхона олдида кўриниб қолса, улар кечагидек эгилиб салом берган бў-лардилар.

Зулфиянинг отаси Мамадали ака чойхона супасида қошларини чимирганча ерга қараб хафа ўтирарди.

Ҳамма унинг сўзини кутарди. Бу кутишда кизингни беравер, деган маъно бор эди. Аммо ҳамма жим турар-ди, одамларнинг ҳар қайсиси бу сўзнинг бошқа одам оғзидан чиқишини ва ўзини эса унинг гапига ноилож рози бўлган киши қилиб кўрсатишни хоҳларди, бу ўз виждонини алдашни эски усули эди. Мамадалидан ҳам қурбон бериш, ҳам бу ишнинг ҳамма увол-чуволини ўз гарданига олишни талаб қилишарди. Мамадали чорасиз аҳволда қолди.

Чойхонанинг тўридаги қоронғи бурчагида Зулфия-нинг куёв бўлмиши Саид ўтирганди, у жуда ёш, тақдирга тан беришни хаёлига ҳам келтирмасди. Саид кекса Ма-мадали бари бир рози бўлишини биларди, у бошига кул-фат тушганда мунграйиб қоладиган йигитлардан эмасди.

Сукут саклаш анча узоққа чўзилди. Йигит токат қи-лолмади-да, қоронғи бурчакдан ёруққа чикди.

— Хўш, нега индамай турибсизлар? Оғабекнинг оё-ғини қайси бирингиз олдин ўпасиз?— деб у Мамадалига юзланди.— Ҳой, ота! Яқингинада сиз мени ўз уйингизда ўғлингиздек кутиб олмоқчи эмасмидингиз, ваъдангиз қайда қолди?

— Невлай, иложим қанча,— деб шивирлади Мамад-али.— Биз ожиз кишилармиз, у бўлса оғзи катта бой.

— Сиз ожиз эмас, кўрқок одамсиз. Юраксиз қуён-сиз, сизнинг бўлган-турганингиз шу.

Санднинг заҳар томаётган сўзларини эшитган Ма-мадалининг кўзидан тиркираб ёш чиқиб кетди.

Лекин бошқа чоллар ранжиб хафа бўлишди.

— Эшитяпсизларми?— деди хитоб билан сарик юз-ли, барок қошли новча ва котма темирчи Умар.— Эшит-япсизларми, у бизни ҳақорат қиляпти. Ҳаҳ, оқпадар, кўрнамак!

Саид ота-онасиз етим бўлиб, чораклик чойхоначи Сафар уни чакалоқлигида боқиб олган эди. Темирчи шуни таъна қилди.

— Раҳмат, ўғлим, раҳмат,— деб гапни илиб кетди Ёрмат чол.— Яхшиликка боплаб яхшилик қайтардинг.

— Сен етимчани уйимизда боқиб, катта қилиб, қилган яхшиликларимиз эвазига сенинг айтадиган раҳматинг шу экан-да,— деб қўшиб қўйди наमतчи Алим.

Ростини айтганда, Саидни топиб олган ҳам, боқиб катта қилган ҳам Сафар эди, бу ишга бошқаларнинг ҳеч қандай алоқалари йўқ эди, бу бечора етимчага сариқ чақалари ҳам куймаганди; у вояга етганда эса, ҳаммалари унга ўзларини ҳомий қилиб кўрсатиб миннат қилардилар. Сафар бўлса сабр қилар ва ўзининг толеи пастлигидан куйиб миқ этмасди.

Агар Зулфия Оғабекка тегмайдиган бўлса, ҳар кимнинг рўзғорига зарар етиши, от, қўй ва сигирлари сотилиши аниқ бўлиб турган бир пайтда, Саид бу чолларга нима деб жавоб бериши ва уларнинг қарорини ўзгартириш учун важ топишга ожизлик қиларди.

Саид қўлини силтади-да, ҳеч кимга қарамай, индамаганича чойхонанинг орка эшигидан кўчага чиқиб кетди.

У бу ерда ёлғиз эди, тошлоқ йўл офтобда бамисоли ёнарди, Саиднинг калта сояси оёқлари тагида болаларнинг жун коптокларидек думалаб борар, кўчадаги тилсиз девор ва тошлардан ҳам ҳеч қандай садо чикмас эди. Саид хўрсинди-да, шундай совуқ бир кулги қилдики, агар уни биров эшитса, беихтиёр кўкрагига туфлаб қўйган бўлар эди.

Йигирма учинчи боб

Бу пайтда Хўжа Насриддин эшагида Чорак боғларидан ўтиб, қишлоққа кириб келарди. У катта йўлдан юрмай, хилват тор кўчадан кела бошлади. У жазирама иссиқдан қочиб, сояроқ йўлдан юриш мақсадида эшагини шу йўлга бурган эди. Лекин у содир бўлиши мумкин бўлган даҳшатли воқеанинг ўз вақтида олдини олиш ва келгусидаги ишлари учун ғоят зарур, қутилмаган учрашув рўй беришини кўзда тутиб бу йўлга бурилмаган эди.

Ярим кулаган девор ёнидан ўтиб кета туриб, у девор рахнасидан қаровсиз қолган кичкина бир боғ ичига кўзи тушди. Эски бир тўнка ёнида белигача яланғоч бир келишган йигит чўккалаганча овоз чиқариб дуо ўқирди. Унинг орқасида эса тиғи юқорига қаратилиб, тўнка ёриғига тикиб қўйилган подачиларнинг узун пичоғи қаккайиб турарди. Пичоқ офтобда кўзни қамаштирар даражада ярқирарди.

— Эй, худованди карим, ўзини ўлдираётган мен бечора бандангни кечир,— деб илтижо қиларди йигит.— Майли, мен жаннатда чойшабинининг гарди бўлай. Лекин бу дунёда қололмайман!

Менинг бошимга тушган ғам-қулфат ҳеч кимнинг бошига тушмасин. Эй, парвардигорим, менга унчалик қаттиқ азоб бермагин. Мен ҳеч қачон ношуқурчилик қилмаган эдим, энди бирдан-бир ва охирги шодлигимдан ҳам жудо қилмоқчилар.

Хўжа Насриддин бу ерда нима бўлаётганини фаҳмлаб, эшагини тўхтатди-да, йигитга сездирмай унинг орқасига борди, тўнкага тикиб қўйилган пичокни суғуриб олиб ўтлар ичига улоқтирди, ўзи эса ишнинг оқибатини кутиб тўнканинг устига ўтирди.

Йигит дуосини тугатиб, ўрнидан турди, гўё сувга шўнғиётгандай, кўзларини юмиб, чуқур нафас олди ва ниҳоят қулочини ёзиб, қўкрагини тўнкага тўғрилаб ўзини ташлади.

У жуда тўғри мўлжал олган эди; агар Хўжа Насриддин бўлмаганда, пичокнинг ўткир дами худди унинг юрагига қадаларди.

Лекин у боши билан Хўжа Насриддиннинг қорнига урилди ва ўзини ўлган гумон қилиб қотиб қолди, унинг қўллари осилиб тушди, бармоклари ерга тегди. Бир дақиқа ўтди, икки дақиқа ўтди...

— Шу аҳволда қачонгача ётмоқчисан?— сўради Хўжа Насриддин.

Инсон овози йигитни хайратга солди, бундан бўён у фаришталар овозини эшитишни қутган эди. У сесканиб кетиб, кўзини очди, ўзига эгилиб турган башарани — фаришталарга мутлақо ўхшамаган, офтобда қуйган, чанг босган, қора ва чакнаб турган қувноқ кўзли башарани кўрганида, унинг хайрати янада ошди.

— Мен қаердаман, сиз кимсиз?— сўради йигит заиф товуш билан.

— Қаерда бўлардинг? Албатта, ўзинг бормоқчи бўлган нариги дунёдасан-да. Мен мункарнакирман, сенга ўхшаш ёш тентакларни жазолаш менинг ихтиёримга берилган.

Ҳигит энди гапга тушуниб қолди, Хўжа Насриддинга миннатдорлик билдириш ўрнига, таъна қила бошлади.

— Мени нега ўлимдан қутқардинг, нега? Ерур жаҳонда менга ҳеч қандай жой йўқ, энг арзимас бахтга ҳам муяссар бўлмаган, фақат дард-алам, жафо чекиш учун яратилганман.

— Бу олам сенга келажакда нималар тайёрлаб қўйганини қаердан биласан?— деб унинг гапини бўлди Хўжа Насриддин.— Мана, мен қирқ беш ёшга кирдим, лекин мен ҳали ҳам ҳеч нарса билмайман. Сенинг ёшингда ўлимга рози бўлиш уят! Гапир-чи, нима бўлди ўзи, эҳтимол, ёрдамим тегиб қолар?

— Менга ҳеч ким ёрдам бермайди.

— Бекор гап, тирик одамга истаганча ёрдам бериш мумкин. Қани, нима дардинг бор, гапир.

— Нима, сиз Хорунар Рашидмисизки, менга тўрт минг тангани ҳадя қила олсангиз.

— Қиморда ютқазиб қўйдингми?

— Қалака қилиб ярамни янгиламасангиз-чи, э, мусофир одам.

— Қалака қияпманми? Йўғ-е, ўзимни ўзим қалака қилсам қиламанки, лекин бировнинг устидан зинҳор кулмайман. Менинг ҳеч ақлим етмаяпти: тўрт минг танга сенга нима учун керак бўлиб қолди?

— Бир қизни севаман...

— Тушундим, ҳаммасини тушундим. У бадавлат оиладан, шафқатсиз отаси катта қалин сўраяпти, шундайми?

— Унинг отаси мендан ҳеч нарса талаб қилаётгани йўқ, у қизи билан бирга бахтиёр бўлишимизни истади. Лекин бу ишга кўлнинг хўжайини Оғабек аралашиб қолди.

— Оғабек аралашиб қолди, дейсанми?— ҳайқириб юборай деди Хўжа Насриддин, йигитни чўчитиб юбориб.— Оғабек аралашган деддингми? Бахтинг юришиб учрашиб қолганимизга шукур қил, йигитча. Қани, нима гап ўзи, бир бошдан гапир-чи!

Хўжа Насриддин қалбида ҳужумкорлик ҳисси жўш

ура бошлади, ҳали у Оғабекни кўрмасдан номини эшитибок, ғазаби кўзиган эди. Шу пайт у ўзини ёш йигитдай сезарди.

Хўжа Насриддин Саиднинг бизга маълум ҳикоясини тингларкан сўради:

— Суғоришга неча кун қолди?

— Ун кун.

— Вакт етарли. Хотиржам бўл, сенинг тенгсиз гўзалинг Оғабекка насиб бўлмайди. Бу ишга у аралашган экан, мен ҳам қараб турмайман.

Саид мусофир кишидан борган сари ажабланарди, лекин айни вақтда, унинг сўзларига ишонмасликнинг ҳам иложи йўқ эди:

— Ноўрин шубҳаларим учун мени кечиринг, лекин бу суғоришдан кейин яна бири, ундан кейин бошқаси келаверади. Ушанда Оғабек тағин менинг қайлиғимни ёки тўрт минг танга пулни, ҳатто, ундан ҳам кўпрокни талаб қилади.

— Сен мени бу ерга ерларни ҳар бир суғориш бадалига Оғабекка тўрт минг танга ва ҳатто, ундан ҳам кўпрок пул тўлаш учун келган деб ўйлаётган бўлсанг керак? Йўқ, бироқ, мен бошқа мақсадда, бутунлай бошқа мақсадда, ҳатто бунинг аксини қилиш мақсадида келганман. Буларнинг ҳаммаси кейинча бўладиган гаплар, ҳозир биз келишиб олайлик. Биринчи шарт шуки, сен мен билан учрашганингни, ўртамизда ўтган гапларни ҳеч кимга айтмайсан. Дарвоқе, ўзингнинг гўзал Саодатинг ёки Фотимангми унинг исмини билмайман...

— Зулфия,— деб пичирлади йигит.

— Барно Зулфиянгга бари бир айтасан, лекин уни огоҳлантириб қўй, ҳазил гап эмас, у оғзини оча кўрмасин. Иккинчи шартим...

Шу пайт Хўжа Насриддин Саид орқасидан девор рахнасида қўллари билан унга сирли белгилар кўрсатаётган ўзининг бир кўзли ҳамроҳини қўриб қолди.

— Иккинчи шартимни кейин айтаман, ҳозир эса жойингда жилмай ўтир ва орқангга қарама.

Йигит бўйруқни тўла бажарди: гарчи, мусофирнинг ким билан гаплашаётганига қизиқиши ич-ичини тимдаб кетаётган бўлса ҳам у орқасига ўгирилиб қарамади, вужуди умид ва шубҳалар, ваҳима ва шодликлардан қалтираётган Саид: «Бу мусофир нима ҳақида ва ким билан гаплашяпти?» деб хаёл сурарди, лекин орқаси-

дан эшитилиб турган ғўнғиллашга канчалик кулок сол-
масин, сўзларнинг маъносини англаб етолмади.

Хўжа Насриддин билан бир кўзи кўр ўғри эса кутил-
маганда керак бўлиб қолган пул ҳақида гаплашишмоқ-
да эдилар.

— Тўрт минг-а!— деб хитоб қилди ўғри.— Ахир, бу
тоғларни этагидан чўққисигача бутунлай титкилаб чиқ-
канда ҳам, атиги қирқ танга топиш амри маҳол.

— Кўконга қайтишингга тўғри келади.

— Ё шафқатли худойим!

— Сен Кўконда керакли тўрт мингни топасан ва бу
ерга олиб келасан. Бориб келишингга олти кун керак.
Кўконда уч кун турасан, шундай қилиб, шу кундан бош-
лаб, тўққизинчи кун шу ерда бўлишинг керак.

— Шу кундан бошлаб-а? Демак, мен бир соат ҳам
дам олмасдан дарҳол орқага қайтишим керак экан-да!

— Ҳа, дарҳол ва худди шу ернинг ўзиданок.

— Ё Муҳаммад пайғамбар! Бунинг устига агар мен
бу пулни одатдаги усуллар билан топсам, яна эзгу ва
диёнатли йўлдан озган бўламан-ку.

— Шундай қилки, сен топган пул ҳалол йўл билан
топилган пул бўлсин.

— Ҳалоллик билан топилган пуллар! Тўрт минг!..
Ё Қаъбатулло, ё Макатулло, эй имонимиз паноҳи! Ҳа-
лоллик билан топилган пуллар қандай бўлишини мен
кўз олдимга ҳам келтиролмайман. Бирор мачитда ўти-
риб, садака сўрашим керакми дейман?..

— Мен айтдим, сен эшитдинг. Меҳрибон Тўраҳон
бува ҳурмати, кўрсатадиган жасоратли иш сени Кўкон-
да кутиб турибди. Ок йўл!

— Яхши дам олинг!— деб ланжгина жавоб қайтарди
бир кўзи кўр ўғри хаёлан Хўжа Насриддин билан алла-
қачонлар салкин чойхоналар гаштини ва савобли ишлар
ҳақидаги суҳбатларининг лаззатини сурар экан, шундан
сўнг у орқасига қайрилди-ю, келган йўлига қараб кетди.

Унинг таъби жуда хира, аччиғи чиққан эди, лекин
Чоракка бошқа қайтиб келмаслик, Хўжа Насриддинни
алдаш тўғрисидаги фикр унинг хаёлига ҳам келмади;
майда-чуйда кўп гуноҳлар қилган бу ўғри катта ишлар-
да ишонч қозонган эди, у кишилар билан дўст бўлиб
юриб, кейинча ким каттиқроқ дўк урса, кўрқоклик қи-
либ, унинг сирини душманига айтиб қўядиган айрим бе-
гуноҳ кишиларга ўхшамасди.

Хўжа Насриддин Саиднинг ёнига қайтиб келди.

— Энди менинг иккинчи шартимни эшит: сен менинг кимлигимни, сизларнинг кишлоғингизга нима учун келганимни, илгари нима қилганимни ва келажақда нима-лар қилмоқчи эканимни билишга ҳеч қачон кизикмайсан.

Йигит тилини тишлаб қолди: бу мусофир унинг ҳозиргина кизикиб сўрашга чоғланиб турган барча саволларини пайқади.

— Ҳозир мен чойхонага бораман,— деб гапини якунлади Хўжа Насриддин.— Кечкурун, бўш вақтда яна гаплашамиз. Бу пичокни кўринмайдиган бирон жойга яшир, дилингдан умидсизликни чиқариб ташла ва шуни ёдингда тутки, сенинг ёшингда олдирмайдилар, балки оладилар.

Улар ажралишдилар. Йигит ўз халоскори кетидан узоқ вақт тикилиб қолди, тўнкага ўтириб, хаёлга чўмди. Пастлаб кетаётган қуёш нурлари ён томондан кенг пешанали, қирра бурилли, текис лабли юзини ёритиб турарди; у ўз хаёлларидан секин илжаярди, умидсизлик унинг кўнглидан чиқиб кетди. У ҳаётга қайтди, унинг жўшқин қалбида Хўжа Насриддиннинг нуроний сиймоси бир умрга мустаҳкам ўрнашиб қолди.

Кечаси улар кичкина чойхонада олови ўчиб қолган ўчоқ ёнида суҳбатлашиб ўтиришди. Саиднинг иккинчи отаси Сафар (тўғрироғи, уни биринчи отаси деса бўлади, чунки у шарият қоидаларига кўр-кўрона амал қиладиган эмас, балки олижаноб, қалби буюрганини қиладиган ота эди) кўрпа остида бир текисда хуррак отиб, узун кундаги оғир меҳнат ҳордиғини чиқарар, чойхонада бошқа ҳеч ким йўқ эди, шунинг учун улар бемалол гаплашиб ўтиришди. Ўчоқ тубида ҳамма ёққа учқунларини сачратиб турган қизғиш чўғ ҳали ловуллаб турарди, унинг кўмирга айлана бошлаган четлари кул билан коплана бориб, секин чирсиллаб ўчмоқда эди. Шом еган ой чиқиб, кетидан шабада эса бошлади ва тол япроқларини кумушдек жилвалантириб тебрата бошлади. Узоқ тепаликда подачиларнинг ёлғиз гулхани милтиллаб кўринар ва худди ерга қулаб, сўниб бораётган юлдуз янглиғ титраб турарди.

— Кўркоклик ўлим билан барабар. Эй йигит, омадим юрсин десаи, дадил бўл. Раҳматлик Хўжа Насриддин доимо шундай дерди...

— Нима, у ўлганми?

— Афсуски, ўлган. Бировлар Бағдод халифаси унинг терисини шилиб олган дейишади, иккинчи бировлар Бухоро амири сувга чуқтириб ўлдирган дейдилар. Бу гапларни мен Қўконда эшитдим.

— Эҳтимол ёлғондир?

— Ким билади, ёлғон бўлиши ҳам мумкин... Хуллас, мен у билан учрашиб юрган йилларимда, шу ҳикматли сўзларни такрорлашни яхши кўрарди: «Совуқ кишдан кейин ҳамма вақт қуёшли баҳор келади, худди ана шу кунунни ҳаётда эсда тутиш керак, акс ҳолда дакки еб қолиш мумкин». Афсус, бу гапларим шамолга учиб кетаётганга ўхшайди.— Хўжа Насриддин Саидга тикилиб қаради.— Худди игна устида ўтиргандай бетоқат бўлясан. Вақт алламаҳал бўлиб қолди-ку, бунча ошиқмасанг?

Йигит лабларини билинар-билинемас қимирлатиб «Зулфия» деганини Хўжа Насриддин зўрға эшитди.

— Кечир мени, эй олижаноб йигит!— деб хитоб қилди у.— Қариганман-да, эзмалик қилиб бекорга вақтинг-ни олдим. Сенга рухсат, кечикмай Зулфиянинг олдига борганинг маъқул. Гапимга ишон, дунёда бор доноларнинг китоби ойдин кечада сен эшитадиган бир оғиз сўзга ҳам арзимайди.

Инсон умрининг ҳар бир даврига хос удуми бўлади, чунончи, одам қирқ беш ёшга етганда қорни оч ҳолда ўринга ётмайди. Хўжа Насриддин Саидни кузатганидан кейин ўзининг йўлга олган озиқ-овқатидан пишлок билан нондан тотиди-да, ётишга ҳозирлик кўра бошлади... Кўзи уйкуга кетаётиб, яна бир бор ошиқ-маъшукларни хаёлига келтириб, уларнинг боғдаги учрашувига чин кўнгилдан муваффақият тилади.

— Қочамиз, Саид ака! Дадам мени Оғабекка бераман деди.

— Хотиржам бўл, қалдирғочим, сени унга бермайди.

— Йўқ, қочамиз, албатта қочишимиз керак! Бирор тоққа, лўлилар ёки қирғизлар орасига қочамиз. Мен йўлга нон, пишлок, қовунқоки ҳозирлаб қўйганман.

— Сабр қил, эҳтимол ҳали қочишимиз шарт бўлмай ҳам қолиши мумкин.

— Шундайми, нима, сизни ҳам дадамга ўхшаш кўндиришдими?

— Йиғлама, фариштам, мен сени ҳеч кимга бермайман, гапимни эшит, бизга дўст ва ҳимоячи бир одам топилиб қолди.

— Дўст ва ҳимоячи? Бизга-я?.. Ким ўзи?..

— Мен унинг кимлигини сенга айтолмайман, тўғриси, унинг отини ўзим ҳам билмайман. Фақат қутқаришини биламан, холос!

— Сиз уни қачон кўрдингиз?

— Шу бугун.

— Дарров унга ишониб қўя қолдингизми?

— Эй Зулфия, агар сен унинг қарашларини кўрганингда, овозини эшитганингда эди, ўзинг ҳам ишонардинг! У ростам халоскор одам.

Тунги калтакесаклар чирқиллаб, Зулфиянинг бўйнига осган кумуш тангалари жаранглади, яна алланималардир чуриллади, борлиқ сирли товушларга тўлиб кетди. Зулфия тонг отишини хоҳламас эди. Лекин шарқ томон ёришиб ғира-шира қоронғиликда тоғ чўққилари кўзга чалина бошлади. Ҳадемай тун ўз пардасини йиғиштириб олади.

Йигирма тўртинчи боб

Саид эрталаб чой устида, Оғабекнинг бир неча йилдан бери ўз кўлини хизматкорсиз бошқариб келиши ва тўғонни ўзи очиб, ўзи бекитиши ҳақида гапира бошлади.

— Бошда у, илгари наманганлик хўжайин номидан кўлни бошқариб юрган ўша яхши чолни ишлатиб юрди. Уларнинг узоқ вақт бирга туролмаганини ўзингиз ҳам биласиз: ўшанда чол кимдир бировга текинга сув берибди, Оғабек бунга сезиб қолиб чолни ҳайдаб юборган экан. Шу-шу чол бизнинг ерларда кўринмай қолди, балки қазо қилиб кетгандир, худо раҳмат қилсин, жойи жаннатда бўлсин!

— У тирик!— деди Хўжа Насриддин.— У худди сен билан биздек соғ-саломат, у ҳозир авлиё бўлиб кетган, баъзан зерикиб қолганда майда-чуйда қароматлар кўрсатиб қўяди. Хўш, Оғабек нима учун бошқа бирор одамни кўлга хизматкор қилиб олмайди?

— У бу ердаги кишиларга ишонмайди, ёт кишилар бу ерда камдан-кам бўлади, шунда ҳам йўлдан ўта туриб кириб кетишади.

— У бу чойхонага келадими?

— У ҳар кунни туш вақтида чой ичиш ва меннинг боқиб олган отам билан сатранж ўйнагани келади. Кишлоғимизда сатранж ўйнашда унга тенг келадиган одам йўқ.

— Унга тенг келадиган одам энди бор.

— Сиз сатранж ўйнайсизми?

— Сатранж ва яна бошқа қизиқ ўйинларни ҳам, масалан, «Ургумчак билан ковоғари» ўйинини ҳам билман.

— Бунақа ўйинни ҳеч эшитган эмасман.

— Энди эшитасан ҳам, кўрасан ҳам.

Кун исий бошлади, қуёш нури юкоридан ерни тешиб ўтаётгандек тик тушарди. Бундай вақтда далада, кулолнинг хумдониди, темирчи дўкониди тутунда ишлаш сира ҳам мумкин эмасди. Чораклик деҳқону ҳунармандлар ҳар ёқдан чойхонага йиғила бошлашди, улар ичкари кириб чойхоначи Сафар билан саломлашар, ундан кейин Хўжа Насриддин билан сўрашишарди. «Ваалайкум ас-салом азизлар,— жавоб берарди Хўжа Насриддин.— Ҳорманглар, худо тансиҳатлик, хотиржамлик берсин!» Бундан ташқари у ҳар кимнинг ўзига муносиб бирор сўз ҳам кўшиб кўярди, масалан, деҳқонга мўл ҳосил, кулолга идишларнинг силлик ва бирдек пишиб чиқиши, тегирмончига уннинг майин тортилиши ва подачига сигирларнинг кўпроқ болалашини тиларди. Кишиларнинг қўллари ва юзларининг қорайганига, чопонларидаги доғларига қараб, уларнинг чойхонага қаердан: даладанми, кулолчиликданми, темирчилик ёки кўнчининг сангобиданми келганини бир кўришдаёқ билиб оларди.

Саид ўз ишига кетди. Чойхўрларга Сафар хизмат қилиб турарди, у жуссаси кичик, қотма чол бўлиб, жуда фақирона кийинарди, чунки чойхонадан келадиган даромади кунига икки танга, онда-сонда уч танга бўларди. Чол вақти-вақти билан Саиднинг қумғон олдидаги бўш турган ўрнига қараб кўяр, шунда унинг серажин юзини ҳам босарди, чунки у боқиб олган боласининг ишқ дарадига гирифтор эканини билар ва унга ачиниб кўяр эди.

Хўжа Насриддинга обжиш бера туриб Сафар секингина деди:

— Менга қаранг, биродар, нега менинг Саидимнинг кўйинини пуч ёнғоққа тўлдирыяпсиз? Бундан кўра уни ишқ балосидан қутқарсангиз бўлмасмиди?

— Нега қутқарар эканман?— деб ажабланди Хўжа Насриддин.— Қўйинг, майли, бахтли, ували-жували бўлишсин.

— Бахти қаро бўлишса-чи?

— Яхши ният билан қовушганлар бахти қаро бўлмайдилар, отахон!..

Сафар бу гапга қарши бир нарса демоқчи бўлди-ю, бироқ тўсатдан ўрнидан туриб кетди, нари-бери югуриб дам супургини, дам сочикни, дам сатранж тахтасини ушлаб-ушлаб кўя бошлади.

Чойхўрлар ўринларидан туриб, йўлга қараб қолишди.

Хўжа Насриддин ҳам йўлга қаради ва юраги ҳовлиқиб кетди: чунки чойхонага корнини қаппайтириб Оғабек келмоқда эди.

Сафар имиллаб ўтирган энг кейинги чойхўрни орқа эшикдан чиқариб юборди. Йўловчиларнинг борадиган жойи йўқ, ўтираверсин деб, Хўжа Насриддиннинг чойнак-пиёласини узоқ бир бурчакка элтиб қўйди.

Оғабек келиб кирди ва гўё бирданига бутун чойхонани ўз гавдаси билан тўлдириб юборгандек бўлди. У амирларга ўхшаб Сафарнинг сермулозиматлик билан берган саломига аранг алик олди. Хўжа Насриддинни эса ҳатто кўрмади ҳам. Оғабекнинг юриш-туришини, киёфасини, тор сергўшт манглайи тагида чуқур ўрнашган кичкина бадқовоқ нурсиз кўзларини, калин қора соқолини, бармоғидаги муҳр ўйилган узугини кўрган Хўжа Насриддин у ҳақда шундай хулосага келди: «Бу одам илгари жуда катта бўлмаса ҳам, ўртачароқ бошлиқ бўлган киши... ўз номида муҳри бор, шунга қараганда эҳтимол қози, эҳтимол солиқ бошқармасининг бошлиғи бўлган. Ҳозир амалсиз, бирор айб қилиб қўйган бўлса керак, афтидан айби кичкина эмас. Бу ерда тантанали иззат-ҳурмат йўқ, паст табақадагилар хушомад қилиб қулдек таъзим қилмайди, унинг устига ўзидан юқори турган катталар ҳам йўқки, бу уларга хушомад қилиб бурни ерга теккунча таъзим қилса. Унинг кўнглини ғаш қилиб турган дарду алам ана шу бўлса керак».

Оғабекнинг зодагонлар табақасиданлиги жуда ях-

ши, энди Хўжа Насриддин хотиржам бўлади. Бу ерда унинг виждони жазоланаётган гуноҳкорнинг калласи билан ўзининг қиличи ўртасига тушиб қолмайди, кўпинча душман савдогар ёки ўқимишли табиб, мунажжим ва фолбинлар бўлиб қолганда у виждонан азобланарди. Бундай кишиларда Хўжа Насриддин озгина бўлса ҳам, яхши фазилатлари борлигини кўриб қоларди. Шундай кезларда унинг қиличи бундай одамларни бутунлай чопиб ташламас, фақат бир оз адабларини бериб қўйиш билан кифояланарди, амалдорларни эса умуман аямасди.

Бу орада Оғабек келиб ялпайиб ўтирди, ёстикка такия қилди. Хўжа Насриддинга, худди бир пашшага қарагандай кибр билан назар ташлаб қўйди, кейин пишиллаб-ҳарсиллаб, чойни куйди.

Сафар сатранж тахтасини олиб келди-да, унинг қаршисига ўтирди. Ўйин бошланиб кетди.

Хўжа Насриддин ўтирган жойида тахтани яхши кўриб турганидан ўйин қандай бораётганини икир-чикиригача кузатиб бора оларди.

Иккала ўйинчининг ҳам табиати тахта юзасидаги аҳволдан худди ойнадагидек кўриниб турарди. Сафар суст, кўрка-писа ўйнар, гоҳ у донани, гоҳ бу донани ушлаб иккиланиб кўтарар, ўйлар ва яна илгариги ўрнига қўйиб қўяр, ниҳоят, худди жар ёқасидан муздай сувга сакрагандек сакрар, ўз зиёнига бирор ноаниқ юриш қиларди. У бирор пиёда ёки сипоҳни бериб қўйишдан кўрқарди ва ҳужумни қарши олишдан қочиб, қопқонга тушиб қолган сичқондек, бутун тахта бўйлаб югурарди. Шунинг учун ҳар гал ютқазарди.

Оғабек эса аксинча, дадил ўйнарди. Оч қолган сўртондек қўлига тушган донани: пиёдами, филми, отми ёки руҳми олаверарди. Фақат илиб олса бас! Доналарни олишга берилиб кетиб, у икки марта аниқ мотни кўрмай қолди.

Сафар оқ доналарда ўйнарди; ярим соатдан кейин унинг қўлида битта — яккагина етим пиёдаси билан учта сипоҳи: шоҳ, фарзин ва битта аспи қолди, улар ҳам тарқок, бир-бирини ҳимоя қилишдан ожиз эди. Бошқа ҳамма донани Оғабек олиб қўйган, ўзи эса бутун ўйин давомида чолга биттагина пиёда бой берган эди, ҳолос.

Оқ шоҳ ўз хонасидан сиқиб чиқарилган, сўнгги зар-

бани беришга тайёр турган душман кучларининг куршовида қолган эди.

— Таслим бўла қолгин, чол, таслим бўл!— деб қичкирди Оғабек, унинг дўппайиб турган қорни энтикиш ва каттиқ кулгидан селкиллаб силкинарди.— Қарагин-чи, ниманг қолди! Ҳамма сипоҳларингни олиб қўйдим, ўзим бўлса биттагина пиёда бой бердим. Юр, нега сусткашлик қияпсан, а, аспингни юр, фарзинингни сур, бари бир, булар сени қутқаролмайди, шоҳнинг фарзинининг оғзига тушди, унинг ўтқир тишлари орасида!

Унинг бунчалик беҳаёлик билан қувониши Сафарни жуда мулзам қилди, бу ҳол унинг ёшланиб турган кўзларида чакнаган ўтдан кўриниб турарди. У ҳурпайиб, лабларини қисиб, яна бир бор олишиб кўрмоқчи бўлди: олға томон сурмоқ учун пиёдани қўлга олиб кўтариб турди-да, тагин илгариги жойига қўйди, аспини тутиб кўрди, фарзинини бир қимирлатиб қўйди, бармоқларини шоҳга теккизиб турди, лекин бари бир юриш қилмади.

— Юргин, юр, ахир!— деб қичкирди Оғабек.—Отамнинг арвоҳи урсин, ўйининг ёмон эмас!

— Дарҳақиқат, ёмон ўйин эмас, бир тангага икки танга тикиб ўйнаса бўладиган ўйин!

Бу — қоронғи бурчакда ўтирган Хўжа Насриддиннинг овози эди.

— Бир тангага икки танга тикиб дейсанми?— хитоб қилди Оғабек.— Тўғри, сатранжни сал-пал тушунадиган ҳар қандай киши бир танга ўрнига беш тангани бемалол тика олади? Афсуски, чол,— деб Сафарга қаради у.— Афсуски, сен билан пул тикиб ўйнамаяпмиз-да, бўлмаса, чойхонани ҳам, чопонни ҳам бой бериб яланғоч қолган бўлардинг!

— Мана мен шу ўйинни пул тикиб ўйнашга розиман.— Хўжа Насриддин шундай деб, бурчакдан чикиб келди-да, ўйинчиларнинг олдига ўтирди.— Мен бу ўйинга икки юз танга тикаман, ёнимда бор пулим ҳам шу.

Оғабек хумкалласини кўтариб кибр билан унга қаради:

— Сен йўлда қолган содда гўлларни излаб юрган кўринадан шекилли, азиз меҳмон? Агарда бирорта аҳмоқ чикиб, оқлар учун фақат юз танга тикмайдиган бўлса ҳам ўтирган жойимдан кўзғалмай қоралар учун беш юз танга тикаман!

— Сиз айтган аҳмоқ ҳузурингизда турипти. Оқлар тарафидан мен икки юз танга тикдим. Энди сўз сиздан!

— Оқларга-я? Нимага суяляпти у, нимага бунчалик ўзига ишоняпти? Аниқ кўриниб турган мотга қарши ютаман деяптими-а?

Ўўк, Хўжа Насриддин ютиш тўғрисида ўйлагани йўк, аксинча, олди билан ўзининг икки юз тангасини барбод бўлган деб ҳисоблади. Бунда у пул ютмас, унинг кўзлагани Оғабек билан биринчи яқинлашув эди. У ўз ҳамёнини кудратли такдирга ҳавола қилди, илоҳий энди ўзининг охирги ҳукм қилишида такдир бунга шафқатли ва меҳрибон бўлсин-да!

— Сен ок доналарда ўйнайсанми?— деб ажабланди Оғабек.— Сафар, бу мусофир қаёқдан келиб қолди, жинни бўлса керак, ёки чойхонагда наша чекиб олдимми, дейман?

— Бемаъни гапни қўйинг!— деди Хўжа Насриддин, баркашчага ҳамённи ағдариб.— Агарда кўркмасангиз, қани тикинг!

— Мен кўрқар эканманми?— деб пишиллади Оғабек, белбогини тимирскилаб, кейин баркашчага катта оғир чарм ҳамёнини ташлади.— Мана, етти юз эллик танга! Бундан кейин валдирамагин, тилингни тийгин, сен мени кўркитмоқчисан-да, бечора!

— Бошладик ўйинни!— деди Хўжа Насриддин.

Сафар жой бўшатиб четрокка сурилди. У ҳайрат билан Хўжа Насриддинга ачиниб қаради: ростдан ҳам бу мусофир меҳмон жинни бўлиб қолганмикин-а?

Кейин меҳмоннинг ҳали чойхонада ётганига, ичган чойи ва эшаги еган емга пул тўламагани эсига тушиб қолди. Бирданига ўйинни ҳам эсидан чиқариб юборди. Ўзининг олти танга пули куйиб кетай, деб турганда унга бу ўйин билан баркашчадаги бир уюм танганинг нима қизиги бор?

— Меҳмон, ҳамма пулни тикиб қўйдинг, менинг ҳақимни нима билан тўлайсан?

Хўжа Насриддин чолга нафратланиб қараб қўйди, у бутун оламни сув олиб кетаётган бўлса ҳам, арзимаган бир неча чақасидан ажраб қолишдан кўрқадиган пасткашлардан нафратланарди! Бирок, у ўзининг бу сафарги айблашида ҳақли эмасди, чунки бу олти танга билан чолнинг қозони уч кун мул-қул қайнарди, буни ўз вақтида фаҳмлаб Хўжа Насриддин уялиб қолди:

— Ташвишланманг, ака. Агар бой бериб қўйсам, сизга этигимни ечиб бераман.

— Ундай қилиш керак эмас,— деб аралашди Оғабек ўзича бир сахийлик қилиб қўймоқчи бўлиб.— Сафар, мен тўлаб қўяман.

У баркашчадан ўн танга олиб чойхоначига узатди.

Бироқ, Хўжа Насриддин энтикиб, ранги ўчиб кетди. Бир нарса ичини ўртаб кетгандай бўлди, бу ғазаб алап-гасидир?

Йўқ, ундай эмас, у тахта устида такдирнинг жилмайганини кўриб қолди. Такдир унинг таваккалини мақбул кўргандек, унинг икки юз тангасига ўзидан яна катта ҳисса қўшиб, шоҳона мукофот юборгандек бўлди.

Тахта устида у оқларнинг ғалабасини — ўз ғалабасини кўрди. Олдин қўзларига ишонмади, яна бир марта юришларни чамалаб кўрди. Шубҳа бўлиши мумкин эмас, ғалаба аниқ!

— Сиз жуда ҳам шошиб кетяпсиз, жаноб,— деб Оғабекка қаради у.— Бировнинг ҳисобидан сахийлик қилиш мусулмон одамга ярашмайди.

Оғабекка бундан оғир ҳақорат бўлиши мумкин эмасди.

— Бировнинг ҳисобига эмиш-а!— қип-қизариб хирллади у.— Ҳа, яхши, бир адабингни бериб қўяй, энди! Сафар, тангаларни жойига қўй. Пулларни қўйгину, гаровга бунинг этигини ечиб олгин, бизнинг кишлоғимиздан яланг оёқ кетиб боқсин бир! Сенинг юришинг, эшитяпсанми, лаънати гадой! Мен ҳали сенга ютиб олинган пулдан йўлга йигирма танга бераман деб ўйлаб ўтирибман-а, қилган номаъкулчилигинг учун бериб бўпман эди!

— Мен сўрамайман ҳам.

— Юр! Бироқ олдин этигингни ечиб, чойхоначига бериб қўй.

Хўжа Насриддин этикни ечиб Сафарга берди, кейин ўз фарзинини бутун тахта бўйлаб каршидаги бурчакка дадил суриб қўйди:

— Шоҳ!

— Ё раббим!— деди ёлғондан кўркканга ўхшаб, калакомуз кичкираркан Оғабек.— Оз бўлмаса юрагим ёрилиб кетай деди-я. Бунақа ҳам зўр юриш бўлар экану! Ҳой, менга кара, нима бало, кўрмисан рухим кутиб турибди-ку! Хўш, фарзининг қаёққа учиб кетди?

У шу гапларни айтиб туриб, рух билан фарзинни уриб олди.

— Энди нима килмокчисан?— деди Оғабек Хўжа Насриддинга қараб.— Сен беадаб дайди, энди ҳам пулдан, ҳам этикдан ажралдинг! Фарзинингни бериб мот бўлишингни бир юришга кечиктирдинг, холос!

Бу гапларга қисқагина жавоб берилди.

— Мот!— деди Хўжа Насриддин, ўз отини кора хонадан оқ хонага сакратиб.

Оғабек нима бўлаётганига тушуна олмай кўзи тиниб тахтага қаради. Унинг кўз олдида ҳақиқат ойдинлашиб қолди, сергўшт юзи дам бўзариб ва дам кўкара бошладди.

— Уйин тамом!— деди Хўжа Насриддин.— Қани менинг ютуғим?

Сафар қўли титраб баркашчани унинг олдига суриб қўйди, у ташвиш ва кўркувдан бақрайиб қолган кўзлари билан Хўжа Насриддиннинг ютиб олган пулларни ўз ҳамёнига солиши ва ҳозиргина ечиб берган этигини қайтадан кийишини кузатиб турди. Бу ишларда фақат гувоҳгина бўлишига қарамай, кўркувдан чолнинг тили танглайига ёпишиб қолди, у юраксиз бўлгани учун ҳар вақт ҳар нарсадан кўрқар ва ҳар бир янги кишининг бир касофати тегмасин, деб ҳадиксирар эди. «Энди нима бўлади, энди нима бўлади?» сўрарди ўз-ўзидан ташвишланиб у, гўё қаттиқ тўполон бўлишини олдан кўриб турган кишидек. «Энди Оғабек бутун ғазабини менга сочади-ю, тинчимни бузади».

Унинг бирдан-бир кувончи шу қамиш ва лойдан енгил-елпи қурилган чойхонаси эди, унинг нархи нари борганда икки юз тангадан ошмасди. Сафарнинг бундан бошқа на уйи, на боғи ва на бир парча ери бор эди, ўзи эса худди омборхонасида қуйма олтинлар сақлаб қўйган кишидек титраб қақшар эди. Гарчи, у ўлгудек камбағал бўлса ҳам, аммо бошқа бир бебаҳо давлати — эркинлиги бор эди, бироқ ундан фойдаланишни билмасди, у ўзини ўзи қафасга солиб, оёқ-қўлини кишанлаган фақирлик уни нокас ва қўрқоқ қилиб қўйган эди.

Оғабек чакчайган кўзларини тахтадан узмай ҳамон жим ўтирар, гезарган юзи энди қорайиб борарди.

— Чойхоначи, қишлоқларингизда табиб борми?— деб сўради Хўжа Насриддин.— Йикилиб қолмасин учун балки бу одамдан қон олиш лозиммикин?

Табиб чақиришга хожат қолмади, хавф бартараф бўлди. Оғабек хириллай-хириллай нафасини зўрга ростлаб олди, унинг кизиб кетган аъзойи бадани совий бошлади.

— Нечук кўрмай қолибман! Сен йўловчи, афсун ўкиб кўзимни боғлаб қўйдингми дейман-да!

— Тагин битта ўйнамаймизми?

— Жин уриб кетсин мени, агарда сен билан бундан кейин тахта устида учрашсам! Тезроқ жўнаб қол, ҳозир ютиб олган етти юз танганг ҳам бўлар!

Аммо Хўжа Насриддиннинг ҳали-бери бу кишлоқдан кетиш нияти йўқ эди.

— Тагин ҳайдаш, ҳамма ёқдан қувиш!— деб алам билан заҳарханда қилди, бошини қуйи солиб.— Кетиш... дегандан кўра қочиш деган сўз муносиброк бўларди. Эй раҳимсиз тақдир, боди муҳолиф!

Унинг шикоят ўқлари нишонасига тегди.

— Ҳали сени биров қувиб юрибдими?— хушёр тортиб сўради Оғабек.

— Бахтсизлик, бало, омадсизлик. Кетимдан қолмай қувиб юрган нарса ана шу.

— Агар омадсизлигинг ҳар вақт бугунгидек бўлса, бундай омадсизликка ҳавас қилиш керак.

— Бу бир тасодиф, юзта кулфат ҳисобига рўй берди.

— Хўш, ўзинг қаёққа кетяпсан?

— Ўзим ҳам билмайман. Бошим оққан ёққа. Шимолгами, жанубгами, машрикками ёки мағрибгами, менга бари бир...

— Бундай сафарга чиқишингдан бирор мақсаднинг бордир. Сен бой ёки бек эмассанки, ахир томоша, саёхатга чиққан бўлсанг?

Булар ўртасидаги биринчи алоқа шундай боғланди, энди ўргумчак билан ковоғари ўрталаридаги каби ўйин бошланиб кетди.

Оғабек бекорга суриштираётгани йўқ, у эҳтимол бу йўловчи бирор ғайри қонуний ишда айбдордир деб ўйларди. Агар шундай бўлса, Оғабек уни тутиб миршабга топширарди ва шу йўл билан ўзининг етти юз эллик тангасини қайтариб оларди. Хўжа Насриддин унинг ниятидан ичида қулиб қўйди-ю, лекин унинг ниятини пучга чиқаришга шошилмади:

— Менинг саёхат қилишимга йўл бўлсин! Маълумингиз бўлсинки, жаноб, яқиндагина менинг ҳам ўз уйим

ва озми-кўпми моли-мулким бор эди, лекин фалакнинг кажравлиги билан ҳамма нарсаларимдан маҳрум бўлдим, мана энди гадойдан ҳам баттар фақир бўлиб қолдим.

— Қандай фалокат тушди бошингга?

— Менинг саргузаштим минглаб дард-ҳасратлардан бино бўлган! Мен Ҳиротда турардим, у ерда энг катта бозор оксоқолининг бош мирзаси лавозимида ишлаб кўп даромад олардим...

— Ҳиротда дейсанми? Мен бир вақтлар Ҳиротда турганман. Қани, давом эт!

— Худо ҳақки, рост гапни айтсам, бошлиғим мендан рози эди. Мен унга бозор ҳақи йиғиб берардим, йикканда ҳам шундай йиғардимки, ёмон жой учун ўртача жойнинг ҳақини, ўртача жой учун эса яхши жойнинг ҳақини олардим. Бирор деҳқон ёки ҳунарманддан юлиб олган ҳар бир тийинни ҳўжайиннинг уйига элтиб, садоқат билан икки қўллаб топширардим. Бошлиғим ҳар вақт пулларни ола туриб менга: «Эй Узоқбой, агар менинг минг хум тўла олтиним бўлса, хазинамнинг калитини сенга беташвиш ишониб бериб қўярдим-да!» дерди. Дарҳақиқат, унинг бу гаплари бекор эмасди: унинг моли менга ўз мулкимдан ҳам қадрлироқ эди. Бир аъёнда ҳазиначи бўлиб ишлаган отам менга шундай ўргатган эди, мен ҳам умр бўйи шундай қилиб келдим. Менинг ҳалол хизматим учун бошлиғим даромаднинг йигирмадан бирини берар эди.

— Кўп эмас экан,— деб қўйди Оғабек.

— Бу нарса, саккиз йил мобайнида анчагина маблар йиғиб олишимга кифоя қилди. Бундан ташқари, мен ўз вазифамни яхши қадрлар эдим, чунки унда ўзимнинг илмий ишларим билан шуғулланишимга ҳам вақт топиладди (илмий ишларим ҳақида ҳозир гапириб ўтириш ортиқча), шундан кейин бирданига бошлиғимнинг бошига бир фалокат тушиб қолди...

Оғабек бу гапларни жуда диққат билан тинглади, бундан Хўжа Насриддин ўз гапининг бекор кетмаётганини пайкаб турарди.

— Бошлиғим хизмат устида бир хато қилиб қўйибди.

— Ҳа, ҳа!..— деди бир нарса топгандек Оғабек, худди чўнтагига бир нарса солаётгандек қўлини очкўзларча ҳаракатлантириб.

— Душманлар чақик қилишда сусткашлик қилиш-

мади, хўжайиним мансабдан ҳам, хазинага тортиб олишган бутун мол-мулкидан ҳам маҳрум бўлди.

— Тушундим, тушундим,— деди Оғабек хайрихоҳлик билан хумкалласини лиқиллатиб.— Хизматдаги бундай хатолар баъзан жуда қимматга тушади, қимматга!..

Бу гапдан Хўжа Насриддинга унинг ўтмишидан яна бир варақ очилди.

— Бошлиғимнинг бу кулфатига мен ҳам шерик бўлдим, мана энди оламни кезиб, бошимни қаёққа уришни билмай юрибман. Агарда бугунги шунчалик бахтли ютигим бўлмаган бўлсайди, эҳтимол ўлгунимча шундай кезиб юраверардим.

Оғабек ковок-тумшуғи осилиб, пишиллади: чунки бу гап билан Хўжа Насриддин унинг ҳали битмаган ярасига туз сепган эди.

— Энди бу пулларни ўйлаброк харжлашга ҳаракат қиламан.

— Яъни, тағин бирор киши билан ўйнайман демоқчимисан?— заҳрини сочиб сўради Оғабек.

— Худо сакласин мени бундай васвасадан, чунки бундай бахт иккинчи марта келмайди. Йўқ, мен кўнглимга ёққан бир иш топаман.

— Савдогарчиликми?

— Савдогарчиликка ҳушим йўқ. Бир бурчакда тинчгина ётиб, илмий ишларимни ҳам давом эттириладиган бир хизмат бўлса бас, фирку зикрим шу. Лекин мени, четдан келган ёт бир кишини маълум микдорда пул гаровсиз, ким ҳам бундай хизматга олади дейсиз? Аммо ҳозир тўлиқ гаров қўйишга кодир бўлган вақтимда...

— Сен хизмат излаб кетялсанми?

— Мен бу ерда тура олармидим? Эшагим энди яхшигина дам олди, йўлга тушишим керак. Раҳмат сизга жаноб, етти юз эллик тангангиз учун раҳмат! Ҳой чойхоначи, чой билан қўниш ҳақи қанча бўлди?

Хўжа Насриддин кечаси бошига қўйиб ётган эгарини олиб, эшакка томон йўналди. Бу билан у бир учига Оғабекни боғлаб қўйган очкўзли арконини каттик тортди.

— Тура тур, тура тур!— деди Оғабек етти юз эллик тангаси шайтонининг думига илашиб кетиб қолаётганини кўриб.— Бери кел, мен сенга муҳим бир гап айтаман.

Очкўзли арқони йўғон ва мустаҳкам, боғланган жойи ҳам жуда қаттиқ бўлиб чиқди.

— Сен хизмат излаб кетяпсан-ку, мен сен билан худди шу тўғрида гаплашмоқчиман.

— Эй, барака топгур бой!— деп Хўжа Насриддин чойхонага шошиб-пишиб қайтиб келди.— Балки сиз шундай жойни биларсиз, ундай бўлса, сизга жуда миннатдор бўлиб қолардим-да.

— Ҳа, биламан.

— Жуда ҳам қароматли сўз!

— Ўзи ҳам узоқ эмас, мана шу ерда.

Хўжа Насриддин ўзини ҳайрон қолгандек кўрсатди:

— Муносиб суҳбатдош билан хуфия сўзлашган яхши, бироқ ундай нозикликларни тушунишга менинг калта ақлим ожизлик қилади.

— Олдин бир неча саволимга жавоб бергин, шундан кейин сўзларимнинг мазмунини сенга очаман,— деди Оғабек. У ростдан ҳам сирли қилиб гапиряпман шекилли деб ўйларди!— Жавоб бергин-чи, илгари бирор марта бизнинг қишлоғимизга келганмисан?

— Йўқ, келган эмасман.

— Бу ерда бирон қариндошинг йўқми?

— Йўқ, ҳамма қариндошларим Ҳиротда қолган.

— Ёр-дўстларинг-чи? Балки бизнинг қишлоғимизда сен билан дўст ёки илгарироқдан дўст бўлган кишинг бордир?

— Бу ерда бундай одам йўқ: ҳамма ёру дўстларим Ҳиротда.

— Бўлмаса, Ҳиротда қолган қариндошларингнинг бу ерда ёру дўстлари бордир, ёки аксинча, Ҳиротдаги дўстларингнинг бу ерда қариндош-уруғлари бордир?

— Азбаройи худо, менинг ўзим ҳам, қариндошларим билан ёр-дўстларим ҳам, ёр-дўстларимнинг қариндош уруғлари ҳам, қариндош-уруғларимнинг ёру дўстлари ҳам, қариндошларимнинг ёру биродарларининг қариндош уруғлари ҳам, менинг ёру биродарларимнинг қариндош уруғларининг ёру биродарлари ҳам, ҳеч вақт бу қишлоқда бўлишмаган, бу қишлоқни ҳеч қачон эшитишмаган ва бу ердаги ҳеч кимни танишмайди.

— Энди энг кейинги бир савол қолди: кўнглинг бошқа кишиларга, аҳмоқона ачинишларга мойил эмасми?

«Тўраҳон бува мақбарасида ётадиган чолни эслапти», деб ўйлади Хўжа Насриддин ва жавоб берди:

— Кўнглимдаги барча ачинишларни мен ўз-ўзимга ишлатаман, бошқаларга ҳеч нарса қолмайди.

— Маъкул гап! Мана энди кўнглингни шод қиладиган гапни эшитгин, сен бу ердаги кўлни кўрдингми, унинг эгаси ким эканини билдингми?

— Кўлни кўрдиму, эгаси ким эканини билмадим.

— Эгаси мен. Сен гаровга пул қўйиб ўзингни таъмин қилгудек хизмат излаб юрибсан-а, ўша кўлнинг қоровулни қилиб қўйсам нима дейсан?

Ниҳоят, Хўжа Насриддин кўнглидаги сўзлар жаранглаб эшитилди! «Кўл қоровули» жумлалари Сафарнинг қулоғига ҳаво гумбурлагандек бўлиб эшитилди, бўғот тагида ўтирган мусича ҳам «кўл қоровули» деб такрорлади, тўр қовоқдаги бедана ҳам бунга жавобан: «Кўл қоровули» деди, ҳамма ёғи буғ бўлиб турган қумғон ҳам бақир-буқур қилиб «кўл қоровули» деб шақирлади, «кўл қоровули» деб илиб олди шамол, «кўл соқчиси» деб шилдиради дарахтлар...

Ҳаш-паш дегунча қишлоқнинг каттадан кичигигача бу янгиликни билиб олди, ҳамма ёқда мана шу «кўл қоровули» деган гап: далада, тоза супуриб қўйилган торгина ҳовлида ҳам шу гап, бу тўғрида эркақлар гапиришди, хотинлар миш-миш қилишди, болалар шивирлашди.

Оғабек билан Хўжа Насриддин чойхонадан чиқиб, кўл томон жўнашганда йўлда учраганларнинг ҳаммаси хушомад билан таъзим қилишди ва кўлнинг янги қоровулини қўрқа-писа томоша қила бошлашди. У бўлса серрайиб кибр билан уларнинг таъзимига қарамай ўтарди.

Улар кетгандан кейин Сафар чолнинг ўз чойхонасида ёлғиз ўтириши унчалик кўп вақтга чўзилмади, сал ўтмай чоракликлар ела-югура келиб, чолни бирданига саволларга қўмиб ташлашди: Оғабек кўлнинг янги қоровули билан нима гаплашди. Улар қандай тўхтамга келишди. янги қоровул сувга қанча ҳақ оларкин? Чойхонанинг сўриси шақир-шуқир қилар, ўчоққа осиб қўйилган қумғонлар силкинар, шифтдан майда қурим тўкиларди.

— Секинрок, чойхонани йикитиб юборасизлар!— қичкирди Сафар.— Ортиқ кишилар сўридан ерга тушсин! Тушсин анавилар, бўлмаса мен сизларга ҳеч нарса айтиб бермайман.

Ўнтача энг ҳурматли кексаларга жой бўшатиб ортиқча кишилар ерга тушишди. Сафар гапга киришди. Унинг

бу ерда айтган гапларини такрорлаб ўтиришнинг хожа-ти йўқ, бунинг ҳаммаси бизга маълум.

У гапини ваҳимали сўзлар билан тугатди.

— Бизлар бу вақтгача биттасидан қандай қилиб қутилишни билмай юрардик, энди булар иккита бўлгандан кейин ҳолимиз нима кечаркин!

Унинг бу гапларига ўтирган халқ сукут ва хўрсиниш билан жавоб берди. Йиғилган халойиқ назарида ноаниқ, лекин яқинда бўладиган муҳакак бир фалокатнинг ваҳимали кўланкаси турарди.

Сафар эса мўйсафид бошини эгиб куйина бошлади:

— Яқинда фалокат бошланади, фалокат! Эзгуликка эмас, бунинг ҳаммаси... воҳ, эзгуликка эмас!

Шундан кейин, кимдир биров унинг сўзини гувиллаган акс садодек такрорлади:

— Эзгуликка эмас!..

Йигирма бешинчи боб

Оғабек Хўжа Насриддинни бош тўғонга эргаштириб борди, у ерда тахтадан катта нов қурилиб, унга сувни тўсиб турадиган қопқоқ қўйилган эди.

— Карагин!— деди Оғабек, эскириб могорлаб кетган қопқокни кўрсатиб, қопқоқ икки тарафдаги қайрағоч устинининг чуқур ўйилган зиҳига керак вақтда юқори ёки пастга ҳаракат қилишига мослаштириб жойлаштирилган эди.— Сен мана шуни сақлайсан ва менинг ижозатимсиз ҳеч кимга очиб бермайсан.

Нов устида занглаган занжир билан боғлаб қўйилган кўтарма дарвоза бор эди, ундан қуйироқда йўғон халқага солиб қўйилган катта жез кулф осилиб турарди, бунинг устида тахтанинг оралиғидаги ёриқдан тушган тиниқ сув устини бақа тўни босган тахта устидан оқиб ўтарди. «Кўз ёшли қопқоқ» деб ўйлади Хўжа Насриддин, фикран бечора чоракликларга мурожаат қилиб.

— Ҳеч кимга насияга, ҳатто ярим тангалик насияга ҳам ишонмагин!— деб топширди Оғабек янги кўл коро-вулига.— Мана кулфнинг калити, уни ҳаргиз кўринадиган жойга қўймагин: бирортаси калитни кўриб қолса, бошқа калит ясаб олади.

Хўжа Насриддин калитни чўнтагига солиб қўйди, кейин ютиб олган ҳамёни Оғабекка берди.

— Бу менга гаров бўлсин.

Шу яқин орада тепалик устида эшиги кўлга қараган бир чалдивор кулба турарди.

— Мана шу уйда турасан,— деди Оғабек,— ҳар қуни тунда тўғонга бориб кулфнинг очилмаганини кўриб туришинг лозим. Тушундингми, эсингдан чиқмайдими?

— Тушундим, эсимдан чиқмайди, хўжайин.

Шу билан Хўжа Насриддиннинг кўл қоровули лавозимига киришиш маросими тугади.

Оғабек юзида табассум, белбогида ҳамён билан уйига жўнади, у ўзимнинг етти юз эллик тангамнинг бир четини бўлса ҳам роса эпчилик билан тутиб олдим-ку, деб хурсанд эди. «Бир ярим-икки ой ўтсин, бирор баҳона топиб уни бу ишдан бўшатиб юбораман, гаровини эса ўз фойдамга қолдираман. Чунки менга қоровулнинг нима кераги бор, шунча вақтдан бери усиз ҳам шундай мустаҳкам, ишончли кулф билан ўзим биноидек қараб келдим-ку?— деб ўйлади Оғабек.— Ўз пулимни эса қайтариб олдим, ҳаммадан кераги ҳам шу-да!»

У пулини-ку қайтариб олди-я, а бу ишда нима ютқазганини у хаёлига ҳам келтира олмади!

Хўжа Насриддин кечкурун чалдивор кулбага кириб, ёриқроқ ерига жойлашиб олди: тахтани бурчакка жойлаштириб, бузилиб ётган ўчокни тузатди, кулбанинг қоронғи ерини эса терак шоҳлари билан ўраб элакка жой қилди.

— Бу янги хона кўнглингга ёқадими?— деб сўради, у эшакнинг охурига арча тўкаётиб.— Мана энди битта мушкул масала қолди, сен билан менинг битта хонада туришимиз қандай бўлди, мен ҳам эшак ҳолатига кўчайми, ёинки сен одам қиёфасига кирасанми?

У бу сўзларни бекорга айтмасди, бунинг замирида яқинда амалга оширилиши лозим бўлган маҳфий бир фикр беркиниб ётарди. Лекин бунинг қачон ва қандай амалга ошувини Хўжа Насриддин ҳали билмасди.

Бугунги намозшом кишини зериктириб юборарли даражада имиллаб ўтарди. Хўжа Насриддин чалдивор олдидаги тош устида кўзларини кўлга, сўниб бораётган кечки оқиш нурларга тикиб ўтирарди. У хаёл қаъридан яна сергаклик юзасига чиққанда теvarакка тун қоронғилиги чўккан эди, шабададан, шабнам аралаш хушбўй ҳид уйқусини келтириб керишди, эснади, кейин чалдиворга жўнади.

Уйнинг бурчагида бир нарса шитирлади ва одам овози келди:

— Бу мен, Саидман.

Қоронғида йигитнинг гавдаси хира соядек бўлиб кўринарди.

— Бу ерда нима қилиб юрибсан?— ажабланди Хўжа Насриддин.

— Мен кишилардан сизнинг кўл қоровули бўлганингизни эшитдим, шуни билай деб келдим, рост гапми?

— Ҳа, рост, сен бунга ташвишланиб қолганга ўхшайсан-ку, нега ташвишланасан?

Йигит гап тополмай қолди:

— Энди... бу вазифага ўтганингиздан кейин... хаёлингизга келармикин?..

— Сен ва гўзал Зулфиянгми,— деди унинг гапини бўлиб Хўжа Насриддин.— Оббо тентаг-ей, одам ҳам дўстидан шубҳа қиладими? Инсон ишончи билан инсон; тақдир наслдор арабий аргумокқа ўхшайди: у ҳам кўрқок одамларни ёқтирмайди, мард кишиларга эса бўйсунди. Гапимни тушундингми?

— Тушундим, мени кечиринг.

— Мени излаб юрма тагин. Ўзим чақирмагунча ёнимга кела кўрма. Сен билан бирга турганимизни ҳеч ким кўрмаслиги керак, менинг ишимни бузиб қўймагин. Бу гаплар ўртамизда қолиши керак, жўна энди.

Шундан кейин тагин жимжит уйкуга чўмган боғ, қушсимон оппоқ туман қўйнида булбулнинг чаҳ-чаҳи, қалтақесакларнинг чик-чики ва ҳовуз лабидаги қўланка орасидан бўлиниб-бўлиниб чиқаётган шивирлаш эшитилди:

— Мен уни кеча эшикнинг тирқишидан қараб кўрдим: у Оғабек билан чойхонадан келаётган экан. У жуда ҳам гўдайган, димоғдор эди. Мен унинг бизга ёрдам қилиши ҳақидаги ваъдасини ўйлаб...

— Ҳой Зулфия, нега дўст кишига ишонмайсан? Ишона билиш керак, бу турмушда бизга асқатади! Сен тақдирнинг наслдор арабий аргумокқа ўхшашлигини билмайсанми; у кўрқокларни устидан улоқтириб ташлайди, мард кишиларга эса бўйсунди!

— Сиз шунчалик доно ва чиройли сўзлаяпсизки, Саид ака, кекса домламиз ҳам бундай гапиролмасди!

— Шуни унутмаки, Зулфия, совуқ кишининг кетидан

ҳар вақт чарақлаган баҳор келади, шу эсингда бўлсин, кўнглингга сира шубҳа солма.

— Бу шеърми, Саид ака, сиз бунн мен учун ўзингиз тўқидингизми?

Булбул сайрашдан тўхтади, чирқиллаб турган калта-кесак инига кириб кетди, осмондаги юлдузлар анча нари кетиб қолди, ҳовуз устини буғлар қоплаб тун ғарбга чекина бошлади.

Икки кундан кейин кўлнинг янги қоровули чойхона олдида кўринди.

У тушдан кейин Оғабек чойхоначи билан ҳар куни ўйнайдиган сатранжни ўйнаб кетиб қолганда ва чўрақликлар ҳеч кимдан тап тортмай, дам олиб ҳузур қилаётган вақтда келди.

Кўл қоровули ўзига берилган саломларга алиқ олмай, новвойнинг олдида келиб тўхтади, новвой эса ҳовлиқиб молини саралар, нонларнинг окроғи ва кизариб пишганларини юзароққа терарди. Кўл қоровули нон сотиб олди, лекин у битта, иккита ёки учта эмас, балки саватдаги ноннинг ҳаммасини сотиб олди!

У ўрик сотаётган кишидан ҳам бутун бир саватини сотиб олди-да, ҳамма олган нарсаларини ўзи кўтариб жўнади.

Ўз-ўзидан маълумки, чойхонада унинг ҳақида гап бошланди. Нега у бирданига шунча нарса сотиб олади? Нон котиб моғорлаб қолади, ўриклар бузулиб қолади-ку... у балки дангаса одамдир, энди ўз кулбасига кириб, узоқ вақт чикмай ётаверармикин?

Лекин эртаси куни ҳам худди шу одат такрорланди! Кўл қоровули тун вақтида кўлида икки бўш сават билан тагин чойхона олдида пайдо бўлди. Кўлидаги саватларнинг бирига нон, иккинчисига ўрик тўлдириб, худди кечагидек, ўзига қарата берилган салом ва таъзимларни пайқамай кетаверди.

Чойхонадагилар шов-шув қилиб, ҳайрон қолишди. Кеча сотиб олган нарсаларни нима қилдйкин? Еб бўлдимми? Ахир, у овқат беш кишига етар эди-ку! Қизик!.. Чўрақликларнинг ўзгаришсиз тинч ҳаётида бу гаплар бир фалокатнинг аломатидек кишиларни шубҳага солиб кўйди.

Бунинг устига бир подачи бу миш-мишлар гулханига тагин мой сепиб юборди. Подачи яйловдан қишлоққа арпа уни олишга келаётиб, йўлдан тепаликдаги чалди-

ворга караб ўтибди. Унинг кўзи қизик бир нарсага тушибди. Кўлнинг янги қоровули ўз эшагига оқ нон билан ўрик едирибди, тагин ўрикнинг данагини кўли билан ситиб олиб, қурт еган жойларини пичоқ билан ўйиб ташлаб берармиш. Подачи ун сотиб олаётиб, бу воқеани аллофга айтибди... Аллоф эса дўконни дарров ёпиб, сабрсизлик билан чойхонага чопди-ю, барчани ҳайратда қолдирадиган бу янги хабарни ҳаммага айтиб берди.

Эшакка кўлдан овқат бериш-а! Тагин оқ нону ўрик! Чойхоначи Сафарнинг ранги бўзариб кетди. Наматчи Раҳматулла орқасига думалаб қотиб-қотиб кула бошлади. Тегирмончи билан жувозкаш бу гапга ишонишмади.

Ёшлардан битта ботирроғи бориб кўриб келмоқчи бўлди. Унинг иши ўнгидан келиб чалдиворга секин ўрмалаб бориб, нақ эшакнинг кечки овқатни еяётгани устидан чиқиб қолди. Эшак оқ нон билан ўрик еярди, подачи айтган гап тўппа-тўғри, кўлнинг янги қоровули эшакка икки палла қилинган данаксиз ўрикларни ҳовучида тутиб егизар ва таъзим қилиб, уни «жаноби олий», «ҳазратлари», «шаҳзода» деб атарди.

Ботир йигит чойхонага қайтиб келди. У кетганда анчагина тинчиб қолган гап-сўз тагин авжига чикди. Демак, тўғри экан! Бунда нима сир бўлсайкин? Шермат кулол индамасдан бармоқлари билан ўз манглайига чертиб «жинни» дегандай ишорат қилди. Бундай тахмин анча тўғридек кўринарди ҳам, лекин ростдан ҳам шундай бўлса маккор Оғабек ўзининг янги қоровулининг бу қилиқларини нега сезмай қолдйкин? Ҳа, айтгандай, яқиндаги сатранж ўйини-чи?.. Жинни одамлар бундай ўйнай олмайди, ахир! Ёки у Оғабек билан тил бириктириб қўйганмикин, ундай бўлса, бу гапларнинг ҳаммаси кўзни шамғалат қилиш учун қилинаётган найрангмикин? Хўш, қандай тил бириктиришади, нима мақсадни кўзлаб, кимга қарши тил бириктиришади? Бутун дала-ларни ўз қўлларига ўтказиб олиш, боғларни тортиб олиш учун тил бириктиришган, уларнинг кўзлагани шу, шундан бошқа нарса эмас!

— Менинг чойхонамни ҳам кўзлашган!— деб кўшиб қўйди Сафар тумшайиб.— Бултур юз эллик танга баҳо қилишганда сотиб юбора қолсам бўлар экан-да!

Хўжа Насриддиннинг мўлжали тўғри чикди: чойхоначи Сафар сатранж ўйнаб ўтириб, Оғабекка дўнглик-

даги чалдиворда эшак меҳмон бўлаётгани ҳақида ҳикоя қилди.

Хўжа Насриддиннинг нон ва ўрик сотиб олишини ўз кўзи билан кўрмок учун Оғабек чойхонада одатдагидан кўра узоқроқ ўтириб қолди.

У бунн ўз кўзи билан кўрди! Хўжа Насриддин унинг кўзи олдида икки сават эмас, атайин тўрт сават нарсалар олди, бу сафар буларни кўтариб бориш учун новвойни ҳам бирга олиб кетди. Хўжа Насриддин чойхонада ўтирган Оғабекни кўрмаганга қолди ва «бугуноқ чалдиворга, менинг олдимга Оғабек боради» деб кўнглидан ўтказиб қўйди.

Кечга яқин у уйга сув сепиб, янги ўрилган қамиш олиб келди-да, эшакнинг тагига тўшаб қўйди, кейин ўрикларини ёриб, Сафардан саккиз тангага сотиб олган гулдор сопол лаганга тартиб билан чиройли қилиб терди.

Қия турган эшикдан чалдивор томонга келаётган Оғабекни кўрди.

Осмон қирмизи ранг олган, қуёш ўт денгизига кириб борарди, орқа тарафидан офтоб тушиб турган Оғабек қуёш ботаётган уфқда худди тошдан йўнилгандек оғир ва баҳайбат кўринарди. Лекин ҳар бир тошнинг ўзига яраша болғаси ҳам бўлади! Хўжа Насриддин нон солинган сават билан ўрик териб қўйилган лаганин олдига тортиб, юзини эшакка, орқасини эшикка қилиб ўтирди. Ботиб бораётган қуёш унинг қаршисидаги деворни қизғиш қаҳрабон рангли илиқ нури билан ёритди, эшак нон ҳидини сезиб, қулоғини чимирди — қулоғининг учи офтобда таралгандек майда қилларигача кўриниб турарди.

— Шошма! — деб жеркиди Хўжа Насриддин, эшакнинг чўзилган тумшугини саватдан нари туртиб.

Ботиб бораётган қуёшнинг девордаги нури бировнинг сояси тушиб бутунлай сўнди. Оғабек эшикда турарди.

— Ҳа, жаноби олий, шаҳзода, — дерди Хўжа Насриддин ҳеч бир тугилмай, эшакка нон тутиб. — Мен бу чет қишлоқда шундан яхшироғини тополмадим. Бу ернинг новвойлари, сарой новвойларига сира ҳам ўхшамаслигини айтмайсизми? Бироқ ўриклари яхши экан, ҳеч қурт емаган, ўриклари жаноби олийларига мақбул бўлар деб ўйлайман.

Ўриклар мақбул бўлди — бир лаҳзада лаган бўшаб қолди! Кейин «жаноби олий» нонга илтифот қилди ва

бирданига кетма-кет тўртта нонни ютди. Иштаҳаси карнайдек очилиб, тагин нон талаб қилар, Хўжа Насриддин фақат ғазаб билан қошини чимираб ва секингина пичирлаб қўярди, орқасидан эса боягидек букилиб таъзим қилаётгандай кўринарди.

Кечки офтобни тўсиб турган кўланка қимирладди.

Хўжа Насриддин шитирлашни эшитгандек, орқасига ўгирилди, каддини ростлаб, шошиб қолгандек юзида кўркув аломати кўрсатди. Ноқулай аҳволда қолган кишидек ейилиб бўлмаган ноннинг бир чети жағидан чиқиб турган эшакнинг олдини гавдаси билан тўсди.

Оғабек эшикдан ҳатлаб кирди-да, Хўжа Насриддинга савол назари билан қаттиқ тикилди.

Эшак ҳамон кавшанар, осилиб турган нон шалаб-шулуб қилиб дарров унинг лунжига кириб кетди.

— Ҳааа, бундай дегин!— деди чўзиб Оғабек, ўзининг қадимги қозилик'одати бўйича, гўё ҳамма нарса унга тушунилиб тургандек, ҳолбуки, ҳақиқатда у ҳеч нарсани тушунмаган эди.— Сен сават-сават нон билан ўрикни бўёққа йўқотар экансан-да!

— Мен... Ҳеч ёққа йўқотаётганим йўқ,— деди тутила-тутила Хўжа Насриддин.— Мен уларни ейман.

— Ейман эмиш!— деб кулди Оғабек соқолини силкитиб.— Ҳар куни икки сават нон, икки сават ўрикни-я! Елғон гапирмагин, яширма мендан, ростини айтавер! У Хўжа Насриддинга томон кўкрагини кериб келди, унинг шошиб қолишидан бирор сир борлигини, жиноят-корона бир сир борлигини гўё сезгандай.— Ростини айтавер, эшагинга нон билан ўрик бераётганингни мен кўрдим-ку!

— Жи-и-мм!— деди Хўжа Насриддин афтини буриштириб ва оғриган тишига муздек сув тегиб кетгандек чўнкайиб ўтириб олди.— Худо ҳаққи, хўжайин жаноблари, мана шу кўпол сўзни айтманг. Бу сўзнинг ўрни эмас.

— Ўрни эмас, деганинг нимаси? Бу ерда битта эшак турибди, мен эшакни кўряпман, шунинг учун эшак деяпман!

— Бу кўпол сўзни уст-устига яна уч марта айтдингиз! Яхшиси ташқарига чиқайлик, хўжайин, уйдан нари, холироқ жойда гаплашайлик.

— Шу ер ҳам ҳоли жой-ку, ҳали сен бизнинг учинчи суҳбатдошимиз деб мана шу эшакни айтяпсанми, дейман?

— Эй худойим, тўртинчи марта айтяпсиз-а! Юринг, ташқари чиқайлик, хўжайин, ташқарига чиқайлик!

У Оғабекни чалдивордан суриб чиқариб, эшикни ёпди, шундан кейин бирданига қаттиқ сўроқ остига тушиб қолди.

— Суриштираверманг, хўжайин, бу жуда махфий сир, бунга кўп улуғ нарсалар алоқадор.

— Улуғ нарсалар дедингми? Ундай бўлса, бошқа улуғ нарсалар катори мени ҳам ўз сирингдан огоҳ қилгин.

— Мен сизни жуда ҳурмат қиламан, хўжайин, сиз бу ерда, Чўракда чиндан ҳам улуғсиз, лекин ановилар билан солиштирганда кичкина бир қурт ёки тўғрироғи, кумрсқачалик ҳолингиз бор.

— Менинг кумрсқачалик ҳолим бор! Бу ярамас сўзинг учун биласанми...

— Кечирасиз мени, хўжайин, лекин сўз шоҳлар ҳақида борар экан...

— Шоҳлар дедингми?..— деб сўради, юрагида сабрсизлик чилимига чўғ тушиб тутай бошлаган Оғабек.— Сен менинг хизматкоримсан, демак, мендан ҳеч нарсани яширмаслигинг керак.

Хўжа Насриддин қарама-қарши ҳислардан боши ганиб қолган кишидек бошини куйи солди:

— Нима қилишим керак энди? Бир тарафдан, дарҳақиқат ўзимга яхшилик қилган валинеъматимдан ҳеч қандай нарсани сир тутмаслигим керак, марҳум отам менга шундай насиҳат қилган эдилар...

— У жуда тўғри насиҳат қилган экан, жуда яхши одам бўлса керак.

— Иккинчи жиҳатдан, улуғларнинг сир ва ғазаби, тагин шундай ғазабки, иккимизни ҳам куйдириб кул қилиб юбориши мумкин.

— Мен ҳеч кимга айтмайман.

— Агар мен бунинг учун сиздан онт ичишингизни талаб қилсам, мени адабсиз демайсиз-да.

— Азбаройи худо, айтмайман!

Шундан кейин Оғабек улуғ сирни эшитиб олмоқчи бўлиб, Хўжа Насриддинга яқинроқ сурилиб ўтирди.

Бирок Хўжа Насриддиннинг мўлжалича, унинг бу сирни эшитишига ҳали қулай фурсат келмаган, мева ҳали пишиб етгани йўқ эди, Хўжа Насриддин меванинг ҳозирча шохда осилиб туришини маъқул кўрди.

Оғабек ҳар қанча уринса ҳам, Хўжа Насриддин сирни айтмай каттик туриб олди. Бир ҳафтадан кейин айтишни, ундан илгари айта олмаслигини, агар кўлнинг қоровуллик вазифасини ташлаб кетишга тўғри келса ҳам, бир ҳафтадан олдин айтиб беролмаслигини билдирди.

— Қоровулликни ташлаб кетиш дейсанми? Сенга нима бўлди, нега ахир?— кўрқиб кетди Оғабек, кисташини бирданига сусайтириб,— агар ундай бўлса, мен кута тураман.

Сирнинг чувалчангига учган Оғабек энди томоғидан қармоққа илиниб қолган эди.

Иигирма олтинчи боб

Ҳамма, ҳамма ўтади; ноғоралар чалинади, бозор ва ҳаётимизнинг кизиб турган ранг-баранг бозори ҳам тўхтайди. Беҳуда майда истакларнинг дўконлари бирин-кетин ёпилади, шавку завқ расталари, умид майдонлари ва орзу ярмаркалари бўшаб қолади; борлик жимиб, кўкдан ғамгин кечки нур инади, фойда билан зиёни ҳисоблаш вақти, яъни окшом пайти яқинлашиб қолади. Тўғриси — у фақат зиёнларни ҳисоблаш вақти; мисол учун, мана биз ҳам — бу воқеаларни кўп ғаму ғуссаларни килиб ёзувчи биз ҳам ёлғонга кўчмасдан туриб, ўз ҳаётимизнинг бозорини ҳамён тўла фойда билан тугатяпмиз деб мактана олмаймиз.

Сайёралар ўз йўлларини охирига етказди; онлар онларга туташади, минутлар минутларга, соатлар соатларга туташиб, кунлар, ой ва йилларни ҳосил қилади, аммо кўп ғаму ғуссаларни ёзувчи биз, бу узлуксиз занжирдан ўзимиз учун хотираларнинг музга ўйиб ёзилган ожизгина изидан бошқа ҳеч нарсани тутиб ҳам, сақлаб ҳам қололмаймиз. Шундай бахтли кишилар ҳам бўладикки, улар умрларининг окшомига яқин бу хотираларни ҳали тамоман йўқ бўлиб кетмаган ҳолда топиб оладилар: шунда уларга умр бўйи тортган кулфатларига мукофот қилиб, иккинчи ёшлик — биринчи ёшликларининг акси берилади. Иккинчи ёшлик уларнинг юзидаги ажинларни йўқотиб юборишга, мускулларидаги қувватни, ишларидаги илдамликни ва товушларидаги жаранглашларни қайта тиклашга қодир эмас, унинг эғалик қиладиган нарсаси фақат руҳ. Сиз кўзлари равшан ва чарқлаб турган чолни учратганмисиз? Чолнинг руҳида

такрорланаётган иккинчи ёшлик сизга қараб туради, бу ўтмишнинг сўнган юлдуз нуридир, бу аллақачонлар жаранглаган, аллақаёқларда айланиб юриб, ниҳоят яна ўзимизга қайтиб келган куй овозидир. Бутун тортган гаму ғуссаларимиз бадалига, илоҳий, бизга ҳам шундай марҳамат насиб бўлсин; кўнгилларимизда ёшлигимиз қолдириб кетган эзгулик излари ҳеч қачон йўқ бўлмасин, токи ёшлигимиз умримиз охирида ўзимизга қайтиб келиб, бир вақтлар ўзи туриб кетган хонаи дилимизни танисин... Ер юзида биз абадий ташлаб кетган ва абадий эсимиздан чиқмайдиган, руҳнинг мовий туши бўлган Фарғона бор; булар шу Фарғонанинг хотираси, унинг кўнгилмизга тушиб қолган излари, унинг қизғин қуёши, сергалва, ранг-баранг бозор ва шаҳарлари, ям-яшил боғларга кўмилган кишлоқлари, унинг булутлардан баланд қор чўққилари, ва муздек лойқа жилғалари бор тоғлари, унинг дала, қўл ва қумлари, биллурдек покиза субҳидамлари ва бутун осмонни қоплайдиган қирмизи серзавқ окшомлари, тоғлардаги кун ботишлари, ёруғ тунлари, сертутун чойхоналари, буларнинг ҳаммаси ҳам Эрам боғига — саодатли ажойиботлар мамлакатига олиб борадиган йўлларнинг изларидир... буларнинг ҳаммаси кўнгилмизда турибди. Яна борармиканман, кўрармиканман уни? Йўқ, ҳеч қачон! Аммо олдимизда сулҳ-муроса, иккинчи ёшлик бор — биз қайтиб келмаймиз, биз эслаймиз, холос...

Шу ерда ҳасратимизни тўхтатамиз; чунки, нима учун қарилик ёшини икки марта: бир сафар сезиб эслаб, иккинчи сафар чини билан бошимиздан кечиришимиз керак? Бизга, ҳозиримизни келажагимизга едириб, бундай беҳуда хаёлларга сарф этишимиз учун унчалик кўп кун ато қилинмаган-ку, қиём — туш вақти орқада қолди, лекин кун ботиш ногорасини чалишга ҳали анча вақт бор, бозор ҳам ҳали овозининг борица шов-шув қилиб ётибди, дўконлар савдо қиляпти, расталарда минг-минглаб одам, майдонлар ҳам тўлқинланиб шов-шув қилади, сув сотаётганларнинг «оби худойи» деб бакирган овозлари гадойларнинг ғамгин фиғонларига ва дарвишларнинг биргалашиб айтган дийдиёларига қўшилиб кетади, аравалар ғижирлайди, туялар бўкиради, мискарларнинг болғалари жаранглайди, яллачи ва масхарабозларнинг дафлари вадаванглайди, ошхоналарнинг ҳидли тунлари ҳамма ёққа тарқалади, офтобда ипак матолар

ялтирайди, қимматбаҳо гиламларнинг гуллари, дуюхобалар ялт-юлт қилиб товланади, бозорнинг ниҳояти йўқ, унинг бойлиги ҳам ҳисобсиз.

Бозорга чиқарилган моли яхши бўлса сотувчига ҳам яхши: унда макр қилишнинг ҳам ҳожати йўқ, харидорга тилёғламалик билан хушомад қилишнинг ҳам кераги йўқ, молнинг яхши тарафини харидорга кўрсатиб, ёмон тарафини тахтанинг тагига яшириб, харидорни гапга чалғитишнинг ҳам ҳожати йўқ, бу белбоғида пул тўла оғир ҳамёни бор харидор учун ҳам беташвишдир. Аммо бор дунёси баландпарвозлик ва орзулардан иборат бўлиб, ҳамёни олтин ва кумуш билан эмас, балки ибтидоларнинг ибтидоси ва интиҳоларнинг интиҳоси қаерда, борлиқнинг моҳияти нима, ер юзида ёвузлик нимага керак, у бўлмаса яхшилиқнинг қадрига етилармиди, каби бемаъни саволлар билан тўлган кишилар серғалва ҳаёт бозорида нима қилиши керак? Бундай бозорда мол ва пул кимга ҳам керак, бу ерда ҳамма фақат савдо билан машғул: биров баҳоларни суриштириб харид қилади, юлғичлик пайдан бўлади, биров сотади ва хиёнат қилади, алдайди ва ўзганинг ҳамёнини шилади, бери бақиради, иккинчиси инграйди, тикилишиб-сикилишади, сал бўш келганни жаҳаннамга жўнатиб юборишлари ҳам ҳеч гап эмас. Бундай бозорда бўш келган одам ҳеч нарса сотолмайди ҳам, ҳеч нарса ололмайди ҳам, демак, бирор фойда тополмайди, унинг ўрни гадой ва дарвишлар орасида бўлиб қолади...

Лекин биз шу дамгача ҳали ҳам ҳаёт тўғрисида мушоҳада қилинадиган чойхонада — ана шу, ушалмаган орзулар чойнагидан чой ичиладиган ва кейинги пушаймон чилими чекиладиган чойхонада ўтирган эканмиз. Қани, тезроқ бозорга жўнайлик! Ҳой чойхоначи, берган аччиқ чойингнинг пулини ол, сенинг чойхонангга кирмасак ҳам ва чойингни татиб кўрмасак ҳам яхши бўлар экан: шунда юзимизга камроқ ажин тушган бўлар экан!.. Қани тезроқ бозорга, ғавғою чангга, тор ерга томошага, ана шу савдо тегирмони тошини айлантириб, қайнаб тошаётган, ранг, гулғула ва ҳидларнинг тинимсиз шаршараги томон борайлик. Борайлик-да, оломон орасидан бир кўзи кўр ўғрини излаб топайлик ва Хўжа Насриддиннинг топшириғини қандай бажарганлигини билайлик.

Ўғри тўрт минг танга ҳалол пул топиши керак! Ҳа,

ҳалол пул! Қўкон бозорига келгандан кейин ўғри расталарда икки кун тентираб юрди. Теваракда юзлаб, ҳаттоки минглаб ҳамёнлар бор эди. Қўкон меровларининг белбоғ ва чўнтақларидаги қаппайган ҳамёнлар ўғрининг кўзини куйдирар, бармоқларини ёқимли китикларди. Ҳамёнлар гўё сал-пал кимираб, ингичка товуш билан: «Бизни ол, олгин бизни! Худо ҳаққи, бизни мана шу тор зиндонимиздан қутқар, биз эркинлик истаймиз, офтобда, эҳ, унинг нурларида олтин ва кумуш жилоларимиз қандай шўх ва қандай қувноқ бўлади-я!» дейишарди. У буларни олган бўларди, олишга ҳеч қийналмасди, олганда ҳам шундай эпчиллик билан олган бўлардики, эгнига янги ипак сарполар, бошига жияги қизил попукли дўппи кийган меров анчагача ҳеч нарсадан хабарсиз ҳолда расталарни кезар, молларни кўриб савдолашар ва фақат баҳосига тўхташгандан кейин пул тўлаш учун белбоғини ечиб, жиягига мунчок тақилган ҳамённинг бирдан кир латтага ўралган думалоқ тош бўлиб қолганини кўриб, кўзи ола-кула бўлганча оғзи очилиб, ҳайратидан қотиб қолган бўларди. Бундай қилиш ўғрига ҳеч гап эмас, бироқ, уни ҳалол пул топиш қизиқтирарди. Бозордан ҳалол пул топиб кел деб буюриш унга нам тегмаган сув билан муздек совуқ олов олиб кел дегандек гап!

У анча вақтгача бир хитой савдогарининг дўкони теварагида ивирсиб юрди, лекин хитойнинг пулини бошқаларникидан кўра ҳалолроқлигига ишончи қомил бўлмади. Худди шунга ўхшаш салласига олтин жиға қадаган ҳинд амалдорлари теварагида ҳам иши юришмади. Амалдорлардан кечиб, у олтин қуқуни сотаётган қора соқол бир тоғликка йўлиқди, тоғлик бу олтинларни булутлардан ҳам баланд тоғ қоялари устидаги муз ва қордан иборат ажал уюмлари орқали ўтиб бориладиган қоронғи тоғ дарасида ўз қўли билан ювиб қумдан ажратиб олган, бу олтин фақат ўша тоғликка ҳалол эди, шунинг учун ўғри унинг ёнида тўхтамай ўтиб кетаверди.

Ўғрининг боши қотди ва биронта ҳам ҳамёни мўлжалга ололмади. Бунинг устига унинг ёнида доно маслаҳатчиси Хўжа Насриддин йўқ эди. Айланавериб энди силласи қурий бошлаган ҳам эдики, нарироқдаги дўқонда бир араб савдогарига майда кумуш тангалар санаб бераётган семиз бир саррофни кўриб қолди.

Ҳаҳ, мана ҳалол пуллар! Хўжа Насриддиннинг ўзи

ҳам бу чашмадан қўл ботириб ўлжа олишдан ҳазар қилмасди. Агарда булар биринчи галда ҳалол бўлган бўлса, нима учун иккинчи галда ҳалол бўлмасин? «Бундан сира ҳам нари силжимайман!» Ўғри ўзига-ўзи шундай дегандан кейин у қаршидаги чойхонага кириб сарроф кўриниб турадиган жойга ўтирди.

Қарангки, унинг иши ўнгидан келди: сарроф дўкони-ни шу кун ичига ногора чалинишидан анчагина илғари ёпди ва қампайган оғир бир халтани қўлтиқлаб уйига жўнади.

Ўғри кўринмасдан унинг кетидан эргашиди.

Бозор, жазирама офтоб, дим эди. Сарроф пишиллаб, қора терга тушиб кетди. Кўп ўтмай, бир кўчага — ўймакор эшиклари билан банд деворларига қараганда, фақат бойлар яшайдиган кўчага бурилди. У ер-бу ерда деворнинг устидан сап-сарик олтиндек ўрик шохлари кўринар, ям-яшил барглар билан қопланган ток занглар и осилиб ётарди. Бу ерга бозорнинг шов-шуви секин эшитилар, камбағал маҳаллаларда донм бўладиган хотинларнинг бакириб-чакириши ва болаларнинг йиғлаши эшитилмас, сув қуйгандек жимжит эди. Ҳатто деворларнинг тагидан оқаётган ариқ сувлари ҳам гўё шивирлагандек аста шилдираар ва гирдобсиз аста буралар, бош ариқдан ажралиб, новлардан ҳовлиларга кириб, ҳовузларга қуйилар эди.

Бир кўзли ўғри Қўқонни яхши биларди-ю, лекин бу кўчага бирор марта ҳам кирмаган эди, ҳар эҳтимолга қарши у кўчанинг барча бурчагу бурилишларини эслаб олди. Эски мачитдан сўнг торгина букри кўприкдан ҳам ўтишди, узокда тевараги яшил дарахтлар билан ихота қилинган қабристон кўринди. Саррофнинг уйи худди мана шу ерда, лабларига дарахт ўтказилган кичкина ҳовузнинг қаршисида эди.

Сарроф эшикни темир ҳалқасидан тутиб тақиллатди. Эшикни бир чол очди. «Хизматкор,— деб қўйди ўғри ўзича,— биттамикин ёки бир неча хизматкори бормикин? Бир оз турамиз, кейин биламиз».

У ҳовуз лабига бориб, сояга ётди, дўпписини юзига суриб қўйди-да, ўзини ухлаганга солди.

У анча вақт шу ҳолда ётди, қуёш ҳам осмонда анчагина юрди, энди унинг нурлари ҳовузга қия тушиб, сувнинг ям-яшил тубигача ёрита бошлади.

Бир кўзи кўр ўғри кутиб ётарди. У касбига мувофиқ

сабрли, лозим бўлганда сичқоннинг ини устида тонг отгунча қимирламай ўтириб чиқадиган мушукка ўхшаб кетарди.

Ниҳоят, унинг сабр қилиши беҳуда кетмади: эшик гичирлаб очилди-ю, у остонада саррофни кўрди. Бу сафар саррофнинг кўлтиғида халтаси йўқ эди, аммо чопон сиртидан боғлаган шойи белбоғига кистирилган ҳамёнлари оғирлигидан осилиб турарди.

Саррофнинг оркасидан паранжисиз бир хотиннинг юзи кўринди, аёлнинг кўзлари шаҳло, кошларига қалин ўсма қўйилган, узун қилиб ўрилган қора сочи тақимини ўпарди. Ўғри бу гўзал Орзибиби — саррофнинг хотини эканини таниди. Қимматбаҳо нарсаларидан ажралган бечора тул хотин эсига тушди, шу топда ўнлаб хотинларнинг алангали юракларини ўзига мафтун қилган жозибадор бурама мўйлов ва қизил юзли амалдор ҳам эсига тушди.

Ўғри дамини ичига ютиб, уларнинг гапига қулоқ сола бошлади:

— Қачон келасиз?— сўради истиғно билан Орзибиби.— Ёки тагин ярим кечагача нима бўлди экан деб, хавотирда кўзим тўрт бўлсинми?

— Менга нима бўларди?— жавоб берди сарроф.— Воҳидбой жаноблариникига бораман, тўрт ошиқ ташлаймиз. Ўтган сафар мен унга уч юз етмиш танга бой берганман, шуни қайтариб ютиб олмоқчиман.

— Демак, яна тунгача!— хитоб қилди Орзибиби.— Худо сақласину, сизнинг бу тўрт ошиғингиз ўлгур бизни кафангадо қилмасин-да! Боравернинг, мен энди ёлғиз ўтиришга ўрганиб қолдим. Мен учун бир кечангизни ҳам бағишлолмайсиз, ҳа, бир кечангизни ҳам!

Бундан кейинги гаплардан унинг кун бўйи эрини бирор ёққа жўнатиш мақсадида бўлганлиги сезилиб қолди, аммо унинг овозидаги зорланиш, ясама рашк ва кўзидаги ёшини кўриб, ким ҳам кўнглига бундай шубҳа келтира олади, дейсиз.

— Қимор, от, бозор бўлса бас сизга, мен учун эса... мен учун сизнинг шафқатсиз кўнглингизда жой йўқ!— деб тугатди сўзини Орзибиби аччиқ алам билан. Балки бу сохталик эмасдир, чунки хотинлар ўз сохтабозликларининг ростлигига эрларинигина эмас, ўзларини ҳам ўзлари ишонтиришга қодирларки, бу уларнинг макрлари алоҳида бир қудратга эга эканидан далолат беради.

У эшикни ёпиб уйга кириб кетди.

Сарроф пишиллаб, даструмоли билан юзи ва семиз гарданини артди, овоз чиқармай дўрдоқ лабларини қимирлатди, мазмун, у хаёлида хотини билан гапини давом эттирарди, кейин кўнглида бир жеркиниб қўйди-да, кўлини бир силтаб, ўзининг уч юз етмиш тангасини ютиб олмоқ учун Воҳидникига қараб жўнади.

Ўғри бу вақт ичида қимир этмади, бирон бўлса ҳам ясама хуррагини тўхтатмади, аммо агарда шу пайтда биров келиб унинг дўппи тагидаги юзига қараса қўрқув ва ҳайратидан чўчиб кетиб:— Ё, алҳазар! Одам ҳам бунчалик тешиб юборадиган қилиб тикила олар экан-а!— деб юборган бўларди. Бир кўзи кўрни ўғриларга хос титроқ босди, унинг калласида худди саратонда тоғда бўладиган яшиндек тўхтовсиз бирин-кетин ёвуз фикрлар ёлқинланарди. Демак, халта уйда қолди! Уни қаерга яширган экан? Уй бир оз бўлса ҳам ҳоли бўлармикин?

Эшик тагин очилди. Йўлга икки киши чиқди, бири ўғри боя кўрган кекса чол хизматкор, унинг кетидан эса оёғини судраб, эснаб, керишиб иккинчи хизматкор чиқди, буниси ёшроқ, қўлида гулдор хитой кўзача кўтарган, ухлайвериб юзлари солқиб кетган, ҳорғин эди.

— Энди унга ёш хурмолар керак бўлиб қолибдур!— деди қақшаб чол, носковоғини силкитиб кафтига анчагина нос соларкан.— Бор, қаёқдан бўлса ҳам топиб кел, эмиш!— чол оғзини катта очиб, бир отишда тилининг тагига нос ташлади.— Хурмоларинг билан кўшмозор бўл, шу пайтда қаердан топиб бўларкан?— энди чол носни босиб турган тили билан эмас, бир лаби билан соқовланиб гапирди.

— Мени бўлса, ҳиндиларнинг шарбатидан олиб келишга буюрди,— деди уйқулик ғўнғиллаган овози билан ёшроқ хизматкор, муштуми билан шишган қовоқларини уқаларкан.— Одамни ухлашга ҳам қўйишмайди-я!

Чол оғзидаги носни, бир шохга қўниб ўтирган йўлпашшага мўлжаллаб туриб, тупурди-ю, теккизолмади, пашша учиб кетди.

— Биласанми нима,— деди чол сўзида давом этиб.— Яхшиси бирор чойхонада ўтираминиз-да, кейин бирин-кетин бошқа-бошқа келамизу тополмадик, дея қоламиз.

— Сиз ўтираверасиз, мен бирор соат ухлаб оламан!— деб хурсанд бўлди иккинчиси.

Шу гап билан икковлари жўнашди.

Ўғри буларнинг гапини дурустрок ўйлаб кўргани ҳам йўқ эдики, яна эшик очилиб, бошига паранжи ташлаган иккита ёшгина хизматкор қизлар кўчага чиқиб қолишди. Улар худди қафасдан қутулган қушчаларга ўхшаш жилва қилишар, ғунчадек оғизчаларида дурдай тишларининг ортида биттадан эмас, бутун бошли ўнтадан тиллари бордек тўхтовсиз чуғур-чуғур қилишарди. Ўғри гарчанд ижирғаниб афтини буруштирса ҳам гапларига кулок солди:

— У кип-қизил жинни бўлиб олди!— деб чуғурлади биринчиси.— У мени шаҳар четидаги Қизил-Кент маҳалласига, ўзининг чеварига юборяпти! Буни қара-я, эртагача сабр қилса ўлармикин, ахир эртага чевар ўзи олиб келади-ку!

— Мени бўлса, араб майдонидаги ўзининг кашта тикувчисиникига юборяпти,— бижирлади иккинчиси.— Унга кашта нимага зарур бўлиб қолганини тушунолмадим.

— Тушунолмадими нимаси? Комилбек жанобларини эсингдан чиқариб қўйдингми?

Икковлари ҳам пиқиллаб кулишди, кейин бутун кўчани бошларига кўтариб, кўзлари чакнаб хахолашди.

— Менинг гапимга кирсанг, ҳеч қаёққа бормаймиз,— деди биринчи хизматкор қиз ўйланиб туриб.— Шу яқин орада холамнинг уйи бор, ўша ерга меҳмонга борамиз. Бир-икки соат қангамалашамиз-да, бекачимизга бирор баҳона топамиз. Елғиз ўтириб кўрсин.

— Майли, бир оз зериксин!

Елғиз ўзи! Бу сўз худди яшиндек бир кўзли ўғрининг миясидан товонигача куйдириб ўтди! Елғиз!.. Агарда уни бир амаллаб уйдан чалғитиб чиқариш мумкин бўлса эди-я!

Хизматкор қизларнинг овозлари узоқлашиб, тинди.

Шу вақтда бехосдан... Ўғри бекинди.

Эшик тагин очилди.

Ҳа, бугун ўғри ўнг ёни билан турган экан! Эшикдан бекач — Орзибиби чиқди.

Ўғри кимирашга ҳам, нафас олишга ҳам кўрқарди. Наинки, унинг яширин, зориқиб қутган орзуси ушалса-я?

Орзибиби у ёқ-бу ёғига бир қараб олди. Ўғрини кўрмади. Паранжини ёпиниб, чачвонни туширди-да,

эшикни қулфлади ва пилдиллаганича бозор томонга жўнади.

Ўғри тирсагига таяниб гавдасини сал кўтарди, унинг оркасидан якка кўзини тикиб қолди.

Вақт келди! Кўчада ҳеч ким йўқ, уй бўш. Эй, меҳрибон худо, ўзингга таваккал, ўзинг нусрат бер... Ўғри шундай дуо қилди-ю, оёқ учида катта-катта ҳатлаб девор тагига борди. Ё, азиз авлиёлар, мадад қилинг!— деб кўнглидан кечиргач, лип этиб девор устига чикиб олди. Яна бир сакраб, ҳовлига тушди.

У кулоқ солиб тинглади. Чурқ этган овоз эшитилмасди. Демак, ҳеч ким кўрмапти.

Йигирма еттинчи боб

Уша вақтда уйнинг дераза ва эшиклари ҳовли тарафга қараган бўлар эди. Деразаларга қопқоқлар ўрнатилган бўлиб, ички тарафидан ёпилар, эшикларда қулф осиблиқ турарди. Лекин бу қулф ва дераза қопқоқлари бу эпчил ўғрига писанд эмас эди, мана, ўғрининг кўлида пичоқ ялтиради, дераза қопқоғининг тиркишига ўнғайгина кирди, бир нарса ғижирлади, дарча шақ-шук этди-ю, очилиб кетди.

Мўлжалга олинган ҳамёнга энди йўл очик!

Ўғри энди деразанинг паст, кенг тоқчасидан ҳатлаб ичкарига ўтди, дарчани ҳам қайтадан ёпди, мабодо қочишга тўғри келиб қолса, очишга осон бўлсин учун ички тамбаларнинг фақат юқоридагисини суриб беркитди. Кейин атрофга кўз югуртди.

У меҳмонхонага кириб қолган эди. Шифтдаги туйнукдан тиккасига ўткир нур тушиб турар ва орқа тараф девордаги ранг-баранг гулдор туркман гиламини очик, равшан ёритиб турарди. Тўрдаги тахмонларда атлас ва шойи кўрпалар уйилган, ўртадаги кичкина тоқчада устига кумуш чопган мис чилим қўйилган эди.

Ўғри ҳамма тоқчаларни тез-тез титкилаб чикди. Ҳамён гилам ва кўрпалар тагида йўқ эди. Шундан кейин у сандиқларга ташланди. Ҳар бир сандиқ устида у бир дақиқадан ортиқ турмас, шу муддат ичида сандиқни очиб, энг тагигача титкилаб, яна бекитиб қўйишга улгурарди. Сандиқлар духоба, атлас, кимхоблар билан лиммо-лим тўла эди-ю, лекин ҳамён кўринмасди.

Ўғри иккинчи хонага, ундан учинчисига лип-лип ўтди... сандикдан-сандикқа кўчди... бари бир яна ўша шойилар, атлас, кимхоб, шол, духобалар. Ҳамён қаёқдай-кин-а?

Шундан сўнг навбатдаги хонага чикди. Ўйдан мушканбар ва атир ислари анқиб турарди, токчаларга кичкина шиша кўзачалар ва кутичалар терилган. Бу хона майда-чуйда нарсаларнинг кўплигидан худди қуш уясидагидек тор эди, уйнинг бурчагида устига ипаклик чимилдиқ тутиб қўйилган пастгина ялпоқ сўри қўйилган, қоронғиликда унинг тепасидаги кумуш ойна хира ялтираб турарди.

Ўғри бу Орзибибининг хонаси эканини пайқади. Энди у кутичаларни ахтаришга киришди. Кутичалардан бирини очиб, бирдан кувониб кетди! Унинг кўз ўнгиде олтин ялтираб, қимматбаҳо тошлар чакнаб кетди. Биринчи қарашдаёқ, у бечора бева хотиннинг қимматбаҳо нарсаларини таниди. Бундан ҳам савоблироқ, хайрлироқ ўлжа бўлиши мумкинми?

Шу билан жўнаб қолиши керак эди. Лекин ҳамён уни ўзига оҳанрабодек тортар эди. У курсининг тагини, ёстикларнинг орқасини қараб чикди. Қаршисидаги бурчакда катта бир сандиқ турарди. Ҳамён балки мана шу сандикдадир? Бирок, унинг оғзи кулфланмайди ҳам... Ўғри сандикнинг қопқоғини кўтарди. Ичида ҳеч нарса йўқ, фақат тагида йиртиқ пар тўшак ётибди. Вой лаънати! Тагин қаерларни излаш керак-а? Мўркондан излаш керакмикин-а?.. Албатта у мўрконга ҳам кириб чиқади, деворларини дукиллатиб, нима қилса ҳам керакли ҳамённи топиши керак, ахир, сарроф уйдан чикиб кетаётиб ҳамённи кўзга кўринмайдиган қилиб кетмаганку? Шунинг учун ўғри ҳамённи топиб, қўйнига жойлар эди-я...

Бирок, ҳовли тарафдан кулфнинг шарақлаб очилгани, эшикнинг гижирлагани эшитилиб қолди... Орзибиви қайтиб келди! Яна эшик занжири шарақлади, бу сафар овоз жуда ҳам яқиндан келди... ичкари ҳовли эшиги бўлса керак!

Қочиш керакми? Қаёққа ҳам қочиш мумкин? Ўғри ўзининг шунчалик эпчиллигига қарамай баланд деворлар орасидан чикиб кета олмади. Ҳар эҳтимолга қарши қочиш учун мўлжаллаб қўйилган дераза эса узоқроқда — ҳовлининг нариги бошида эди.

Сандиқ — шу ерда жон саклаш мумкин!

Ўғри сандиққа тикилди, оғир копқоқни ёғирлатмай устига ёпди-да, нафасини ичига ютиб жим бўлди.

У кўп марта сандиқларга беркиниб жон саклаган, шунинг учун сандиқлардан умиди катта эди. У сандиқ ичида кулайроқ жойлашиб олди-да, оёқларини узатди. Чўнтагини пайпаслаб кўрди, қимматбаҳо нарсалар ёнида эканини билгач, кўнгли тинди.

Бир хўрсиниб кўйди-да, сандиқ ичида узок ўтиришга ўзини тайёрлади.

Кўшни хонадан оёқ товуши эшитилди. Кишиларнинг говур-ғувури ҳам келяпти. Ана эшик очилди. Уй бекаси сатанг Орзибиби кирди, ёнида бир эркак ҳам бор. Ўғри сандиқ ичида туриб хафа бўлди ва нафрат билан истехзо килди: хотин деган мана шу экан-да!

Лекин эркак кишининг оёқ товушлари орасида жаранг-журунг қилиб эшитилаётган бу ғалати товуш нима-си-а?.. Ўғри, уйга кирган эркакнинг майини ва аниқ овозини танигандан кейин унга ҳамма гап аён бўлиб қолди: бу жаноб шаҳар миршабларининг бошлиғи олиф-та Комилбек эди. Жаранглаган товуш унинг кўксидagi нишонлар ва аслаҳаларидан чиқаётган эди.

— Сиз ўзингизнинг ноҳақ таъналарингиз билан кўнглимни шафқатсиз равишда тирнаяпсиз!— дерди Комилбек, илгари бошланган гапларини давом эттириб.— Такрор-такрор айтаманки, менинг муҳаббатим, юрагимнинг алангаси фақат сизга! Ўзингизга!

— Елғон гапиришнинг нима ҳожати бор!— деб сўзини бўлди Орзибиби, унинг кўксидан чиққан майин овози титрарди.— Бизнинг мана шу охирги учрашувимизда, умрингизда бир марта бўлса ҳам рост гапиринг.

— Энг охирги дейсизми? Нега ахир, кўнглимнинг гўзал султони?

— Нега эканлигини ўзингиз биласиз.

— Секинроқ, кўзингдан аканг, Орзибибихон, биров эшитиб қолади.

— Уйда ўзимиздан бошқа ҳеч ким йўқ.

— Ишончингиз комилми?

— Вой, шунча кўрқоқ бўлмасангиз!— деб кулди Орзибиби калака қилиб.— Мана, ўзингиз қаранг, ишонмасангиз!— Хонада унинг пилдираб юрган оёқ товуши эшитилди. Кейин курси устидаги чимилдиқ ҳалқалари

шилдиради. Кўряпсизми, ҳеч ким йўк... Сандиқни ҳам қарай қолинг.

Ўғрининг аъзойи бадани муздек бўлиб кетди. Бирок Орзибибининг:

— Мана бу кўзачаларни ҳам қарай қолинг,— дейиши унга бир оз далда берди.— Рост, мен Комилбек жанобларини жуда ҳам ботир деб ўйлаган эдим. Сиз бўлсангиз кўрқоқ қуён экансиз...

Кўнгли ранжиган кўрбоши нишонларини жаранглашиб унинг у бурчидан бу бурчига ғазаб билан қадам ташлаб юра ва:

— Мен кўрқоқ эмас, эҳтиётқорман,— дерди.— Ўзингиз биласизки, худо кўрсатмасин, бизни қандай даҳшатли жазога дучор қилишади, агарда...

— Севишган вақтимда жазолашлар менинг хаёлимга ҳам келмайди,— деди жавобан Орзибиби.— Ширининг ишқ кўйига тушганда Фарҳод хавфу хатарлардан кўрққан эмас, ўз Лайлосининг васлига етишмоқ йўлида Мажнун жазолашлар тўғрисида ўйлаган эмас. Лекин бу билан мен юқори обрўли, лекин жуда ҳам эҳтиёткор Комилбек жанобларини Фарҳод билан ёки Мажнун билан тенглаштириш ниятида эмасман. Мен сизни бошқа бир гап учун таклиф қилганман: менга ҳақиқат керак!

— Ҳа, балли, мен ҳам сизга ҳақиқатни очмоқчиман. Иккимизнинг устимизга хавф солаётган бир хатар тўғрисида сизни хабардор қилиб қўймоқчиман...

Шаллаки Орзибиби кўрбошининг сўзига кулоқ ҳам солмади. Унинг оғзидан ўткир кинояли сўзлар тўхтамай чиқар ва бу сўзлар рашк алангасида қиздирилиб бекнинг устидан сочилмоқда эди:

— Мен шу нарсани билмоқчиманки, нима учун илгарилари бундай жазолашларга парво қилмай, кўнгиламрига бўйсуниб олдимга бемалол келаверар эдингиз? Энди нима учун бирданига бундай кўрқоқ бўлиб, икки ҳафта, бутун бошлик икки ҳафта! Бирор марта мени йўқлаб келмадингиз? Наҳотки бугун менинг ўзим, уятни ҳам, назокатни ҳам унутиб қўйиб, сизни излаб бозорга борсам, қоровулхонадаги гадоё бир кампир орқали сизни чақириб келсам-а. Айтинг-чи, нима учун бирданига мендан безор бўлиб қолдингиз ва агар янглишмасам, илгарилари сиз учун гўё лаззатли бўлган учрашувларимиздан қочадиган бўлиб қолдингиз? Ёки, мен бунда янги-

лишаётгандирман, эҳтимол, балки сиз илгарилари ҳам менга фақат шафкат юзасидан илтифот кўрсатиб юргандирсиз?.. Индамай колдингиз-ку, майли, сиз учун ўзим жавоб бера қолай. Сиз мени севишдан айниб колдингиз ва сизнинг бевафо ва шафкатсиз дилингиздаги менинг ўрним энди бошқаники бўлиб колди! Бу гапларнинг сабаби фақат мана шу! Йўқ, важ кўрсатмай кўя қолинг, ёлғонлашга уринмаск қўйинг, сизнинг қилиқларингиз буни ҳар қандай сўздан кўра аниқроқ айтиб турибди.

— Эй, гўзалларнинг гўзали Орзибиби, жуда ҳам янглишяпсиз-да! Сиз умидларимнинг энг сара гулисиз, наинки, мен кўр бўлиб, сизнинг баркамол ҳуснингизни кўра олмаётган бўлсам, наинки, мен сизни қандайдир бир хотинга алмаштира олсам-а?

— Бироқ алмаштириб қўйдингиз!

— Худо урсин, ота-боболаримнинг азиз арвоқлари урсин, агарда!..

— Бўлмаса нима учун бир марта ҳам келмадингиз? Бунга нима сабаб бўлди?

— Сизнинг ҳурматли эрингиз.

— Менинг эримни деяпсизми?.. Ахир, у илгари ҳам бор эди-ку, бироқ, унинг бўлиши бизларга сира ҳам ҳа-лакит бермаган эди-ку.

— Жуда ҳам муҳим ўзгариш рўй берди. Эсингизда-ми, ҳов анави йўқолган отлар ҳусусида менинг у билан айтишиб колганим?

— У бир нарсаларни айтаётган эди-ю, мен уйқум келиб яхши кулоқ солмаган эдим. Хўп, наинки, менинг эрим билан айтишиб қолиб, ўз-аламингизни мендан олмоқчи бўлсангиз-а?

— Гапнинг охиригача кулоқ солинг. У биздан гумон қияпти...

— Гумон қияпти дейсизми? У-я?

— Ҳа! У бизнинг ишқимизни сезиб колганга ўхшайди. Пайимизга тушиб юрибди. Мана шунинг учун ўша пойгадан кейин бир марта ҳам келганим йўқ, бўлмаса, менинг кўнглим осмондаги лочиндек ҳар вақт сизга томон интилиб туради!

— Тушунмаяпман, бу ерда от, пойга ва эримнинг бошқа турли аҳмоқона ўйинлари нима қилиб юрибди? Бизнинг ишқимизнинг уларга нима алоқаси бор?

Қўрбоши қисқа сўзлар билан миршабхона минора-

сининг ертўласида фолбин билан қилган суҳбатининг хулосасини айтиб берди.

— Кўзидан акаси, Орзибиби, эрингиз юзингизни очдириб менга кўрсаттиргани эсингиздами? Сиз бунини шунчалик оддийгина деб ўйлайсизми? Йўқ, у билан бизни синаб кўрди. Ушанда биз бир-биримизга эҳтирос алангасида оч бўридек тикилишдик, у бўлса бизнинг ҳар бир ҳаракатимизни кузатиб турди, юракларимизнинг дуқиллашини санаб турди!..

— Сира ҳам шундай эмас!— деди Орзибиби,— ўша сизнинг фолбинингиз жуда ҳам ёлғончи. Мен ўз эримни танийман, унинг ҳамма макру ҳийлаларини биламан. У меннинг кетимдан яширинча кузатишга қасд қилар эмишми? Қани, у бунга юраксиниб кўрсин-чи!..

— У шундай қасд қилишга юраксинди.

— Йўқ, асло йўқ!— деб Орзибиби ишвали кулиб қўйди.— Йўқ! Сиз чиндан ҳам кўрқар экансиз, соянгиздан ҳам ҳурқар экансиз, эҳ Комилбек!— деганда энди унинг овози кушнинг сайраганидек нафис жаранглади, кўнглидаги рашк ўти бир оз пасайди.— Ахир, ана шу ёлғончи фолбин деб мени шунчалик қийналишга дучор қилдингизми?

— Орзибиби, ахир шарманда бўлай деб турган бўлсак нима қилиш керак?

— Йўғ-э, бизлар ишқ гулзорида ётибмиз! Ўтиринг ёнимга, Комилбек, ҳозир мен сизга барча хавфсирашларингизнинг ўринсиз эканини исбот қилиб бераман. Яқинроқ ўтиринг. Ҳа, ҳа, ахир, мана шу қиличингиз билан шу тикондек қадаладиган чопонингизни ечсангиз-чи!

— Мабодо, келиб қолишса нима қиламиз?

— Ҳеч ким келмайди. Ўзимиздан бошқа ҳеч ким йўқ.

— Эрингиз-чи?

— У Воҳид саррофникига тўрт ошиқ ўйнагани кетди. Ўйин жуда ҳам кеч тугайди.

Ўғри камарнинг шалдир-шулдири, кимхобнинг дағал шилдирашини эшитди: кўрбоши чопони билан қиличини ечиб қўйди, деб ўйлади у. Шундан кейин танноз Орзибиби унинг кўркувлари бутунлай асоссиз эканлигини исботлашга киришди. Бу исбот ва далилларни ёзиб ўтиришдан ўзимизни сақлаб, факат, бу гаплар тутруксиз узун сўзлар эди деймиз, холос.

Шу пайт сандикнинг ичи чидаб бўлмайдиган даражада исиб, дим бўлиб кетди. Уғрининг аъзойи бадани терга чўмди, тушакнинг момик патлари афти башарасига ёпишди, бурнига кирди, томоқларини кичитиб юборди. Орзибибининг кизгин гапга тушиб кетганидан фойдаланиб, у сандикнинг копқоғини уч марта кўтариб, тоза ҳаводан қониб нафас олди.

Лекин тўртинчи марта копқоқни кўтариш учун анча узоқ кутишга тўғри келди. Унинг нафаси қайтиб борарди. Хотияларга қарши ўзининг бутун нафратига қармай, у сандикдан сакраб чиқиб аъёнга кўмаклашгиси келиб кетди. Бунга у Орзибибининг ҳузурланиши учун эмас, тоза ҳаво олиш учун қилмоқчи бўлди!

Ниҳоят!.. У сандикни қиялаб очди. Ҳаво, ҳаво, бир дақиқа бўлса ҳам роҳат! У нафас олишнинг эшитилиб қолишидан сира ҳам кўркмай кўксини тўлдириб, чуқур ва эркин нафас олди. Шу вақтда қулоғига қандайдир ёт бир товуш эшитилди! Бу нимакин? Бу товуш шу ердан, шу хонадан келяптими ёки ҳовлиданми?

Ҳа, бу товуш ташқаридан келяпти ва ҳаммани вайрон қиладиган бўрон ва яшиндек туюляпти!.. Уғри копқоқни ёпиб тагин қоронғилик ва димликка чўкканда, хонада ҳам жимлик чўкиб, ўтирганлар аранг нафас олаётганда, кўча эшикнинг темир ҳалқаси шарақлаб, саррофнинг овози эшитилиб қолди.

— Очсанглар-чи эшикни! Нима бало, қотдингларми?

Шундан кейин шу овоз билан бирга уйга саросималик шамоли ҳам келиб кирди-ю, ҳамма ёқни айланиб изғиди-да, теvarакдаги ҳамма нарсани остин-устун қилиб юборди.

Саросималик кўрбошини юмшоқ курсидан ерга улоқтирди ва худди қуён қувгандек уйнинг теvarак-атрофига қувлай кетди.

— Эри келиб қолди! Раҳимбой бу!— деди кўрбоши бўғик товуш билан шивирлаб, ғишт ётқизиблиб устига гилам тўшалган полда яланг оёқ у ёқдан бу ёққа югуриб,— эҳ, худо, ҳақ одамларнинг пушти паноҳи! У мени кўлга туширди! Мен ҳалок бўлдим! Мен тамом бўлдим, тугадим!

Мана шу фалокатли, даҳшатли дақиқада у факат ўзини ўйлар, ўзинигина биларди, факат ўзи қутулишнинг ғамини ер, Орзибибини ҳам қурбон қилиб юборишга тайёр турар, факат ўзи бир амаллаб омон қол-

са бас эди! Баъзи бирларини эътиборга олмаганда, муҳаббатни эрмак қилувчиларнинг ҳаммаси мана шундай.

Орзибиби бу даҳшатни бутунлай бошқача қарши олди, у бундай қирғинларда чиникқан ҳар қандай жангчи ҳақида айтиладиган қаҳрамонлик ва кутаринки руҳ кўрсатди. Ахир, у муҳаббат жанг майдонида энг шижоатли жангчи эмасми?

У бир зумда ўзини паришонликдан йиғиштириб олиб, ишга киришиб кетди.

Бир ондаёк сўри устидаги барча муҳаббат ивирсиқларининг изи йўқотилди.

— Тура туринг, бунчалик каттик тақиллатаверманг: бошим жуда ҳам оғриб кетяпти,— деди Орзибиби, кўча эшикда аччиғланиб турган саррофга деразадан инграган ожиз бир товуш билан, кейин кўрбошига қараб бошқача бир шивирлаш билан гапирди:— Югурманг, оёғингизни шاپиллатаверманг, эшитилиб қолади. Ҳой, иштонингизни кийиб олинг, уят бўлади-ку ахир! Нимани оляпсиз, бу менинг паранжим-ку... мана иштонингиз, мана, кийиб олинг! Эйе, тескари кийяпсиз, ўнгини ағдариб олинг! У яна деразадан ташқарига қараб гапирди:— Ҳозир, ҳозир, кавушим ўлгур қаёқда қолибди, тополмайман.— Энди тагин кўрбошига қараб шивирлади:— Сандикка бекининг! Тезроқ! Ярим соатда мен уни йўлга соламан!— яна эри томон қараб:— Кетяпман, кетяпман! Эй худойим, бу уйда бир нафас ҳам тинчий олмайсан!..— деб қўйди.

Кўрбоши кўркқанидан кўзлари бўзариб ҳеч нарса кўрмай ва ҳеч нарса пайкамай сандикка тушиб олди.

— Бунда бир юмшоқ нарса бор.

— У пар тўшак, тушаверинг!

У иссиқ, дим бир чуқурликка чўкди. Устидан қопқок ёпилди.

Шундан кейин Орзибиби уйдан чиқиб кеди.

Сандикка кириб олганидан кейин кўрбоши пишиллади ва ўзича тўнғиллаб бир нарсалар деди. У худди онасининг қорнида ётганидек букчайиб, иягини тиззалари орасига тикиб ўтирди. Оёғини чўзишга юмшоқ бир нарса халақит беряпти, дарҳақиқат, тўшакнинг уюшиб қолган парларига ўхшайди.

У орқасини сандикнинг деворига, оёғини эса ана шу юмшоқ нарсага тиради-да, итарди.

Шундан кейин тўсатдан коп-коронги сандикка жон кирди.

— Секинроқ, жаноб!— деган ғазабли шивирлаш эшитди якинроқдан.— Секинроқ, корнимни босяпсиз!

Қўрбошининг кўркишини қандай сўз билан ифода қилиш мумкин? У сесканиб орқага ташланди, ирғишлаб бошини сандикнинг копқоғига гурс этиб уриб олди.

— А!.. Нима дединг?.. Ким бу?.. А!..— деди ва беихтиёр бакириб юборди. Ниҳоят, эсини йўқотиб, панжасини кериб бармоқлари билан тимирскилана бошлади.

— Секин,— деди тагин ҳалиги сирли шивирлаш,— бармоғингизни қаёққа тикяпсиз, кулоғимга тикиб олдингиз-ку!

Шундан кейин кўрбошининг қўлини ғойибдан бир нарса келиб тутиб олди-да, билагидан каттик сикди.

— А?.. Нима дединг?..— деб бакирди кўрбоши, қўлини кутқаришга тиришиб ва тишлари тақиллаб, бутун вужуди қалтираб кетди.— Ким бу?.. А?.. Бу ким, ҳой?..

— Жим бўлинг! Овозингизни чиқарманг! Энди келишяпти. Қўркманг, жаноб Комилбек, мендан сизга зиён етмайди.

Эсанкираб қолган кўрбоши ҳеч нарса тушунмасди.

Бунинг кетидан манглайига ғойибдан каттик бир мушт тушди.

— Ўчир овозингни, бўлмаса, азбаройи худо, чавақлаб ташлайман!

Қўрбоши шу билан қимир этмай жим бўлди, ҳатто нафаси ҳам ичига тушиб кетди.

Хонага сарроф билан Орзибиби кириб келишди.

— Бугун эртароқ келганингиз қандай яхши бўлди-я.

— Воҳид уйида йўқ экан. Зарур бир иши чикиб қолибди.

Сарроф сандик устига ўтириб, ўзининг йўгон гавдаси билан копкок устига чўкди.

Ана шундан кейин сандик ичидаги кўрбоши билан ўгрига ҳаво етишмай қолди.

— Тобим қочиброқ турибди,— деб ингради Орзибиби.— Саъдулла табибни чақириб келсангиз яхши бўларди, унинг уйи ҳам яқин-ку, бир зумда бориб келасиз.

— Хизматкорларинг қани?

— Бугун уларга рухсат бериб юбордим. Уларнинг гиди-бидисидан ўлиб бўлдим. Бир озгина бўлса ҳам, ёлғиз ўзим, беғалвагина ухлаб олмоқчи эдим...

— Мен бўлсам, жуда бемаҳал,— деб меҳрибонлик билан кулимсиради сарроф.— Жуда қаттиқ ухлаб қолган экансан; аранг уйғотдим-да, ҳўп, бориб табибни чақириб келай.

У ўрнидан туриб, энди эшикка томон йўналган ҳам эдики, худди шу пайт сандиқ ичида ўтиришларга ўрганмаган шўрлик кўрбоши қимирлаб қолди-ку.

Ўғри бор кучи билан унинг кўлини қаттиқ қисди. Лекин фойдасиз: савдогар эшитиб қолган эди.

— Шитирлаган бир овоз келяптими?

— Сичқон,— деди парво қилмай Орзибиби.

Дарҳақиқат, у ўзини яхши тута билиши билан сира ҳам ундай тор уйларга эмас, балки саройларга, фитна ва зимдан бўладиган курашларга лойиқ эди!

— Ҳа, айтгандай янги гапдан хабаринг борми?— деб давом этди сарроф, эшик олдида тўхтаб.— Пичоқ сотадиган Неъматилла эсингдами? Ҳа, ҳалиги семиз, сариқ киши-чи, катта бозор масжидига яқин жойда дўкони бор-ку. Ўша одам кеча хотинини биров билан тутиб олибди... ким билан дегин? Шаҳардаги ариқ ва ҳовузларни қарайдиган маҳкаманинг бош мироби билан!

— Бегона киши билан-а!— деб кўрқиб кетди Орзибиби.

— Ишлари, балки, худди хоннинг ўзигача борса керак. Бечора миробга жавр бўлибди.

— Бузуклиги учун унга шундай қилиш ҳам керак!

— Хиёнаткор хотин даррага ётқизилади. Ортикками йўқ — беш юз дарра нақд урилади.

— Ҳали бу оз! Бундай хотинларни гулханда куйдириш ёки қайнаб турган дошқозонга ташлаш керак!

— Жуда ошириб юборасан-да, Орзибиби! Унга юзта дарра ҳам етиб ортади. Неъматилланинг ўзи ҳам бундай ғалва кўтарганига пушаймон бўлаётгандир. У хотинига ачинади, уни қутқариб олиш учун тиришиб кўради, бироқ энди фойдаси йўқ.

— Бундай махлукни аяш бекор!

— Менимча,— ҳар эҳтимолга қарши сарроф овозини пасайтириб гапирди,— менимча, ҳукумат умуман бундай уй ишларига аралашмаслиги керак эди...

Ўғри сандиқда туриб ўз кўл остида ётган, билагидан сиқиб ушланган кўрбошининг фикри бузук саррофни тутишга қасд қилгандай бир тўлғаниб тиртишганини сезди! Ҳатто шу ерда, сандиқнинг ичида, жони ҳалокат

ёқасида турган бир пайтда ҳам конуннинг бу қаҳрамон ҳомийси ўзидаги тутиш, камаш иштиёқини охиригача босиб туrolмади.

— Мабодо, одам холис, вақти келиб сен менга хиёнат қилиб қўйсанг,— деб ҳазиломуз давом этди сарроф,— у вақтда нима бўлса ҳам мен сенинг жаллод қўлига гирифтор бўлишингни сира ҳам хоҳламайман-да. Бечора Неъматилла!.. Яна шилдираяпти. Худди сандикнинг ичидами, дейман?

— Сандикда эмас, гиламнинг тагида. Бояги сичқонлар-да.

— Бир эркак мушук боксак бўлар экан. Балки табибникида ортиқча мушуги бордир, бўлса олиб келаман. Турмаёқ қўй, керак эмас: кўча эшикни ўзим сиртидан қулфлаб кетаман, қайтиб келганимда эшик очаман деб овора бўлиб юрмайсан.

Бехосдан у, худди тили танглайига ёпишиб қолгандек, дами ичига тушиб кетди.

Уртага жимлик чўкди.

Уларга бир бало бўлди. Лекин нима бўлганини ўғри сандикдан туриб тушуна олмади.

Саррофнинг овози тагин эшитила бошлади, овоз гўлдираб, бўғилиб чиқди, бу сафар унинг сўзида ҳеч қандай мулозимат сезилмасди:

— Бу кимхоб тўн қаёқдан келиб қолди? Бу олтин чопган қилич-чи?

Ўғрининг юраги орзиқиб, нафаси ичига тушиб кетди. Вой аҳмоқ! Чопон билан қилични ҳам унутиб қолдира-санми-я! Тагин шундоқ кўзга тушадиган жойда-я!..

Сандик устида тўполон бошланди.

— Буми?.. Буми?..— деб гўлдиради Орзибиби, бироқ ҳеч нима деёлмади. Чунки бу зарба қўққисдан тушган эди. Ҳаттоки у, шунча дадил, шунча иродали бўлса ҳам эсанкираб, ўзини йўқотиб қўйди!

— Ҳа, мана шу! Худди мана шу!— деб туриб олди савдогар, унинг товушидан кизишиб, бақириб гапирётгани билиниб турарди.

— Бу сарпо. Мен сизга бу сарпони тортиқ қилмоқчи эдим...

— Сарпо дейсанми? Менга-я? Шу қилични-я? Ёқасида нишонлари бор кимхоб тўн ҳадя қилмоқчимидинг? Ёлғон айтяпсан!— деб бақирди сарроф.— Гапир, кимнинг чопони, кимнинг қиличи бу?

— Сизники ахир, сизники,— деб баҳона қилмоқчи бўлди Орзибиби.— Бунча бақирмасангиз, кўшникилар эшитиб қолади.

— Эшитсин! Эшита қолсин кўшникилар!— деб бақирди сарроф.— Улар ҳам билишсин! Кўриниб турибдики, бузукчилик Неъматилланинг уйдан бошқа жойларда ҳам бор экан! Мен йўғимда ким келди бу ерга? Ҳа, ҳа, даминг ичингга тушиб кетди-ку! Ҳе, лаънати фоҳиша, манжалаки! Ким келди? Айт деяпман, ким?

Орзибиби далил ва исботдан ожиз, эзилган ҳолда индаёлмай тураверди.

Кўрбоши сандиқ ичида кўркканидан ҳушидан кетиб, оёқ кўли бўшашган ҳолда ўғрининг устига шилқ этиб тушди.

Ўғрининг ўзи ҳам ҳар қандай қийноқларга кўникиб кетган бўлишига қарамай ҳалокат хавфи қаршисида ожиз эди. Энди у ҳалок бўлди!.. Ҳозир сарроф кишиларни чақириб келади, унинг ҳамма ёғини ахтаришга киришади. Кейин зиндон, қийноқ, жаллод, дор!.. Ҳалок бўлдинг дегани шу!

— Ким келди?— деди сарроф ер тепиниб, бўғиқ ва хириллаган товуш билан.— Гапир, ахир!

Кўркув ва саросимадан бўшашиб кетган ўғри сандиқда туриб фикран Хўжа Насриддинга илтижо қилди:— Е, пирим, паноҳ бўлинг, бир каромат кўрсатинг, муридингизни қўллаб юборинг!

Шундан кейин бу каромат амалга ҳам ошди! Нажотбахш бир ҳис — яшиндек ёруғ, игнадек ўткир ва нозик бир ҳис унинг гангиб қолган бошида ялт этиб кетди. Бу унинг ҳиссий сезиши эмасди, унинг бошига бу ғойибдан келди, ўғри буни бошда унчалик яхши тушунмади, унинг ўзи, албатта, ҳеч вақт уни амалга оширолмаган бўларди. Лекин бу ҳис билан бирга унга кудратли бир куч ҳам бахш этилди.

Шундан кейин нимаки бўлган бўлса, ўғри нимаки айтган ва нимаки қилган бўлса, ўзининг сўзи ва ҳаракати эмас эди, балки мана шу ғойиб кучдан чиқаётган эди. Шу кучга бўсунгани ҳолда у нима қилаётганини ўзи ҳам билмай худди уйку аралаш бўлаётгандек сандиқнинг қопқоғини кўтарди ва ташқари чиқиб, юз-кўзига пар ёпишган ҳолда қотиб қолган савдогар билан хотини олдига бориб турди.

Орзибиби қискагина бир чинқириб, мурдадек оқариб

беҳуш бўлиб қолди. Унинг вужудида тирик қолган нарсаси фақат юзидаги катта, бакрайиб турган шаҳло кўзлари эди... шундай бўлмасинми тагин!— ахир у сандикка гўзал Комилбекни бекитиб қўйган эди-ку, лекин ундан саҳродаги девни ҳам музлатиб қўядиган бир кўзли, юзи ялпок, бадбашара киёфа чиқиб келса-я!

Уша ғойибдан келган куч ўғрини сандикдан чиқиб, қопқоғини ёпишга мажбур қилди, ундан кейин унинг оғзига шу сўзни солди:

— Орзибиби, ҳамма нарса ошкора бўлди! Эндиликда сиз билан бундан кейин шунча обрўли эрингизни алдамаслигимиз керак. Энди бизга биттагина йўл қолди, у ҳам бўлса, тавба қилиш ва ўзимизни унинг оёқларига ташлаб, кечирим сўраш.

Сарроф калтираб, сакради ва тишларини ғижирлатди.

Орзибиби деворга қисилиб довдирарди:

— Ким бу?.. Ким бу?..

— Ким дейди-я?— деб хириллади савдогар.— Билмайсанми, бунинг кимлигини?

— Улиб кетай, буни мен ҳеч қачон кўрган эмасман! Ҳеч қачон!.. Бугун... мана шу топда, уни умримда биринчи марта кўриб турибман!

Ўғрининг эса ҳақиқатга ўхшаб кўринадиган ишончли сўзларни излаб ўтиришга ҳам ҳожати йўқ эди, бундай сўзлар унинг оғзидан ўзи чиқиб турарди.

— Эрингиз сиз билан шунчалик назокат ва меҳрибонлик билан гаплашаётганини эшитганда номусдан ўзимни қўярга жой тополмай қолдим...

— У ёлғон айтяпти!— деб кичқирди Орзибиби.— Ишонмайман унинг сўзларига! Мен уни шу топгача ҳеч қачон кўрган эмасман!

— Мочағар!— деб пишқирди сарроф титраб.— Хиёнаткор! Сен ислиқини олиб, одам қилган кишини алдаяпсан! Шундай одамни алдаш! Қелиб-келиб ким билан тагин-а? Шундай бадбашара, совук, шундай таъвия билан-а! Ўзинг унга бир қарагин, қара, унинг мендан нимаси ортиқ?

— Хотинларда кўпинча жуда ҳам ғалати ва бемаъни эҳтирос бўлади,— деб таъкидлади ўғри мунофиқона товуш билан.

Энди Орзибиби бунга жавобан фақат йиғлаб энтикарди холос. У биринчи ларзадан кейинроқ ўзини ўнглаб

олди, энди у ҳамма гапни пайкаб турарди, у ўзининг ёниб турган шахло кўзларининг учқуни билан ўғрини кул қилиб юборгудек бўлар, газабидан қайнарди! Лекин нима ҳам қилсин, оғзи тили боғланган, ожиз, жим туришга мажбур эди, чунки сандикда тагин биттаси бор, ахир.

— Ёлғон гапиряпти у!

У яна йиғлаб энтикди.

— Энди тонаверманг, Орзибиби,— деди ўғри.— Фақат чин кўнгилдан икром бўлишгина бизни кутқара олади. Эрингизнинг Воҳид саррофникига қимор ўйнагани бориб, илгари бой берган уч юз етмиш тангасини қайта ютиб келиши учун туни билан шу ёқда бўлишини айтиб, бугун мени бу уйга чақириб келган ўзингиз эмасми, ахир?

— Ҳали сен шуни ҳам айтиб бердингми унга!— деб бақирди савдогар соқолини юлиб.— Шуни ҳам-а!

Ўғрига керакли сўзларни ўргатиб, гойибдан келган куч таъсир этиб борарди.

— Азбаройи худо, бундан кейин бу уйни елкамнинг чуқури кўрсин, бу хотинни кўриш билан кўзларимни гуноҳкор қилмайман, дарҳақиқат, бу хотин кўриниши чиройли бўлса ҳам кўнгли жуда ҳам қора экан, бу унинг ҳеч уялмай қилган ишларидан, тонишидан ҳам кўриниб турибди. Кечдим бунақа аёлдан, мен кетдим.

У худди тавба ва хижолатдан бўшашиб кетган кишидек бошини қуйи солиб, секин-секин кадам ташлаб хонадан чикди.

Унинг кетидан хонада жуда ғалати бир иш бўлди.

— Йўк! Йўк! Мен уни танимайман! Ҳеч қачон кўрмаганман! Сира ҳам кўрмаганман!— деб қичқирди Орзибиби йиғлаб туриб.

— Ёлғон айтяпсан!— деб бақирди эри.— Ёлғон айтяпсан, лаънати! Сени унинг ўзи фош қилди-ку!

Ўғрининг кетидан шарақ-шуруқ қилиб қилич ва ундан кейин кимхоб тўн ташланди.

— Ол буларингни, эшитяпсанми, бировнинг уйини булғатувчи муттаҳам! Қорангни иккинчи марта бу ёқда кўрай-чи, сени нима қиларкинман!

Бу гапни ўғридан иккинчи марта сўрашнинг ҳожати бўлмади, у ўлжасини ола жўнади.

Ўғри эшикдан ҳатлаб кўчага чиқиши биланоқ, ҳалиги сирли куч уни ташлаб кетди. Энди унинг ўз кучи ҳам

кифоя, у бутун кучини оёкка йиғди! У шундай чопди, шундай югурдики, асти кўяверинг! Шамолдан кулоқлари шувиллар, унга ўз сояси ҳам аранг етишиб юрарди. Кўз очиб юмгунча майдонни кесиб ўтиб, мазордан чиқди, бу ерда эски қабрлар орасидаги чанг босган ўтлар орасига ётиб олди.

Саррофнинг уйидаги тўполон бир оз босилгандек бўлди.

Соколи паришон, ҳамма ёғига пар ёпишган, салласи бир тарафга қийшайган, ўзи бўшашиб, анча юмшаб қолган савдогар сандиқ устида ўтирар ва хуноб бўларди:

— Мен сенга ҳар вақт ишонар эдим, мен сенга шунчалик ишонардим!..

У икки қўли билан бошини ушлаб силкитар, кўнглидаги аламдан бутун вужуди тўлғаниб инграр эди.

Сўнгги марта тошган қазабига чидаёлмай хонанинг ўртасига сакраб тушди. Кўзларини ола-кула қилиб, соқолини таталаб бақирди:

— Тағин ким билан-а? Ким билан десанг-чи? Ахир уни, бундай жирканч бадбашарани қаёқдан топдинг?

Кўнглидан чиққан бу ҳасрат мадорини куришиб юборди. Энди у бир оғиз ҳам сўз айтилмасди.

Хўш, у ўзининг елкувар хотинига қандай жазо берса дуруст бўларкин? Жаллод қўлига топшириб юборсинми? Бундай қилай деса, у хотинини жуда яхши кўради, ундан ташқари бундай бадномликни овоза қилгиси келмасди. Ўзи уни камчи билан савалагани дурустми? Уйда ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб шундай қилса ҳам бўларди, бироқ «хотинини урган лаънатга сазовар» деган сўз унинг эсида эди.

Шундан кейин у Орзибибини уйга қамаб қўйиб, ўзининг барча илтифотларидан маҳрум қилишга қарор қилди. Қовоғи солиқ ва қатъият билан қаттиқ пишқириб девордаги кумуш ойнани олди, гиламни йиғди, кейин кўзача, қутича ва бошқа асбобларни йиғиб тоқчаларни бўшатди.

У сўричани ҳам бўшатиб, унинг устида фақат битта ёстиқ қолдирди.

Уй бир дамда бефайз ва кўчиб кетган хонага ўхшаб қолди.

Бурчакка сиқилиб олган Орзибиби ўзининг қора

шахло кўзларини жавдиратиб эрининг аламзада ҳаракатини кузатиб ўтирарди.

Сарроф шифт ва деворларни кўздан кечирди. Уйни бундан ҳам шипшийдам қилиш учун яна нима керак? Ҳа, сўричанинг тепасида чимилдик бор экан! У чимилдикни ҳам юлиб олди-да, йиғиштириб қўйилган бошқа нарсалар қаторига қўшиб қўйди.

Йиғиштирилган турли нарсалар қатта бир тўп бўлди. Буларни қаерга қўйиш керак? Савдогарнинг кўзи сандикка тушиб қолди. Энг қулай жой шу!

Орзибиби бўладиган янги тўполовни сезиб бутун вужуди музлаб қолди.

...Қани энди Низомий ёки Фирдавсийлар ҳаёт бўлса-ю, эндиги ҳангамаларни шулар ёзишса! Ниҳоят, сандик ичида ётиб кўркув, дим ва иссиқдан эсанкираб қолган кўрбоши, нима бўлса ҳам энди навбат ўзига келганини сезиб, жаҳлига чидолмай тутакиб кетди! Ҳамма ёғи тер, пар ёпишган ва худди бойкушнинг тундаги сайрашига ўхшаб, қаттиқ ғўнғиллаб фарёд қилгани ҳолда у сандикдан ирғиб чиқди-ю, бошини саррофнинг қорнига урди, оғзига тўғри келиб қолган бармоғини тишлаб олди, кейин ҳеч нарсага қарамай, ўзини деразага урди ва хитойи ойнасини чил-чил қилиб юборди.

Кўча эшик ҳам очик эди, аммо у бунга кўрмади. Деворга ирғишлади. Кулаб тушди. Яна осилди. Эси чиққанидан ғўнғиллаб увуллади. Кейин деворнинг нариги тарафига оғир сирғанди-да, кўчага думалаб тушди, ҳамма ёғи йўлдаги ахлат ва чангга беланди, ана шундан кейин ирғиб ўрнидан турди-ю, орқа-ўнгига қарамай, бир томонга қараб чопа кетди... қаёққа борса ҳам бари бир, фақат бу ердан овлоқрок кетса бас!

Бу билан ҳам унинг наҳс босган сарғўзашти тугамади. Кўрққанидан қоча-қоча у ўзини қабристонга урди. Иттифоқо, у худди ўша ўғри бекиниб ётган сағананинг устидан чиқиб қолди. У ҳарсиллаб энтикар, юраги ёрилиб кетгудай бўлиб дукиллаб урар, ниҳоят, кўрбоши ғиштин сағананинг нариги тарафига ўтиб, ўғридан икки кадамча нарида бурганининг устига думалади. Бир оз дамини ростлагандан кейин, юрак ютиб теваракка қарамоччи бўлди.

Е раббий! Қаршида жуда ҳам нотаниш кенг япаски бадбашара киши сап-сарик якка кўзини жавдиратиб, дўстона бир жилмайиш билан қараб турарди!

Фақат нотаниш кишининг шивирлаши унга таниш эди, таниш бўлганда ҳам қандай таниш десангиз-чи, бу шивирлашни унга!

— Хуш, уйда нима бўлди? Сизнинг қиличингиз билан нишонларингиз менда, жаноб. Олсангиз бўлади. Чопонингизни эсдалик учун ўзим олиб қоламан.

— Қилич билан нишонларга бало борми!— Қўрбоши беихтиёр бакириб ўрнидан ирғиб турди-да, қабристоннинг ичига гўрлардан сакраб, тиканли буталарни тиккасига босиб-янчиб кийиклардан ҳам тезроқ чопиб кетди. Унинг кетидан ўғри ўзининг нияти холис эканлигини ишорат қилиб, қўлини роса ҳафсала билан силкитди, бироқ, қўрбоши тўхтамади, лоақал орқасига қараб ҳам қўймади-да, қабристоннинг тўқайдек ўсиб ётган буталари-орасида ғойиб бўлди.

Қўрбоши сандикдан чиқиб дарров қочиб ғойиб бўлиши билан Орзибибининг тилини боғлаб турган занжирлар тит-пит узилиб кетди, шундан кейин у бор кучи билан ҳужумга ўтди.

— Аҳмоқ чол!— деб чинқирди у.— Эй, бўрдоқи аҳмоқ чол, ўзингнинг аҳмоқона рашқинг билан нега бунича жонимга тегаверасан, мени шаллақи, ғар хотинга ўхшатиб таҳқир қиляпсан! Яхшиси сен қараб бок, ҳамёнинг қаёқдайкин, наинки шунча гап ўтса ҳам уларнинг ўғри эканига фаҳму фаросатинг етмаса, улар мен ухлаб ётганда кириб қолган ўғрилар-ку! Ҳамёнинг қаёқда?

Ҳамённинг эсга солиниши бир дамда савдогарни ўзига келтириб қўйди. У югурганича нариги хонага кириб кетди. Орзибиби ўзининг қимматбаҳо тақинчоқлари турадиган қутичаларга югурди.

Ҳамён жойида турибди-ку, лекин ичида қимматбаҳо нарсалар йўқ эди. Орзибибининг ўғрилар ҳақидаги гапи тўғри чикди, демак, эрига нисбатан ўзининг ҳам сутдан ок, бегуноҳ эканлиги рост чикди.

Қимматбаҳо нарсаларнинг йўқолгани жуда ҳам кўнгилдагидек бўлди: бундай йўқолишга у ичидан хурсанд ҳам бўлиб қўйди, чунки яқин орада у саррофдан ўзининг йўқотган нарсаларини уч баравар қилиб тўлатдириб олишига асло шубҳа қилмас эди.

Бундан кейинги ишлар ҳақида кўп сўзлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ, шундан кейин Орзибиби, елкаларини силкитиб, энтика-энтика анча йиғлади, албатта, сарроф тавба-тазарру қилди, ўзини паст олиб, кечирим сўраб

ялинди, албатта ўзи кутича ва кўзачаларни ўрнига терди, қора терга ботиб деворга тармашди: чимилдикни осиб, гиламни деворга михлади, ниҳоят бу ишларни хотинининг шак-шубҳасиз ўзидан афзаллигини, шунингдек, унга қул бўлиб хизматида бўлиш улуғ бахт эканини иқрор қилиш билан тамомлади, аммо бу тавба тазаррулар, гарчан очик чеҳра билан қабул қилинган бўлса ҳам лекин ҳар қалай рашкчини бегуноҳ покиза хопимнинг бу хушбўй хобгоҳидан бошқа уйга ўсал қилиб ҳайдаб чиқарилишидан сақлаб қололмади.

Тун бўлди, ой чикиб майин нури билан Кўқонни, жим бўлиб қолган бозор ва савдогарнинг ҳовлисини ёритди, ухлаб ётган Орзибибини ҳам, унинг момақаймоқ юзини ҳам ёритди, нариги хонада афсус ва надомат билан эзилиб уйғок ётган саррофга ҳам тушди. Сарроф вақт-вақти билан оёқ учида юриб хобгоҳ эшигига келар, кўзида ёш, юзида меҳр билан эшик орқасидаги парининг бир хилда енгил нафас олишига кулоқ солар, товуш чиқармай ҳавони ўпар ва оғир хўрсиниб бошини чайката-чайката яна ўз ўрнига қайтарди...

Шаҳардан ташқари анчагина узокда, саҳро йўлида ой ўғрининг узун бўйини ҳам ёритди. Чўнтагида қимматбаҳо нарсалар, копида қилич ва қимхоб тўн билан у тоққа, ўзини Хўжа Насриддин кутиб ўтирган томонга ошиқарди.

Йигирма саккизинчи боб

Сир! Хўжа Насриддин бу сўзнинг қудратли кучини биларди; тахмини тўғри чиқди: энди Оғабек унинг қул-басида «қунда шунда меҳмон» бўлиб қолди.

— Ҳали эртароқ, хўжайин, яна бир неча кун сабр қилинг,— дерди Хўжа Насриддин, унинг хиралик билан кисташларига жавобан.

Оғабек жаврар, хафа бўлар, ахийри нонлож кўнардди.

Шундан кейин сўз бошқа нарсаларга кўчарди, кўринишда бу сўзлар сирга алоқаси йўқдек бўлса ҳам, аммо ҳақиқатда уларнинг ҳаммаси, айланмачоқ йўллар билан бўлса ҳам, тўппа-тўғри ўшанга бориб тақаларди.

— Демак, Ҳиротда хизмат қилганингизгача жаҳонни тоза кезган экансиз-да, Узоқбой, Нима изладингиз, шунчалик?

— Дониш изладим. Жаҳон сирларига калит изладим.

— Айтишингизга қараганда, Маккада ҳам бўлган экансиз. Ундай бўлса нега кўк салла ўраб юрмайсиз?

— Унга менинг ҳақким йўқ, чунки хизматларим жуда кўп бўлгани сабабли, Каъбани тавоф қилиб, ҳаж маросимларини бажо келтиришга фурсат топа олган эмасман.

— Сиз шунчалик бандмидингиз? Нималар билан банд бўлдингиз?

— Қадимий бир китобни излаш билан банд бўлдим.

— Тополдингизми?

— Ҳа, топдим.

— Нима баён қилинар экан унда?

— Асти сўраманг уни биродар! Унда ёвуз ва эзги афсунлар баён қилинган.

— Демак сиз жодугар экансиз-да?

— Йўқ, аксинча. Менинг мақсадим — жоду қилиш эмас, бир неча жодуни ечиб бекор қилишдир.

— Қанақа жоду экан улар?

— Шошманг, биродар, яна бир неча кун сабр қилинг.

Янаги ўтиришда ҳам саволлар, салгина бошқачароқ тарзда, қайта бошдан такрорланарди. Хўжа Насриддин бундай суҳбатлардан ўзига фойда тегмаса вақтини бекорга сарф қилиб ўтирмасди, албатта. Қадимги бир мақолда: «Аҳмоқ оғзига келганини қайтармайди, аммо доно унинг мағзини чақади» дейилганидек, Хўжа Насриддин ҳам Оғабекнинг берган саволларига қараб унинг кимлигини билиб борарди.

Хўжа Насриддин Оғабекнинг қилвирлигини кузатар экан, бирор ҳатти-ҳаракатини кўздан қочирмасликка ҳаракат қиларди. Ҳовузга чўкиб ўлган мурдани текшириб кимлигини аниқламоқ учун уни сувнинг тагидан тортиб чиқариб оладилар, шунда аввал қорамтил сув ичида ҳеч нарса кўринмайди, аммо чангак бир нарсага илиниб тортгандан кейин сув чайқалиб тагида бир нарса ғира-шира оқариб кўринади; чангакни яна кучлироқ тортганда, кўкариб, шишиб кетган жонсиз жасад йиғилган кишиларни чўчитиб сув юзида кўрина бошлайди, худди шунга ўхшаш Хўжа Насриддин ҳам Оғабекнинг жонини унинг ёғ босган танасидан суғуриб ташқарига чиқаргандек бўларди... Ҳар қандай эзгуликка қарши

Оғабек мана шу чўккан мурдага ўхшашиб кетарди, агарда ўша ҳовузни бадраф ўра деб фараз қилсак, бу ўхшатишимиз жуда мос тушади.

Оғабек такаббур, мақтанчок, ўлгудай хушомадни яхши кўрадиган одам эди. Қози бўлган вақтида гўё худо уни бутун оламга қози қилиб қўйгандек ҳаммани ёмонлар, бўлар-бўлмас айб тақар ва улар устидан ҳукм чиқарарди. Ўзи тўғрисида оғиз кўпиртириб гапирар, бир вақтлардаги қозилик қилганини эслар экан, ич-ичидан куюниб қўярди. Бунини сезган Хўжа Насриддин Оғабек биринчидан аҳмоқ, иккинчидан беғам, учинчидан дилозор, тўртинчидан, қачон бўлса ҳам қозилик мансабини яна қўлга киритиш ниятида юрган одам экан, деган фикрга келди.

Хўжа Насриддин Оғабекнинг ана шу яна қози бўлиб олишга интилишидан фойдаланишга қарор қилди.

Шунинг учун ҳам у суҳбатни саройлар, вазифалар, мукофотлар ва мансаблар томон бурди.

— Оллоҳ сизга бунча ҳам донишмандликни ато қилган экан-а, жаноб!— деди у соҳта илжайиб.— Ажабки Хоразмда шундай доноликни кўришга олишмабди ва қозиликни ташлаб кетишингизга индашмабди!

Бу сўзлар Оғабекнинг кўнглига мойдек ёқиб тушди, ахир, у, порахўрликка муккасидан кетгани учун чиққан шов-шувлар сабабли амалидан четлаштирилган эди-да!

— Албатта, тушуниб турибман: шаҳар қозилиги мансаби сиз учун паст иш,— деб давом этди Хўжа Насриддин.— Ахир, улар бундан кўра юқорироқ, масалан, саройнинг бош хазиначилигига ўхшаш мансаб топишолмабди-да? Фаҳму фаросати бор ҳар қандай ҳукмдор, бундай хазиначини қўлдан чиқармаслиги керак эди. Шундай қилса хазина доим тўла бўларди, солиқлар ўз вақтида ундириб туриларди.

— Тагин бошқа солиқлар жорий қилинган бўларди!— сўзни илиб кетди Оғабек, қуйиб-пишиб.— Масалан, кўз ёши солиғи...

— Ноёб фикр! Кўз ёши солиғи янги кўз ёшларига сабаб бўлар, янги кўз ёшлари эса янги солиқларга сабаб бўларди. Шундай қилиб, бениҳоя кўз ёши ва бениҳоя солиқлар... Қандай мислсиз донишмандлик! Мана шу биргина фикрингиз учун сизни дарров бош вазир қилиб қўйиш лозим эди.

Бу гапларни талтайиб кетгай Оғабек иккинчи ноёб фикрини баён қилди:

— Яна тагин... Тагин мен кулгига ҳам солиқ чиқарар эдим!

— Кулгига! Хоразм хони қандай вазирни қўлдан чиқарганлигини қаранг-а. У энди афсусланиб сочини битталаб юлаётган бўлса керак.

Бир ҳафта вақт шундай ўтди. Жазирама ёз иссиғи водийлардан бу ерга, тоғ этакларига ҳам кўтарилиб, ўт-ўланлар қовжираган, кишини лоҳас қиларди. Эса-эса мадори қуриган шамол тинган, ҳатто тик этган шабада ҳам сезилмасди, кўл худди жило бериб қўйгандек ялтирар, фақат онда-сонда унинг тиник сатҳи худди кўзгуга пуфлагандагига ўхшаш, сезилар-сезилмас енгил жимирлаб қўярди. Ана тагин ҳамма нарса живир-живир ичида сукутга чўмди: якка лочин осмонда парвоз қилиб сузар, калтакесаклар кўзларини юмиб оппоқ тошлар устида қимирламай ётишибди. Ўтлар сарғайиб, қовжираган. Бир кун эрталаб Хўжа Насриддин узок тепаликларга назар ташлаб адрларда оқариб кўринадиган ўтовларни кўролмади: кирғизлар тундаёк ўтовларини йиғиштириб, ўз чорвалари билан тоғ усти яйловларига кўчиб кетган эдилар...

Тоғлардаги оппоқ қорлар, кўм-кўк музлар эриди, сойларга сув келадиган жилғалар тўлиб тошди. Лекин бу сувлардан бирор томчиси деҳқонларга насиб бўлмасди: ҳамма сувни Оғабек бўғиб олар ва ўз кўлига тўплар эди.

Деҳқонларнинг ерлари қакраб ётарди.

Суғориш пайти келди.

Оғабек ўз амрига олмоқчи бўлган бир қиз тўғрисида Хўжа Насриддинга мақтаниб сўзлади:

— У, албатта, оддий кишлоки қиз, лекин сиз Узокбой уни бир кўрсангиз, заб етилган атиргул ғунчаси экан дердингиз. Ана шу ғунча яқин орада менинг кўлимда очилади.

— Балки унинг қайлиғи бордир?

— Қайлиғи? Уни-я? Оғабек кизнинг хоҳишлари ҳақида ўйлаб кўрмаганидек, унинг хаёлига бундай фикр кириб ҳам чиқмаган эди. Ахир, ўзи билан солиштириб кўрганда, бу деҳқонлар қўлларида ҳеч нарса келмайдиган ландавурлар уларни тақдирнинг ўзи Оғабекка кул қилиб берган эмасми?

Хўжа Насриддин унинг таажжубланаётганининг маъносини сездида, ортиқ ҳеч нарса сўрамади.

Кечаси тоғда қаттиқ яшин чакнаб ўтди.

Узоқда ёғаётган ёмғирда роса тўйинган шамол тўхтовсиз эсиб, оғир қанотлари билан кулбанинг юпка эшигига урилиб уни очиб юборди; юлиниб-юлқиниб ичкари кирди-да, ўчоқдаги кулни учириб тўзитди, ухлаб ётган Хўжа Насриддиннинг юзини елпиб ўтиб, эшакни безовта қилди, у ҳам ярим тунда шамолни кутиб тургандек кетма-кет ҳанграй бошлади.

Хўжа Насриддин уйғониб кетиб, бошини кўтарди-да, узоқдан эшитилаётган момақалдироқ овозига кулоқ солди. Очилиб қолган эшикдан унинг кўзига чакин чакнаётган тунги осмон кўринди: қора булутларни гўё тоғ чўққиларидан чиққан ўт кесиб ўтгандек бўлар, яшининг кўкимтир ёғдусида тоғнинг қорли чўққилари, сой, жарлари ярқ этиб кўриниб қоларди. «Менинг бир кўзи кўр йўлдошим ҳозир қаёқдайкин-а?— деб ўйлади Хўжа Насриддин ўғри ҳақида.— Эҳтимол шундай чакмоқ чақиб турганда тоғ сўкмоқларида юргандир, худойи таоло ўз паноҳида сақласин уни!»

Кейинги икки кун ичида ўғри унинг эсидан чиқмай қолди. Улар ўртасида тоғ тизмалари ва довоилар орқали алоқа ўрнатилгандек эди, аммо бу алоқа фикрни етказиб бериш учун анча ожиз бўлса ҳам, лекин ҳиссиётни, тўғрироғи ҳиссиёт садосини етказиб бериш учун кифоя қилгудек алоқа эди. «Наинки мен шундай қилиб у билан қариндош бўлиб қолсам-а?» деб ўйлади Хўжа Насриддин. У илгари узоқ масофада туриб кишилар билан бу қадар яқин бўлиб қолмасди, фақат кўнглига жуда яқин кишилар билангина синашта бўларди.

Кеча кечга яқин бу алоқа яққол намоён бўлди. Хўжа Насриддиннинг кўнгли гаш бўлиб, ниҳоят у ташвишлана бошлади. «Қўқонда унга бирор қорин ҳол бўлмадимкин?» деб ўз-ўзидан сўради-ю, лекин бу саволига жавоб тополмади.

Ўғри эса худди шу вақтда бир амалдор билан сандик ичида ўтирарди.

«Унга бир нарса бўлди! Бир фалокатга учради!»— деб ҳовлиқа бошлади, Хўжа Насриддин ўзини қаёққа уришини билмай.

Унинг ташвиши зўр кучга айланиб бир қисми Қўқонга, савдогарининг уйидаги ёпиқ сандиққа чопиб бориб

етди. Шу сабабли ўғрининг кўнглида найрангбозликка чек қўйиш фикри туғилиб сандиқ копқоғини очди-да, даҳшат ичида турган савдогарнинг олдига пат-момикларга буланиб чикди. Шундан кейин савдогарнинг уйида нималар бўлгани маълум, уни такрорлаб ўтиришимизнинг ҳожати йўқ; Хўжа Насриддин турган ҳужрада эса, руҳий осойишталик қарор топганини ҳисобга олмаганда, айтарлик ҳеч нарса бўлмаган эди. Энди у енгил нафас олар, чунки Кўкондаги ўғрининг бошига тушган хавфу хатар зиён-заҳматсиз бартараф бўлиб кетишига ишончи комил эди. У кўнгли хотиржам бўлгач, ўғри қайтиб келгандан кейин қизиқ саргузаштлар айтиб беришини кўз олдига келтириб кулиб юборди.

Хўжа Насриддин ярим кечгача хурсанд бўлиб юрди, ўринга ётиб яхши туш кўра бошлади. Уни чакмоқ ва момақалдиروقнинг гулдираши уйғотиб юборди, шундан сўнг у ўғри ҳақида узоқ хаёл суриб ётди, кўнгли ҳамон хотиржам, ўғрининг эсон-омон қайтиб келишини сезиб турарди.

Хўжа Насриддин тарақ-туруқ очилиб ёпилаётган эшикни бекитмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди Саидни кўриб қолди.

Йигит югурганча кулбага кириб шивирлаб ёлвора бошлади:

— Ваъдамнинг устида турмай ҳузурингизга келганим учун кечирасиз, чунки юрагим тарс ёрилиб кетай даяпти. Суғоришга фақат уч кунгина қолди, холос.

— Эсимда, Саид, эсимда.

— Зулфия йиғлайвериб кўзида ёши ҳам қолмади, энди ваъдага ишонмай қолди.

— Ишонмай қолди? Бу ҳаммадан ҳам ёмон бўлибди.

— Балки фурсатни қўлдан бермай у билан бирга ҳар қалай қочиб кетганим яхшимикин?

— Қочиб кетишми? Ундай бўлса учовлан қочамиз — мен ҳам сизлар билан бирга бўламан. Ҳа, учовлан ҳам эмас — тўртовлан қочамиз: ахир мен эшагимни бу ерга ташлаб кетмайман-ку? Ҳа, айтгандай, тўртовлан ҳам эмас — бешовлан қочамиз: мен бировни унутибман, у Чўракда ҳозирок пайдо бўлади. Энди бу қочиш бўлмайди, балки бутун бошли сафар бўлади! — деди Хўжа Насриддин ва қўлини Саиднинг елкасига қўйди: — Зулфиянгга айтиб қўй, ҳамма иш жойида, кўнгилдагидек.

— У ишонмайди.

— Менинг тилимдан айтгин.

— У сизни танитайди.

— Сенинг ўзинг-чи, Саид, ҳозир менга ишонасанми?

У, қуёш нури кўз ичига юмуқ қовоқдан қизил қонни ёритиб ўтганига ўхшаш, зулматни ўртаб ўтиб қўнғилнинг чуқур жойларига борадиган қизғин бир назар билан Саиднинг кўзига қаради. Бундай назарга қарши туриш мумкин эмасди!

— Мен ишонаман,— деди секингина Саид.

— Ундай бўлса у ҳам ишонади. Сенинг ишончинг унга ҳам таъсир қилади. Бор! Эсингда бўлсин: биз ҳар вақт биргамиз. Нима бўлса бўлсин, биргамиз.

Саид таъзим қилиб чиқиб кетди.

Ниҳоят тунда у Зулфия билан учрашди.

Унинг умидворлиги Зулфияга ҳам таъсир қилди шекли у ҳам хотиржам бўлди.

Пигирма тўққизинчи боб

Орадан яна бир кун ўтди, аммо ўғридан ҳамон дарак йўқ эди.

Хўжа Насриддин бармоқлари билан унинг йўлга кетадиган кунларини санаб чиқди: уч кун у ёққа бориш, уч кун қайтиш, икки кун Қўқонда бўлиш. «Агар эртага ҳам келмаса, қочишдан бошқа иложимиз йўқ! Наинки ички ҳисларим мени алдаса? Йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас! У яқинлашиб қолди, бор кучи билан шошиляпти, у энди довоннинг бериги томонида!»

Дарҳақиқат ўғри етиб келди. У лой сувоқ кулбанинг эшигида худди осмондан тушгандек пайдо бўлди. Бир минутгина илгари Хўжа Насриддин ташқарига чиқиб йўлга қараганда — йўл устида ҳеч зот кўринмаган эди. Мана, энди у пайдо бўлиб турибди! У хийлигина чарчаган, уст-бошини чанг босган бўлса ҳам, чеҳраси очиқ эди. Хўжа Насриддин бундан, гап-сўзсизок, унинг иши жойида эканини пайқади.

Вақт пешин бўлиб қолган эди. Ўғри Қўқондаги саргузаштларини айтиб битиргунча кун бота бошлади. Кеч кириб бораётир — суғориш кuni олдидаги сўнгги кеч; шунинг учун ҳам шошилиш лозим эди.

— Келгуси ишлар ҳақида келишиб олайлик,— деди Хўжа Насриддин,— қимматбаҳо тошлар бечора бева

хотиничики, эгасига кайтарилиши керак. Шунга рози-мисан?

— Бу фикр менинг ҳам кўнглимга келган эди.

— Аммо олдин тиллалардан бир оз фойдаланамиз. Хайрли мақсадда, албатта.

— Пайқадим!— деди жонланиб ўғри.— Бунинг учун энг кулай жой қаерда эканини мен сизга айтиб бераман. Чўракнинг нариги ёнида, сойнинг ичида битта карвон сарой бор, дейишган эди. Катта сарой эмиш, у ерда кечаю кундуз «тўрт ошиқ» отилар экан. Катта қиморбозлик бўлармиш. Агар икковимиз ишга киришсак борми...

— Йўк, биз бундай қилмаймиз. Пулдан бундан ҳам фойдалироқ мақсадда фойдаланамиз. Чикка, ё пукка деб ўтиришга вақт йўк. Юр, менинг кетимдан, аммо сени ҳеч ким кўрмаслиги керак.

Жин кўча ва майдончалардан ўтиб Хўжа Насриддин ўғрини Мамадали чолнинг уйига бошлаб борди. Улар жийдазор, печакзорларни паналаб ўтиб, девор тагига бекинишди-да, секин боққа мўралашди.

Чол боғда олма дарахтларнинг тагини юмшатарди. Булардан биттасини — Мамадали чол кизи туғилган кун эккан, бу дарахтни Хўжа Насриддин ҳам танирди. Саиднинг айтишига караганда безаш учун бу дарахтга ҳар куннинг ўзига хос бир хил рангда узун латта боғланар экан: шанба кун — кизил рангли, якшанба кун — оқ, душанба кун — сарик, сешанба кун — кўк, чоршанба кун — олтита латтанинг ҳаммаси бирдан осилади. Бу одатни Зулфиянинг ўзи бундан ўн йиллар олдин ўйлаб чиқарган ва шундан бери у бу одатга жуда қаттиқ риоя қилиб келади, ҳар кун эрталаб ўзининг бу тенгдош дарахти билан кўришиб, уни ясантириб қўйишни ҳеч қачон унутган эмас.

Бугун жума — байрам, олмага олти хил рангдаги латталар осилиб қўйилиши лозим эди. Қани улар?.. Хўжа Насриддин уввало тикилса ҳам олмазордаги кўп олма тўплари орасидан ўша яккаю-ягона дарахтни таний олмади. Наинки Зулфия бу одатни унутиб қўйган бўлса?

Йўк, Зулфия унутиб қўйгани йўқ; Хўжа Насриддин яна ҳам тикилиброқ қараб бир туп олмада — ҳалигина чол тагини юмшатаётган дарахт шоҳларида юпка бир латта осилиб турганини кўрди.

Зулфия унутмабди. Бугун эрталаб у ўзининг суюкли олмаси билан хайрлашгач, эсдалик қилиб мотам белгисини ташлаб кетган эди.

Хўжа Насриддин ачинганидан бир хўрсиниб олди: бу қора латта унга бутун бир китобга сиғмайдиган дард-ҳасрат ифодаси эди. Бечора киз, шу кунларда у қанчалик кулфат чекди! Ҳали Зулфияни бирор марта кўрмай, бирор марта у билан сўзлашмай туриб, уни ўзининг қонқариндошидек яқин ва қадрли ҳис қилди. У бутун борлиғи билан Зулфиянинг қайғусига ўртоқлашди ва ҳозир унинг дилини ёритадиган қувончига ҳам шерик бўлди.

— Анави олмада осилиб турган қора латтани кўряпсанми?— деди Хўжа Насриддин кўрга шивирлаб.— Қараб тургин, ҳали замон қора латта ўрнига жуда ажойиб олтита ҳар хил рангли латта боғланади! Шундай дақиқалар учун ҳар қанча яшасанг арзийди!

Бир кўзи кўр ўғри ҳеч нима тушунмади: унга бу латтанинг рангигина эмас, ҳамма нарсаси коп-қора бўлиб кўринарди.

— Нима демокчилигингизни тушунолмадим.

— Қараб турсанг, ўзинг тушуниб оласан.

Шу пайт боғда ёш Зулфия пайдо бўлди, эсизки, энди у ўзини боғнинг хўжайини ҳисобламасди. Ичига чирок ёкса ёрмасди. У боғдаги дарахтлар, кўчатлар, гуллар билан бирма-бир видолашиб чиқди. Хўжа Насриддин кизнинг кўзлари жиққа ёшга тўлганини сезиб турарди.

— Қаранг-а!— шивирлади ўғри, тирсаги билан Хўжа Насриддинни туртиб.— Яна биров...

У Саид эди. У чолга кўринмай, дарчадан секингина кирди-да, дарахтларни паналаб Зулфия ёнига бориб олди.

Зулфия Саидни кўрди-ю, ўзини унга отди.

Зулфиянинг «Хўш, нима бўлди?» деб савол берганини Хўжа Насриддин сезиб турди.

— Бугун ҳамма иш бўлади,— деган жавоб бўлди, албатта,— ё пул бўлади ёки қочиш. Сен тайёرمىсан?

Зулфия, ҳа, тайёрман, дегандек бошини силқитди. У бир қарорга келолмас, лекин бир қарорга келса уни охирига етказмай қўймасди. Хўжа Насриддин Зулфиянинг боши кескин ҳаракат қилишини, кўзининг чакнашларини завқ билан томоша қилиб турарди.

Олма тагида тимирскиланиб юрган чол бирдан Саид билан Зулфияни кўриб қолди-ю, бошини қуйи солиб кет-

монини ерга қўйди-да, дармонсиз оёқлари чалишиб, ёшлар томон кела бошлади.

Саид қўлларини кўксига қўйиб чолга салом берди.

Чол алик олди. Ўртага жимлик чўкди. Чол сўз бошлашга қийналар ва истиҳола қиларди. Ниҳоят у ўзини босиб олиб, сўз бошлади:

— Гапимга кулоқ сол, ўғлим, кетгин бу ердан. Бекордан-бекорга менинг ҳам, Зулфиянинг ҳам кўнглини, ўзингнинг ҳам дилингни вайрон қилма. Энди у бизники эмас.

Энди чолнинг сўзини эшитиб туришга Хўжа Насриддиннинг тоқати қолмаган эди.

— Тез бўл!— деб шивирлади у ўғрига.— Қимматбаҳо тошларни олма тагига кўмиб, устидан тупроқ тортиб кел. Эҳтиёт бўл, сезиб қолишмасин!

Ўғри деворнинг нариги тарафига ошиб тушди-ю, кўздан ғойиб бўлди. Кейин қакраб, ўт босган ариқ устидаги ўтларнинг билинар-билинемас кимирашидан Хўжа Насриддин ўғрининг олма томон кетаётганини сизди. У шарпасиз сирғалиб борарди...

Шу пайт олманинг тагида бир нарса ялт этиб кетди, қакраб ётган ариқ устидаги бурган кимираб қўйди.

Ўғри боққа сакраб тушганда анор шохини ушлаб тушган эди, қайтиб келганида ҳам у ҳамон силкиниб турарди.

— Энди нима бўлади?— деб сўради у аъзойи бадани қалтирар экан, шивирлаб. У кўркқанидан эмас, ўғринча иш қилганидан қалтирарди.

Ботаётган куёш нуридан чароқлаб турган боғ Мамадали чолнинг аламли сўзидан гўё қора либосга буркангандек бўлди.

Сал ўтмай Саид чиқиб кетди. Дарча олдида борганда орқасига қайрилди-да, қўлини силкитиб хайрлашди.

Зулфия йиғлаб юборди.

Чол оғир қадам ташлаб яна ҳалиги олма тагига қайтиб борди.

У ялтираб кетган кетмонини қўлига олиб, ерни ағдариб чопарди. Ҳар бир қатламни ағдарганда уни кетмоннинг орқаси билан уриб майдаларди. Унинг кекса кўнглини қайғу ҳасрат юз пудлик тошдек босиб ётар, ғам унинг кекса кўзларидан сўнги нурларни ўчирарди-ю, лекин унинг одат бўлиб қолган кундалик меҳнатига ҳалақит беролмасди. Мамадали учун ҳаётнинг илдизи ҳам,

ер юзида тирик юришнинг асосий боиси ҳам мана шу меҳнат эди. У ерни яхши чопганлигидан чолдан кейин чопиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди.

Шу пайт кетмоннинг тагида бир нарса шилдираб кетди. Чол энгашдию, кўзи хиралигидан қимматбаҳо тошлар солинган халтани кўролмай узоқ қараб қолди. Хўжа Насриддин эса ичида: пастрок энгашсанг-чи, чол! Ол, ола қолсангчи!— дерди.

Ниҳоят чол халтани кўриб кўлига олди. Унинг оғзини ечди-ю, олтиннинг ялтираши, қимматбаҳо тошларнинг чакнашидан кўзлари қамашиб турган жойида котиб қолди.

У қора, ғадир-будур, тупрок юки кафтида қимматбаҳо тошларни силкитиб қокди. Билак узуклардан бири ерга тушиб кетди. Мамадали энгашиб уйи ердан олди-ю, бошқаларини тушириб юборди. Ёқут шодалари, тиллалар унинг қўлидан илондай сирғилиб тушаркан, ялтирар, яшил учкун сочарди.

— Зулфия! Зулфия!— деб чакирди чол овози тобора бўғилиб.

Зулфия чолнинг овозини эшитиб унга отилди.

— Нима бўлди отажон? Бир ерингиз оғридимми?— Шу пайт бирдан унинг кўзи қимматбаҳо тошларга тушиб ҳайратда қолди. У ўз умрида олтинни бир-икки мартагина кўрган эди, лекин бундай қимматбаҳо рангдор тошларни асло кўрмаган эди.

— Қаёқдан келиб қолди бу?

Чол энди эс-ҳушини йиғиштириб олганди:

— Топиб олдим. Мана ҳозир, олманинг тагидан... сен яхши кўрадиган олманинг... Зулфия, худо бизнинг дуомизни ижобат қилган-да! Буни бизга фаришта, сенинг фариштанг олиб келган, Зулфия.

Хўжа Насриддин кўрнинг енгидан тортиб қўйди:

— Эшитяпсанми? Сен фаришта бўлдинг.

Ичдан келган товушсиз каттиқ кулгудан кўр худди яшин теккандек ҳикиллаб Хўжа Насриддиннинг оёғи тагига думалади.

Боғда эса қувончли қий-чув бошланиб кетди. «Саид! Саид!»— деб қичкирди Зулфия жаранглаган овоз билан. Ёнгит ҳали узоққа кетмаган эди, товушни эшитди-ю, югуриб келди. Уч киши орасида, бу қимматли тошлар қаёқдан келганини фаҳмлаган шу ёнгит бўлди, аммо бу-

ларнинг олма тагига қандай кўмилиб қолганини билолмади.

Бундай қувончли куннинг тўқислигини тугаллаш учун фақат биргина нарса — олмага боғланадиган ранг-баранг латталаргина етишмасди. «Эсласанг-чи ахир, эслагин!» деб Зулфияга таъкидларди ичида Хўжа Насриддин. Зулфия ҳам ички ҳисси қулоғи билан афандининг бу чақириғини эшитди-да, уйга югура кетди, дам ўтмай худди учиб бораётган думли юлдуздек узун ранг-баранг латталарни ҳилпиратиб қайтиб келди. Куёш ботиб кетган бўлса ҳам шойи латталар шамолда учиб товланар, худди нурни ўзида тўплаётгандек ялт-юлт қиларди; Зулфия латталарни олмага илиб қўйди, қора латта эса, ранг-баранг латталарнинг орасида қоронғи тушгани учун кўринмай қолди.

Йўлда қайтиб келишаётганда ўғри тилга кирди.

— Бу қиз фариштадек чиройли бўлса керак, деб ўйлагандим. Ҳақиқатда унчалик эмас экан. Масалан, Оризбибига тенг кела олмайди.

— Саъдийнинг сўзлари эсингдадур: Лайлининг гўзаллигини билмоқ учун унга Мажнуннинг кўзи билан қарамоқ лозим,— деди жавобан Хўжа Насриддин.

Уйга борганда афанди ўғрига бешта нон, эски бир кўрпа, бир қумғон бериб:

— Шу яқин орадан ўзингга бир бошпана топиб олгин. Сени ҳеч ким кўрмасин, ҳатто сенинг Чўракда эканингни ҳеч ким гумон ҳам қилмасин. Овқатни биздан оласан, бироқ кечасигина келгин. Битта чақиришим биланок ёнимга етиб келишга тайёр бўлиб юргин. Эшик олдида ётган хоdachани кўрдингми? Агар мен унинг учига оқ рўмол боғлаб юқори кўтарсам, мана шу сенга белги бўлади. Шунда кечикмай дарров келгин.

— Хўп бўлади.

Шу сўзлардан кейин ўғри киши кўрмас бир ётоқ жой излашга кетди.

У беркинишни яхши биларди. Ҳеч қийналмай у шу яқин орадан қулай кичкинагина бир ғор топиб олди. Ғорнинг оғзини қалин буталар ёт кишиларнинг кўзидан пана қилиб турарди. Бу ғор ўша жойларда ҳозиргача ҳам «инсофли ўғрилар макони» деган ном билан сақла-

ниб келмоқда. Лекин ҳозирги чўрақликларнинг бироқта-си ҳам бу номнинг ҳақиқатини бу ерларда ўз изини абадий ўчмайдиган қилиб қолдириб кетган ўғри ким эканлигини айтиб беролмайди. Энди бизнинг бу китобимиз жаҳоннинг шу жимжит бурчагида ҳам ноаниқлик туманларини тарқатиб юборишга хизмат қилсин, чунки дунё билимлари зарралардан тўпланади ва биронта зарра ҳам ортиқчалик қилмайди.

Коронғи тушгунча ўғри қуруқ ўтларни юлиб тўпледи ва ўзига ётадиган жой қилиб олди. Учоқ қуриш ва бошқа ишларнинг ҳаммасини у эрталабга қолдирди. Коронғи тушди; юпқагина булутлар ой томон сузиб вақти-вақти билан унинг нуруни ёриқ туманга айлантириб турарди; ой нуридан кумушдек товланаётган дарахт шохларида кичкина бир махлуқ юмшоқ оёқлари билан секин шитирлаб йўрғаларди. Бундан уйғониб кетган бир қушча уйку аралаш чириллаб юборди.

Ўғри ўзини ўринга ташлаб керишди, унинг кўзлари юмилиб борар, уч марта қилинган сафардан кейин оёқлари сирқирарди.

Қўп ўтмай у ором уйкуга кетди. Уйкусида у жилмарди, ким билсин, тушида Тўраҳон отани кўрардим.

Хўжа Насриддин ҳам ўз кулбасида ухлаб ётарди, унинг тушида ўша олма дарахти, олти хил ранг-баранг латтани ҳилпиратиб, тебранарди.

Дўрдоқ лабларини чўлпиллатиб Оғабек ҳам роҳат-роҳат ухларди: у тушида Зулфияни кўрди, Оғабек уни ўзининг ўргимчак уясида эрталаб кутиб олмоқчи эди. Разил ўргимчак, орзуларинг ҳаммаси бекор! Сенинг чирик, ваҳшиёна суҳбатинг учун тўринга капалак ўрнига ковоқ ари тайёрлаб қўйилган! Энди бедор юрганларга келсак, бу кеча улар одатдагидек икков эмас, учовдирлар. Мамадали чол ҳам ухламади, бошининг тагига чуқур қилиб кўмиб қўйилган қимматбаҳо тошларни кўриклаб чикди.

Саид билан Зулфия одатда ўтирадиган жойларида боғдаги ҳовуз лабида қайрағоч кўланкасида суҳбатлашиб ўтиришарди.

— Энди ишондингми, Зулфия?

— Саид, жоним, ҳеч нима тушунмаяпман! Ким ўша бизга паноҳ бўлаётган, бизга дўст бўлган нотаниш киши?

— Билмайман, Зулфия, у отини айтмайди.. Оҳ, мен қандай бахтли бўлдим-а!

— Энди, мен ҳам бахтлиман, Санд!

— Абадийми?

— Ҳа, абадий! Мана шу турган қайрағоч қариб-чириб кетса ҳам мен сенга бўлган севгимдан қайтмайман!

Қайрағоч бу сўзларни эшитиб турса ҳам ажабланмади: чунки у мана шу тахта устида жуда кўп ошиқ-маъшукларни кўрган, наслдан-наслга такрорланиб келаётган кўп нозик сўзларни эшитган ва узок асрлик умрида жўшқин ошиқларнинг дарров мўнқиллаган чолга ва серишва, маъшукаларнинг титроқ кампирларга айланиб қолганини, уларнинг бир вақтлар кўпириб қайнаган, ҳозир эса совиб суствлашиб қолган қонларини офтобда иситиш учун гўрга кириш олдидан мана шу тахт устига — ўшанда ҳам кундуз кунларигина чиққанларини канчасини кўрган эди.

Ўттизинчи боб

— Суғориш вақти келди,— деди Оғабек қувониб эрталаб тўғон бошига келганида.— Тўғри, бу сафар мен сув ҳақиға ақча олмайман, бошқа нарса оламан, ахир бундан кейин ҳам кишилар экин суғорадилар-ку. Пул топаман десам йўли кўп. Бу ишда менга тенг келадиган йўк.

Кўл билинар-билинемас жимирларди; ер тунги салкинда бир оз нафасини ростлаб олди, тубсиз осмон артилган шишадек кўзни қамаштирарди.

— Бугун сув бошида хўжайинлик қилиш ёлғиз ўзингга қолди, менинг қўлим тегмайди,— деб давом этди Оғабек.— Ҳозир ўша қизни олиб келишади. Ҳа, ана, олиб келишяпти...

Хўжа Насриддин қишлоқ томонга қаради.

Йўл устида бир тўда кишилар кўл томонга келишарди.

— Келаётганлар орасида қизни кўрмайпман-ку.

— Нега кўрмайпсан?

Оғабек йўлга тикилди. Кейин ҳайрон бўлиб Насриддин афандига қаради:

— Яхшироқ қарагин, Узокбой, меникидан кўра сенинг кўзинг ўткирроқ-ку.

— Келишаётганлар фақат чоллар-ку,— деди Афанди.

— Тушундим!— деди Оғабек даҳшат билан.— Улар тағин илтимос қилгани келишяпти! Мен гапга қўнадиган

ва кўз ёшларидан эриб кетадиган аҳмоқлардан эмасман. Караб тур, ҳозир уларнинг бир адабини бериб қўяман!

У гердайиб қўлини бикинига тиради, кўзини чақчайтириб соқоллик иягини олдинга чўзди, гардон гўштлири қаватлашди, сержун бўйни эса елкаси ичига тушиб кетди.

Чоллар яқинлашиб қолишди.

Энг олдинда Мамадали келарди. Куни кеча ожиз, мўнкиллаб турган бу чол, бир кечада худди янги туғилгандек бошқа одам бўлиб қолибди. У шахдам кадам қўяр ва Оғабекнинг бетига ўз даражасидаги одамга қарагандай жасорат билан тик қарарди.

Унинг кетидан иккита деҳқон, бир темирчи, бир кулол, ўтарчи ва ҳаммадан кейинда чойхоначи Сафар келарди.

Мамадали кекса гавдасини унча эгмай, хушомадсиз салом берди:

— Суғориш фурсати келди, энди сув олмоқчимиз.

Унинг ёнидаги кишилар худодан баракали мўл ҳосил сўраб дуо қилдилар ва фотиҳа ўқиб соқолларини сийпадилар.

— Сув олмоқчимисизлар?— дарғазаб бўлиб сўради Оғабек.— Сув ҳақиға нима тўлайсанлар? Менинг шартим ўзингга маълум чол: қизингни берасан, холос.

— Менинг қизим олди-сотди қилинадиган буюм эмас,— деб жавоб берди Мамадали, у шундай кескин ва тафт тортмай гапирдики, кеча ундан буни кутиш мумкин эмас эди.

Хўжа Насриддин чолни бундай дадил жавоби учун югуриб бориб қучоқлаб олгиси келди. Чунки чол унинг энг қимматли фикрларидан бирини: киши қулликдан қутулиши учун кўркиш балосидан халос бўлиши лозим!— деган фикрини тасдиқлаган эди.

Оғабек нечук чол бу қадар дадиллашиб қолдйкин деган мазмунда Мамадалига ажабланиб қаради.

— Сув ҳақини нима билан тўламоқчисан, бўлмаса?

— Мана!— деди чол ва белбоғидан эскирок чарм ҳамёнчани чиқарди.

— Бу нима?

— Караб боқ ўзинг.

Оғабек ҳамёнчани қўлига олди ва боғичини юлқиб тортди.

Ҳаммадан орқада ўтирган Сафар қилтираган бўйинни чўзди. У бу гал ҳам ўз-ўзига содиқлигича қолаверди: у бу ишнинг оқибати яхши бўлмайди ва эрталаб чойхо-

нада айтганимдек бу қимматбаҳо тошларнинг ҳаммаси албатта ясама бўлиб чиқади, деб ўйлади. У қизик табиатли киши эди, агарда шод-хуррамлик оёғи остидан чиқиб қолса чап бериб кета оларди.

Бошқа чоллар гап нима билан тугашини кутиб жим ўтиришарди.

Олтин ва қимматбаҳо тошларни кўриб Оғабекнинг чеҳраси ёришиб кетди.

— Қаёқдан олдинг буларни?

— Топиб олдим.

— Топиб олдим, дейсанми?.. Қаердан?

— Ўз бѳғимдан, олма дарахти илдизлари тагидан.

— Мамадали, сен менга сафсата сотма!

— Ёлғон гапиришга анча қариб қолганман. Мен буларни қаердан олганим билан сенинг нима ишинг бор?

— Ажабо... шубҳалик-да ахир,— деб тўнғиллади Оғабек, қимматбаҳо тошларни кафтига солиб. Эрталаб-ки қуёш нурида улар, кечаги ботиб бораётган қуёш нурида ялтирагандан кўра кўпроқ кўзни қамаштириб товланарди.

— Билағон одамлар буларнинг нархи тўрт минг тангадан ортиқ туради дейишяпти,— деб гап бошлади Мамадали.

— Билағон одамлар дейсанми?— гапни бўлди Оғабек.— Бу ердагиларнинг ҳаммаси ўзингга ўхшаган галварслар, билоғонлар дейишингга бало борми!— У шундай дер экан, қимматбаҳо тошларни чўнтагига солиб қўйди.— Яхши, мен розиман, Ўзоқбой, сувни очиб юбор!

Калит шалдиради. Хўжа Насриддин кулфни очди. Чоллар ҳар тарафда иккитадан бўлиб қопқоқнинг тутқасига ёпишишди. Занг босган занжир тарангланди, тўғон қопқоғи ивиб шишган зиҳига сиқилиб юкори силжиди. Сув гирдобчалар ясаб қопқоқ тагидан ўтиб тарновга қўйила бошлади. Унинг шилдираши кучайиб бир маромда оқа кетди; энди сув ариқнинг қақраб ётган ўзанидан оқар, ўз олдида лойқа, серкўпик тўлқин ҳосил этиб, хазон, куруқ шохчалар, қуш патлари, хуллас йўлида учраган нарсаларнинг ҳаммасини оқизиб борарди. Ариқ бошдан-оёқ текис нафис шойи дастурхон ёзиб қўйгандек ялт-юлт жило берарди.

Сув! Ўзоқдан иккита кетмоннинг бир-бирига тез-тез урилган овози эшитилди: бу — далага сув келди деган сўз эди. Кўп ўтмай кетмон овози яна такрорланди: сув

келди, ўсимликларга, дарахтларга, бинобарин, кишиларга ҳаёт бағишлаб сув келди, деган овоз ҳамма ёққа тарқалди. Мамадали ариққа энгашиб нуроний боши ва соқолини ҳузур қилиб намлади. Чоллар уни дуо қилишди...

Кун бўйи Сафарнинг чойхонаси бўш бўлди; эркакларнинг ҳаммаси далада эди. Улар сувга қараб туришни ҳалоллиги ҳаммага маълум ишончли чолларга топшириб, фақат кечкурун қоронғи тушгандагина тарқалишди. Чолларга улар, бош ариқнинг тармоқланадиган жойини бутун туни бўйи навбат билан қўриқлаб чиқишни, ҳар бир дала, ҳар бир боғ ўзларига тегишли сувни тўлиқ олишлари ва бирор томчи сув бўшга оқиб, бекор кетмаслигини мижжа қоқмай кузатиб туришни топширишди. Сув ўғирлагани учун ўз ҳамқишлоқлари тарафидан ёш-лигидан бери неча-неча марта калтакланган сув ўғриси Комил бу гал домланинг ихтиёрига топширилди, домла уни эрталабгача минора ичига қамаб устидан кулф солиб қўйишга қарор қилиб жуда оқилона иш қилди.

Баланд кўтарилган ой пастга қараб ҳар куни ўзига кўриниб юрган ўша дала ва боғларни кўрди, лекин ҳозир улар устига қумуш тўр ёйиб қўйилгандай эди, бу тўрнинг иплари — сув тўла ариқлар гоҳ ялтираб жилвала-нар, шаршарак бўлар, айқашиб кетар, бир-биридан узоқлашар ва қайтадан қўшилишарди. Бу кечадаги сукунат ҳам бошқача эди: ҳаммаёқдан сувнинг астагина сирли жилдираши, шовиллаши ва биқирлаши, баъзан ноаник бир чўпиллаш эшитилар, гўё ер ўз устида намликни сезиб кўзгалар ва уйқу аралаш хўрсинарди.

Кишилар далада жуда ҳам чарчашганидан уйларига бора солиб ухлашга ётишди. Чойхонада ярим кечаси сувни қўриқлашга чиқишлари лозим бўлган тўрттагина чол тунги вақтни ўтказиш учун қангамалашиб ўтиришардики, улар ҳам Мамадалининг кеча топиб олган нарсаларни ҳақида сўзлашмоқда эдилар. Мамадалининг ўзи гапирмай ўтирарди, чунки у бугун бу воқеани ҳар бир чўракликка қайта-қайта айтавериш ҳолдан тойди, шунинг учун энди ёнидагиларнинг сўзини тасдиқлаш учун бузокқа ўхшаб «ҳим» деяри, «йўқ» дейиш ўрнига эса тилини танглайига текизиш чалп эткизиш кўярди.

— Бу қимматбаҳо тошлар олманинг тағида ўзидан-ўзи пайдо бўлиб қолмагандир ахир!— деди Сафар.

— Балки улар шу жойда, ер тагида кўп асрлардан буён ётгандир,— деди бошқа бир чол.

Мамадали «йўқ!» дегандек қилиб тилини тақиллатиб қўйди, чунки бу қимматбаҳо тошлар бу ерда кўп асрлардан буён ётган бўлса, илгарироқ кўрган бўларди, чунки у ҳар йили олманинг тагини юмшатади.

— Балки лой деб ҳамёнга аҳамият бермагандирсиз...

Бу гап Мамадалининг иззат нафсига тегди: у дарахтларнинг тагини чопганида кесакларини ўлдирмай кетадиган боғбонлардан эмас эди.

— Тахмин қилишнинг ҳам, ўйлашнинг ҳам ҳожати йўқ!— деди у, ўзини тўхтата олмай.— Қаёқдан келарди бу қимматли тошлар? Албатта худодан-да! Ахир у ҳар нарсага қодир эмасми, ёлғиз оллотаолонинг иши бу!

Сафар калма келтириб қўйди.

— Худодан?.. Эсингни йиғиб олгин Мамадали! Кечанинг боғимга худонинг ўзи келиб кетди, демоқчимисан?

— Нега, албатта унинг ўзи келиши шарт экан энди? У авлиёлардан бирини, масалан, Тўраҳон отани юбориши мумкин-ку.

Тўраҳон ота!.. Яқиндагина унинг байрами бўлиб ўтган эди. Чўраклик болалар ҳам қўқонлик ва бошқа ерлик болаларга ўхшаб боғ ва токзорларда дўппиларини осиб қўйишди. Тўраҳон отанинг номи тилга олиниши билан беихтиёр чолларнинг хотирасига бир вақтлардаги бахтли йиллар тушиб кетди. У вақтларда буларнинг ўзлари ҳам ҳовлиқиб, қўллари қалтираганча дўппиларига ранг-баранг ипларни чатиб қўйишган эди. Кўнгилдан ҳар нарса чиқиб кетиши мумкин, лекин бу воқеа ҳеч қачон унутилмайди!

Мана, ис босган тор чойхонада гўё замон қадимги вақтга қайтди, яъни чоллар ўтмишни эслашиб гўё яна қайтадан бола бўлиб қолишди; тишлари тўкилиб кетган, юзларини ажин босган, қалтироқ чоллар ўзларини жисмангина қартайган, умрлари поёнига етиб қолган ҳисоблашар экану, аммо кўнгилларида ҳамон болалик хусусиятларини сақлаб келган эканлар. Қимки кишиларга диққат билан қарашни билса, у бунга ажабланмайди; бизларнинг ҳаммамизда ҳам болаликдаги кўпгина хусусиятлар сақланиб келаётганини билади.

— Ҳақиқатан ҳам Тўраҳон ота эмасмикин?— деди ўйчанлик билан бир чол.

— Лекин Мамадалининг уйида болалар йўк-ку, — деди шубҳаланиб иккинчиси.

— Бунинг нимаси ажабланарли? — деди овозини баландроқ кўтариб Мамадали. — Агар у менинг Зулфиямни ёшлигида яхши кўрган бўлса, энди унинг кўнгли совиб қолиши керакмиди?

Энг охирида чоллар Мамадалининг гапи тўғри деган қарорга келиб, қимматли тошларни Тўраҳон ота олиб келган деган қарорга келишди.

Вақт ярим кеча бўлиб қолганидан чойхонадаги суҳбат ҳам тугади. Чоллар далага тарқалиб кетишди. Мамадали кўнгли юмшаб ҳар онда жиқ ёшга тўлиб турган кўзини тунги осмонга, меҳрибон, ёқимли, илқ кўринган юлдузларга тикиб, ўйчанлик билан чуқур хўрсинди.

Унинг қараб турадиган боғи ва далалари ариқнинг энг юқорисида, тўғоннинг бошида эди. У елкасига кетмонни кўйиб олиб, ариқ ёқалар, бирор ерда сув тўхтаб қолмадимикан деб, ўқ ариқдан бўлинадиган кичик ариқчаларнинг бўғзини диққат билан кўздан кечириб юрарди. Баъзан бирор ерда тўхтар, икки-уч кетмон уриб тўсилиб қолган жойни очар ва йўлида давом этарди. Сув унинг қаршисидан гоҳ дарахтларнинг қора кўланкаларига беркиниб, гоҳ сочилиб ётган майда қумуш юлдузчалардек ялтираб оқиб келарди.

Мамадалининг йўли катта кўчани кесиб ўтарди. У ён томонда, кўприк устида қандайдир иккита сояни кўриб тўхтади. Дарахт панасидан чиқмай туриб қулоқ солди. Уларнинг бири Оғабек эканини билди. Иккинчиси кўл соқчиси бўлса керак деб тахмин қилди.

— Хўжайин, демак эртага, ярим кечада.

— Ваъданги унутма.

— Унутмайман, сўзимнинг устидан чиқаман.

Улар кўприкдан тушиб тўппа-тўғри Мамадали томонга юришди. Чол улар билан йўлиқишни хоҳламасди-ю, лекин иложи бўлмади.

— Кимсан? — деди Оғабек.

— Мен, Мамадали. Сувни кўриқлаб юрибман.

— Ҳа, Мамадали! Хўп, кўриқла, кўриқла, ҳай айтгандай, қизингни ҳам кўриқлашни эсингдан чиқарма: бундан кейин экинга иккинчи сув ҳам берилади...

Чолнинг юзига қон тепди. У боплаб жавоб қайтариш учун бошини шартта кўтарди-ю, лекин индамади. Унинг қонидаги заҳарланган томчи туғён қиларди. Эрталаб у

оғирлик қилган эди, бу ўшанинг эвазига бўляпти. Шу бир томчи Оғабекнинг ва оламдаги барча бошқа оғабекларнинг иттифоқчиси эди, уларнинг бош таянчи эди. «Ҳар ким ўзи учун» — шивирлади томчи кишиларга. Лекин бу гап ёлғон! — Бу қонда билан ҳаёт кечирганлар улуг ишларда ҳеч қачон ўзларини ҳимоя қила олмайдилар!

Чол тош устига ўтириб ўйланиб қолди. Бир балони даф қилмай туриб, иккинчиси қўндаланг бўлиб турипти.

Агар Оғабек Зулфияни яна талаб қилса, у албатта рад қилади. Рад қилишга тўлиқ ҳақли: ҳамма учун бир марта тўлаб юборди-ку, ахир. Энди навбат бошқаларники. Лекин Оғабек пулни олмайман дейиши ҳам мумкин. У ёки Зулфияни беринглар, ёки сувсиз қолаверинглар, дейди. Шунда чоллар тагин чойхонага тўпланадилар, тагин: «Мамадали, бизни ёлғиз ўзинг қутқара оласан!» дейдилар... Нима қилмоқ керак, нима қилиш керак энди?

— Бу балодан қутулишнинг йўли бор, жуда жўн йўл, — деди биров тўсатдан ёнгинасида туриб.

Чол сесканиб кетди.

Олдида қўл соқчиси турарди. У ёлғиз, Оғабексиз эди.

— Қанақа йўл? Қанақа балодан?

— Сиз ҳозир ташвишланаётган балодан-да!

— Мен ҳеч нарса ўйлаганим йўқ, мудрадим холос...

— Ҳозир мудраб туриб ўйлаган нарсангизнинг йўли ўзингиз айтгандек бўла қолсин: Зулфиянгизни тезроқ Сандга беринг вассалом. Улар эру хотин бўлиб олгандан кейин ким ажрата олади?

Чол эсанкираб қолди. Бу соқчи қандай қилиб унинг ўйлаганларидан хабар топди экан?

— Ҳайрон бўлманг, — деб давом этди қўл соқчиси. — Мен сеҳргар ҳам эмасман, жодугар ҳам. Ўйлаётган нарсангизни тилингизга чиқаряпсиз.

— Қандай эҳтиётсизлик! — Чол тош устида ўтириб инграй бошлади. — Қандай эҳтиётсизлик! Эртагаёқ бу гапларнинг ҳаммаси Оғабекка маълум бўлади!

— Мен ҳеч нарса ўйлаганим йўқ — қўйинг мени ўз ҳолимга! Менда ва менинг болаларимда нима қасдингиз бор?

— Ҳа, ҳа! «Менинг болаларим» дедингиз-а. Демак, ҳаёлингизда уларни аллақачон бошини қовуштириб қўйган экасиз-ку, энди иш фақат домла имомга қолган экан-да.

Чол иккинчи марта хато қилганини англади. Кўл соқчиси жуда хавфли одам экан, ҳар бир сўзингга қармоқ солади-я! Яхшиси ундан узоқлашиш керак.

Чол ёлғондакам эснади, ўрнидан туриб кетмонни елкасига ташлади-да:

— Энди бориб сувни қараб келай...— деди.

Кўл соқчисидан кутулиш унчалик осон эмас эди: у биргалашиб юра бошлади.

— Ростингизни айтинг Мамадали, у қимматбаҳо нарсаларни қаердан олдингиз? Онт ичиб айтманки, сирингиз ичимда кетади.

— Синаб кўряпти! Буни менинг олдимга Оғабек юборган, албатта!

— Қимматбаҳо нарсаларни ўз боғимдаги бир туп олманинг илдизлари тагидан топиб олдим.— Жаҳл аралаш жавоб берди чол.

— Бу нарсаларни у ерга ким кўмиб қўйипти?

Чолнинг сабр косаси тўлиб тошди, у кўл соқчисининг кўзларига ўқрайиб тикилди.

— «Бу нарсаларни у ерга ким кўмиб қўйипти!» эмиш. Сизга ҳам, сизнинг хўжайинингизга ҳам ўхшамаган бир одам, номи ҳар ерда, ҳамма вақт ва абадий мақталадиган эзгу ниятлик бир зот!.. Тушундингизми?

Шундан кейин чол тоза адабини бердим, энди мен билан гаплашишга тоқати қолмагандир, деб ўйлаб, бурилиб кета бошлади.

Бироқ кўл соқчиси нари кетмай, сўқмоқни тўсиб тураверди.

Мамадали уни аста, лекин буйруқ бергандек туртиб, йўлдан четга чикарди:

— Қўйинг энди, мен борай...

Шунда ҳеч қутилмаган бир иш бўлди: кўл соқчиси бирданига чолни елкасидан тутиб олдида, қаттиқ силки-та бошлади.

— Ҳа, албатта, сиз айтган зот Тўрахон ота! Бу ўзимнинг эсимга нега келмади-я, у нега хаёлимга ҳам кириб чиқмади-я!— деди.

У яна тағин бирданига Мамадали чолнинг елкасидан кўлларини олдию, югурганча кетиб қолди.

— Тентақми ўзи!— деди ўзига-ўзи чол, унинг қилигига шундан бошқа изох тополмай. Лекин битта тушунилмайдиган жойи бор: нима Оғабек кўрми, нега буни кўрмаяпти? Майли, кўрмаса кўрмас, ахир кўл соқчиси

орқадан писиб келиб кетмон билан Мамадалининг бошини ёрмайдн-ку! Уларнинг икковидан ҳам йироқроқ юрган яхши, билганларини қилишсин... Шу билан чол хаёл суришга чек қўйдн-да, шошилмасдан ариқ ёқалаб орқасига қайтди.

Хўжа Насриддин эса кулбасига юриб эмас, учиб келди.

Кулба ёнидаги пастак тикан бутаси орасида уни ўғри кутиб ётарди.

Бу алоҳида учрашув эди. Ўғрининг кўзларидан тиркираб ёш чиқиб кетди. Хўжа Насриддин унга:

— Гуноҳларингнинг ҳаммаси кечирилди,— деди,— ҳатто меҳрибонлик ҳам қилинди. Тўраҳоннинг шуҳрати йўлида тағин катта ишлар қилишга хафсаланг борми?

Ўғри муштуми билан кўксига ураркан, ўпкаси тўлиб ўзини йиғидан тўхтатолмасди:

— Энди яхшилик йўлида шундай ишлар қилайки, саррофнинг ўзини ҳам ўша бузуқ хотини ва ўйнаши билан бирга ўғирлаб олиб кела оламан. Буюрсангиз бас!

— Энди бир эшак бўлсанг дейман, нима дейсан?

— Эшак бўлсам!..— деди ўғри йиғидан тўхтаркан. Хўжа Насриддинга кўрка-писа қараб,— қанча вақтгача?

— Кўркма, оз вақтга. Яхшилаб кулоқ сол.

Улар тонг отгунча гаплашишди. Тун анча вақтгача таслим бўлгиси келмай, субҳга қаршилиқ кўрсатди; ниҳоят ёруғлик ғолиб чиқиб, зулматдан ажралди, зулмат ғарб томонга чекиниб қорамтир тоғлар орқасида ғойиб бўлди. Бор бўлсин нур! Куёш чиқиб, поёнсиз оламни мунаввар қилиб юборди. Кушлар ҳам барала сайрай бошлашди.

Ўғри кўнгли ёришиб, янги орзулар қанотида кулбадан чиқиб кетди.

Ўттиз биринчи боб

Ташвишли кун тез ўтиб кетди, унинг ўрнини яна юлдуз жавҳарлари қадалган қора либосли тун эгаллади.

Хўжа Насриддин чордевор эшиги ёнидаги тош устида бугун қилинадиган ишларга тайёргарлик кўрилиб бўлди-микин, деб ўйлаб ўтирарди.

Нарироқда, сўқмоқда оғир қадам ташлаб келаётган бир кишининг оёқ тагидаги майда тошлар ғижирлагани

эшитилди. Бу киши улуғ сирни билиб олиш учун чалди-вор томон шошилиб келаётган Оғабек эди.

Хўжа Насриддин Оғабекни бугун кечаси бўладиган мўҳим воқеага муносиб салобат билан қарши олди.

Унинг таъзими, ҳаракатлари, хотиржам сўзлари каму, лекин таъсирчан эди.

Меҳмонни ўз тўшагига ўткизиб, ўзи ёниб турган ўчоқ олдига чўнқайди-да, қандайдир бир ҳидли ўт қайнатилаётган декчани қошиқ билан ковлай бошлади.

— Бу нима?— деб сўради Оғабек.

— Тилсимли дори,— жавоб берди Хўжа Насриддин, бир тарафи ўт шуъласи билан ёришиб турган, иккинчи тарафи ёришмаган юзини унга буриб.

Ўчоқдаги ўт липиллаб гоҳо чирсиллаб кўярди; кулба қоронғилашди; бурчакдаги эшак коп-кора бир кўланкага айланди; у ўзининг борлигини ичининг кўлдираши ва пишиллаши билангина сездириб турарди.

Хўжа Насриддин қозонни тушириб тувоғини ёпиб қўйди:

— Бир оз совиб турсин, унгача гаплашиб олайлик, хўжайини. Мен сирни ўрганиб олишга сизни тайёрлашим керак, бўлмаса чўчиб кетиш ва ҳаддан ташқари ажабланиш ҳаётингиз риштасини узиб қўйиши мумкин.

— Ҳали бу хавфли иш дегин?

— Тайёргарлиги бўлмаган кишилар учун хавфли.

Афанди ўтин пуфлаб, мойли учни ёқди-да, уни деворга санчиб қўйди. Учининг хира ёруғида бурчакдаги эшак тагин аранг кўрина бошлади, олдин унинг кўкимтир ўтдай товланган кўзи, кейин узун қулоғи, ниҳоят думи кўринди.

Унга бугун атиги ярим саватгина нон тегди: ноннинг қолгани қаршидаги бурчакка олиб қўйилди, бурчакдан ноннинг ҳиди келиб эшакни безовта қилиб турарди. Эшак ҳовлиқиб тўлғанар, ҳиқиллар ва туёқларини ерга уриб типирчиларди. Лекин Хўжа Насриддин бепарво ўтирар, унга қайрилиб ҳам қарамасди.

Хўжа Насриддинни бошдан-оёқ бошқа бир ташвиш чулғаб олган эди. У дик этиб ўрнидан турди-да:

— Алиф! Лом! Мим!— деди бирданига бақириб ва Оғабекни чўчитиб юборди.— Алиф! Лом! Ро!.. кабахас, гиноза, тунхузу, чунзуху!..— Афанди бу «дуо» ни ўқиганида кўлларини баланд кўтарди, ҳар бир бурчакда бир-

бир тўхтаб кулбанинг ичини айланиб чиқди ва эшикни яхшилаб беркитди-да, ўз ўрнига келиб ўтирди.

— Энди сўзларимизни ҳеч ким кулоқ солса ҳам эшитмайдими.

— Боя сўзимизни ким эшитиб қолиши мумкин эди?— деб сўради Оғабек.— Ахир, бу дуони ўқишингдан илгари ҳам бу уйда, эшакни ҳисобга олмаганда, икковимизгина гаплашиб ўтиргандик-ку.

— Тис-сс, хўжайин! Ахир, мен сизга неча марталаб мана шу беадабона сўзни эшитарлик қилиб оғзингизга олманг, деб айтган эдим-ку!

Шундан кейин у ўрнидан турди-да, бориб эшакка таъзим қилди.

Эшак хурсанд бўлиб, жонланиб кетди, кулоқларини тиккайтириб думини ликиллатди.

Аммо лекин унга нон берилмади...

— Йўк, хўжайин, биз бу ерда икков ҳам, учов ҳам эмас эдик,— деди афанди.— Ахир сиз, дунёда кўзга кўринадиган махлуқотдан бошқа кўзга кўринмайдиганлар ҳам жуда кўп эканлигини билмайсизми, улар одамларнинг сўзини тушунадилар-ку.

— Кўзга кўринмайдиган махлуқот? Уларни одамларнинг сўзини тушунади дейсизми? Улар ўзи ким ахир?— деди илжайиб Оғабек, бу илжайиш билан у ўткир ақл эгаси эканини кўрсатмоқчи бўлди.

— Бу махлуқот ноҳақ ўлим билан ўлган, хусусан осиб ўлдирилган одамларнинг арвоғи,— деб тушунтирди Хўжа Насриддин.— Қиёмат қойим бўлгунча улар бирмунча вақтга қадар ер юзиде дуои фотиҳага маҳтал бўлиб юрадилар. Арвоғлар тирикларнинг теварағида парвонадек айланиб юргани-юрган, фақат тириклар уларни эсларига олиб дуои фотиҳа қилсаларгина сал нарироқ кетишади... Хўжайин дейман, улар сизга жуда ҳам ўч бўлса керак-а...— деб қўшиб қўйди афанди, гўё сўз орасида айтгандек қилиб.

— Нима учун менга ўч бўлар экан улар?— деди Оғабек чаккаси тиришиб.

— Айтинг-чи, сиз Хоразмда шаҳарнинг козиюлқузоти бўлиб турганингизда бирор кишини осиб ўлдиришга ҳукм қилмаганмисиз?

Бу гап Оғабекнинг бошига худди учига латта ўраб қўйилган юмшоқ ва лекин эсанкиратиб қўядиган оғир таёқ бўлиб тушди. Унинг юзидаги сохта илжайиш бир

нафас йўқолди: у қоронғиликка кўрқа-писа қайрилиб қаради, қоронғилик бирданига кўзига жонли, сирли, тубсиз ва даҳшатли бўлиб кўринди.

— Ҳукм қилганман, албатта, хизмат тақозоси...

— Мана кўрдингизми? Аммо лекин сиз, ҳеч бўлмаса, ўша одамларга хатми қуръон ўқитиб дуои фотиҳа қилдирдингизми?

— Дуои фотиҳа дейсизми?.. Бунақа иш менга жуда ҳам қимматга тушган бўларди. Хоразмда қанчадан-қанча ёвуз одамлар бор.

— Мана шунинг учун ҳам арвоҳлар сизга ўч бўлади-да.

— Уларнинг менга ўч бўлишини сиз қаёқдан биласиз?

— Чунки улар кўзи ўткир кишиларга ҳар қалай салпал кўриниши мумкин... Ҳавода сузиб юрган шиша зарраларига ўхшаш қурт бўлиб ғира-шира кўринади. Мен уларни бошингиз устида учиб юрганини аллақачонлар кўрганман. Ўзингиз ҳам уларни кўп кўрган бўлсангиз керак-ку, бироқ уларнинг нима эканини билмагандирсиз.

Оғабек семиз ва оғир одам бўлгани учун кўз олдида ҳавода учиб юрган шишасимон қуртларни энгашиб, яна қаддини ростлаган кезларида албатта жуда кўп кўрган.

— Ҳа, кўрганман... лекин қоним кўпайиб кетганидан кўзимга ўшанақа нарсалар кўринган бўлса керак деб ўйлардим.

— Агарда бу қонингиз кўпайиб кетганидан бўлса, улар кўзингизга кизил бўлиб кўринарди, ахир улар кўзингизга вужуди йўқдек шаффоф бўлиб кўринади-ку,— ўйчанлик билан жавоб берди Хўжа Насриддин.

Оғабек бунчалик яққол далилларга қарши эътироз кўрсатолмади. Хўжа Насриддиннинг сўзлари унинг юрагини увиштириб, сергўшт қалласига қаттиқ таъсир қилди.

У, шишасимон қуртчаларнинг ростдан ҳам тамоман ҳетиб қолганлигини синаб кўриш учун бошини қуйи солди. Унинг йўғон гардани тортишди, қони сустлашди, шундан кейин у ҳалиги шишасимон қуртчаларнинг кўз олдида жуда ҳам кўпайиб кетганини кўрди. Оғабек кўркиб кетди.

— Менга қаранг, Узоқбой!— деб зорланди у.— Мана

улар, мана! Улар шу ерда-ку, ҳеч қаёққа кетиб колмапти-ку!

— Ташвиш чекманг, ўзингизни босинг, хўжайин!— деди Хўжа Насриддин; бу сафар у Оғабекни унчалик каттик кўрkitмокчи эмасди,— бу улар эмас, бошқалари, шунчанки майда-чуйдалари. Анави хавфлилари кетиб колишди, булар жуда ҳам безарарлари.

— Хўп яхши, энди нима бўлади? Ҳалиги хавфлилари қачон қайтиб келади? Ахир, мен энди улардан кўркиб бу чалдивор ичида ўлгунимча ўтиролмайман-ку! Эй, тентак Узоқбой, нега менга бу гапларни айтдингиз-а? Мен илгарилари буни билмаган вақтимда...

— Сиз улардан осонгина кутулиб кета оласиз, хўжайин. Шу ернинг имомига бир йиллик дуои фотиҳаю, хатми қуръон буюриб қўйинг. Пулини тўлаб юборинг. Кутуласиз қўясиз.

Бу маслаҳатни бериш билан Хўжа Насриддин Оғабекнинг ҳамёни ҳисобига Чўрак масжиднинг шикастланган жойини тузаттиришни мўлжалларди. Бу масжид сувоклари тушиб кетган, бўёкли ёзувлари кўчган ва устунлари чириб қолган бўлиб, масжидга келувчиларни аллақачонлардан бери сахий бўлишга чақирарди. Оғабек эса масжидга қатновчилар орасида энг бадавлати ҳам, лекин энг ҳасиси ҳам эди, шунинг учун унинг жазосини бериб қўйиш лозим бўларди.

— Албатта буюраман!— деди у, енгил хўрсиниб.— Майли, минг тангага тушса ҳам буюраман! Қаранг-а, арвоҳлари дайдиб юрган бу кишиларнинг кўнглида жинояткорлик қанчалик чуқур ўрнашган-а, улар ўлганларидан кейин ҳам ўзларининг саркашликларини давом эттираверадилар-а! Аммо лекин, афсуски...

— Афсуски, уларни иккинчи марта осиб бўлмайди-да,— деб жумлани тамомлади Хўжа Насриддин.

— Осиш шарт эмас, албатта. Бошқа бир йўл билан худо уларнинг жазосини бериши мумкин эди.

Мана, унинг зиндон ва таёқдан бошқа нарсани билмаган акли, ҳаттоки ердаги ҳаётнинг нариги ёғига, сирли дунёга ўтганда ҳам киладиган пасткашлиги мана шу!

Хўжа Насриддин Оғабекни етарли даражада тайёрлаганидан кейин энди ишга, яъни асосий сир масаласига кўчишга қарор қилди. Улар шу сир ҳақида сўзлашмок учун бу кеча учрашишган эди.

Сир, ҳар қандай донишмандни ҳам ҳайратда қолдирадиган ҳақиқатан ажойиб сир бўлиб чиқди. Сирнинг ажойиблиги шундан иборатки, мана шу ерда, бурчакда турган эшак, ҳақиқатда эшак эмас, балки ёвуз жодугарлар тарафидан эшакка айлантириб қўйилган Миср тахт вориси Шаҳзода эди, у ҳозирда Мисрда ҳукмдорлик қилиб турган Султон Ҳусайн Алининг ягона ўғлидир.

Бу гапларни Оғабекка ҳикоя қилар экан, Хўжа Насриддин ўз тилининг бунчалик маҳорат билан айланаётганига ҳайрон қолди.

— Мана шунинг учун уни мен ўрик ва оқ нон билан боқяпман, фақат бу чекка қишлоқда унга лойиқ тансиқроқ овқат топиб беролмаётганим учун афсус қиламан. Қошки эди, мен ҳар кун унга асал сепилган қизил гул тожбарглари бера олсам!

Оғабекнинг бусиз ҳам ғовлаб қолган қалласи айланиб кетди. Шишасимон қуртларга ишониб эди, аммо мана бунга ишонгиси келмади.

— Эсингизни йиғинг, Узоқбой, у қандай шаҳзода бўлсин! Чинакам эшакнинг ўзгинаси-ку!

— Тис-с-с-с, хўжайин! Наинки шундан бошқа сўз тополмасангиз? Масалан: «бу чорпо» ёки «бу думдор», ёки «бу узун қулоқ», ёки ҳеч бўлмаса «бу сержун» дейиш мумкин-ку.

— Бу чорпо, думдор, узун қулоқ, сержун эшак-да ахир!— деб қаддини ростлади Оғабек.

Хўжа Насриддин тинкаси қуриб бошини қуйн солди:

— Агар ундай деялмасангиз, хўжайин, яхшиси индаманг.

— Индамайин?— деб пишиллади Оғабек.— Мен-а? Ўз мулкимда-я? Қандайдир бир жирканч...

— Жим бўлинг, хўжайин: ўтинаман сиздан, жим бўлинг!

— Эшак олдида-я!— деб тугатди ўжарлик билан Оғабек узилиб қолган сўзини, худди тўмтоқ миҳни қоқаётгандек.

Ўртага бир оз жимлик чўқди.

Хўжа Насриддин чопонини ечди, уни устунчаларга ёйиб эшак турган жойга парда тутгандек тўсиб қўйди.

— Энди хотиржамроқ гаплашсак бўлади, фақат хўжайин, сиз қарнай чалгандек бақириб гапиришингизни сал қўйсангиз, бас. Суҳбатимиз орасида ҳалиги нолойиқ

сўзни айтишга тўғри келиб қолса, шу сўзни шивирлаб айтишга ҳаракат қиласиз-да.

— Хўп!— деб тўнғиллади Оғабек.— Ҳаракат қилиб кўраман, лекин ростини айтсам, тушунолмаяпман.

— Ҳозир тушунасиз. Сиз ажаблანаяпсиз-а? Сиз албатта, териси кўк узун кулок, думдор киефа тагида бир одам, тагини ўзи шаҳзода бўлган одам борлигини фикрингизга сиғдира олмайсиз-а? Наҳот сиз бир киефадан иккинчи киефага ўтиб қолишдан беҳабар бўлсангиз?

Бу ерда биз шуни эслатиб ўтишимиз лозимки, ўша вақтларда мусулмонлар орасида кўп шундай воқеалар юз берганини нақл қилиб юришарди, ҳатто баъзи донишмандлар бу тўғрида қалин китоблар ҳам ёзганлар, Бағдодда эса Алфорух ибн Абдуллоҳ пайдо бўлиб бундай ўзгариб қолишлардан бир қанчасини ўзига тадбиқ қилиб кўрганини, яъни олдин боларига, кейин боларидан тимсоҳга, тимсоҳдан йўлбарсга айланишини, ниҳоят яна ўз ҳолига келиб қолганини айтиб кишиларни ишонтириб ҳам юрган экан. Бироқ ўша Алфорух биттагина ўзгаришни, яъни маккорликдан тўғриликка айланишни ҳеч қачон ўзига тадбиқ этиб кўрмаган экан, холос. Аммо бу гапларнинг тафсили жуда узоқ, бу ерга муносиб ҳам эмас; энди биз яна чалдиворга қайтамиз.

— Эшитишга-ку эшитганман-а, лекин уни бекорчи гап деб ҳисоблардим,— деди Оғабек.

— Энди ўз кўзингиз билан кўрасиз.

— Хўш далили қани бунинг?— Бу сафар у овозини пасайтириб гапирди.— Бу эшакда унинг шоҳлар наслидан эканини кўрсатадиган нима далил бор?

— Думи-чи? Думининг нақ учидаги оқ қилчалар-чи?

— Оқ қилчаларми? Далили шуми? Ахир мен буларни ҳар қандай эшакдан юз юзлаб топиб бераман!

— Секин, секин, хўжайин, шивирлаб гапиринг. Сиз бундан ҳам кучлироқ далил талаб қиласизми?

— Албатта, албатта! Бу эшак — шаҳзодами? Агар ундай бўлса менинг кўз олдимда уни одамга айлантириб қўйинг, ёки аксинча, бирор одамни эшакка айлантиринг. Унда мен сўзингизга ишонай.

— Балли, мен ҳам бугун худди шундай қилсак, яъни уни озгина вақтга бўлса ҳам асли шаҳзодалиқ киефасига киритиб қўйсак деб ўйлаб эдим. Энди бирор одамни эшакка айлантириб қўйишга келсак, у ҳам худонинг иродаси билан мумкин бўлиб қолар.

— Хўш, бўлмаса бошланг: ярим кеча бўлиб қолди

— Тўғри, ярим кеча бўлди. Мен ҳозир киришай.

Шундан кейин у ишни бошлаб юборди. Оғабекнинг пишиб кетган қалин терисига таъсир қилиш осон эмаслигини билиб, у, саёю ҳаракатини аямади. Афанди у бурчакдан бу бурчакка чопар, бўғиқ овоз билан афсун ўқир, деворга тармашар ва унда бир нарсаларни коптокдек уриб туширар, оёқлари билан топтар, ерга ётиб тиртишар, оғзидан кўпиклар чиқариб титрарди. Кейин қора терга ботиб, ҳарсиллай-гурсиллай эшак билан шуғуллана бошлади, олдин унинг устидан бояги тилсимли кайнатмани сепиб юборди, бу эшакка ҳеч бир ёқмади: у пишқирди, бошини силкитиб ижирғанди.

— Кабахас!— бўғиқ овоз билан қичқариб эшак турган жойга кирди Хўжа Насриддин.— Суф! Чимуза! Дочимуза, каламай, заминхоз!..

— Бунда у Оғабекка кўрсатмай қўйнидан ҳиди бурқиб турган юмшоқ кулча чиқариб эшакнинг тумшугига тутдию, лекин унинг ейишига қўймади. Шундай содда усул билан у эшакнинг ғазабини дарров тамом кўзғаб юборди: у ҳангради, думини хода қилиб ғазаб билан устунга сакрай бошлади.

— Чучугу! Лемчезу!— кейинги сўзларни айтишда Хўжа Насриддин чинқариб юборди ва қора терга ботиб Оғабек ёнига югуриб келди.

— Юринг, хўжайин! Энди чиқамиз! Ўзгариб қолиш кароматини ҳеч ким кўрмаслиги керак. Акс ҳолда— киши кўр бўлиб қолади! Уни даволаб бўлмайди, умр бўйи кўр бўлиб қолади!

У Оғабекни шошилтириб чалдивордан чиқарди, кейин ўзи ҳам сиртга чиқиб эшикни маҳкам ёпиб қўйди:

— Оркамдан юринг, хўжайин, оркамдан. Нарирок борайлик: бу ерда туриш хавфли!

Афсунлардан сал эсанкираб қолган Оғабек қаршилик кўрсатмади.

Улар ён ариқка кетадиган сўкмоқка бурилишди.

Хўжа Насриддин ёлғандан йўталди. Тун эса унга бедананинг битбилдиғи билан жавоб берди— бу «мен тайёрман» деган ишора эди. Ҳамма иш ўз жойида боради.

Улар нов ёнида тўғонни тутиб турган хода устига қатор ўтиришди.

Хўжа Насриддин сеҳрлашдан кейин ҳали жуда ҳам

нафасини ростлаб олмаган эди, шунинг учун тунги салқинда ҳавони ҳузур қилиб симирадди. Аста-секин унинг юраги тинчланиб энтикиш босилди.

Тунги салқин Оғабекка ҳам унинг қалли суякли калласида тўпланган сеҳр афсунларини йўқотиб яхши таъсир кўрсатди. Табиатан ҳар нарсага гумонсираб қарайдиган ва инсон фазилати факат маккорлик қилиш деб ўйлайдиган Оғабек кулба ичида ҳам унчалик ишониб етмаган эди, бу ерда бўлса, соф ҳавода, афсунлар таъсирида эзилиб ўтиришдан қутулиб бутунлай ҳушёр тортди. Шундан кейин унинг қора кўнглида, мени аҳмоқ қилмоқчи, деган аламли бир ғазаб кўзғалди.

У заҳарханда қилди:

— Ҳўш, қани кароматингиз, Узоқбой?

— Ҳали тайёр бўлгани йўқ, хўжайини. Бир оз кутамиз.

— Кутадиган ҳеч нимаси йўқ! Ҳозирданоқ кўриниб турибдики, сенинг хийлаю-макрингдан ҳеч нима чиқмайди. Эшак аввалгидек эшаклигича қолаверади, аммо лекин сенинг кўл соқчиси бўлиб қолишнинг даргумон.

У ўзи тўғрисида бундай ўйлади: «Мана энди уни гаровини қайтармай вазифасидан ҳайдаш учун кулай фурсат келди! У мени аҳмоқ қилмоқчи эди, энди у ўзини ўзи аҳмоқ қилди!»

Оғабекнинг бу ёвуз фикрлари Хўжа Насриддинга ҳам маълум бўлиб турган бўлса керак, албатта, агар у бу фикрларни эшитса нима бўларди... у ичида кулардию, лекин индамасди.

Улар олдида сув шалдирар, кўпирар, тикилиб новга кирар, тагидаги тахтани силкитар, у ҳам ўз навбатида булар ўтирган ходани титратарди.

Хўжа Насриддиннинг сукутини Оғабек ўзича, яъни қозиларга хос тушунди:

— Ёки берадиган жавобингиз қолмадими? Қани менга тўғриси айтиб беринг-чи: агар сиз ҳақиқатан ҳам сеҳиргар бўлсангиз менда кунига бир танга бадалига хизмат қилишга нима мажбур қилади сизни? Ўзингизнинг сеҳрларингиз билан минг-минглаб пул топардингиз. Индамайсизми? Эсингиздан чиқиб қолган бўлса керак, Узоқбой мен Хоразмнинг илгариги қозиюлқуззотиман, бундан ҳам маккорроқ алдашларни кўрганман!

Оғабекнинг товушида қадимдан ўзига одат бўлиб қолган ясама олижанобликнинг ғазаби аниқ кўриниб

турарди, унинг бу қилиғи, жинойтчиға унинг чинакам гуноҳи учун эмас, балки ўзидан юқори турган мансабдорларға ёкиш ёки ўз шахсий манфаати учун ҳукм чиқарадиган ҳамма адолатсиз қозиларнинг қилиғига ўхшарди; агарда бу қозилар хоҳлаган вақтларида шундай ғазабларини чиқара олмасалар, унда қандай қилиб тўғри ва виждонан ҳукм қилдим деб ўзлари ўзларига соҳталик қила оладилар, қандай қилиб ўзлари билан чиқиша оладилар?

— Ҳа, қўлга тушдингми?— деб давом этди Оғабек, борган сари қизишиб.— Биринчи сўзингданок алдамчилигингни билиб олмади деб ўйлаяпсанми, мени? Йўқ, сезиб олганман! Бунинг ҳаммаси бошдан-оёқ маккорлик эканини кўриб олганман. Мен сени синаб кўрмоқчи ва фош қилмоқчи эдим холос. Мана синаб ҳам кўрдим. Энди очик маълум бўлдики, сен юзсиз ёлғончи экансан! Шунинг учун сенинг шишасимон қуртчаларинг...

Лекин шу ерга, худди шу сўзга келганда тилини тишлаб қолди! Тилини тишлаб қолди-ю, овози ўчди, аини вақтда уни кўркув босди!

Чунки туннинг ёқимли сукунати бирданига жуда қаттиқ, одамникига ўхшамаган бир фарёд бузиб юборди-да, унинг томирларидаги қонигача муздаб қолди.

Бу фарёд чалдивордан чиқди.

Шунда Хўжа Насриддин тиз чўкиб:

— Алҳамдулиллоҳ, ё парвардигор, менга кўрсатган илтифотинг учун минг-минг шукур!— деди-да, ўрнидан туриб Оғабекка мурожаат қилди:

— Бўлди! Юринг, хўжайин!

Уттиз иккинчи боб

Оғабек қулбага кириб бутун аъзойи баданини титроқ босиб кетди. Эшакнинг ўрнида бир одам турарди! Тағин устида ҳамма ёғига ҳар хил тошлар, олтин тугмалар ва нишонлар қадалган қимматбаҳо зарбоф тўн кийган одам!!! Бошига юган урилган одам-а!!! Белида қиличи ҳам бор!!! Дастаси соф олтиндан ясалган қимматбаҳо қилич!

Хўжа Насриддин икки букилиб эмаклагандай таъзим билан унинг олдиға яқинлашди.

— Ё шаҳзода жаноб олийлари, сизнинг букунги бах-

тиёрона ўз аслингизга қайтишингизни кўриш билан ғоят бахтлиман!

Шаҳзода жавоб бермади. У бошидан оёғигача қалтирар, туткалок тутаётгандек тиришарди. Тишлари ги-жирлар, биттагина кўзи Оғабекка қараб баданни тешиб юборадиган сарик нур сочиб ола-кула айланар, лабидан эса кўпик сочиларди.

У бир нарса демоқчи бўлиб қалтираган кўлларини олдинга чўзди, лекин унинг оғзидан одам сўзи ўрнига кулоқни батанг қиладиган эшак ҳанграши янгради.

Оғабек ўзини йўқотиб қўйиб, бейхтиёр эшикка ёпишди. У ҳозирок ҳамма нарсани ташлаб қочиб кетмоқчи эдию, бироқ унинг оёқлари худди ичидаги суякларни эриб кетгандек қалтираб, букилиб қолди.

Хўжа Насриддин аслига қайтган одам теварагида айланиб ўзининг тайёрлаган тилсимли дорисини унинг устига сепди.

Аслига қайтган одамнинг бутун вужудини қакшатиб турган титроқ ва тиришиш аста-секин босилди ва лабларидаги кўпик ҳам йўқолди. Хўжа Насриддин унга шошилиб-пишилиб сув тутди. У сувни няғи ва зарбоп тўнларига тўкиб-чочиб ҳирс билан ичди. Шундан кейин у мингиллаган кампирларнинг товушига ўхшаш чийиллаб гапга кирди:

— Эй, бепарво, дангаса кул, қачонгача сен мени ҳар хил жониворларга айлантириб қийнай берасан? Ахир аслимга қайтишим ҳар сафар менга қанчалик азоб беришини билмайсанми?

Хўжа Насриддин унга борган сайин пастроқ эгилиб таъзим қиларди:

— Кечирсинлар шаҳзодам ва бу фақир кулларнинг бўлгуси султони, бу кунгача менга етарли даражада кучлироқ бўлган сеҳрли таркибни топиб қайнатиш муяссар бўлмади.

— Тўрт йилдан бери шу аҳвол ахир!

— Энди мен ахийри, шу қишлоқ теварагидан излай-излай бир ўт топдим, қайнатадиган доримнинг тўлиқ таъсир қилиши учун ана шу етишмай юрар эди. Шаҳзода ҳазратлари, энди иш тамом бўлди, жанобингизнинг асли ҳолатга қатъий айланишингиз куздан олдин — Мисрга, қуёшдек оламга машҳур, мислсиз ғолиб қиблагўҳингиз Султон Ҳусайн Али саройларига етиб боришимиз биланоқ бўлади.

— Ушангача мен мана шу лаънати эшак терисида туравераманми?

— Шафқатли шаҳзодам, мен бу ерда ожизман! Сизнинг қатъий аслингизга қайтишингиз фақат Мисрда ва албатта отангиз подшоҳ ҳазратлари ҳузуридагина бўлиши мумкин, фақат у зотнинг бўсаларигина менинг тилсимларимни мустаҳкамлайди, ўшандан кейингина сиз ўзингизнинг асли шаҳзодалик қиёфангизда абадий қоласиз.

— Иложи бўлмагандан кейин сабр қилар эканмизда,— деб хўрсинди шаҳзода.— Нима қилиб турибсан энди, тўнкадек қотиб! Юганни ол бошимдан, қилични еч белимдан! Уларни мендан нарироқ бир ерга бекитиб қўйгин, негаки ўз ҳолимга қайтишимда танимнинг ичига кириб қолиб тағин қийнайди мени.

Хўжа Насриддин унинг бошидан юганни ва белидан қилични ечиб олди.

— Энди менга тўрт йилдан бери хизмат қилиб кел-япсан-ку, лекин шу вақтгача ҳеч нарсага ўрганмадинг-да!— деб давом этди шаҳзода.— Шоҳона зотлар ҳузурида ўзингни қандай тутишни сира ҳам билмайсан. Вазирлик ва Миср хазинасининг бош хазиначиси мансабига минганингда жуда ҳам қийналсанг керак, деб ўйлайман. Отам Ҳусайн Али Султон ҳазратлари сарой ходимларининг назокатли бўлишлари хусусида жуда ҳам талабчандирлар. Саройда алоҳида махфий бир хона бор, унда назокат қондаларини бузган гуноҳкор вазир ва юқори мансабли сарой ходимларини қамчи билан жазолайдилар, сен ҳам ўша хонага кириб қолмагайсан деб кўркаман!

— Ё, шаҳзода ҳазратлари!..

— Сен менинг олдимда лойиғича туришни ҳам билмайсан-а, ахир подшолар ҳузурида ким шундай туради? Кўзингда садоқат қани, адабсиз? Қуллик таъзимнинг, ҳузуримдаги қувончинг қани?

— Ё, шафқатли шаҳзодам!..

— Сўзни бўлма!— деб қичқирди шаҳзода ингичка овоз билан инжиқланиб,— сўзимни бўлма!.. Нима учун бугун берган кулчангнинг биттаси қотиб қолган? Нега ўрикларнинг баъзиси пишиб эзилиб кетган, баъзилари хом? Мен олдинги сафар аслимга қайтарганингда айтган хурмоларим қани? Қани улар ахир? Мен хурмо егим келади, эшитяпсанми, бефаҳм дангаса қул! Баҳона-

ларнинг ҳаммаси ёлгон! Наники шу вақтгача оддий ҳақиқатни тушунмасанг: мен Миср шаҳзодаси валнаҳди бўлсам, менинг хурмо егим келган экан, агар чандики бунинг учун Мисрга, менинг юртимга бутун бошлик бир карвон юборсанг ҳам тайёр қилишинг лозим эди-ку!

Шу ерга келганда ўғрининг кўзи Оғабекка тикилди:

— Бунинг ким тағин? Бу қанақа одам? Қаёқдан келиб қолди? Бу ерда нима қилиб юрибди?

— Шу ерлик кишилардан бири,— деб маълум қилди Хўжа Насриддин таъзим билан.— Ҳалиги хосиятли ўтти топишда менга кўп ёрдам қилди бу киши, яъни жанобингизга бевосита бўлса ҳам бирмунча хизмат қилиб қўйди. Шунинг учун жамолингизни кўришга ижозат берилди.

— Отинг нима?— деб Оғабекка мурожаат қилди, у эса эшик олдида бояги турган жойида, йиқилиб тушмаслик учун эшикнинг кесақисини тутганича ўлик бўлиб ўлик эмас, тирик бўлиб тирик эмас серрайиб турарди.

— Та... та... ба... ба... да... бек,— деб ёғочдек қотган тили билан ғўлдиради бечора.

— А?.. Нима?.. эшитмаяпман... нима?— деб сўради ўғри, бўлиб-бўлиб, сабрсизлик билан, худди аъёнлар пастки хизматкорлар билан гаплашгандагига ўхшаш ириллаб.— Татабек, тарабек!

— Ча... ва... ка..., бек...

— Нима?.. А!.. Фийдобекми?.. Мағубекми?..

— Оғабек,— ипакдек майин овоз билан айтиб берди Хўжа Насриддин.

— Оғабекми?.. Мана энди аниқ эшитдим, хўп, хўп!— деди салобат билан ўғри,— демак, Оғабек, хўш нима, Оғабек бўлса Оғабек, майли Оғабек бўла қолсин... яқинроқ кел, кўркма.

Оғабек унинг олдига яқинроқ бориб тиз чўкди.

— Мана кўрдингми!— деб танбиҳ берди ўғри Хўжа Насриддинга.— Бу одам кишлоки бўлса ҳам подшоҳ аъёнлари билан муносабат қилишга жуда уста экан. Кўрдингми, елкасини қандай букаяпти, унинг ғайратини кўргин, шундай семизлигига қарамай бизнинг оёғимиз тагигача таъзим қилди. Сен-чи?

— Жаноб шаҳзодам, бир икки оғиз сўз айтишга ижозат бергайсиз. Бу киши ҳар вақт ҳам кишлоки бўлиб юрган эмаслар. Яқиндагина улуғ мансаб соҳибни эдилар; албатта бу киши олий мансабдор ва аъёнлар

билан муомала қилишга ўрганиб кетганлар, мен бўлсам, мен...

— Улуғ мансаб соҳибни эдингми? Ҳа, кўриниб турибди. Сен бу кишидан ўрганишинг керак, тагин Миср подшоҳининг вазири бўлиб олганингдан кейин махфий хонага тез-тез кириб юрадиган бўлиб қолмагин... тур ўрингдан!— деб илтифот билан қаради Оғабекка.— Чехранг менга ёқди, ишонса бўлади. Бундан кейин бўш вақтингда бу нодонга аркони давлат илмини ўргатгин, бунинг эвазига Мисрдан мен сенга мукофот учун... Ой!.. вой!.. уҳ!.. оҳ!..

Ўғри тишларини ғижирлатиб, тиришди, оғзидан кўпик сочиб тагин эшакка ўхшаб ҳангради. Шундан кейин Оғабекнинг жуда ҳам кўрқиб кетганига қарамай, ўтдек ёниб турган сарғиш якка кўзини ола кула қилиб, икки қулогини тез-тез ликиллата бошлади, у ёшлигиданок қулоқни ликиллатишни яхши биларди:

— Бошланди!— деб қичқириб юборди Хўжа Насриддин, серрайиб қотиб қолган Оғабекнинг елкасига туртиб.— Аслига қайтиш бошланди! Тез, тез чиқайлик бу ердан, бўлмаса икковимиз ҳам кўздан ажраламиз!

Оғабек оёқлари уюшиб қотиб қолгандек судралар, бошидан оёғигача қалтирар, худди ўзи ҳам эшакка айланиб бораётгандек бўларди; серғушт юзидан тер қуйилиб, нафаси хириллаб чиқар, энтикарди.

Хўжа Насриддин уни бир амаллаб тортқилай-тортқилай судраб олиб чикди-да, эшик олдидаги тошга ўтқизиб орқаси билан деворга суяб қўйди.

Тоза ҳаво, уқалаш, совуқ сувга рўмол ҳўллаб бошига қўйиш, бурнига сомон тикиб қитиклашлар ахири Оғабекка таъсир қилди-да, у ўзига келди.

— Шаҳзода нима бўлдилар, дарров-а?..— деб сўради у.

— Бўлган бўлсалар керак. Келинг қараймиз.

Оғабек иккиланиб қолди. Кўнглидан қизиқишга кўрқиниш монелик қиларди. Бироқ қизиқиш устун чиқди:

— Майлию, бироқ, сен олдин кир.

Хўжа Насриддин эшикни қия очиб мўралади:

— Ҳа, тамом бўлибди!

Оғабек ҳам мўралади. Кулба ичи тамоман тип-тинч, осойишта эди, бир минутча илгари шу кулбада у Миср шаҳзодасини ўз кўзи билан кўрган ва унга таъзим қилиб соқоли билан унинг этиги чангини супурган эди.

энди ўша шаҳзода турган жойда тагин илгариги кўк эшак — ташки қиёфаси билан ўзининг мингларча узун кулок оғайниларидан сира ҳам фарқи бўлмаган эшак турарди.

Лекин бу ташки қиёфа жиҳатдангина эшакка ўхшарди. Аслида у шу қадар савлати босиб турардики, Оғабек титраб-қалтираб, унинг олдида бурни ерга теккунча букилиб таъзим қилди.

Хўжа Насриддин эшакка нон, ўрик бериб бўлгунча Оғабек сал ўзини тутиб олди. Унинг макру хийлага тўла калласига нима фикр келганини сезиб олиш қийин эмас: мана подшо аъёни, ундан яқин орада инъому эҳсонлар ёғилади, саодатли фурсатдан фойдаланиб у, бу аъёнинг улугъ эътиборини ўзига жалб қила олди ва ҳаттоки ундан топшириқ олишга муяссар бўлди. Ундан кўпроқ манфаат кўриш куйига тушмай бундай қулай фурсатни кўлдан бериш нодонлик бўлади, албатта. Энди вақтни бекорга ўтказмай ҳаракат қилиб қолиш керак.

Ҳамма катта амалдорларга ўхшаб, у ҳам энг ҳақир кўрқоклик ҳолатидан дарҳол уятсизлик ҳолатига ўтиб олишга уста эди. У кулбага журъат билан кирди-да, эшакнинг олдига бориб тиз чўкди:

— Кечиргайсиз, мени шавкатли шаҳзода, овқатланиш вақтида халоватингизни буздим, лекин бу одамнинг ҳаракатларидаги ўта назокатсизлик мени чин маъноси билан ташвишга солди... ахир подшоларнинг хизмати шундай бажо келтириладими?— деди у, Хўжа Насриддинга ўқрайиб.— Менга беринг нонни! Улугъ шаҳзода-нинг хоҳишларига мувофиқ бу сизга биринчи сабоқ бўлсин. Ўрикни беринг. Мана менга қаранг ва мендан ибрат олинг!

Ҳа, қарашга ҳам, ибрат олишга ҳам арзир эди! Нонни бера туриб, Оғабекнинг букилишларини, ўрикни тозалаб ювишларини ва уни икки палла қилиб, данагини айнириб ташлашларини айтмайсизми! Унинг сўзлари шу қадар ширин, сохта ва муғомбирона эдики, асти қўяверинг! Дарҳақиқат, ҳеч қачон дунёда ҳеч бир эшак, ҳаттоки Исо пайғамбарнинг Қуддус шарифга миниб борган эшаклари ҳам бунчалик иззат ва ҳурматга сазовор бўлмаган эди.

Иккала сават ҳам бўшагандан кейин Оғабек сочик сўраб олдида, эшакнинг тумшугини авайлабгина артди.

Эшак эса, тағини янги бир овқат беряпти шекилли деб сочикни ямлаб чайнай бошлади, аммо кутганидек овқат бўлиб чиқмагани учун кўнгли айниб огзидан чиқариб ташлади.

— Шавкатли шаҳзода овқатланиб бўлдилар!— деди Оғабек Хўжа Насриддинга қараб, голибона бир тантана билан ва ҳатто бир оз кеккайиб. Саройларда доимо шундай бўлади: подшони тахтга ўтқизганлар четда қолиб мугамбирлар олдинга ўтиб оладилар.

Кейин Оғабек билан Хўжа Насриддин кулба эшигидаги тошда анча вақт сўзлашиб ўтиришди. Дастлабки муваффақиятидан руҳланган Оғабек, эшак думига ёпишган қўйтикандек Хўжа Насриддинга ёпишиб олди. Бу ҳазил гап эмас, бу йўл мана шу вайрона кулбадан тўппа-тўғри Мисрга, тахт сари элтади ахир. Руҳининг асосини ташкил қилган бутун ҳиссиёти, яъни унинг ҳеч қонмайдиган шуҳратпарастлиги, очкўзлиги ва мансаб-фарастлиги авжга миниб кетди. Ўзининг чарчагани ва кеч кириб қолганига қарамай, Хўжа Насриддиннинг ёнидан силжимаи ундан шаҳзодага тааллуқли бўлган ҳамма нарсалар тўғрисида: қачон ва қандай аҳволда шаҳзода эшакка айланиб қолгани, ўшанда Хўжа Насриддин қаерда экани, Миср подшоҳининг бошига тушган бу улуғ фалокатни кимдан эшитиб билгани, шаҳзодани қаерда йўлиқтиргани ва бошқа эшаклар орасидан уни қандай қилиб таниб олгани ҳақида суриштира кетди. Хўжа Насриддин бу саволларга олдиндан тайёргарлик кўриб қўймаганда анча шошиб қолган бўларди. У жавоб бериб Оғабекка узундан узоқ ва чувалашган, лекин ростдан ҳам одам ишонса бўладиган бир саргузашт сўзлаб берди, уни биз бу ерда такрорлаб ўтирмай, ҳар ким ўз завқига муносиб ўзи тўқиб олар деган ниятда китобхоннинг ўзига ҳавола қиламиз.

— Мана, мен уни Панжоб яқинидаги бир тоғ сўқмоғида, устига ортилган ўтиннинг оғирлигидан бели букчайиб келаётганда учратганимдан бери у билан қийналиб келаётиман,— деб саргузаштни тугатди Хўжа Насриддин, хўрсиниб.— Аммо лекин, энди худога шукур, қийинчиликларим тугай деб қолди: сеҳрли дори тайёр бўлди. Мен энди сеҳрли ўтни кўпроқ йиғиб олиш учун бу қишлоқда яна бир икки ҳафта тураман, чунки ўша ўт фақатгина шу қишлоқда ўсар экан, ундан кейин Мисрга жўнайман. Қай кунин улуғ Султон ҳузурларида, ўз

ишимни тугатиб, валнаҳдларини қўлларига топширсам, ўша кун менинг ҳаётимда энг бахтли кун бўлади.

— Бўлмаса-чи!— деб юборди Оғабек.— Миср подшоҳи ҳузурида вазирлик билан саройнинг бош хазиначиси мансабларини олиш-а!

— Сизга ким айтди, мени бу мансабларни эгалламоқчи деб? Султоннинг бунақа марҳаматлари бошида қолсин, сира ҳам устимга олмайман ундай мансабни.

— Қабул қилмайсизми? Бу нима деганингиз? Нега ахир, вазирлик лавозимидан бош тортасизми?

— Албатта бош тортаман. Менинг биттагина орзум бор — эркинлик ва осойишталик. Ўйлайманки, шаҳзоданинг миждозини менчалик яхши билса, ҳар қандай киши ҳам бу вазифадан бош тортган бўларди.

У кулба ичига бир мўралади-да, эшикни қаттиқроқ ёпиб қўйди:

— Шаҳзода ухляптилар кўркмай гаплашаверса бўлади. Ишонаверинг менга хўжайини: бу, ер юзидаги барча тўрт осёкли — икки оёқлилар ичидаги энг бадҳазм махлукдир! Ўжарлиги худди эшакнинг ўзгинаси! Агарда у шаҳзода бўлмаганида, уни сира ҳам одам қиёфасига айлантормасдим, чунки унга шу қиёфа жуда ҳам мос тушади. У сержаҳл, серғалва, миждов, бакирок, инжик, қисқаси бунинг табиати эшак табиати билан одам табиатидаги энг ёмон пуксонларнинг ҳаммасини бир қўшиб аралаштирганидир. Айтишларича, шаҳзоданинг падари бузрукворлари бундан ҳам баттар эмиш. Энди ўзингиз ўйлаб кўринг-чи, қандай қилиб мен, саройда бўладиган макру фитналарга чиникмаган киши вазирлик мансабини устимга ололаман? Бугун вазир, эртага эса боши тасидан жудо бўлган фақир бўлмоқ учунми?

Оғабек ўз кулоқларига ишонмай қотганича тинглаб ўтирарди: бахт ўзидан ўзи бунга қараб боқар, ўзидан ўзи унинг қўлига келарди!

— Мен сарой аъёни бўлолмайман,— деб давом этди Хўжа Насриддин.— Мен ҳукмронлик учун эмас, балки хилватда тафаккур қилмоқ учун туғилганман, менинг ишим — сирларни тадқиқ этиш. Ахир, мен афсунгарлик илмига йиғирма йиллик умримни сарф қилганман, бу бекор кетмади, албатта, буни бугун ўзингиз ҳам кўриб қаноат ҳосил қилдингиз. Эндиликда мен бунинг ҳаммасини ташлаб юборайми? Ниманинг бадалига? Ҳар кун мени махфий хонага судраб кирсинлар учунми?..

Бу гапларни ўзини илму, тафаккурга бағишлаган кишидан бошқа бирор киши айтган бўлса, эҳтимол Оғабек бунчалик дарров ишона қолмасди. Лекин бу ерда у ишонди, чунки бундай кишиларнинг ҳаммаси — мунажжимлар, олимлар, шоирлар, кўрғошинни олтинга айлантирадиган сеҳрли тош ва обиҳаёт изловчиларнинг ҳаммаси ўша вақтлардаёқ, кундалик ҳаётини ишлардан ҳеч нарса билмайдиган тентак кишилар деб ҳисобланарди, шунинг учун ҳам, хатарли қанотлар ўрнига, фойда топиш ва ер юзида хатарсиз бемалол изғиш учун қулай кичкина, эпчил, қирқта оёққа таянишни афзал кўрадиган ақл соҳиблари — донолар тарафидан ҳар қадамда хизматлари сўзсиз бажо келтирилиши лозим эди.

— Тўғри айтасиз,— деди Оғабек чуқур ва салобатли қиёфада. Энди у Хўжа Насриддинни ўзининг қонуний ўлжаси деб ҳисоблар ва ўзидан ўргимчакдек ёпишқоқ торлар чиқариб ўлжа атрофига тўр ўрай бошлаган эди.— Вазирлик лавозими, чин кўнгилдан айтсам, сизнинг кўлингиздан келмайди.

— Буни ўзим ҳам биламан. Шунинг учун бундай қилмоқчиман: Султоннинг ўғлини ўзига топшириб ҳар қандай мансабдан ҳам, лавозимдан ҳам истеъфо бераман ва ишларим эвазига бирор хилват ўйчаю, маишатим учун етадиган умрлик маош тайин қилиб қўйишни сўрайман холос.

Оғабекнинг вужудини ўраб олган тамагирлик титроғини кўриб Хўжа Насриддин барча эҳтиёткорликларини ташлади ва ўз мақсади томон тўғри йўл олди, унинг қурган тўрига қанот ва оёқларини ўзи қўйиб берди.

— Мен ҳали табиатнинг ҳамма сирларини текшириб чиққаним йўқ,— деди у.— Мана шунинг учун ҳам хилватда тафаккур қилишга муҳтожман. Мен кишиларнинг майда ҳайвонларга, масалан: чумоли, болари, бурга, чивни ва пашшага айланишларини ўрганиб чиқдим: йирик ҳайвонларга айланишни ҳам ўргандим, буни бугун ўзингиз ҳам кўрдингиз, лекин кишиларнинг қурбақа, балиқ ва сув қўнғизларига айланишини ҳали текшириб чиқа олганимча йўқ.

— Демак, кишиларни пашшага ҳам, боларига ҳам, чумолига ҳам айлантириш мумкин экан-да?

— Бундан осон нарса йўқ! Қани, ўзингиз бир синаб кўрмайсизми?

— Нега, нега қерак эмас!

— Ҳеч бир ерингиз оғримайди. Бурга бўлиб қолганингизни ўзингиз ҳам билмай қоласиз. Атиги бир кунгада, эртага тагин одам киёфасига киргизиб қўяман.— Хўжа Насриддиннинг уйқуси келиб қолган эди, шунинг учун у меҳмонни барвақтроқ йўлга солиб қўймоқчи бўлди.— Мен ҳозир сеҳрли дорини олиб келай.

— Йўқ, йўқ, кейинги сафар,— деб Оғабек шошганча ўрнидан турди, чунки унинг бургага айланишга сира ҳам ҳаваси йўқ эди, хусусан ҳозир, узоқ Мисрдаги саройнинг тасвири ҳаёлида чақнаб кўриниб турган бир вақтда.— Биз икковимиз ҳам чарчадик, бугунча хайр энди.

Хўжа Насриддин уни ариқ бўйига кузатиб қўйди. Тонг ёришиб шарқ тараф кизариб қолган эди.

— Тагин атрофингизда айланишиб қолибди-я, ўша шишасимон қуртчалар.

Оғабек безовталаниб қалласини қисқа бўйни устида айлантира бошлади. Туни бўйи ухламагани учун кўзи олдида учкунлар кўпроқ учар эди. Бу йўлдошларни узоқ сафарга сира ҳам олиб бормаслик керак, хусусан Мисрда, Оғабек олдиндан мўлжаллаб қўйганидек, албатта, бундайларнинг янгилари пайдо бўлади ахир.

— Бугуноқ домла имомга бориб арвоқларга бир йиллик дуойи фотиҳа қилиб қўйишни буюраман.

— Бунинг пулига масжидни тузатиб қўйсин.

— Айтаман унга, айтаман.

Шундай қилиб чўрақликлар масжидни тузатиш харажатидан қутулдилар. Лекин бу Хўжа Насриддиннинг уларга қилган энг кичкина яхшилиги эди, ҳали бошқа ишлар, чинакам улуғ ишлар олдинда турибди! Улар ҳақида гапириш ҳали эртароқ; фаросатли кишилар буни ўзлари топсин, бошқалар эса сабр қилишсин... Оғабек билан хайрлашгандан кейин Хўжа Насриддин энлик қора қошларини қувноқлик билан кериб, анчагача унинг кетидан кузатиб турди-да, кейин кулбага қайтиб келди. Унинг қовоқлари юмилиб борарди, чопони билан этигини уйқу аралаш ечди. Эшик қия ёпилиб қолганлигидан уни яхшироқ ёпиш керак эди, деб ўйладию, аммо бунга мажоли келмади.

У кўзини юмди, ухлаб бораётиб тонг ибодати — бомдод номозига ундаган сўфининг овозини эшитди.

Сўфининг баланд овози, тоғ орқасида ўзининг абадий ва сўнмас улуғлиги билан аста-секин тантанали ра-

вишда кўтарилиб келаётган қуёшга қарши булутлар билан бир қаторда кенг қанот ёйиб шамолда сузиб тарқаларди! «Шафқатингнинг поёни йўқ, қудратингнинг чегараси йўқ!..» деб қичқирарди сўфи, шундан кейин оламдаги ҳамма нарсалар — одамлар, ҳайвонлар, қушлар, ҳаттоки тоғ нурида япроқларини кизартириб олишга шошилган тилсиз дарахтлар ҳам шамолда шилдираб, бошларини букиб ибодат қилишарди.

Борлиқ ёриша бошлади; шимол, жануб, шарқ ва ғарб еллари эса кетди, қорли тоғ чўққилари жилваланди, денгизлар шаффоф кўм-кўк рангда ялтиради, тоғ ва сой сувлари шалдиради, даладаги донлар етилди, боғлардаги мевалар оғирлашди ва шарбатга тўлган узумлар олтиндай сарғайишди.

Хўжа Насриддин эса кўпинча ўқийдиган бомдод номозини ҳам унутиб қўйиб, ухлаб ётарди. Афтидан, бу гуноҳи осонгина ваф қилинган бўлса керак, чунки қия ёпилган эшикдан юзига тушиб турган офтоб юмук турган қовоғидан ўтиб, унинг кўнглига, яъни донишманд Алқодир таълимоти бўйича, олдан сезиш ҳиссимизни ва туш кўришларимизни идора қиладиган қисмига ўтиб ёритишидан порлоқ ва мусаффо туш кўрарди.

Олам яхши одамлар учун яратилган, ёмон-
лари йўқолиб кетади.

Зайниддин ибн Абдуссид.

Ўттиз учинчи боб

Арабистонда шундай дарёлар борки, кишиларга уларнинг факат ўрта оқимларигина кўринади, уларнинг боши ва охири эса ер қаърида яшириниб ётади. Хўжа Насриддиннинг ҳаётини ҳам шундай дарёга ўхшатса бўлади: унинг ҳақида билганларимизнинг ҳаммаси, унинг ўрта ёшига — йигирмадан элликкача бўлган даврига тааллуқли бўлиб, болалик ва кексайган вақтлари бизга қоронғидир.

Дунёнинг турли бурчакларидаги саккизта соғана унинг машҳур номи билан аталади, булар орасида Хўжа Насриддиннинг ҳақиқий қабри қайси эканини ҳеч ким билмайди. Балки ўша саккизта соғана ичида уники йўқдир, балки унинг жасадини денгиз ўз бағрига олгандир ёки донм туман босиб ётадиган тоғ сойларида қолиб кетгандир, қабри устидаги мотам йиғиси даҳшатли денгиз довули ёки қор кўчкиларининг гумбурлаши бўлгандир.

Унинг асли қаерлик эканига келганда — кишилар унинг Бухорода туғилиб ўсганини билишади, аммо у болаликда қандай бўлган, унинг кўнглини қандай қудратли темирчи суғориб чиниктирган, унинг ақлини қандай устодлар пешлаган, саркаш табиатини унга донишмандлардан қайси бири очиб берган — буларнинг ҳаммаси то шу кунгача номаълумлигича қолиб келяпти.

Китобларда «Бугунги сир — эртага очилади» дейилади; Хўжа Насриддиннинг қадами етган ерларда кеза-кеза бу сўзнинг ҳақиқат эканига ишондик. Афанди ҳақида биз йиққан ривоятлар орасида унинг энг дастлабки кунларидан бир неча заррачалар бор. Унинг болалиги тўғрисида бутун бошлик бир китоб ёзишга бу озлик қилади, албатта, лекин бизнинг бутунлай сукут қилиб қолмаслигимиз учун кифоя ҳам қилади. Шунинг учун унинг болалик йиллари ҳақидаги ҳикоя мана шу ердан ўрин олиб, китобимизнинг учинчи қисмини ташкил қила қолсин.

Баъзи кишилар воқеаларни тўппа-тўғри ҳикоя қилмай четга бурилганимизга эътироз билдиришлари мумкин, лекин биз уларга шонининг: «Киши фақат тўғри юришнинггина билсаю, сал четроқда ётган олтинни бурилиб бориб олмаса, унинг ақлини тўлиқ деб бўлмайди» деган сўзи билан жавоб берамиз. Баъзилари эса, автор бу ҳикояни китобга нўноқлик билан жойлаштирибди, унга бошқа қулайроқ жой топиши керак эди дерлар, биз баҳслашиб ўтирмаймиз-да, уларга «Танга ўнг чўнтакдан чап чўнтакка олиб солиниши билан тилла бўлиб қолмайди» деган мақолни ҳавола қиламиз.

Энди афандининг ёшлиги ҳақидаги ҳикояга кўчамиз.

Аввало биз, Хўжа Насриддин бухоролик камбағал эгарчи Шермуҳаммад онласида туғилиб ўсган экан, деган фикрнинг тўғри эмаслигини айтиб ўтишимиз керак. Бу гапда иккита хато бор: биринчидан, Шермуҳаммад эгарчи эмас, кулол эди, иккинчидан, Хўжа Насриддин унинг уйида туғилган эмас, фақат ўсган холос. Гап шундаки, шу вақтгача Хўжа Насриддиннинг чинакам отаси деб айтиб юрилган Шермуҳаммад, ҳақиқатда уни боқиб олган отаси эди.

Биз ҳам ҳикоямизни мана шу асосда олиб борамиз. Шермуҳаммад ўз ишига анча уста бўлиб, хусусан ичига сув тўлдириб қўйиладиган, одам бўйи катталикдаги «танур» деб ном чиқарган катта хумларни ясашга жуда уста эди. Устанинг бошқалардан ортиқлиги ва шуҳрати, у ясаган хумдаги сувнинг ҳар вақт салқин туришида эди. Шермуҳаммад соғ тупроқ, кум, упадек майдаланган тош ва саксовул кулидан маълум миқдорда аралаштириб лой қорини сирини; идишни пишириш ва

аста-секин совутиш сирларини яхши биларди, унинг хумлари хумдондан жаранглама ва деворлари ғовак бўлиб чиқарди, кун иссиқ вақтларда хумларининг сирти кумушсимон — кўкимтир сув буртиклари билан қопланиб яхшигина терларди. Шермуҳаммад кулолчиликдан яхшигина даромад оларди, муҳтожлик кўрмай кун кечирар, ҳаттоки қартайган вақтларида хўжалигини ҳам бирмунча тузатиб олди: уй солди, боғ, токзор қилди, икки сандиқ бисот йиғди. Шундай бўлса ҳам у ўзини бахтсиз, ҳаётнинг шафқатсиз маҳрумиятларига йўлиққан киши ҳисобларди: унинг фарзанди йўқ эди.

Ҳаркимларнинг дуосини олди, табаррук жойларга назру садакалар берди, табибларга кўрсатди, азайимхонларга ўқитди — хуллас фарзанд талабида Шермуҳаммаднинг қилмагани қолмади. Буларнинг ҳаммаси бўшга кетди — хотини бола кўтармади. Шундай қилиб икковлари ҳам қариликка кадам қўйишди. Уйда ҳар вақт бекаму кўст тартиб ва масжиддагидек жимлик ҳукм сурарди. Токчаларда неча йиллардан бери янгиланмаган идишлар турарди, чунки бу уйда битта пиёла ҳам синган эмас, тахмондаги ипак кўрпалар кечагина қоплагандек кўринарди. Лекин бундай саранжом-саришталик фақат тош юрак худбин одамларнинг кўнглига мос тушар, Шермуҳаммад эса бундайлардан эмасди; агар кунлардан бир кун болаларининг ўйнаб турган коптоғи беҳосдан сапчиб келиб шу турган идишларнинг биттасини ҳам қўймай тушириб чилчил қилганини ва болаларининг ўт ўйнаб туриб ҳокандоздаги чўғларни чочиб юбориб ипаклик кўрпаларни куйдириб қўйганини кўрса, у қандай завқланиб кулган бўларди!

Илгарилари хотини билан бирга бола тўғрисида гапиришар ва бирга-бирга зорланишарди; улар қартайишиб барча умидлари пучга чиққанда бу тўғрида гапиришмайдиган бўлишди, чунки улар ҳар қайсилари ўзларини айбдор ҳисоблашар ва дарду аламларини сукут ичида ўтказишарди.

Аммо бир кун савр ойининг охирларида, кичкина боғчаларидаги ўрик, шафтоли, олмалар гулларини тўққанда ва фақат ер бағирлаб ўсган пакана беҳи ўз шохларида дағалроқ ол тусли гулларини яшнатиб турган вақтда кечкурун Шермуҳаммад кундузги уйқусидан туриб беҳосдан «бола тўғрисида гапиришмаслик» шартини бузиб юборди:

— Хотин, мен ажойиб бир туш кўрдим!— деди у.— Гўё худо бизга бир ўғил ато қилибдур, шундай шўх, шундай соғлом эмишки!

Кампир букилиб ғужанак бўлди, «мени кечир!» дегандек ёлборган назар билан қарарди. Чол хўрсиниб ва ўнғайсизланиб тескари бурилди: балки ўзи кечирим сўраш лозимдир.

Оқшомни икковлари жимгина ўй суриш билан ўтказдилар.

Кампир кечки овқат ҳозирлаш билан овора, Шермуҳаммад эса эртага бозорга чиқарилмоқчи бўлган, девор тагидаги қатор олтига янги хумларни кўздан кечириш билан банд эди. Булар одатдагидан каттароқ хумлар эди. «Булар аравага учтадан сиғмас, иккитадан ортсак ҳам бўлар»— деб ўйлади Шермуҳаммад, хумларни бозорга ортишда керак бўладиган нарсаларни чамалаб кўриб.

Кейин чол ва кампир кечки овқатни еб ўринга ётишди.

Шермуҳаммад тунда уйғониб, кампирнинг очик турган дарича тагида чўкка тушиб ўтирганини кўрди. Ойнинг сутдек ёриғи кампирнинг юзидаги кичкина ажинларигача аниқ ёритиб турарди. У дуо ўқирди. Шермуҳаммад унинг ўқиётган дуосига кулоқ солди. У худодан фарзанд сўрарди — нодонлик эмасми ахир, олтмиш ёшида-я!.. Кампирнинг шивирлашлари ҳам нодонликдан иборат, у ўзини унутиб худога астойдил илтижо қиларди. Кўп йиллик ҳасратлар, ушалмаган оналик орзувси, бағизлик, умидларнинг пучга чиқиш аламлари буларнинг ҳамма-ҳаммаси мана шу шивирлашда ифодаланарди! Бу шивирлашда, ақл ва тажрибага ҳар қалай бир ишонч бор эди! У «Қодир эгам!..» деди. У шалвираб ётган оқ соч ўримларини орқасига ирғитиб, бошини саждага қўйганда оқ қўйлак тагидаги бесўнақай қоқ суяклари дуппайиб кўринди, у ғўнғиллаб инграрди — бу ғўнғиллашдан бирор сўз тушуниб бўлмасди. Шермуҳаммаднинг кўксини ичдан келган бир хўрсиниш сиқарди; кампирга кўнгли ачиниб кетди-да, ичидан қайнаб келатган кўз ёшларини тўхтатиб қолиш учун ёстикни тишлаганича ўрнида қотиб қолди.

Кўп ўтмай кампир ўз ўрнига келиб ётди. Шермуҳаммад қимир этмади, кампир ҳам кўзғалмади, икковлари ҳам бир-бирларининг ухламаётганларини, лекин ухла-

ётганга ўхшаб ётиш ва мана шу соддагина алдашга икковлари ҳам ишонаётгандек кўриниш билан бир-бирларини аяшарди. Тонг откунча икковларидан ҳам бир оғиз сўз чикмади, лекин кўнгилдан бир-бирларига гап-сўзсиз жуда кўп сўзларни айтишди, булар бир-бирларини ўзаро кечиришди, улар бир хилда ҳаёт кечираётганларини: у — кампир учун, кампир — у учун яшаётганини, улар ўзларини аллақачон бир-бирларига бағишлаб қўйганликларини тушунишарди.

Шермуҳаммад учун бу тун — оғир тун бўлди. Ғам, аламли фикрлардан одатдаги юмушларга ўралишиб кетиш билан қутулиш умидида у тонги хурсандлик билан қарши олди.

Ҳали анча барвақт эди, тонг нури ҳали ўз кўкимтир тусини йўқотмаган, тонг эндигина оқариб ёриша бошлаган эди. Бозорга жўнаш учун ҳали икки соатдан ортиқ вақт бор. Шермуҳаммад хумларни яна кўздан кечириб, уларни чивик билан уриб кўришга киришди. Чивикнинг енгилгина зарбидан хумлар зирилламай, пўкилламай, жарангларди, бу билан хумларда ёриқ ёки бошқа бирор камчилик йўқлиги билинарди. Шундай қила-қила у бешта хумни кўздан кечирди ва энг четдаги олтинчи хумнинг олдига келди.

Бу не ҳикмат! Олтинчи хумдан зарбага қарши жаранглаган товуш эмас, балки чирқираган овоз чикди. Шермуҳаммад жуда ажабланди, чивик билан яна уриб кўрди. Яна чирқираган овоз эшитди. Энди аниқ маълум бўлди, хумнинг ўзи чирқираётгани йўқ, хум ичида қандайдир бошқа бир нарса, жонли нарса чирқирапти.

Бунинг ичига нима тушиб қолган экан? Мушукнинг боласими? Кучукми, қушнинг мурғагими? Қандай қилиб тушиб қолади!.. Хум ичида нимадир бор. У чирқиради-ку, ахир!

Шермуҳаммад хум ичига қараб кўрди, коп-коронги. Ҳеч нарса кўринмади. Хумга қўлини тикиб кўрди. Хум жуда чуқур эди, Шермуҳаммад хум устига ётди, бўлма-са қўли ҳам тагига етмасди. Мана, қўли билан пайпаслади, қўлига қандайдир увада уринди, кейин... у қўлини шўшиб силтаб тортиб олди-да, диққат билан қўлига қаради.

Тишнинг изи-ку! Хумдаги нарса чолнинг бармоқларига ёпишди. У фақатгина чирқирамас, тишлаб ҳам олар экан!

Шермуҳаммадга хумда нима борлиги маълум бўлиб қолди, лекин Шермуҳаммад ҳозир ўзига ишонмасди. Қўрқиб эсанкираб қолган чол искана билан ёғоч тўқмоқчани олиб келди-да, уни олмоқ учун хумни тешишга киришди. Чолнинг кўллари титрар, искана кўзғалиб сирғанарди, чунки зарб нотекис эди. Хум ичидаги нарса жим бўлиб қимирламай қолди. Девори ҳар тарафдан урила-урила ўпирилгандан кейин хум ичига ёруғлик билан ҳаво киргач, бунга қарши унинг ичидан кулоқни батамг қиладиган чинкириш эшитилди! Шермуҳаммад жонли латта бўғжамани ушлаб тортиб олди, у чолнинг кўлида типирчилаб товланар ва жаҳл билан биг-биг котиб йиғларди.

Кампир ҳам чўчиб ҳовлиқиб югуриб чиқди.

— Нима бу? Қаёқдан олдингиз? Е раббим, қанақа ушлаяпсиз ўзингиз, беринг бу ёкка!

У латта йўргакни Шермуҳаммаднинг кўлидан юлиб олди, шундан кейин йўргакдаги нарса худди афсун ўкигандек бир онда жим бўлиб қолди.

— Бунга қаердан олдингиз? Нега индамайсиз ахир? Қаердан?..

Бу ишлардан тили тутилиб, ранги бўзарган Шермуҳаммад индамай хумга ишора қилди.

Бағир-буғурдан уйғониб кетган бир кўшни пастгина девордан уларга мўралаб қараб турарди. Томда тунаган иккинчи кўшни тепадан туриб кўзини чала очиб уйқу-сирагандек овоз билан:

— Нима, нима бўлди ўзи? Уғри тушдими? Ўт кетдими?— деб сўради.

Кампир атрофга қизғончиқ бир назар ташлади-да, қуриб қолган кўкрагига жонли топилдикни маҳкам босиб, югурганча уйга кириб кетди.

Томошабин кўшнилари кўпайишиб қолишди, ҳовлининг бошқа тарафидаги девордан яна иккитаси қараб улар ҳам, нима бўлди?— деб сўрашди.

— Манави хумнинг ичидан топиб олдим...— деб такрорлади Шермуҳаммад.— Хум ичида ётган экан, хумни синдириб олдим...

У бу сўзларга ҳеч нима қўшиб гапира олмади, чунки у ёлғон гапиришга чечан эмас эди. Воқеа шунчалик тез бўлдики, кўшнилари уни дарров муҳокама қилишга, таҳминлашга, у ҳақда ҳар хил миш-мишлар тўкишга киришиб, тонг сукунатини бузиб юборишди.

Ҳали бир минут ҳам ўтмаган эдики, яна иккита қўшни югуриб келиб эшикни сабрсизлик билан қаттиқ-қаттиқ тақиллатишди. Ана тағин иккитаси, яна биттаси...

Тор ҳовли одамга тўлди. Биров из топилмасмикин деб эшикни, тупрокни ва хумни кўздан кечиришди. Ҳеч нарса йўқ! Гўёки у худди осмондан узилиб тўппа-тўғри хумнинг ичига тушган қўйган!

Ўйдан кампирнинг овози эшитилди, у Шермуҳаммадни чақирарди. Томошабин қўшнилاردан зерикиб кетган чол уйга ура қочди.

Ўйда у сандиққа ёзилган ипак кўрпа устидаги ёстиклар орасида ётган болани бир кўриш биланоқ, унинг ўз тушида кўринган бола эканини таниди.

— Буни қаранг-а,— деди кампир худди сўниб бораётгандек овоз билан.— Буни қаранг отаси: тишлари бор-а!

Шермуҳаммад сандиққа яқин борди. Бола унга қарши оёқларини типирчилатиб, қўлини силкитар, кўзини чақчайтириб, оғзини кенг очар ва қичқирарди, шунда Шермуҳаммад унинг оғзида текис чиққан икки қатор оппок, мустаҳкам ўткир тишлари борлигини кўриб ҳайратдан қотиб қолди... Бош айланиб ақл ҳайрон қолади-ган иш-да бу: чақалокнинг оғзи тўла тиш бўлса-я! Тушида кўринган боланинг ҳам тишлари борлиги Шермуҳаммаднинг эсига тушди-да, юраги орзиқиб, бўғин-бўғинлари бўшашиб кетди.

Бу бир мўъжиза иш бўлди. Бунинг мўъжиза экани Шермуҳаммадга ҳам, кампирга ҳам маълум эди. Кампир эрининг елкасига осилди кўздан ёшини оқизиб:

— Мен шундай бўлишини билардим...— деди шивирлаб.— Мен ҳар вақт билардим. Фақат қачон ва қандай бўлишини билмасдим, халос.

Ўша вақтларда Бухорода юритилган қонунга мувофиқ топиб олинган чақалок агарда ота-онаси уч ойгача келиб талаб қилмасагина, топиб олган одамнинг боласи бўлиб қолиши мумкин эди.

Шунинг учун жарчилар: «Кулоллар маҳалласида, Шермуҳаммад кулолнинг ҳовлисида бир хум ичидан беш ойлик чамасидаги бир ўғил бола топиб олинди, боланинг алоҳида белгиси бор, ҳали эртароқ бўлса ҳам ҳамма тишлари чиққан» деган ёрликни ўқиб Бухоронинг барча аҳолисига, барча ажнабийларга, бозорга ке-

ладиган ҳамма одамларга катта бозор майдонларида уч ойгача тинмай жар солиб юрдилар. Жарчилар ёрликни ҳар куни уч маҳал: эрталаб, тушда ва кечкурун жар солишарди; дарҳақиқат бундай дабдаба билан дунёга келиш ҳар кимга ҳам муяссар бўлавермайди! Кичкина Хўжа Насриддин устида бўлган бу дабдаба унинг келажагидаги дабдабали ҳаётидан дарак бергандай бўларди.

Шермуҳаммадга охири кўринмайдиган бу уч ойни ўтказиш осон бўлмади, кампир эса тамом букчайиб қолди. Бечора ҳар куни, ота-онаси ана келади, мана энди келиб олиб кетади, деб кўрка-кўрка кутарди!.. Эшик ёғирлади дегунча унинг аъзойи бадани жимирлашиб кетар, сўнгги нафасига қадар ўз боласини кўриклашга тайёрланиб жунларини ҳурпайтирган кашқирдек, ҳурпайиб оларди. Қўшниларнинг берган маслаҳати билан у, тўйида эри ҳадя қилган тилла зирагини бозордаги бир мирзага бериб, кичкина Насриддиннинг отасиман, онасиман деб келишга журъат қиладиган ёлғончи маккорларнинг сирини фош қиладиган саволлар жадвали тузиб беришни илтимос қилди. Кампир ҳали ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, бундайлардан нафратланиб кетдию, ҳаттоки бундайларнинг ҳеч бир маккор бўлмай чиқишлари мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтирмади. Сап-сарик котма ориқ юзлари чўтир, ияклари чўзиқ ва тулкиникидек ингичка мирза ўз ишига жуда ҳам уста одам бўлиб чиқди: у саксон олтита савол тузиб, уларни шундай усталик билан ёздики, агарда булар кетма-кет берилса саволлар ҳар қандай кишини ҳам сон-саноксиз ёвузликларни қиладиган қароқчига айлантириб қўяр ва бундайларнинг олдида тунда йўлларда туриб тунайдиган ўғрилар билан гўдакхўр ваҳшийлар ҳам обрўлироқ бўлиб қоларди.

Кўрққанлари бекор бўлиб чиқди. Энг сўнгги тўқсонинчи кун ҳам ўтди, — топилдикни сўраб ҳеч ким ҳам келмади, тўқсон биринчи куни масжидда лозим бўлган микдордаги гувоҳлар ҳузурида домла имом ўғил қилиб олиш расмийатларини адо қилди.

Мана шундай ғалвалар билан Хўжа Насриддин, Шермуҳаммад кулолчининг уйида жойлашди. Ундан кейинги маълумотларга қараганда уни кулолчилар маҳалласида эмизикли боласи бор барча хотинлар навбат билан эмизишган экан. У билан туғишган ака-укаси,

эгачи-сингиллари нечта эканини биз билмаймиз, албатта, аммо, эмишган ака-ука, эгачи-сингиллари жуда кўп эди. Бу ерда ҳам унинг келажагидан дарак берадиган нишонани кўриш мумкин: модомики, у ҳозир бешикда ётиб кулолчилик маҳалласидаги ҳамма одамлар билан қариндош бўлиб олган экан, демак, кейинроқ бориб бутун дунёдагилар билан қариндош бўлиб олди... Айтишларига қараганда, чақалоклик вақтида у жуда ёмон «тиш қичимаси» касалига мубтало бўлган, кўлига нима тушса оғзига солиб, ғажиб юрадиган бўлган, бир неча марта эмизаётган хотинларнинг кўкрагини ҳам тишлаб олган.

У жуда тез вояга етди. Уч ёшга тўлганда гавдасига қараб уни беш ёш, ақлига қараб ундан ҳам кўпроқ деб ўйлашган. Уч ёшидаёқ у кўп сўзларни билган, сўз тузиш қоидаларини билиб олган ва сўзлаганда тўғри гапириб катталарни ҳайратда қолдирган. Зеҳни ўткир бўлгани учун атрофдаги урчук, болта, арра, омбур, боғ чопқиси, парма, дазмол ва бошқа асбобларнинг нимага ишлатилиши ва хусусиятларини тушуниб олган. Тўрт ёшга етганда Насриддин биринчи марта кулоллик чархига ўтирган ва отаси Шермуҳаммадни ҳайрон қолдириб, бирданига бозорга сотса ҳам бўладиган бир хумча ясаган! Ҳамма нарсалар унга ўз сирларини очиб берган, гўёки у дунёдаги нарсалар билан танишмасди, балки, уларни танирди, гўёки у биринчи марта туғилган эмас, балки узоқ вақт мусофирчиликда юриб-юриб уйига қайтиб келган кишидек дунёга қайтиб келгану, бундаги нарсаларнинг ҳаммаси унга маълум, таниш, фақат озрок унутилган эди, холос.

Болалигининг бошқа хусусиятларидан унинг баъзан кечкурунлари чуқур ўйчанликка берилишини гапиришади. У якка қолар ва жим ўтирарди; бундай вақтларда унинг қараши туманлашиб кетар, гўё ўзига етти карокчи юлдузидан кўра яқинроқ турган бошқа нарсани кўрмасди. Тўрт яшар болага нисбатан ажойиб кўринган бу ҳол, йиллар ўтиши билан, иссиз ўтиб кетди, эҳтимол қартайган вақтида яна шу ҳолга қайтиш учун шундай бўлгандир, чунки юлдузларга қараб хаёл суриш қарияларга хос... яна тагин унинг қуёшга ҳаддан ташқари муҳаббати, сажда қилиш даражасида муҳаббат кўйганлигини ҳам гапиришади; ҳали чақалок экан, қуёшга очиқ кўз билан, киприк қоқмай, кўзи қамашмай қарар-

ди, бундай қобилият ер юзидаги ҳамма жониворлар ичида фақатгина бургутга ато қилинган.

У ҳайвонлар, паррандалар, ҳар хил кўнғизу капалаклар билан ҳам жуда дўст эди. Кичкина Насриддин дарахт шохларига кўнган ҳар қандай тукли арини бемалол тутиб олиб, диққат билан текшириб қарар, семиз тукли ари ҳам учириб юборилишни кутиб индамай тураверар ва ҳатто даҳшатли найзасини ишга солишга уриниб ҳам кўрмасди. Шермуҳаммад буни кўриб ҳайрон қоларди. Кушлар бу боладан сира ҳам ҳуркишмасди, бир кунни Насриддин шотини деворга кўйиб, шипга уя солаётган қалдирғочларга ярим кун қарашган, қалдирғочлар ҳам бунинг ёрдамини жон деб қабул қилишаверган. Ўз уясига нисбатан кизгончиқ бўлган бу ўйноқи кушчалар бундай воқеанинг бутун ажойибликларини қадрлай олиш фазилатига ҳам эгамикин. Уядаги кушчалар тухумдан чиқишди, ўсишди, энди учирма қилиш вақти келганда, кичкина Насриддин учолмай ерга тушиб қолган кушчаларни териб олиб баландга ташлар ва шу билан қанотли ота-оналарга болаларини учишга ўргатишда жуда яхши ёрдам қиларди. Боғ бурчагидаги қариб қолган ўрик илдири тагида унинг катта бир дўсти — кирпитикон турарди, Насриддин ҳар кунни унга эрталаб синик бир сополда сут олиб келарди; сичқонлар орасида ҳам унинг танишлари бор эди... Насриддин бир кунни Шермуҳаммад билан эски мазордан ўтиб кетаётиб сўкмоқдан бурилди-да, бурган орасида ётган илонни кўрмай яланг оёқ босиб олди; илон пишиллаб кўз очиб юмгунча унинг болдирига чирмашиб олди; Шермуҳаммад кўрканидан бадани жимирлашиб кетди, бола эса шошилмай оёғини кўтарди, илон ўзининг силлиқ ҳалқасини ёзиб ерга тушди-да, уни чакмади, лекин думи яхшигина эзилгани учун ғазаб билан вишиллай-вишиллай четга бурилиб кетаверди. У бошқа ҳамма тўрт оёқлилар, судралувчилар, паррандалар билан ҳам худди шундай инок яшарди, фақат чивинларгина — ботқоқлик иблисларининг сассиқ нафасларидан вужудга келган бу жирканч маҳлуқларгина ундан ётсирашар ва уни аямай қийнашарди, ҳатто йиғлатишарди ҳам.

У кенг дунё билан қариндошликда яшарди, ҳар вақт ўз нарсасини улар билан муштарақ деб билар, бу билан у гўё бутун оламни тўлдириб турган эфир бир бутун нараса эканлигини, бетўхтов қуюлиб туришини, унинг бирор

зарраси ҳам ҳеч кимники эмаслигини, унинг доим офтобдан тукли арига, тукли аридан булутга, булутдан шамолга ёки сувга, сувдан кушларга, кушдан одамга ўтиб, ундан яна тағни ўзининг абадий айланишини давом эттиришни билиб тургандек эди. Мана шу сабабли кичкина Насриддин учун тукли арини ҳам, шамолни ҳам, куёшни ҳам, қалдирғочни ҳам тушуниш шунчалик осон эди, унинг ўзи ҳам аста-аста шуларнинг бири бўлиб борарди. Дунё билан қўшилиб кетиш бахти фақат донишмандларга, уларнинг ҳам қартайиб қолган вақтларида меҳнат ва ғайратларининг олий мукофоти сифатида берилади, бироқ бу бахт ҳаётнинг ўзи танлаб олган бу ўғлига туғилишиданоқ ато қилинган эди.

Унинг тенгдошлари — кулолчилик маҳалласидаги эмишган ака-укаларига келганда, гарчи Насриддин уларнинг табиатидаги камчилиكنи жуда эрта сеза бошлаган бўлса ҳам, бу болаларга нисбатан ҳар вақт хайрихоҳ эди. Лекин Хўжа Насриддин кишиларнинг фариштадек пок бўлишларини ҳам талаб қилмасди, чунки буни мумкин эмаслигини биларди. Кўп йиллар ўтгандан кейин у катта бўлиб, донишманд Иброҳим ибн Хаттобнинг китобида: «Лекин киши табиати баркамол эмаслигининг ўзи, бошқа барча махлуқотлар орасида шубҳасиз юқори туришлигидан далолат беради, чунки бутун жонлилардан фақат унгагина такомиллашиш насиб бўлган ҳолос. Унга нисбатан бериладиган «баркамол эмаслик» сўзининг ўзи ҳам унда қобилият ва юксалиш имконияти борлигини кўрсатиб турибди...» деган фикрларни кўриб қолди. Бунни ўқигандан кейин Хўжа Насриддин: «Туғрисини айтсам, мен ҳар вақт шундай ўйлардим!» деб юборди.

Энди биз унинг болалиги ҳақидаги ҳикояга қайта қоламиз. У савдо ишида яхши қобилияти борлигини кўрсатди. Саккиз ёшидаёқ идиш-товоқ дўконини мустақил эплай олди. Шермуҳаммад унга тўлиқ ишонар ва бозор кун иссик вақтларда бирор чойхонага бориб бемалол дам олиб ўтирарди. Насриддиннинг савдоси яхши борарди: чол унга бўлган ишончидан бирор марта ҳам ўкинмади.

Бир кун дўконда ёлғиз қолган пайтида бир савдогар келиб кичкина бир хумча сотиб олди-да, унга бол солмоқчи бўлганини айтди. Савдогар дўконда каторлашиб тизилиб турган, ҳар биттаси сотувчига икки баробар келадиган катта хумларга қараб туриб:

— Хумлар катта-катта, сотувчиси муштумдек, — деди.

Насриддин кўз очиб юмгунча бу сўзларни бир байтнинг олдинги мисраи қилди-да, ўз жавоби билан байтни тўлиқлади:

— Олувчиси кап-катта, олганичи тирноқдай.

Бу савдогар бўш вақтларида шеър машқ қиларди, шунинг учун шеъриятни унча-мунча тушунарди ҳам, боланинг ҳазиржавоблиги ва заковатидан ҳайратда қолиб завқланди-да, яна бешта хум сотиб олди ва савдолашиб ўтирмасданок, тантилик билан оғзидан чикқан пулни тўлади.

Савдогар кетмоқчи бўлганида Насриддин иккинчи бир байтини ўкиб юборди:

Кумуш эмас бу хумча, сап-сарик тупроқ албат,
Сув солсангиз ичига, бўлсин сиз учун шарбат.

Бу билан савдогар яна ҳам кўпроқ завқланди. У бу иккала байтни ҳам эринмай, дафтарига ёзиб олди, шу сабабли бу байтлар бизга ҳам етиб келди.

У бозорнинг эркатоё боласи бўлиб қолди. Бозордаги тикилинч, ғовур-ғувур, ур-сурлардан у сира ҳам чарчамас, кунн бўйи мана шу тугамас шов-шув ичида юрарди. Худди шу бозорда унинг бошидан бир воқеа ўтди, бу воқеа унинг ўз ақлини таниб олишга сабаб бўлди.

Бир куни тушдан кейин у туя бозорида айланиб юрарди. Ҳамма ёқ жимжит: сотувчилар ҳам, олувчилар ҳам куннинг тиғи бир оз қайтишини кутиб ётишарди. Теваракда сонсиз туялар иссиқ дим ҳавони ўз терлари билан саситиб ётишарди; кичкина Насриддин туялардан кўрқмай бозор ўртасидан ўтди, у гоҳ малларанг сассиқ туя ўркачлари орасида кўринмай қолар, гоҳ яна пайдо бўларди. Чала уйкуда ётган бозор майдони уни ҳеч нима билан овута олмади; у бир бўталоқни қитиклаб ҳам кўрди, лекин иссиқдан ҳолсизланиб ётган бўталоқ бепарво бир қараб қўйди-да, оғзидагини пуркашни ҳам хоҳламай терс қараб олди.

Бир оз ўйлагандан кейин кичкина Насриддин Амир Темур кўприги томон йўл олди, айтишларига қараганда, у ерга дарбозлар келиб тушибдир. Насриддин катта карвон сарой ёнидан ўтди-да, муйилишнинг нариги тарафидан кулги овози эшитиб тўхтаб қолди. Қувониб кетиб ўша томонга югурди.

У нимадир ўйнаётган бир тўда бозор болаларини, ўз тенгдошларини кўрди. Йўл устидаги карвон сарой деворини тагида, жазирама офтобнинг тўғида, энг паст лўли қабиласидан чиққан бир гадоё кампир ўтирарди. Болалар қаҳқаҳлашиб кулишар, бакиришиб, калака қилувчи сўзлар билан кампирнинг жиғига тегишарди.

Кампир ҳаддан ташқари ҳунук ва исқирт эди: унинг рўмолсиз бошидаги чигал сийрак оқ сочлари тагидан ялтирок териси кўриниб ётар, шалвираган кўкимтир лаблари ортидан оғзидаги сарғайиб кетган тишлари чиқиб турар, бурни танқайган ва кўм-кўк, киприксиз, кўзлари думалоқ, ғазабли эди; бунинг устига у худди ўзига ўхшаган исқирт, қарилгидан жунлари тўкилиб кетган қора бир эркак мушукни тиззасига кўйиб ўтирарди; қисқаси, миш-мишларга қараганда ёш болаларни ўғирлаб кетиб қонини сўрадиган ажинанинг худди ўзи эди.

Кичкина Насриддин ҳам дарров мана шу умумий ўйинга қўшилиб кетди: бошқа болалар билан қувлашиб бақирар ва чинқирар, тилини чиқариб ҳаққалар эди. Кампир куйинар, томирлари чиқиб кетган муштларини ўкталар, мушук пихиллар ва белини букчайтирарди. Қисқаси болаларга эрмак топилиб қолганди.

Ниҳоят, болалар кампирни калака қилишдан зерикшиди, бунинг устига Амир Темур кўприги ёнида уларни бошқа эрмаклар кутиб турарди. Улар бир-бирлари билан қувлашиб кўприк томонга югуришди-да, у ерга худди дор ўйини бошланиш вақтида етиб боришди. Болалар кампирни ҳам, унинг эркак мушугини ҳам бир дамда эсдан чиқариб юборишди, улар қандай қилиб ҳам эсла-рида тутсин буни, ахир катта ва кичик дўмбира ва ноғораларнинг жозибадор гўмбурлаши сурнайнинг чий-иллашию, қарнайнинг ғат-ғутидан кулоқлари битар, кўзлари лангар ушлаб ҳавода ўйнаётган дорбозларга тикилиб қолганди. Бу кампир бир мартагина кичкина Насриддиннинг эсига қора кўланкадек тушиб ўтди. Тушиб ўтдию, хотирасида ўчмас из қолдирди.

Томоша қуни бўйи давом этди; Насриддин уйига бошқа йўл билан қайтди, шунинг учун кампирни иккинчи кўрмади. Лекин Шермуҳаммадга бугун кўрганларини айтиб бера туриб кампир эсига тушиб, дудуқланиб қолди.

— Нима бўлди сенга?— деб сўради Шермуҳаммад.

— Мен бир гадоё лўли кампирни ҳам кўрдим,— деб

жавоб берди Насриддин,— унинг қора мушуги бор экан... кейин бизлар Амир Темур кўпригига қараб кетдик...

У қараб туриб ёлғон гапиргиси келмаса ҳам чинга ёлғон аралаштириб гапирди. Шундан кейин унинг кўнгли яна ғаш бўлди.

Шу билан у ўрнига ётди. Кундузги югуришлардан каттик чарчагани учун ёта солиб уйкуга кетди. Ярим тунда даҳшатли бир туш кўриб уйғонди: тушида бозордаги кампир эмиш, у ғазаб билан тиржайиб буни тутиб олармиш, қўлидан ушлаб аллақердаги бир чуқурга судрармиш, чуқурда кўзлари ўтдек ёниб турган катта бир қора мушук бор эмиш, у белини букчайтириб пихиллармиш. Бу туш боланинг кўнглига ғулғула солиб, каттик чўчитиб кўйди; у Шермуҳаммаднинг нафас олиб хуррак отишини тинглаб ётиб, ичини бир нарса тирнаётганини сезди: гўё мушук унинг ичига кириб олгану, тирноқларини юрагига ботирмоқчи бўларди.

Шундай қилиб, у биринчи марта виждон овозини эшитди ва озгина бўлса ҳам қилинган ҳар бир ёмонлик, албатта ёмонлик бўлиб қайтажагига амин бўлди.

Юрак ғашликдан қутулмоқ учун у хаёлини ўйинларга, типратиканга, қалдирғочга томон буриб юборишга урчиб кўрди. Беҳуда! Кампир тўғрисида ўйламасликка ҳар қанча тиришса ҳам, барибир кампир кўз олдидан нари кетмасди.

Шундан кейин болада қизик бир ўзгариш пайдо бўлди: у кампир тўғрисида қанчалик кўп ўйласа, ўзидан шунчалик узоқлашар, борган сайин кампирнинг ўзи бўлиб борарди. Тонг отар пайтга келганда унинг тўртдан уч қисми кампир бўлиб, атиги тўртдан бир қисмигина эскича, ўзлигича қолган эди. Унинг тўртдан уч қисми кампир бўлиб қолганда, у ўзини худди кампирдек бахтсиз ва кимсасиз сезди-да, аянчли бир ҳолга тушиб аччиқ-аччиқ йиғлади.

У ҳамма нарсани: кампирнинг кимсасизлигини, қаддини ғам-ғусса букканлигини, дунёда унга ачинадиган биронта жон йўқлигини тушунди. Ахир, кампир ўзига қолса хунук лўли бўлиб туғилмасди-ку, нега у хунуклиги учун умр бўйи жазо тортади? Одам лик тўла бозор унга кимсасиз бир саҳро... йўқ, ундан ҳам баттарроқ, чунки бу саҳро унга нафрат ва адоват билан тўла. Нима учун? У ҳар вақт букчайган ва ҳар вақт орқасига қарайди,

чунки у ҳар доим ўзига бир зарба: қамчи биланми, сўз ва ёки кулги биланми — барибир ҳар вақт бир зарба урилишни кутади! Қора мушукдан бошқа унинг ҳеч кими йўқ; улар шундай икковлашибгина яшайди — иккови ҳам қари, ожиз, доимо оч, ҳамманинг ташландиғи, мана шу бепоён дунёда улар икковигина бир-бирига яқин.

Хўжа Насриддин бу нарсаларнинг ҳаммасини тушунгандан кейин, энди бахтсиз кампирга нисбатан қилган номаъқулчилигига мингдан-минг пушаймон бўла бошлади. У кўриқиб кетди. Ўзи ўзига шундай уятсиз ва жирканч кўриниб кетдики, бунга чидаб туролмай каттиқ ингради ва бошини ёстиқнинг тагига тикиб олди.

Эрталаб ғамгин ва ўйчан эди: нонини тез-тез еб, сутини ичди ва бозорга чопа кетди. Унинг белбоғида бир ҳамён бўлиб ичи майда чакалар — бир тийин, ярим тийинлар билан тўла, ҳаммаси бўлиб икки ярим танга пул бор эди. Баъзилар бу пулларни бу ақлли бола тежаб йиққанмикин? — деб ўйлашади. Йўқ, бу пуллар кимордан ютиб олинган!

У кампирнинг олдига шошиларди. Унга йўлда қанчадан-қанча бозорнинг тотлик таомлари: айрон дейсизми, бол аралаштирилган қор, новвот, холвалар учради! У буларнинг ҳаммаси олдидан ҳамённинг оғзини очмай мардонавор ўтаверди. У тор кўчага келганда ҳам болаларнинг ёнида тўхтамади; бу ерда болалар ҳеч нарсага қарамай хитойча «ланка» деган бир ўйинни чорак тийиндан пул тикиб ўйнамокда эди. Бу ўйинда кичкина Насриддинга тенг келадиган бола йўқ эди, шундай бўлса ҳам у кўзини четга буриб, тез ўтиб кетди.

У кампирни ўша илгариги жойидан, карвон сарой олдидан топди. Унинг тиззасида қора мушук пиндамай ётарди. Садақа йиғиш учун қўйилган сопол, кечагидек бўш эди. Кампир мушукни силар ва бир нарсалар дер эди, у секин зорланган овоз билан миёвлаб жавоб берарди, ростдан ҳам оч экан.

Кичкина Насриддин бир қисми қулаган деворнинг рахнасига бекинди. У бирданига чўчиб кетди. Кампирнинг олдига қандай бориш керак ва нима дейиш керак? Шу пайт унинг миясига: ҳамённи унга ташлаю, қочиб қол деган фикр келди.

Йўлдан, кампирнинг олдидан ҳар хил одамлар ўтиб кетишяпти, ҳеч ким унга бир тийин пул ва бир парча

каттик нон бермасди. Насриддин бунн кўриб ҳайрон қолди. Булар қандай ноҳақ ва шафқатсиз одамлар-а?

Унинг ҳайрати аста-секин ғазабга айлана борди. Кишилар тўхтамай ўтаверар, аммо кампирнинг сопол косаси ҳамон бўшлиғича тураверарди. Кичкина Насриддиннинг қони қайнаб, юзи буғриқиб кетди: у ўзининг болалик ақли билан шундай аниқ тушунган нарсасини булар нега тушунмайди? Бугун у кампирдаги кўм-кўк бурун, сап-сарик тишини сира ҳам кўрмас, ўзининг маънавий назарини бу тасодиқий ва унча муҳим бўлмаган белгилардан юқорирок тутар, энг керакли нарсани: каровсизлик, ёлғизлик, чорасизликни кўрарди.

У ғазаб ва таассуфда ҳаракатга келиб, ўзининг тортинчоқлигини енгди ва қўлида ҳамёни билан кампир сари йўналди.

У қанчалик яқин борса, юриши шунчалик қийинлашар, оёқлари гўё ерга ёпишиб қолаётгандек бўларди.

Кампир уни таниди, бола бунн кампирнинг қўрқа писа қарашидан сезиб олди. Кампир букчайиб бошини ичига тортди, у боладан худди кечагидек тош бўрон ёки оғзаки ҳақорат кутарди.

— Манг, олинг, биби,— деди бола дудукланиб ғулдираб ва пихиллаб ётган мушукнинг устидан чақаларни сочиб, кампирнинг нақ тиззасига ҳамённи силкитиб бўшатди.

Шу билан унинг жасорати тугади, у ўз ботирлигининг чегарасидан ўтиб кетди. Орқасига бурилди-ю, чопа жўнади, фақат қарвон саройдан узок, қулуфгарлар растасига келгандагина, ўзини тўхтатиб олди.

У ўз гуноҳини ювиш учун қилган бу журъатидан кейин у қуни бўйи ўйланиб юрди. Хилватга борар, яна ўйларди. У икки нарса ҳақида — кампир тўғрисида ва унга ёрдам қилишдан бош тортган тошбағир кишилар тўғрисида ўйларди. У биринчисига ачинса, иккинчиларига ғазабланарди. Лекин у фақат ачиниш ва ғазабланиш билангина чегараланиб қоладиган бўлса, ўзининг буюк истикболига арзимаيدиган одам бўлиб қолади-ку. Ишга киришмоқ лозим албатта, лекин қандай қилиб?

Мана шу ерда у ўз ақли кучини биринчи марта сезди. Ишни бошлаш учун у аввало фикрларни ҳиссиётдан ажратди, ҳиссиёт фикрларни шошириб қўймасин деди, кейин чигал фикрлар калавасини силлиқ қилиб тартибга солди, бу фикрларни ҳаддан ташқари соддалаштир-

ди ва улар ёшига қараб — олдин туғилганини олдин, кейин туғилганини кейин қўйиб қаторлаштириб чиқди. Бундай фикр қилиш усулига у, ўзининг кичкина тахтасида шахмат жумбоқларини ечиш билан ўрганиб олган, у бозор чойхонасида шахмат жумбоғи ечишганини кўп кўрган ахир, шахматда мажбурий юришлар бўлади, бунда ўзи ёнингга ва ўз хоҳишингга қарши, лекин рақибингга итоат қилиб юришга мажбурсан. Кичкина Насриддин ҳам худди мана шундай қилди: агарда бухороликлар ўзлари раҳмдил бўлишни билмасалар, уларни бунга мажбур қилиш керак, деган қарорга келди.

Бу масалани аниқлаш билан у ўзининг бундан кейинги фикр юритиш йўлини ҳам аниқлаб олди. Бу фикрлар шундай бир йўл топишга қаратилган эдики, бу йўлда у ҳар вақт бухороликлардан устун туриши керак. Ўз фикрларини ўйлашда қийналмаслик учун у минглаб тошбағир бухороликларнинг ҳаммасини, ўз тасаввурида битта қилиб аралаштириб, катта бухоролик деб эташни маъкул кўрди.

Энди иш оддийлашди: ҳар қанча катта бўлса ҳам битта бухоролик ҳақида фикр юритиш осон бўлиб қолди. Насриддин шунчалик шафқатсиз бўлган ўша бухороликнинг табиатини ўрганишга киришди, унинг бундан мақсади мазкур бухороликнинг қалбига ҳаққоният, меҳр ва шафқат кириб боришига йўл қўймовчи тўсиқни билиб олишдан иборат эди.

Катта бухороликнинг қалби тубсиз эмас экан, болаикки ёки уч соат фикр юритиб, унинг ҳам тубига етди. У ерда очкўзликнинг сассиқ балчиғи, хасислик чиғаноғи, туғма худбинликнинг чирик бақа тўнларини топди. Энди катта бухоролик унга шунчалик аниқ эдики, ҳатто унинг ташқи қиёфаси ҳам очиқ-ойдин, лекин жирканч бир қиёфада кўриниб турарди. Унинг бўйи ҳар қандай минора билан беллаша олардию, лекин белбоғ қорнига аранг учма-уч келадиган йўғон эди; у семиз, юзлари лўмбиллаган қип-қизил, шишиб кетган кичкина кўзлари дунёга саёз ва суст қарар, унинг юзида мағрурона бемаъни бир таббассум мастона жилва қиларди, у лабларини очганда йўғон, қўпол, чайналиб гапирадиган тили кўриниб қолар, ичини мой босиб кетгани учун ҳар вақт ҳарсиллаб антикар ва инқилларди; у қўлида арава ғилдирагидек катта бол суркалган бир нонни тутиб олган, нондан тишлаб чайнаганда унинг лаззатидан тамшанар ва нонимни

қўлимдан биров тортиб олмасмикин ёки бир парчасини сўрамасмикин деб атрофга қараб-қараб қўяр ва тирсаклари билан тўсиб ирилларди.

Кичкина Насриддин кампирга шафқат қилмаганлари учун Бухоро аҳолисига жаҳли чикиб юарди, шунинг учун катта бухоролик унинг кўзига ярамас бўлиб кўри-нарди. Лекин ғзаб холислик йўлдоши эмас бундай қара-шда, албатта, ҳаққоният кам бўлади, чунки жуда қўп чинакам бухороликлар яхши, сахий одамлардир. Улар-нинг кампирга ёрдам беришдан бош тортишлари ҳаргиз худбинликларидан эмас, балки тўғрироғи, унинг хунук ташқи киёфаси орқали унинг ички хасратларини кўра олмасликларидир, агарда улар шундай қарай олсалар эди, сиртдан бировнинг таклифини кутмаёқ унга ўз-ўз-ларидан ёрдам берган бўлардилар, уларда фақатгина чуқур ўйлашгина етишмайди. Буларни ўйлаб туришга боланинг фурсати йўқ эди: у катта бухоролик билан оли-шишга ҳозирланарди, шунинг учун, ҳар вақт, ҳар қан-дай курашда ҳам бўлганидек, унга олдинданок ғзаб ва нафрат бидан қараган эди.

Кичкина Насриддин катта бухороликнинг қалқонини текшириб, унинг ожиз жойини тез топиб олди. Катта бу-хороликнинг ожиз томони шундан иборат эдики, у ёт юртлардан келган ажойиботларга ўлгудек қизиқучан ва бемаъни томошалар ишқибози бўлган.

Зарбани ҳам худди мана шу ожиз ерга уриш керак эди.

Эртасига эрталаб кичкина Насриддин қарвон сарой олдида яна пайдо бўлди. У миясида пайдо бўлган фикр-лардан ҳовлиқиб қолиб, бугун анча эрта келиб қолди: кампир ҳали келмаган эди. Ярим соатдан кўпроқ вақт кутиб қолди. Бола ахийри, кампирни излаб қарвон сарой теварагини ва шу ерда туташадиган тўрт кўчанинг ҳам-масини чопачоп қараб чиқди, эрталабки қуёш унчалик қиздирмас, ҳаво очик ва енгил, соя жойларда эса ҳали ҳам туннинг салқин ҳиди келиб турар, фаррошларнинг сепган сувидан анча намланиб қолган ер эндигина илик буғ чиқара бошлаган эди. Лекин минораларнинг кошин-кор куббалари худди эриб тургандек жилваланиб кўзни қамаштирар, улар устида живирлаб кўринган кўм-кўк ҳовур титрагандек кўтарилиб борар ва бугунги куннинг жуда ҳам дим ва иссиқ бўлишидан дарак берарди. Тева-ракда бозорнинг бўғиқ олағовури минут сайин кучайиб

борар, шаҳарни у бошидан бу бошигача тўлдирар, худонинг арши-аълосини ларзага келтириб, кўкдаги фаришталарнинг гулдурус овозини босганча чанг билан осмонга кўтариларди. Бу — катта бухороликнинг нон талашиб ириллаган овози эди.

Кўп ўтмай кампир ҳам келди. Қора мушук ҳам у билан бирга эди. Бола уйдан бир парча пиширилган жигар ола келиш эсига келмагани учун ачиниб қолди, чунки энди шу жирканч қўтир мушукни катта бухороликка қарши курашда ўзига энг яқин ёрдамчи қилиб олмоқчи эди.

Кичкина Насриддин вақтни бекор ўтказмай дадиллик билан тўппа-тўғри кампирнинг олдига келди:

— Ассалому алайкум, биби! Тунни эсон-омон яхши ўтказдингизми?

— Ваалайкум, ассалом!— деди кампир, шилпик кўзларини қисиб.— Тун-ку яхши ўтди, мана, бугунги кун нотинчрок бўладиганга ўхшайди.

Насриддин бу сўзларнинг кимга қарши айтилаётганини дарров тушундию, лекин ўзини тушунмаганга олди.

Суҳбатни давом эттириш керак эди, у иккинчи марта таъзим қилиб сўради:

— Бу кеча сизнинг кадрдон мушугингиз учун ҳам тинч бўлдими?

— Мушук тун билан сичқон тутиб чикди, шунинг учун яхши ухлай олмади,— деб жавоб берди кампир, болага қаттиқ тикилиб.

Унинг бу қарашидан бола бир оз гангиди, ўнғайсизланиб дам бу оёғини, дам у оёғини кўтариб кўйди, унинг бутун жасорати бирданига каёққадир учиб кетгандек, кампирга айтмоқчи бўлиб тайёрлаб кўйган ҳамма сўзлари ҳам у билан бирга гўё ёдидан кўтарилгандек бўлди.

Ўртага сукунат чўкди. Насриддинга юзигина эмас, аъзойи бадани ҳам қизиб кетгандек туюлиб, тез-тез нафас олди. Ниҳоят бор кучини йиғиб зўрға шивирлади:

— Мен — ўша бола. Кечаги. Ўтган кунги...

Кампир ундан кўзини узмай жим тураверди. Бола сўнгги кучларини тўплаб, эшитилар-эшитилмас кўшиб кўйди:

— Ўша, сизни масхара қилган бола. Эсингизга тушдимми?

Агар кампир бу сафар ҳам индамаса, у орқасига қайрилиб, худди кечагидек шаталоқ отиб кочиб қоларди.

Лекин бу сафар кампир тилга кирди:

— Эсингизга тушдими эмиш?— деб жавоб берди у.— Эсдан чиқариб бўладими? Сен тилингни шунчалик кўп чиқардингки, мен тилингнинг узунлигига ҳайрон қолдим.

Агар кампир бу гапларни табассум қилиб туриб айтмаганда бу сўзлар болани турган жойида куйдириб қул қилиб юборган бўларди, лекин кампирнинг юзини офтобдек ёриштириб юборган бу табассум, очик ва эзгу табассум эди.

— Якинрок кел,— деди кампир.— Сен кўнгли оқ, яхши, шўх ҳам экансан. Энди мени алдамай, ростини айтчи: нега келдинг, нима демоқчисан? Олдиндан айтиб қўйай: агар сен кечагидек менга икки танга олиб келган бўлсанг, яхшиси, пулинг билан бирга жўнаб қол бу ердан. Фақирларга ёрдам бериш — яхши, эзгу иш, албатта, лекин ёмони шуки, баъзи болалар фақирга ёрдам берман деб оталарининг ҳамёнига қўл солишади, сен ҳам шундай болалардан эмасмикинсан, бўлмаса ҳар кун икки танга пулни қаёқдан топа олардинг?

Кичкина Насриддин бу таънадан кизариб кетди, лекин кампирнинг лўли экани, унинг бу сўзлари лўли болаларга мослаб айтилганини эслаб қолди.

— Эй, йўғе!— деди у.— Мен бугун пулсиз келдим. Мен отамнинг ҳамёнларига ҳеч қачон қўл тикмайман. Отам кўпинча хум сотишга мени дўконга ёлғиз қўйиб кетадилар, мен ҳар вақт йиғилган пулларни отамга тугал топшираман.

— Бу яхши,— деб қувватлади кампир.

— Ҳайит кунларида отам менга ўзлари чорак танга ва ҳатто ярим танга ҳайитлик берадилар.

— Уни олса бўлади,— деди кампир,— бу гуноҳ эмас. Ўз тахминининг хато чиққанидан хурсандман, мендан ранжима.

Шундан кейин улар ўртасидаги суҳбат ўз-ўзидан юришиб, сўзлар чиғириқнинг тишларидек, бир-бирига ёпишиб кетди. Кичкина Насриддин кампир билан ёнма-ён ўтирди, мушукнинг орқасини силаб, унинг хуриллашини тинглади-да, жуда яхши ашулачи эканига қойил қолди.

— Мушугингиз сут билан жигарни яхши кўрадими?

— Бунсини билмайман, чунки уни ҳеч қачон сут билан ҳам, жигар билан ҳам боқиб кўрмаганман,— деб кулди кампир.— Сут билан жигарни ўзим ҳам кўп йиллардан бери татиганим йўқ.

Бу аламли иқрор боланинг асосий масалага кўчиши учун восита бўлди. У катта бухороликка қарши ўйлаб қўйган фикрларини ҳовлиқиб, дудуқланиб кампирга бирма-бир айтиб берди.

Кампир унинг сўзларини олдин мароқ билан, кейин ишонч ва умид билан тинглади. Охирида юраги тўлиб йиғлаб юборди.

— Қариган вақтимда бошпанасиз дайдиб юрганим учун кўнглига далда берсин деб сени менга худонинг ўзи юборган! Жуда ҳам ақлли бола экансан, агар бизнинг қабиламизда туғилган бўлсанг, энг катта бошлик бўлиб олган бўлардинг, албатта. Кўнглинг жуда ҳам пок экан, илоҳи ақлинг бундан кейин ҳам зиёда бўлсин.

Қичкина Насриддиннинг ўйлаган ишига олдиндан озроқ пул: ўн беш, йиғирма танга харажат керак бўларди. Кампир болага шунчалик ишониб кетдики, сира ҳам иккиланмай жулдур кийимларининг аллақайси бурчагидан пулларини олиб унга тутқизиб қўйди.

— Ҳаммаси, шу,— деди кампир. Унинг қўллари қалтирарди.

— Ташвишланманг, биби, бу пуллар фойдаси билан ўзингизга қайтиб келади,— деб жавоб берди қичкина Насриддин.

Олдин у ҳар хил эски-туски нарсалар сотиладиган Хитой бозори томонига қараб кетди; у ердан арзон баҳога — ярим тангага эски синиқ бир ёғоч қафас сотиб олди, қафас кўнғирокдек жаранглаган овозли сайроқи какликлар боқиладиган анчагина катта қафаслардан эди. Шундан кейин бола дурадгорлар растасига бориб, бир уста топди-да, қафасни тузатишга берди, бунга ҳам ярим танга кетди. Учинчи ярим тангани бўёқчига тўлади: бўёқчи дўқонидаги яшил, кўк, кизил, сарик ва оқ бўёқлар билан қафасни бўяб берди. Охирида саҳийлиги тутиб кетган бўёқчи сийлов қилиб, қафаснинг белидан заррин бўёқ билан бир белбоғ тортди-да, болага деди:

— Мана ўғлим, энди сизга, думида гавҳар пати бор ҳумоюнни тутиб олишгина қолди.

— Уни аллақачон тутиб олганмиз,— деб жавоб бер-

ди Насриддин.— Бунақа ҳумоюнни ҳали Бухорода ҳеч ким кўрмаган: унинг тўртта оёғи ва қоп-қора жуни бор.

...Кафасни кампирга бериб (кампир бундай чиройли кафасни кўриб хурсанд бўлиб кетди) кичкина Насриддин яна бозорга қараб кетди.

У бу сафар тушдагина қайтиб келди.

— Юринг биби, ҳамма иш тайёр.

Кампир инқиллай-синқиллай ўрнидан туриб, сарик кўзлари чала очиқ мудраётган мушукни кўлига олди, бола кафасни кўтарди-да бирга-бирга йўлга тушишди.

Улар хитой бозор яқинидаги чорраҳа жойида тўхташди. Бу ердан учта, энг серқатнов раста: тўқувчилик, пойафзал ва темирчилик расталари бошланарди. Кампир йўлларнинг туташган жойидан сал четрокда кичикрок бир капани — тўртта ходачага михланган бордон капани кўрди. Унинг бир-бирига рўпарама-рўпара иккита эшиги ўрнига гудунгланмаган дағал бўз парда тутилган эди. Капа ёнида унинг эгаси — бир чол ўтирарди; у Насриддиндан икки танга пул олди-да, миннатдорлик билдириб бир ёкқа кетди.

Бола кампирни капа ичига бошлаб кирди. У ерда устига сербар тахта михланган бир устун кўмуғлик бўлиб, бу кафас турадиган жой эди. Қапада шундан бошқа нарса йўқ эди. Ёруғлик капа ичига шипнинг тешиклари орқали тушарди.

— Сиз шу ерда тура туринг, биби, — деди Насриддин, — менинг яна бир, энг сўнгги ишим бор.

Бола кампирни шу ерда қолдириб, пойафзал растаси томон кетди, ундай кейин бир жин кўча билан Эски Ҳовуз томон йўл олди, ўша вақтларда у ерда кўча мирзалари ўтириб, ҳар хил илтимос, шикоят, хусусан чақимчилик маълумотлари ёзиб беришарди.

Бу жой бутун бозорда энг серғалва, серфитна ва сержанжал жой эди, бу ерда ҳар вақт жанжал, бир-бирларининг айбини фош қилиш, ҳақорат, маломат, мақтанчоқлик ва кулоқ эшитмаган ёлғончиликлар бўлиб турарди; булар кишининг бошини айлантириб, аклини шошириб кўярди. Бу ерда ўтирган мирзалардан ҳеч кайсиси ўтмишда Стамбул, Техрон, Хоразм каби жойлардан бирида сарой ишлари бошқарувчи вазифасидан паст мансабда ишламаган, биронтаси ҳам, вазирлар, аркони давлат ва аъёни мамлакатлар эсанкираб сукут қилган вақтларида подшоҳга нажотбахш кенгаш бермай қолмаган,

биронтаси ҳам ўтмишда Улуғ Арслон нишонидан кичик-роқ мукофот олмаган одамлар эди...

Одатда хат ёздирмоқчи бўлган кишилар ҳовуз томонга тушдан кейин кела бошларди, шунда бу ердаги олаговур босилиб, мирзалар ўз ишларига шўнғишарди. Лекин кичкина Насриддин тушдан илгарироқ, яъни худди ғалва қайнаган вақтда келган эди. Ким ким билан талашяпти, ким кимни сўқяпти — ҳеч бир тушуниб бўлмасди: биттаси ҳаммасини, ҳаммаси биттасини сўқарди, ҳамма ёқ бақириқ-чақирикқа тўлган, серғалва жойдаги Эски Ҳовузнинг суви қандай килиб чайқалмай, типпатинч туришига ишониб бўлмасди.

— Эй қўтир қашқирнинг боласи! — деб бақирди кўшнисига қараб, қадди долдек букилган, котма, ногирон бир чол. — Ҳой, алифни калтак деёлмайдиган лаънати жоҳил! Ўтган қишда қозига ёзган шикоятнинг ҳамманинг эсида «ҳидоят ва диёнат машъали» деган сўзлар ўрнига сен «ҳадя ва дайнийат мушоғали» (яъни ҳадя ва қарзлар билан шуғуланувчи) деб ёзгансан!

— Ким шундай деб ёзибди? Мен «ҳадя ва қарзлар билан шуғуланувчи» деб ёзибманми? — кўшниси ғазабдан бўғилиб кетди, у худди... ҳарфга ўхшарди, лекин уни ҳозир бирор ҳарфга ўхшатиш ҳам қийин эди, тўғриси, у араб алифбосидаги ҳамма ҳарфга ўхшарди, чунки унинг бутун вужуди: боши, кўли, оёғи, бармоқлари, елкалари алоҳида-алоҳида дириллар ва қиёфатини дам-бадам ўзгартириб турарди; ҳаттоки унинг ички аъзолари ҳам бетўхтов қалтираб алғоқ-далғоқ бўлаётгандек кўринарди. Ундан кўра сен бултур ўзингга хат ёздирган одамнинг бошини ейишингга оз колганини эсингга олгин. Ушанда амирга илтимос ёзиб «ҳазрат» сўзи ўрнига «ҳасрат» деб ёзиб юборган эдинг! Эсингга тушдими?

Ҳамма ёқдан кийқирриш ва қаҳқаҳа уриш эшитилди. Долдек букилган кекса мирза бутун вужуди тўлғаниб ранги бўзарди ва тишларини ғижирлатиб, боплаб жавоб кайтаришга оғзини жуфтлади.

Кичкина Насриддин унинг жавобини эшитмаёқ ёнидан ўтиб кетаверди.

У бу ёвузлик тўфони орасидан мана шу умумий фитнага қатнашмай ўтирган қари бир мирзани аранг топди, бу мирза ҳам фитнага донолик ва мулойимлигидан эмас, балки бошқа жуда ҳам нозик бир сабабдан қатнашмасди. У, бу гапларга қулоқ соларди. У узун бўйинни чўзиб,

гўё ўз оғирлиги билан гўштсиз қотма юзини эзиб ялпайтириб юборган катта тақир калласини офтобда ялтиратиб, гапга қулоқ солиб ўтирар, кишилар қизишиб кетганида беҳосдан оғиздан чиқиб қоладиган, лекин чакимчилик қилиш учун ўзига ярайдиган сўзларни териб оларди. Бирор тасодиф билан бошқа мирзалар олдида фош бўлиб қолмаслик учун бу гапларни ёт бир мамлакат ҳарфлари билан яширинча ёзиб қўярди. Кичкина Насриддин унинг ёнига борган вақтда у ана шундай гапларни ёзиб олаётган вақти эди. «Ҳасрат» — деб шивирларди у қамиш доводни китирлатиб, — унинг юпқа лабларининг четларида ҳам худди шунга ўхшаш шивирлаш эшитилди. Бу оҳиста ёвуз заҳархандадан унинг «ҳасрат» сўзини қурол қилиб бировни чақув қилмоқчи бўлганлигини ҳеч янглишмай аниқлаш мумкин эди.

Бошини кўтариб кичкина Насриддинга қаради-да сўради:

— Сенга нима керак, бола?

— Менга, хитой қоғозига қора сиёҳ билан ёзилган қисқагина хат керак. Икки оғиз.

— Қисқагина хат! — хитоб қилди мирза, буюртмачидан хурсанд бўлиб, чунки бундай ёш ва тажрибасиз буюртмачи олдида ёлғонни товус думидек ранг-баранг ва кенг ёзиб юбориш мумкин. — Сени менинг олдимга бошлаб келгани учун худога минг қатла шукур қилгин, бола, чунки бутун Бухорода қил қалам билан худди хитой қоғозининг ўзгинасига, қора сиёҳ билан ҳеч ким мендан яхшироқ ёзолмайди! Мен Бағдодда Улуғ девои амири бўлиб турган вақтимда, кимхоб тўнимга Улуғ Арслон нишони тақиб юардим — ўзи олтин, ҳамма ёнига олмос қадалган бу нишонни менга халифа ҳазратларининг ўзлари тақдим қилган эдилар...

Кичкина Насриддин унинг ёлғонларини охиригача эшитишга мажбур бўлди, мирзанинг қандай ёлғон гаплар гапирганини айтиб ўтиришга бизнинг ҳеч қандай эҳтиёжimiz йўқ, чунки бундайларни кўп марталаб ҳар ким ҳам эшитган. Ўтмишда ўзининг улуғ киши бўлгани ҳақидаги бундай ёлғонлар ҳаётнинг куйқаси бўлган пасткаш одамлар орасида ҳар вақт бўлиб келган ва авлоддан авлодга кўчиб ўтаверади, лекин бу ёлғонларнинг моҳияти битталигича қолаверади. Мирза сўзини фалакнинг кажрафторлиги, рақибларнинг маккорлигини айтиш билан тугатди-да, боладан сўради:

— Қандай ёзув керак сенга бола? Гапир, кўнглинг-дагидек қилиб ёзиб бераман.

— Атиги учта сўз,— деди кичкина Насриддин.— «Миёвлайдиган йиртқич ҳайвон»?

— Нима, нима? Бошқатдан айт-чи... «Миёвлайдиган йиртқич ҳайвон»? Ҳим...

Мирза лабини қисиб, ўткир кичик кўзлари билан болага тикилиб қаради:

— Айтгин-чи, бола, нимага керак бўлиб қолди сенга бундай хат?

— Пул тўлайдиган одам, нимага тўлаётганини ўзи билади-да,— деб жавоб берди Насриддин ва гапни чалғитиб:— Қалам ҳакиси қанча бўлади?— деб сўради.

— Бир ярим танга.

— Шунча қимматми? Атиги учта сўз-а!

— Қандай сўзлар десангиз-чи!— деди мирза.— Миёвлайдиган!..— деб у юзини сирли равишда буриштирди.— Йиртқич!..— деб бу сўзга қандайдир жиний — исёнкор тус бериб шивирлади.— Ҳайвон!..— деб худди илонга тегиб кетгандек бутун тани жимирилашиб титради.— Сенинг бундай ишингни ким арзонга олади, дейсан?

Кичкина Насриддин ёздирмокчи бўлган хати нима учун бунчалик хавфли эканига тушуна олмаган бўлса ҳам, бир ярим танга тўлашга рози бўлди.

Мирза гиламча тагидан бир парча сарғиш хитой қози олиб пичоқ билан кесди, кўлига кил қалам ушлаб ишга тушди. Бироқ ўзининг шунча эпчиллиги билан бу уч сўзнинг биронтасини ҳам чакимчилик қилиш учун яратилмаганига кўнглида афсус чекди.

Қайтишида кичкина Насриддин пойафзалчилар рас-тасида бир-оз тўхтаб, силлиқ рандаланган бир тахтачага кўлидаги ёзувни сирач билан ёпиштириб олди.

Капанинг киравериши олдида тахтача бир қараш-даёқ кишини жуда қизиқтириб юборарди.

— Энди, биби, пулни йиғаверинг,— деди кичкина Насриддин. Қафасда қапа ичига олиб кириб қўйилган мушук ёлғизликдан зерикиб, аччиқ-аччиқ миёвлаб ҳам кўйди.

Кампир ўз сопол косаси билан эшик олдида ўтирарди.

Кичкина Насриддин ундан уч қадамча нарида йўлга яқинроқ бир жойда туриб, чуқур нафас олди, кўксини

ҳавога тўлдириб шундай каттик чинқириб бақирдики, кампирнинг кулоғи шанғиллаб кетди.

— Миёвлайдиган йиртқич ҳайвон!— деб қичқирди Насриддин, кучанганидан қизариб ва энгашиб,— ўзи қафасда! Тўртта оёғи бор! Тўртта оёғида игнага ўхшаш ўткир тирноқлари бор! Узун думи бор, думи юқорига ҳам, қуйига ҳам, ўнгга ҳам, сўлга ҳам букилади, букилганда илмоқ ҳам, ҳалқа ҳам бўлади! Миёвлайдиган йиртқич ҳайвон! Белини букиб, муртларини ўйнатади! Устида қопқора жунлари бор! Қўзлари сарик, қоронғида чўғдек ёнади! Оч вақтида овози ёқимсиз, тўқ вақтида ёқимли! Миёвлайдиган йиртқич ҳайвон! Ўзи қафасда, қафаси мустаҳкам, беҳатар! Икки тийинга ҳар бир киши хавфу хатарсиз бемалол кириб кўра олади! Жуда мустаҳкам, беҳатар қафасда! Миёвлайдиган йиртқич ҳайвон!..

Уч минут ҳам ўтмай, унинг қилган ҳаракатлари натижасини кўрсатди. Темирчилар растасидан битта анқов чиқа солиб тўхтади, кулоқ солди ва қапага томон бурилди. Қиёфасига қараганда бу одам Катта бухороликнинг эгизағи эди, лекин бўйи пастроқ, укаси бўлса керак, акасига ўхшаш йўғон, қип-қизил юзли, сўлғин ва мудроқ кўзли эди. У Насриддинга жуда яқин келди ва қўлларини биқинига қўйиб таёкдек қотди. Унинг семиз юзларига секин-секин бемаъни ҳузурланиш табассуми ёйилди, кўзлари тўхтаб шишадек қотиб қолди.

— Миёвлайдиган йиртқич ҳайвон!— деб бақирди Насриддин тўппа-тўғри унинг юзига.— Қафасда туради! Икки тийинга кўрасиз, икки тийинга!

Кичкина бухоролик сокин ва бемаъни бир завқ билан бу бақирикқа анча вақт кулоқ солиб турганидан кейин, кампирнинг олдига борди, йўғон бармоқларини белбоғининг қатига тиқиб тимискилади ва кампирнинг сопол косасига икки тийин ташлади. Пуллар коса ичида жангларлади. Қувонганидан кичкина Насриддиннинг овози ўчиб қолди, чунки бу унинг ғалабаси эди.

Кичик бухоролик пардани кўтариб, қапа ичига қадам ташлади.

Насриддин унинг қайтиб чиқишидан юраги чўчиб жим бўлиб қолди.

Кичик бухоролик қапа ичида анча вақтгача турди. Унинг у ерда нима қилгани номаълум, айланиб юрган бўлса керак. У қапа ичидан гўёки у ерда бошига битта

этикни кийгизиб, оғзига совун тикишгандек юзида паршонлик, алам ва ҳайрат аломатлари билан чиқди. У такрор қичқиришга бошлаган кичкина Насриддиннинг олдига тағин келди, тағин боягидек қўлларини биқинига тираб ғўдайди, фақат бу сафар унинг юзида ҳузурланиб табассум қилиш ўрнига қандайдир ақлининг хиралашиб, бесаранжом бўлиб қолгани кўриниб турарди. У, ўзини лакилллатишганини сездди, лекин қандай қилиб лакилллатишганини тушуна олмади.

Шу билан кичик бухоролик жўнаб қолди. Бу орада қапа олдида янги учта томошабин пайдо бўлди. Улар ким олдин кириб кўриши устида қаттиқ тортишишарди.

Булар фаросатлироқ бўлиб чиқди,— энг кейин киргани қападан чиқаркан, ўзини тўхтатолмай роса кулди. Лакилллатилган ҳар бир киши бошқаларнинг ўзидан кўра донороқ бўлиб кўринмаслигини хоҳлайди, шунинг учун буларнинг учови ҳам эшик олдида навбат кутиб турган кишига бир оғиз сўз айтишмади.

Ҳайвонни томоша қилиш кун бўйи давом этди. Уни савдогарлар, ҳунармандлар, кишлоқдан келган деҳқонлар, ҳаттоки печи тепасига қистириғлик саллалди мусулмон уламолари ҳам кириб кўришди. Одамлар уни овқат берилмасдан олдин ёкимсиз овоз билан миёвлаганида ҳам, жигар бериб тўйдириб қўйилганидан кейин, ҳеч қандай товуш чиқармай жунларини ялаб ва бургалардан тозалаш учун ҳамма ёғини тирноқлари билан тараб турган вақтида ҳам кўришди.

Қапани ногора чалгандагина бекитишди. Кампир кун бўйи йиғилган пулни ҳисоблади. Ун тўққиз танга бўлибди! Биринчи кундаги ҳамма харажатларни ортиғи билан қоплабди, энди эртагиси соф фойда бўлади.

Кампирларнинг турмуши бирданига янгиланиб қолди. Энди унинг ўз бошпанаси бор, чунки қапа ҳеч кимнинг дахли бўлмаган ўз мулки эди. Мана шу қапада тунаб қоладиган бўлди. Қафасдан чиқариб қўйилган мушук думини баланд кўтариб, янги уйнинг ҳар томонини искаб юарди.

Кичкина Насриддин қапа олдида тағин уч кун бакриб берди, кейин кампирга, ўзининг бошқа ишлари борлигини, шунинг учун унинг ўрнига бошқа бирон киши ёллаш лозимлигини айтди. Бу ишга бир чолни, маҳалланинг олдинги сўфисини, кунига уч тангага ёллашди. Чолнинг овози ўткир бўлса ҳам, худди азон айтгандек

жуда чўзиб салмоқлаб бақирарди, шунинг учун унга битта ногора сотиб олиб беришди, кишиларни кўпроқ жалб қилиш учун у ногора овози билан ўз овозини ал-маштириб турарди.

Бола шу кетганича кампирни унутиб юбормади: ҳар ҳафтада бир бор келиб турди. Булар бир-бирларини кўрганда жуда хурсанд бўлиб қолишарди. Кампир ўз даромадлари кундан-кунга ортиб бораётганини болага айтар ва ҳар сафар бунинг ярмини унга такдим қиларди. Бо-ла ҳам ҳар сафар бу таклифни рад қилар, фақат кампирни ранжитмаслик учун, «ширинликка» бир тапгагина оларди, холос.

Бола кетиш олдида қапага кириб томоша қилди. Мушук ҳар кун жигар еб, таниб бўлмайдиган даражада тузалиб кетган, туллаб қайта жун чиқарган ва ўзига атаб олинган ёстиқ устида ётиб ухлагани ухлаган эди. Бола қафасни очиб мушукни силади, унинг ипакдек майин жун чиқарганига ҳайрон қолди; мушук кўзини салпал очдию, думини билинар-билинимас кўзғатиб кўйиб, яна хуриллаб уйкуга кетди.

Қишга бориб кампир билан бола ўртасига жудолик тушди: кампир Наманганга ўзининг лўли қариндоши ёнига кўчиб кетди. У кўчиб кетишида бир соябон арава сотиб олди, унинг қанчалик бойиб қолганини шундан ҳам билса бўлади! Хайрлашарда кампир кичкина Насриддинни бағрига босиб роса йиғлади! Бола қафасдаги ёстиқда ухлаб ётган «йиртқич ҳайвон» га сўнгги марта-ба тўйиб-тўйиб қаради, кейин арава йўлга тушди.

Хўжа Насриддин кейинроқ (бу вақтларда энди у Хўжа Насриддин деб аталиб кетган эди) Шайх Саъдийнинг юртига — Шерозга бориб қолганида тўсатдан бозорда жарчининг «Миёвлайдиган йиртқич ҳайвон! Ўзи қафасда туради!» деб бақирган овозини эшитиб қолди ва юраги типирчилаб, овоз чикқан томонга югурди, бориб караса бозор майдонининг бир четида қапа турибди. Қапанинг эшиги олдида эса ўйноқи, чиройлик, маржону зираклар таққан ёшгина бир лўли қиз ўтирибди. Қизнинг олдида пул ташлаш учун кўйилган топ-тоза ялтироқ мис баркаш ҳам бор. Қиравериш эшикнинг нариги томонида қаршида кампир мудраб ўтирибди, у энди жуда мункиллаб қолибди, ер ҳаёти чегарасининг нариги

томонига, кишилар учун уйку билан бедорлик бир-бирдан ажралмас бўлиб қоладиган томонга ўтиб кетибди... Хўжа Насриддин баркашга катта бир кумуш रुपия ташлади. Ортиғини қайтариш учун майда пулларни йиғиштириб санагунча гўзал лўли қизнинг олдида узоғроқ турмоқ учун у атайин шундай қилди. Қиз буни, албатта, дарров сездиди, қайтарадиган пулни шошилмай чақалардан тера бошлади, у кўзларини қора бахмалдек куюк киприкларни билан паналадию, кипкизил тоза лабла-рида жилваланиб турган табассумни яширолмади. Хўжа Насриддин қапага кириб, мушукни кўрди.— Ажабо!— худди кампирнинг ўзига ўхшаб мункуллаган мушукнинг ўзи. Хўжа Насриддин мушукни чақирди, мушук индамади, чақирганини эшитмади: дарҳақиқат қариганидан кулоғи қар бўлиб қолган эди.

Хўжа Насриддин капанинг иккинчи тарафидан чиқиб, кириш эшигининг олдида қайтиб келди. Ёш лўли қиз, мени кўриш учун келди, деб ўйлади-да, оппоқ тишларини ялтиратиб, хандон ташлаб кулиб юборди. Лекин Хўжа Насриддин қизни тамоман алам, ҳайрат ва ҳатто қаҳру ғазаб ичида қолдириб кампирнинг олдида борди-да, энгашиб секин гапирди:

— Ассалому алайкум, биби, Бухоро эсингиздами, бозорда юрадиган Насриддин исмли бола эсингиздами?..

Кампир бир сесканиб тушди, унинг юзида бир оний нур жилваланиб кетди, у хўрсиниб секингина кичкирди ва бутун вужуди билан олдинга ташланиб, қалтироқ кўллари билан бировни тутмоқчи бўлгандек ҳавони қамрарди. Лекин Хўжа Насриддин ўз-ўзига: «Кампирга бу, яқинда унинг кўзларини юмиб қўядиган абадий уйкуси олдидаги ўткинчи, билинар-билинмас туши ва ўтмишнинг узокдан эшитилган садоси бўлсин...» деб алла қачон кетиб бўлган эди. У ўгирилиб қаради: кампир ҳали ҳам ўзига келмаган, ҳамон қалтироқ кўллари билан ҳавони қамрар ва қучар эди, лўли қиз эса жуда ҳам таажжуб ва ҳаяжон ичида гоҳ кампирга, гоҳ эса ғалати томошабин ғойиб бўлиб кетган томондаги оломонга тез-тез назар ташлар эди.

У энди қайта қайрилиб қарамади, бозор ўзининг ранг-баранг серғавғо қайнашлари ичида уни эритиб юборган эди.

Хўжа Насриддиннинг болалик кезларида Бухоро бозорида бошидан яна бир ҳодиса ўтган эди.

Бир кун у расталарни оралаб юрарди. Кун каттик исиб кетгандан кейин у ҳовуз томонга борди. Унинг кетидан паранжи-чачвонга бурканган бир хотин эргашди. Насриддин кетидан келаётган оёқ товушини эшитиб, орқасига каради:

— Тўхта!— деди хотин қизиқ бир товуш билан ва яқин келиб чачвонини очди-да, болага энгашди. Қизиб турган қотма кафтларини унинг чаккасига қўйиб, ғамгин, қотма юзларини унинг юзига яқинлатди, гўё ўз қалбидан боланинг қалбига бир нарса қўйиб қўймоқчи ёки аксинча унинг қалбидан бир нарсани сўриб олмоқчи бўлгандек кўзларини боланинг кўзига тикди. Бола уялиб кетди, нима қияпти ўзи бу хотин? Хотиннинг қопқора, катта-катта кўзлари жиққа ёш эди.

— Бор, энди!— деб шивирлади хотин, болани астагина туртиб,— қодир эгам сени қаерда бўлсанг ҳам ҳар вақт ўз паноҳида сақласин, бор энди!..

У чачвонини тушириб, худди орқасидан биров қуллаб келаётгандек тез-тез юрди-да, бир кўчага бурилиб кетди. Бола унинг орқасидан ҳайрон бўлиб қараб қолаверди, у вақтда унга ҳеч нарса тушунилмаган эди. Бирор соатдан кейин бозорнинг ола-ғовури ичида у хотинни эсидан ҳам чиқариб юборди, шу-шу қайтариб эсига ҳам олмади.

Қўп йиллардан кейин, катта одам бўлиб Байрут билан Басра орасидаги йўл ўрталигида бир қарвон саройида тунаб қолган эди, шу вақтда тушида ўша хотинни кўрди, унинг юзини, кўзини ва «қаерда бўлсанг ҳам қодир эгам сени ҳар вақт ўз паноҳида сақласин...» деган овозини таниди.

Уйғонгандан кейин у, юраги уюшиб титраб кетди ва шундагина бу хотин чинакам онаси эканини пайқади. У шунчаки таниш эмас, балки ғойибдан келган чинакам, аниқ ва шак-шубҳасиз таниш эди. У ҳеч вақт онасига бир оғиз ҳам сўз айтолмаганини ўйлади; унинг кўнглини қаттиқ афсус ва онасига бўлган чексиз меҳр чулғаб олди ва болаларнинг оналарига эркаланиш ва меҳр билан айтадиган сўзларини такрор-такрор айтиб йиғлади. Гўё унинг аллақачон тугаб кетган дастлабки болалик вақтларининг саҳифалари очилиб кетди ва унга бу сўзларининг ўзи келди, шундан кейин у бу сўзларни такрорлади, у қоп-қоронғи тун ҳавосини ўпар ва онам сўзларимни эшитади ва ўзининг қийналган, лекин ти-

рик оналик қалби билан жавоб беради, деб ишонарди...

Шундай қилиб, у ўз онаси билан тушида учрашди, лекин оти нима эканлигини сира ҳам билолмади ва кейинча ҳам ҳеч қачон унинг қабрини зиёрат қилолмади, ахир унинг номаълум қабрини қаердан ҳам топа оларди, бунинг нимага ҳам кераги бор, ахир онаси унинг назарида шубҳасиз барҳаёт қолган-ку!

Хўжа Насриддиннинг болалиги ҳақидаги ҳикоямиз шу билан тугади. Ҳикоямиз нотўлиқ ва бўлак-бўлак, албатта: бу тўғрида биз топган бир неча майда-чуйда маълумотлар бундан кўпроқ айтишга етмади. Лекин оптимиздан келаётган бошқа кишилар бордир, улар биттадан бўлса ҳам дурдоналар топишар, уларни умумий хазинага тўкишар ва, ниҳоят, шу йиғилганлардан кўпининг кучи билан Хўжа Насриддиннинг болалиги ҳақида янги бир китоб вужудга келар. Бизнинг ундаги ҳиссамиз унчалик катта бўлмас, аммо — асос бўлишга ярар, эҳтимолки, ҳали тўғилмаган, лекин бу китобни ёзиб устига ўз муҳрини қўйишга мушарраф бўладиган санъаткор бизнинг меҳнатларимиз ҳақида сукут қилиб ўтмас, бизнинг кутган мукофотимиз, умидимиз ва оромимиз мана шунда.

Ўттиз тўртинчи боб

Энди Хўжа Насриддиннинг Чўракда ўтказган кунлари ва қилган ишлари тўғрисидаги ҳикоямизни давом эттириб, сўзни эшакдан бошлаймиз.

Эшак шу кунларда афсоналардагидек роҳатда яшай бошлади. Фалак ҳеч вақт унга бунчалик қулиб боқмаган, бунчалик кўп бахт-саодат гавҳарларини унинг бошидан сочмаган ва бундай афсонавий омад бермаган эди. Биринчидан, у тепалик устидаги чалдевордан Оғабекнинг ҳовлисига кўчиб келди, ҳовлининг ҳам энг яхши, боққа чиқадиган жойига ўрнашди, бу ерда у, кенг қия зинапоядан хоҳлаган вақтида боққа тушар ва кўнгли тусаган ўт ва гулларни бемалол ея оларди; иккинчидан, унинг нафсини роҳат-роҳат қондирмоқ учун бу ерда

баркаш-баркаш ҳар хил нонлар, ўриклар, турп, эртаги ковунлар ва сер ҳосил Чўрак ерларида етишган бошқа мевалар ҳар вақт муҳайё эди. У фақат гулоб аралаштирилган хушбўй сувдангина ичар эди. Хўжа Насриддин Оғабекни кишиларнинг эшакка айланишининг ростлигига мана шунчалик ишонтирган эди! Ҳаттоки Оғабек унга жуфт топиш ҳақида ҳам ўйлаб кўрди, лекин бу йўлда мушкул бир тўскинликка йўлиқди, чунки: буида шаҳзодага эшак қиёфасида бўлган хотин топиш керакми ёки инсон қиёфасидагиси ҳам бўлаверармикин, деган масала кўндаланг бўлиб қолди.

Бошқа масалаларда эса Оғабек вақтни бекор ўтказгани йўқ, унинг бутун ҳаракати, барча суҳбат ва маккорликлари битта нарсага, яъни эшакка айланиб қолган шаҳзоданинг кўнглини Хўжа Насриддиндан қолдириб ўзига ром қилиб олишга қаратилган эди. Шу максадда, у кун бўйи эшак олдида туриб, унга бевосита ўзи қарар, эшакнинг барча инжикликларига тоқат қиларди, ҳар канча қарагани билан «Оғилдаги гўзаллик — қошонада шармандалик», деганларидек эшак барибир эшаклигини қиларди. Оғабек ҳар хил баҳоналар билан Хўжа Насриддиннинг эшак олдида ёлғиз қолишига тўғанок бўлар ва улар учрашганда узоқроқ туриб қолишларига бир амаллаб халакит берарди. У «Шаҳзода жаноблари чарчаганлар» ёки «Шаҳзода давлат ишлари билан бандлар» деб қайтарарди Хўжа Насриддинни ва уни тепаликдаги қулбагача кузатиб кўярди.

Хўжа Насриддин индамай кетиб қолар, лекин Оғабек хилватда эшакка кун бўйи нималар тўғрисида гапирётганини жуда ҳам билгиси келарди. Ниҳоят, у буни эшитиб ҳам олди. Бир куни қутилмаган бир вақтда яширинча келиб, уларнинг боғни хилват қилиб гаплашиб ўтирганларининг устидан чиқиб қолди. Эшак хушбўй чинни гул ва шаббўй гуллари орасида кишини мафтун қиладиган чаманни туёқлари билан топтаб пишқирар ва қоринни қўлдиратиб, Оғабек тутиб бераётган ковун тилимларини лаблари билан кетма-кет камраб олар ва шопиллатиб ямларди, Оғабек эса, унинг узун қулоқларига шивирлаб, тинмай макр-игво сўзларини қуярди:

— Ҳа, шундан кейин, шаҳзода жаноблари, у қулоқ эшитмаган шундай ёмон сўзларни айтдики, асти кўяверинг, сиз жаноб олийнинг табиатларидан ва отангиз аъло ҳазратининг улуғ табиатларидан шикоят қилди-я.

У айтдики... йўк, йўк, у айтган ифлос сўзларни айтишга менинг тилим бормайди. Шаҳзода бемаъни, деди у. Узоқбой шунақа дейди, мен эмас шаҳзодам... шаҳзода серғалва, майда гап, ўжар, шунинг учун унинг ҳозирги аянчли қиёфаси ўзининг асли хулқига жуда ҳам мос тушган, деди. Бу сўзларнинг замирида Узоқбойнинг ёвуз бир нияти бўлмасин тағин. Мисрга борарда сизни бирор ерга адаштириб кетса-я ёки бундан ҳам ёмонроқ бир балога гирифтор қилса-я! Қарвондагилардан бирига арзимаган баҳога, оддий эшак баҳосига сотиб юборса-я! Худо сақласин, олган кишилар сизни ҳам бошқа тўрт оёқли узун қулоқларга қўшиб ҳайдаб кетса-я! Бундай ёвуз ният билан у Миср тахтини қонуний ва ягона вори-сидан маҳрум қилган бўлади ахир!.. Шундан кейин тағин у айтди-ки...

Оғабекнинг гапи шу жойга етганда Хўжа Насриддин учкат туплари орқасига ўтиб бекинди-да, Оғабекка кўринмай аста жўнаб қолди.

Хўжа Насриддин тунда ўғрига:

— Мен айғоқчидан бир сўз эшитдим, ишимиз пишибди,— деди.

— Сиз бу сафар ҳам ҳар галгидек тўғри ҳаракат қилдингиз,— деб жавоб берди ўғри.— Шундай аниқ, тўғри овоз чиқариш учун Оғабекнинг кўнглидаги қандай торни танлаб чертдингиз?

— Унинг кўнглидаги ҳасад торини топиб чертдим. Кишилардаги ярамас ва зарарли ҳисларнинг энг кучлиси мана шу ҳис бўлса керак. Ҳиндиларда бир афсона бор. Худо бир кишига: «Эй бандам, хоҳлаганингни сўра, тилаганингни берай, лекин битта шартим бор, сенга нимаки берсам, кўшнингга икки баробар ортиқ бераман. Сенга бир ҳовли берсам, кўшнингга иккини, сенга бир от берсам — кўшнингга бир жуфтни ато қилурман. Нима олгинг келади, тила тилагингни?»— дейди. Шунда ҳалиги одам: «Эй қодир эгам! Ундай бўлса бир кўзимни ўйиб ол!..» деб жавоб берибди. Мана ичқоралик оқибати.

Хўрозлар учинчи марта қичқириб тонг отди. Ўғри ўрнидан туриб Хўжа Насриддинга таъзим қилди:

— Энди мен кетай. Менга нима хизмат буюрасиз, энди мен нималар қилишим керак?

— Кўқонга тағин бир марта сафар қилишингиз керак.

— Ё раббим! Ҳар бир сафар бир жуфт этикка тушади-я. Бусиз ҳам этигимнинг чармлари бу ердаги тошларнинг қизигидан қуйиб кетяпти!

— Бу охиргиси. Сиз энди бу ерга қайтиб келмайсиз, мен ўзим сизни Қўқонга боргунингизча ортингиздан қувиб етаман.

— Нима ҳам дердим, мен тайёр. Қачон йўлга тушайин?

— Ўзим айтаман...

Оғабек боғининг бир чеккасида кичкина шийпонча бор эди, у ерга чинни гул ҳам, сунбул ҳам экилмаган, боғбон ҳам ўзининг чопқи ва пичоқлари билан бу ерга сира келмас, бу ердаги печак билан аймоки ток парварिशсиз ўсган, шунинг учун шох барглари бир-бирига айқашиб шийпончани ўраб олган эди, эрталаблари бу ерда нам салқин узоқроқ сақланар, ялпиз билан тупрок ҳиди келиб турар, теваракда кушлар ҳам узоқроқ сайрашарди, чунки дарахтларнинг ям-яшил қалин пардаси эрталабки қуёш нурларини бу ерга унча барвақт ўтказмасди. Бир куни эрталаб Хўжа Насриддиннинг Оғабек билан бўлган муҳим суҳбати мана шу шийпонда ўтди.

Бир кўзи кўр, қулоғи қар ва гунг хизматкор чол ўртага бир қувача май билан икки дона пиёла келтириб қўйди, уйда қолган ягона хизматкор шу эди, бошқаларини Оғабек, эшакка айланган шаҳзоданинг сирӣ овоза бўлиб кетмасин учун бўшатиб юборганди. Шунинг учун энди у сир кўчага чиқишдан хавфсирамай, ичимликка берилди, бу ишга Хўжа Насриддини ҳам мойил қилиб олди. Бугун у ишратни эрталабданоқ бошлаб юборди.

— Хўжайин, сиз шаҳзоданинг топшириқларини яхши бажо келтирмаяпсиз-ку,— деди Хўжа Насриддин, Оғабекнинг қўлидан лиммо-лим тўлдирилган пиёлани ола туриб, менинг кетишим яқин, сиз бўлсангиз, менга вазирлик билан Миср сарой хазиначиси лавозимини қабул қилиб олишим учун шу вақтгача ҳеч нарса ўргатмадингиз.

— Ҳали кетмоқчи ҳам бўлиб қолдингизми?

— Миср деган яқин жой эмас-да.

— Яқиндагина ўзингиз вазирлик лавозимини устимга олмайман деган эдингиз-ку. Ўшанда сиз илмий ишларингиз ҳақида ўйлаб, бир хилват хона билан умримнинг охиригача етадиган озроккина даромад бўлса бас, деб эдингиз-ку.

— Мен ҳали ҳам шундай фикрдаман, лекин Султон бунга кўнмаслиги мумкин, буюрган ишни қил, ё бўлмаса, каллангни кундага қўй, дейди қўяди! У билан айтишиб бўлмайди. Мана шунинг учун мен ҳар қалай лавозимни устимга олишга тайёрланиб қўймоқчиман.

Оғабек ташвишланиб, хиралашган кўзини пирпиратди, энтикди.

— Махфий хонага тушиб қолсангиз нима қиласиз?— деб эслатди Оғабек.

— Ха, балли, мен ҳам шу тўғрида, ундан қандай қилиб эҳтиёт бўлиш тўғрисида сиз билан гаплашмоқчи эдим. Сиз кўпни кўрган донишманд одамсиз, ўргатинг менга. Онт ичиб ишонтираманки, бунинг эвазига мен сизга Мисрдан тилла чилим билан май солиш учун қуш қувача юбораман.

— Чилим билан қувача эмиш-а! Бу, чўлда сувсираб ётган кишига икки томчи сув ваъда қилгандек гап.— Оғабекнинг кўзига чилим билан қувача эмас, балки Мисрдаги ичи тўла олтин сарой хазинаси кўринарди, холос. Бундан ташқари, пулдан ҳам қимматроқ бўлган обрў ва улуғ мансабдорликни орзу қиларди!

Хўжа Насриддин бошини қуйи солиб ўтирарди; у Оғабекнинг юзига қарамаса ҳам, кўзини унинг қўлидан узмас эди. Оғабекнинг йўғон бармоқларининг титраши ва қабариб турган томирларининг тепишидан унинг кўнглидаги ҳамма нарсани худди тилсимли китобдан ўқигандек аниқ ва равшан билиб турарди. Шу сабабли Оғабекнинг тўсатдан:

— Узоқбой, шаҳзодани менга бера қолсангиз нима бўлади?— деган саволни берганлиги унга кутилмаган бир нарса бўлмади.

Дарров рози бўлишга тўғри келмайди: тагин ҳам бир оз ичи қуйсин!

— Сизга бера қолсамми?— деб илжайди Хўжа Насриддин.— Сиздан каттароқ кишилар ҳам бу таклифни қилишган эди. Аммо лекин биринчидан, шаҳзода Мисрга фақат менинг бошлаб боришимни хоҳлайдилар, иккинчидан...

— Шаҳзодани кўндирса бўлади. Бундан ташқари, ҳали у шу қиёфада — эшак қиёфасида эканида...

— Унга бошқача муомала қилса, уни алдаса бўлаверади демоқчимисиз? Эҳ, хўжайин, хўжайин...

— Мен сира ҳам шундай деб ўйлаганим йўқ. Лекин у кишининг жавобларини хоҳлаган тарафинга бураверсанг бўлаверади демоқчиман. Ахир у киши одамча сўзлашга кодир эмаску...

— Думини силкитиб, қулоқни ликиллатишлари-чи?

— Мана шунн ўз хоҳишингга буриш мумкин-да!

— Ростини айтганда, хўжайин, сиз чиндан ҳам сарой мансаблари учун туғилган одам экансиз-да! Лекин яна битта тўскинлик борки, у ҳам бўлса сизнинг ўзингиз.

— Менинг ўзимми?..

— Бунинг эвазига нима берасиз менга?

Мисрга вазир бўлиш орзуси Оғабекнинг ичинн шундай тирнар эдикн, у ҳатто ширинсўз ва сўзамол ҳам бўлиб кетди.

— Сиз хилватнишинликни орзулаб юрмасмиди-нгиз?— деди у Хўжа Насриддинга энгашиб.— Бу ердан кўра хилватрок, бу ердан кўра тинчроқ жойни қаёқдан топа оласиз?— Дарҳақиқат, шу пайтда теварак-атроф худди уйкудагидек жимжит эди.— Сиз умрлик бир даромадга ҳам эга бўлишни хоҳлар эдингиз-а? Менинг кўлим анчагина кенг — мўлчилик билан туришингизга ҳам етарли даромад беради.

— Тўғри-ю, лекин бу кўлга қараш керак, кишиларга сувни очиб бериш керак.— деб тихирлик қилган бўлиб кўринди Хўжа Насриддин.— Бу ташвишлар илмий машғулотларимга халақит беради-да.

— Кўлга қараб туриш учун одам солиб кўясиз. Озгина пул берсангиз, ҳамма ишингизни ўзи қилаверади.

— Тўғри, дарҳақиқат битта одам солса бўлар экан! Буёғи менинг эсимга келмабди!

— Албатта! Ишни ўша одамга ўтказиб берсангиз, ўзингиз фақат тилсимли ўтларни йиғиб юраверасиз.

— Тилсимли ўтлар!— деб жонланиб кетди Хўжа Насриддин.— Тўғри, тилсимли ўтларни йиғиш фақат менга мос иш.

— Ана, ана, баракалла!— деб унинг сўзини оғзидан илиб олди Оғабек, ишнинг кўзини топганига қувониб, унинг қайтадан айёрликка ўтиб олган фикр-хаёли ҳаракатга кирди-да, бу айёрлик ўзининг қирқта оёғи билан йўрғалай бошлади.— Ҳа, худди тилсимли ўтлар! Улар бу ерларда жуда ҳам кўп, фақат мен сизга уларни айтгим келмас эди. Улар ҳамма ёкда ўсади! Биттасини

Ўзингиз ҳам топиб олдингиз. Нима ҳам бўларди у? Юздан бири!..

— Наинки юздан бири бўлса-я?— деб шивирлади Хўжа Насриддин худди ҳайратдан котиб қолган кишидек.

— Мингдан бири! Мингдан бир ҳиссаси!.. Сиз ҳали бу ерларда канча тилсимли ўтлар ўсишини билмайсиз!

Май таъсирида қизишиб қолган Оғабек орқа-ўнгига қарамай, оғзига келганини гапирарди, ёлғони биллиниб қоллиб шарманда бўлишдан сира ҳам ҳайиқмасди, чунки қаршисида ўтирган одамни илмий ишлар билангина банд бўлган, кундалик оддий ишлардан жуда беҳабар, кичкина боладек бир киши деб ўйлар, уни бемалол алдаб лақиллатаверса бўлаверади, деб гумон қиларди. Аммо ҳақиқатда эса унинг қаршисида оёқ остида ўрмалаб юрадиган ҳар қандай паст, айёр махлукка семиз кўйдек гўл-содда бўлиб кўринишни ҳеч бир истамайдиган ва сезгир руҳни ўткир ақл билан улай оладиган Хўжа Насриддин ўтирардики, барча олим кишилар, барча донишмандлар ва шоирлар бу кишининг кундалик ҳаётидан ибрат олса арзирди!

— Мана мисол учун печакни кўринг!— деди Оғабек ҳовлиқиб,— бу ҳам тилсимли! Анави қарикиз ҳам тилсимли! Теваракнинг ҳаммаси тилсимли ўт! Сира ҳам бекорчиси йўк, ҳаммаси, ҳаммаси тилсимли. Сиз келишдан анчагина олдин бу ерга шундай тилсимотни биладиган битта домла келган эди, буларнинг ҳаммасини менга ўша киши айтиб берган. Булардан бошқа, бу ердаги тошлар ҳам тилсимли. Ҳаммаси ердагина думалаб ётибди, фақам териб олсанг бас! Ўша домла бир қоп тўлдириб олиб кетган! Тағни икки хумчада тилсимли сув ҳам олиб кетган! Мен сизга айтишни унутибман, шу ерга яқин бир жойда тилсимли сув ҳам бор. Жуда ҳам яқин. Бу ерда ҳамма ҳамма нарсаси тилсимли!

Бундай тилсимли ўт, тилсимли сув бор жойда туришга ким ҳам унамайди дейсиз?

Хўжа Насриддин рози бўлди. Ахир у шаҳзодани бериб унинг бадалига кўл, уй, боғни ва кўлга тааллуқли бошқа барча нарсаларни, ҳамда бунинг устига ўн минг танга нақд пулни олади-ку.

— Ўн минг танга пул менда йўк,— деди Оғабек.— Фақат етти минг танга пулим бор. Аммо Мисрга етиб олгунимча йўлда ўзимга ҳам пул керак бўлади.

— Қимматбаҳо тошлар кани, яқинда Мамадалидан олиб эдингиз-ку!— деб эсига солди Хўжа Насриддин.

Ниҳоят улар беш минг танга нақд пулга келишишди. Оғабек йўлга икки минг танга билан қимматбаҳо тошларни олиб қоладиган бўлди.

— Шаҳзода рози бўладилар!— деди Оғабек.— У киши шунча вақтдан бери мени яхши таниб олдилар. Энди сиз касал бўлган бўлишингиз мумкин. Балки ёлғондан ўлиб қолган бўлишингиз ҳам мумкин. Биз буни шундай қиламизки, у киши сира ҳам гумон қилмайдилар ва сира ҳам билмайдилар.

Хўжа Насриддиннинг ёлғондан ҳам, ростдан ҳам ўлгуси келмади.

— Бу ортиқча гап,— деди у.— Бундай савобли ишда алдашнинг нима ҳожати бор? Яхшиси шаҳзодани кўндиришга уриниб кўрамиз.

Эшакнинг олдига боришди. У думларини силкитиб, қулоқларини ликиллатди. Улар бу ҳаракатга ўзларича маъно беришди. Қайтиб шийпончага келишди.

— Энди озгина иш қолди!— деди Оғабек намоёнш-корона.— Ҳар йили баҳорда бизнинг бу ерларимизга Янги Мозор деган катта қишлоқдан Абдурахмон қози келади, ўзи ҳам ҳар вақт ўша ерда туради. У ҳар келишида жанжалларни бартараф қилиб ўртадаги аҳдларни тасдиқлаб кетади. У мана шу яқин орада бўлса керак, уни топиб келишга бугуноқ отлик одам юбораман. Узоқбой сиз, унғача тилсимли доридан кўпроқ тайёрлаб туринг. Яна бир қоғозга барча афсунларни битиб беринг, бўлмаса ҳаммаси эсимдан чиқиб қолади.

— Шаҳзодани сизга бердим, лекин мен ўзининг янги олган уйимни ҳалигача кўрганим йўқ-ку,— деди Хўжа Насриддин.

— Юринг, бориб кўрамиз.

Уйни бир қур кўриб чиқишди. Уй жуда яхши экан, кўп узоқ йилларга чидайдиган қилиб солинган экан. «Манави уй анави иккита тентакка — Саид билан Зулфияга тўёна, бу уларнинг бола-чақалари билан яйраб-яшнашига етади!»— деб ўйлади Хўжа Насриддин Оғабекнинг кетидан бир хонадан иккинчи бир хонага ўтиб. Уйнинг ичи саришта, тоза, кенг, ёруғ эди, ланг очик турган деразадан туш офтобининг нури уй ичига мўл тушиб турар, ўзининг иссиқ нурдан тўқилган хушманзара гиламларини Хўжа Насриддиннинг оёқлари тагига

ёяр ва ўқтин-ўқтин боғдан келган шамол дераза табақаларини тебратиб, сержилва, шўх шуълаларни уйнинг деворида у ёқдан бу ёққа ўйнатарди.

Ўттиз бешинчи боб

Шу кундан бошлаб Оғабек илгариги Оғабек бўлмай қолди. У аста-секин ўтадиган замондан илгарилаб орзу хаёлларида гўё Мисрга бориб, саройга ҳам кириб олди, хаёлида у энди ўз олдига Миср султонининг вазири Оғабек ибн Муртазо Алхоразмий бўлиб қолди, елкасида зардўзи сарой хильатининг оғирлигини ҳам сеза бошлады, ҳалитдан у хаёлий қулоқлари билан кўксидаги нишонлар, белидаги олтин қинли шамширнинг жиринглашларини ҳам эшита бошлады. Энди Чўракда ўтган ҳар бир куни унга гўё улуғ истикболдаги кунлардан бири бекор ўтганга ўхшаб туюлар, бу ерда ўтган ҳар бир дақиқа унга гўё истикболдаги турли-туман роҳат ва ҳар хил фойдаларнинг жуда кўпини йўққа чиқаргандек кўринарди, у кишига малол келадиган даражада мағрурлик билан шишиниб кетди. У билан сўзлашмоқ Хўжа Насриддинга чинакам бир азоб бўлиб қолди. У ўзининг ягона хизматкори гунг чолни ҳам ҳар куни эрталаб келиб боши ерга етгунча таъзим қилишга мажбур қилди. Хўжа Насриддинни эса у эшакнинг ёнига сира ҳам йўлатмай қўйди.

Бу орада кишлоқ ҳаёти одатдаги йўлида кетаверди: боғлардаги мевалар хушбўй шарбатларга сўлкиллаб тўлди, ипак қуртлари биринчи ва иккинчи марта пилла ўради, яйловларда қўйлар қўзилади. Ҳар бир чўракликнинг ёзлик ишлари ҳам борган сайин кўпаяверди. Сафарнинг чойхонасида энди кечқурунлари озрок, бешолти кишигина тўпланар, бошқалари кун бўйи ишлаб чарчаганлигидан қоронғи тушмасдан тўшакка ётиб оларди.

Чўракликлар кўлнинг янги қоровулига ва унинг галати ишларига анча ўрганишиб қолди, чойхонада унинг ҳақида камдан-кам, гап орасидагина сўзлашиларди, аммо Оғабекнинг ёвуз кўланкаси чўракликлар устида ҳамон соя солиб турарди: яна суғориш, яна хавфу хатари кўп кунлар...

Худди осмонда момоқалдирок гулдурагандек, бирданига кетма-кет янги хабарлар тарқала бошлады.

Биринчи хабарни домла имом жума куні эрталабки номоздан кейин эшиттирди, у: Оғабекнинг художўлиқка юз тутиб, масжидга бир ярим минг танга садақа қилганини ва ўтган кишиларнинг арвоҳларига бундан кейинги йиллар учун ҳам дуойи фотиҳа қилиб қўйишни буюрганини айтди.

Бир ярим минг танга-я! Суғориш олдидан-а! Суғоришга қанча олади энди?.. Дуойи фотиҳа учун шунча пул-а! Қанақа одамларнинг арвоҳига дуойи фотиҳа қиларкин-а?.. Шишасимон қуртлар тўғрисида ўйлашни чўрақликлар билишмасди, албатта, шунинг учун ҳам ўйлай-ўйлай ўйларига етишолмасди. «Эҳтимолки, у бундан кейин очлик билан кириб юбормоқчи бўлган кишиларининг руҳига бағишламоқчи бўлса!» — деди Сафар бадбинлик билан каромат қилиб.

Иккинчи хабар Оғабекнинг ўзидан чикди. Яқинда у Чўракдан кетармиш, ҳажга бориб қаъбатуллони зиёрат қилармиш; Оғабек Мисрга боришини шу йўл билан яширмоқни афзал кўрди.

Янги ташвиш ва янги гаплар! У ҳажга экинчи суғоришдан олдин кетармикин ёки кейин? Энг кераги ва энг муҳими — сув пулини у бу сафар қанча белгилар экан?

Хабарнинг учинчиси шум ва даҳшатли хабар эди; Оғабек Абдурахмон қозини излатиб, чор атрофга отлик одамлар юборганмиш. Қозини Чўракка олиб келинглари деганмиш. Нега ахир? У жўнаш олдидан ким билан даъволашмоқчи экан, қандай бир аҳдномани тасдиқлатиб олмоқчи бўлдийкин?

Бу ҳақда чойхонада жуда катта йиғин бўлди. Кишилар боғни ҳам, далаю яйловни ҳам унутиб қўйишди. Сафарвой тагин каромат қилдилар: «Қараб туринглари, кетгунча у ҳали ҳаммаларинингни шилади!..» Битта Мамадалигина мана шу ташвишлар орасида: «Нима бўлса бўлсин, энди Оғабек Зулфияни сира ҳам сўрамайдиган бўлди!» деб қувонарди кўнглида.

Кишилар энди такдирга тан бериб, сув пулига қанча олмоқчи бўлганини Оғабекнинг ўзидан сўрамоқчи бўлишди. Унинг олдига тўртта чолни юборишди.

Чоллар Оғабекни кўриша олмади: уларга Оғабекнинг илтифот қилгиси келмади. Чоллар билан хўжайини номидан кўлнинг янги қоровули гаплашди. Унинг гаплари тушуниб бўлмайдиган, одамнинг ишонгиси келмайдиган гаплар эди.

— Сувни сизларга берамиз, тагин сув пулига деб ҳозирданоқ бирор нарсангларни сотиб қўйманглар. Ҳамёнларингдаги акча сув пулига етади,— деди у.

Буларнинг ҳамёнларида канча ҳам пул бўларди? Чўракликларнинг ҳаммасидан йиққанда кўп деганда юз эллик танга чиқади-да. Чоллар кўл қоровулига шунини ҳам айтиб ўтишди. У кулиб туриб жавоб берди:

— Сизларнинг ҳамёнларингизни мен биламан, ҳамёнларингиз ориқ эчкининг соғиб олинган елинига ўхшаб шалвираб ётибди, албатта. Барибир шундай бўлса ҳам такрор айтаман, ҳеч нарсангларни сотиб қўйманглар. Қани энди, боринглар, ҳурматли оталар, менинг шу сўзларимни бошқаларга ҳам айтиб қўйинглар.

Бундай жавоб уларнинг ташвишини камайтирмади, балки кучайтириб юборди.

Худди шу пайтда, қозини излаб кетган отликлар қайтиб келишди ва: «Абдураҳмон қози мана шу кўшни Олтиоғоч қишлоғидаги ишларини битириб, эртага кечкурун Чўракка келармиш», деган хабарни айтишди.

Шундан кейин қишлоқ кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган ҳодисаларни кутиб, жимжит бўлиб қолди.

Барча чўракликлар орасида фақат Санд билан Зулфиягина бу шов-шувларга аралашмади. Уларнинг нима учун аралашмаганликлари тушунарли бўлса керак. Бу ҳақда донишманд Бадиуззамон ибн Муффриднинг «Тонг гулларининг ҳиди» асарида жуда яхши айтилган. У бундай деб ёзади: «Ишқ кучли бўлса, ҳар вақт ақлни оздиради, гўё ошиқларни мажнун қилгандек бўлади, бироқ унга аҳамият бермаслик керак, чунки у хавфли эмас, зарар ҳам етказмайди. Унинг бундан бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас, чунки ишқ-муҳаббат осмоний ҳиссиёт, у оллоҳнинг бизларга ато қилган неъмат: ахир худо бандаларига бирор ёмонликни хоҳлармиди? Шунинг учун бировга ошиқ бўлиб қолган бир йигитни кўрганда унинг паришон аҳволига ва гап-сўзлари жойида эмаслигига ажабланмаслик керак; унинг фикрлари ва ҳиссиётлари аралашиб кетади, чигаллашиб қолади, уни ҳеч ким ва ҳаттоки унинг ўзи ҳам текшириб тубига етолмайди, унинг сўзларини илтифот билан эшитиш керак, у билан сира ҳам баҳслашмаслик, хусусан унинг

маъшуқасининг баркамол эканлиги ҳақида баҳслашмаслик керак, чунки бу гапларнинг ҳаммаси, модомики у ошиқ экан, фойдасиздир; ошиқлардаги бу хусусиятлар учун уларни фақат аҳмоқ одамларгина айблайдилар». Донишманднинг фикрларига таяниб биз ҳам ўзимизнинг ошиқ-маъшуқларимиз аҳволига тўлиқ андиша билан қараймиз ва кечаси боғда бир-бирларига ёнма-ён ўтирганлари ҳолда «ҳеч ким текшириб тубига етолмайди...»ган ўша чигал ҳиссиёт ва фикрлардан иборат гапларини бу ерда такрорлаб ўтирмай қолдириб кетаверамиз.

Кекса Абдурахмон қози кўп йиллар қинғирлик билан ҳаёт кечирди, ноҳақ ҳукмлар чиқарди ва ниҳоят юзларига сонсиз ажинлар тушиб, қадди дол бўлиб қолди. Бўйни буқоғининг оғирлигидан қийшайган, учи ингичкаланиб икки бўлиниб турган бурни қийшиқ, оғзи ҳам бир томонга майишган, соқолининг пахмоғи чиқиб кетган эди, бунинг устига у чап оёғи билан оқсаб, ҳар қадамда бир томонга қийшайиб юрарди. Шунинг учун ҳам халқ ўртасида уни «Қози Абдурахмон маймоқ» деб аташарди. Бу сифатларга унинг шу одатини ҳам қўшиб қўйиш керакки, гоҳ ўнг кўзини, гоҳ чап кўзини қисиб турарди, бу албатта унинг қозилик ишининг боришига қараб бўларди. Ўнг кўзини қисса, қозилик ҳақини тўла дегани, сўл кўзини қисса, пора бер, дегани эди. У доимий равишда мана шу икки ҳолатдан бирида, ҳақ ёки пора олиш ҳолатида бўлгани учун ҳар вақт бир кўзи юмиқ бўлиб, дунёга фақат бир кўзи билангина қарар эди.

У Чўракка шалоғи чиққан эски соябон аравада келди, филдираклар ғир-ғир қилар ва ҳар айланганда ўқдан чиқиб кетгундай бўларди. Думлари тўкилиб кетган, пахмоқ ва кўзида оқи бор човқар от шотининг ичида пак-пакана бўлиб келар, аравакаш ҳам бир оёғини букиб иккинчисини шоти устига узатиб, эгарда қийшайиб ўтирарди. Қозининг ўзи эса мансабига мувофиқ соябон олдидаги пардани тушириб қўйиб, арава ичида келарди. Парданинг сиртида, отнинг сағрисиغا яқин жойда қадимдан қозининг барча кирдикорларига шерик бўлиб келаётган мирзаси ўтирарди. Мирза қийшиқ бўлмаса ҳам тарашага ўхшаш қуруқшаган, гўё уни кир кийимдек ювишгану кейин бураб-бураб сиқишган, бироқ силкитиб ёйиб қўйишни унутиб юборишганидан қамчиндек буралганича қуриб қолганди. Унинг қовунга ўхшаш чўзинчок

бошидаги рангдор салласи ҳам камчиндек буралиб-буралиб ўралган эди.

Оғабек қозини кутиб олиш учун хизматкорини юбориб, уни меҳмонга таклиф қилди, бироқ қози ўзининг сутдан ҳам оппоқ адолатини ғийбатчиларнинг таъналаридан саклаш учун бу таклифни рад қилди. У тўппатўғри чойхонага келиб тушди. Сафар дарҳол чойхонадаги томошабинларнинг ҳаммасини ҳайдаб юборди, кейин қозига қараб туришни Саидга топшириб, ўзи кўрпатўшак йиғмоқ учун уйма-уй изғиб кетди. Ўша вақтнинг одатига мувофиқ ҳар бир улуғ даражали меҳмонни кават-кават кўрпа солинган қалин ўринга ўтирғизиш керак эди, Сафарнинг мўлжалича, қозига кўрпанинг ўн-тадан ками камлик қиларди.

Қози юз-қўлини ювиб, чой ичиб олгандан кейин, индамай мирзасига фақат бир кўзи билан, ўнг кўзи билан қараб қўйди.

Мирза ҳам индамай ўрнидан туриб, Оғабекнинг уйи томон йўл олди.

Мирза қоронғи тушганда қайтиб келди, у келганда қози чойхона ўртасига баланд қилиб солинган гулдор кўрпалар устида, ўнта эмас, ўн тўртта кўрпа устида ётар, ўн бешинчисини эса устига ёпиб олган эди. Мирза ҳамон индамаганича унга икки бармоғини ва яримта бармоғини кўрсатди. Бу — икки юз эллик деган сўз эди. Қози бир хўрсиниб қўйди, ўнг кўзини қисиб, сўл кўзини очди, бу билан у «нима бўларкин» деган ҳолатдан «Худога шукур-эй» деган ҳолатга ўтганини билдирарди.

Кейин улар чойхоначи эшитиб қолмаслиги учун, шивир-шивир қилиб озроқ сўзлашиб олишди.

— Нима даъво экан?— деб сўради қози.

— Даъво эмас, аҳднома экан,— жавоб берди мирза.

— Аҳднома дейсанми?— ажабланди қози.— Аҳдномага ҳам шунча ҳимматми?

— Дарҳақиқат, унинг жуда ҳам омади келган экан,— деб шивирлади мирза.— Гумонимча, у жуда катта бир фойданинг думини тутган бўлса керак.

— Шу билан бирга қонуний фойда,— деди қози насихатомуз.— Жуда ҳам қонуний. Эртага биламиз,— деб тугатди сўзини қози, кейин бир тарафига ағдарилиб сўл кўзини юмди, чунки «нима бўларкин» билан «худога шукур» ҳолатлари унинг уйқу соатларига жорий эмасди.

Кекса қози Абдурахмон узок умрида ёзиб тасдиқлаган ҳамма қинғир аҳдномалардан кўра буниси ўз қинғирлиги билан ошиб тушди! Бу аҳдномада сердаромад кўл, уй ва боғ қандайдир ҳеч нарсага арзимайдиган ифлос бир эшакка айирбош қилинди! Бу ишда яширин бир мақсад борлиги аниқ кўриниб турарди, ҳолбуки яширин бир мақсадни кўзлаган дудмол аҳднома тузиш қонунга мувофиқ жуда қаттиқ тақиқ қилинган. Энди бу айирбошни қозининг дафтарига ёзиб қўйиш керак, ёзганда ҳам қозининг устидан назорат қилиб туриш учун хон тарафидан қўйилган тажрибали дарғачилар бу ёзувдан ҳеч бир шубҳаланмайдиган қилиб ёзиш керак.

Оғабек кўл, ховли ва боғларини бир эшакка алмаштиришга қатъий қарор қилганини баланд овоз билан очик айтганда чойхона олдида тўпланган чўракликлар орасида худди болари уясидагига ўхшаш ғўнғир-ғўнғир олағовур бошланди. Чойхона олдидаги сўридан бошланган бу олағовур бир дамда орқадаги қаторларга тарқалди, уларни кўзғатиб ларзага солди, худди шамолдек гувиллаб, устида болалар миниб ўтирган деворларга, кейин ранг-баранг қўйлакли хотинлар ўтирган яқинроқдаги томгача етиб борди. Кўлни эшакка-я! У бутун бошлик кўлини бир эшакка алмаштиряпти-я!.. Бу воқеадан чўракликлар ҳайратга тушишган эди.

Аммо соч-соқоли макр ва ҳийла билан оқарган кекса қози Абдурахмон қийшиқ бунга сира ҳам ҳайрон қолмади, ҳатто қошини ҳам чимирмади. У чойхона сўрисида чойхоначи Сафарнинг тундаги ўн бешта кўрпадан уюб қилган баланд тахи устида кўпчиликка қараб, савлат тўкиб, хотиржам ўтирарди. Пастда ўқдай узун бурнини суррайтириб, қозилик дафтарига тикилиб ўтирган мирза ҳам ўз хўжайинига ўхшаш хотиржам кўринарди.

Қози кўпчиликка ўқрайиб тикилди.

Шов-шув пасайиб ерга сингаётгандек бўлди ва ниҳоят бутунлай тинчиди.

Оломон жим бўлиб қолди.

— Узокбой Бобожон ўғли!— деб чақирди қози.

Хўжа Насриддин эшагини етаклаб, сўри ёнига келди.

— Оғабек Муртазо ўғлининг сўзига не деб жавоб айтурсен?— сўради қози.— Муоваза¹ қилишга рози бўлмусен?

¹ Муоваза — айирбош.

— Розиман.

Чўракликлар орасида тагин шов-шув бошланди. У рози эмиш! Рози бўлмаслиги ҳам бормиди?.. Бозор қизиганда ўттиз тангадан ошмайдиган бир эшак баробари-га шунча бойлик орттирса-я!— дейишарди улар.

Бу ерда қандайдир нопок иш бораётганга ўхшарди. Қўпчилик орасида кимдир биров ўзини тутолмади, ингичка овозда ингради, тўғрироғи, чийиллаб юборди.

Қози аввалгидек хотиржам ҳолда:

— Ушбу муовазага тарафайин ўз ризоликларини изҳор этдилар!— деб эълон қилди у.— Қонуннинг биринчи шарти бажо келтирилди. Энди шу қишлоқ фуқароларидан кўлида ушбу муовазани бекор қилишга ярарлик тасдиқланган мустаҳкам ҳужжат ва исботлари бор кишилар бўлса, мана шу жамоатнинг ҳузурида очик айтсинлар!

Бундай киши чиқмади.

Қози бир оз кутиб турди-да:

— Демак аҳдномани тамомламок учун ҳеч бир монълик йўқлигига қаноат ҳосил қилдим,— деб сўзини тамом қилди.

Энди энг сўнгги иш — ёзиш қолди. Бундай ёзувда озгина бўлса ҳам сохталиқ бўлмаслиги лозим.

Шу пайт кекса қози, қозилик макру ҳийлаларини ишга солишга тайёрлана бошлади.

У ҳийла сукут саклаб ўтирди, унинг миясидан не хаёллар ўтаётганини билиш қийин эди, шу пайт бирдан унинг салласи олдин ўнг тарафидан сўл тарафга оғдида, қулоғига тиралиб осилиб қолди, кейин кўзойнаклари сўл тарафга бурилди, ниҳоят, унинг ўзи тах устида сўл тарафга қийшайди, фақат тахга елкаси билан суялиб турган Сафарнинг гайрат кўрсатиши туфайлигина тах кулаб кетмади.

Қози гапирганда унинг овозида ўз фаросатининг ўткирлигидан мактаниб ҳузурлангани сезилиб турарди.

— Шартлашганларнинг номини ёзгин!— деб буюрди у мирзага.

Мирза каламни қитирлатиб дафтарга шу даражада паст эгилгандики, гўё дафтар бетларини узун бурни билан қитирлатаётгандек туюларди.

Бу вақтда қози икки тарафнинг алмаштираётган нарсалари тенг эканлигини ифодаловчи, тузилаётган

аҳднонинг қонуний эканлигини билдирувчи жумлалар ахтарарди.

— Сердаромад кўл ва унга тааллуқли боғ ва ҳовли,— деди у, донишмандларга хос товуш билан бармогини юкори кўтариб.— Жуда яхши, ёзамиз!— деб мирзага буйруқ бергандек ишорат қилди.— Мана бундай тарзда ёзамиз: ҳовли, боғ ва буларга тааллуқли ҳовуз, чунки кўлни ҳовуз эмас деб ким айта олади?.. Иккинчи жиҳатдан: агарда мазкур ҳовли билан боғ кўлга тааллуқли бўлса ёки бошқача қилиб айтганда ҳовузга тааллуқли бўлса, аниқ кўриниб турибдики, жумлани аксинча тузсак, ҳовуз ҳовли билан боққа тааллуқли бўлади. Мен айтгандек ёзгин: ҳовли, боғ ва буларга тааллуқли ҳовуз!

Эпчиллик билан қилинган бу найранг бирданига ишнинг ярмини ҳал қилиб қўйди: сўзларнинг шунчаки ўрнини алмаштириб қўйиш билан кап-катта кўл худди афсун ўқигандек бир боғнинг ичидаги ёки бир ўйнинг ёнидаги кичкина бир ҳовузга айланди қўйди. Бундай жойнинг умумий қимматини ҳисоблаганда энг катта ҳисса албатта ҳовлига, кейин боққа тушади, ҳовуз бу ерда фақат санокка кириб, эслаб ўтилди, холос, чунки бу ерда у ўз олдига ҳатто алоҳида қимматга ҳам эга бўлмай қолди.

Бир тараф мулкининг қиммати бир неча ўн марта камайиб кетди. Лекин аҳднома ҳали ҳам чап тарафга қараб анчагина қийшайиб турибди Икки тараф мулкининг қимматини қатъиян тенг қилиш учун жуда ҳам донишманд бўлган қози иккинчи тараф мулкини текширишга киришди.

Бунда ҳам унинг янги найранги иш берди:

— Узоқбой Бобожон ўғли, айтгин-чи, қўлингдаги муоваза қилмоқчи бўлган эшагингнинг оти нима?

— Мен уни доим Фуфак-Фуфак деб чақираман.

— Фуфак-Фуфак дейсанми?— деди қози.— Бундай қимматбаҳо ҳайвон учун бу жуда ҳам паст ва ифлос ном-ку, ахир, сен уни муоваза қилиб унинг бадалига бутун бир ҳазина орттирасан-ку! Унга бошқа дурустрок, сал тантаналироқ ном қўйсак: олтин бўлмаса кумуш десак қандай бўларкин?

— Шундай деса ҳам бўлади,— деди Хўжа Насриддин қозининг фикрига аранг тушуниб.— Менга барибир, унга ҳам маъқул бўлса керак.

— Ёз,— деди қози мирзага қараб— Ёз: мазкур мулкларни — ҳовли, боғ ва буларга тааллуқли ҳовузни Оғабек Муртазо ўғли Узоқбой Бобожон ўғлига... кумуш... айт-чи, Узоқбой,— деди кекса қози мағрурлик билан мактаниб, овозини карнайдек варанглатиб.— Айт-чи, эшагинг неча пуд келади?

— Тўрт пуд чамаси келар.

— Менга унинг аниқ вазни керак.

— Бўлмаса тўрт пуд етти ярим қадок бўла қолсин. Бекор ётгани ҳамда еган нонларининг ҳиссаси бор-ку.

— Ёз!— деди қози карнайдек варанглаб, миrзага буйруқ бериб.— Тўрт пуд етти ярим қадок кумуш бадалига муоваза қилдилар, шу сабабли, мен, қози Абдурахмон Расул ўғли қонунга ва хон хазратларининг фармонларига жуда ҳам мувофиқ бўлган ушбу ҳужжатни ёздим!

Хўжа Насриддин қозига ажабланиб қаради: бу, гарчи маккорлик бўлса ҳам, лекин чинакам устанинг иши эднки, у билан албатта мактанса арзирди.

— Шунинг учун бу ҳужжатни ўз имзо ва муҳрим билан тасдиқлайман!— деб қичқирди қози, чойхонани ҳам, чойхона олдидаги одам билан лиқ тўла майдонни ҳам ўзининг бақирик овози билан янгрлатиб, лекин ўзи борган сари сўл тарафга оғиб бораётганини сезмади, бахтига қарши Сафар ҳам ғафлатда қолиб, йиғиб кўйилган тахни елкаси билан тираб турмаган эди, шунинг учун қози сўнгги сўзни айтганда секин-секин сирғилиб ўн бешта кўрпанинг ҳаммаси билан бирга сўри тахтасига кулаб тушди.

Айирбош тамом бўлди. Кўл энди Хўжа Насриддинники бўлиб, эшак эса Оғабекники бўлиб қолган эди.

Ҳайратда қолган чўракликлар бу кунги воқеани ўзларича гунгир-гунгир муҳокама қила-қила уй-уйларига таркалишди.

Чойхона олди бўшаб қолди.

Кўп ўтмай чойхона ҳам бўшади: кекса қози Чўракдан бошқа ёқларга — унинг оқилона ҳукмини кутиб ётган ҳар хил даъво ва аҳдномалар бор жойларга жўнаб кетди.

Қози кетиш олдида Хўжа Насриддин секингина ундан: «Қози жаноблари қачон қайтадилар ва қайтишда йўлда Чўракка кириб кета олармикинлар?»— деб сўради.

Бу савол берилганда қозининг сўл кўзи бир онда юмилиб, унинг ўрнига «нима бўларкин» ҳолатини билдирадиган ўнг кўзи очилди.

— Якин кўшни кишлоқлардаги ишларни битириб тўрт кунлардан кейин келурман,— деб жавоб берди қози ва ғилдирак кегайларига оёқ қўйиб, инқиллай-синқиллай аравага чикди.

Мирза ўзининг одатдаги ўрнига — араванинг олд томонида отнинг сағрисига якин бир жойга ўрнашди.

Аравакаш бир оёғини букиб, иккинчисини шотининг устига чўзиб эгар устида қийшайиб ўтирди-да, «чуҳ» деб отни юргизиб юборди.

Арава ғижирлаб, лапанглаб, у ёқ бу ёққа тебраниб йўлга тушди ва тераклар орқасига ўтиб кўздан ғойиб бўлди.

Шу кечаси Хўжа Насриддин ҳам, Оғабек ҳам тунни бўйи ухламай чиқишди.

Миср саройи сарпаларини кийиш орзусида сабру тоқати тугаган Оғабек энди Чўракда бир кун ҳам тургиси келмай қолди. Шунинг учун тонг отганда йўлга равона бўлди.

У хуржунини кечкуруноқ тайёрлаб қўйган, энди фақат тилсимли сув солинган иккита кўвачани жойлашганига қолган эди.

Ниҳоят ярим тунда оғзи мўм билан яхшилаб беркитилган кўвачалар ҳам алоҳида хуржунга жойлаштирилди.

Оғабек Хўжа Насриддиннинг бир тахта пишиқ хитой қоғозига ёзиб берган афсунини ички белбоғига, одатда сафарга чиққан кишилар ичидан боғлайдиган белбоққа жойлаб қўйди. Унинг пуллари ва Мамадалидан олган қимматбаҳо тошлари ҳам мана шу белбоғда эди.

Тонг ёриша бошлади.

— Вақт бўлди!— деди Оғабек.— Хайр энди Узоқбой, Мисрдан сизга қимматбаҳо совғалар юбораман. Мен сизга тилла чилим, май қуядиган кумуш кўза юбораман.

Хўжа Насриддин таъзим қилиб жавоб берди:

— Миср диёрининг олижаноб ва улуғ вазирига ташаккур. Сўнгги маротаба жанобингизга хизмат қилиб қўйишга рухсат қилгайсиз, вазир жаноблари.

Шундан кейин у ҳовлига кирди-ю, тихирлик қилиб келаётган эшакни етаклаб дарров қайтиб чикди.

Эшак нам тош зинадан туёқларини тақиллатиб боққа тушди-да, ўрганиб қолган йўлидан ярми еб бўлинган гулзор ариқларга қараб йўналди.

Хўжа Насриддин тизгинни тортиб уни тўхтатди ва чакқонлик билан хуржунларни унинг устига ортди.

— Бу нима қилганингиз!— деб қичқирди Оғабек хуржунни ушлаб.— Шаҳзодага юк ортяпсиз-а! Чиндан ҳам фаросатингиз йўқ экан, Узоқбой!

— Ҳа, нима қилиш керак бўлмаса?— ҳайрон қолиб сўради Хўжа Насриддин.

Оғабек жавоб ўрнига бир ўкрайиб қаради-да, инқилаб иккала хуржунни ўз елкасига ортиб олди.

— Нима, сиз нақ Мисргача шундай бормоқчимисиз?— деб сўради Хўжа Насриддин.

— Қўқонда юк ортадиган бир от сотиб оламан. Уни ҳам шу хуржунларни ортиш учунгина оламан. Ўзим, барибир яёв кетаман, чунки шаҳзода пиёда юрсалару, мен отлиқ юрсам беодоблик бўлади ахир. Албатта, шаҳзодага бир арава кира қилсам ҳам бўлардию, бироқ йўлда ҳар хил жоҳил одамларнинг мазах қилиб кулишларидан шаҳзода ранжиб қолармикинлар деб қўрқаман, чунки ундай нодонлар ҳозирги қиёфадаги шаҳзодага ўхшаш тўрт оёқли ҳайвонларни арава устида керилиб ўтирган ҳолда эмас, балки аравага қўшилган ҳолда кўришга ўрганиб қолишган.

— Бу жуда доно сўз. Фаҳму фаросатингизнинг поёни йўқ-да, вазир жаноблари!

Эрталабки кўкимтир тонг дарров оқариб кетди. Осмон сал-пал қизара бошлади. Боғнинг бурчак-бурчагидан қушлар чуғурлашиб чирқиллашди.

Эшак, Оғабек ва Хўжа Насриддин йўлга чиқишди. Узоқдаги тоғлар ғира-шира кўринар, тоғ кунгиралари қалин оппоқ туман билан қопланган, қорли чўққилар эса енгилгина тиниқ нур билан — янги туғилган куннинг илк табассуми билан ёришиб турарди. Сойлик ва пастликлардаги туман ҳам энди юкори кўтарила бошлаган эди. Бундай ҳавода нафас олиш қандай ажойиб!

— Йўлда араб динорларини олиб юрган яхши,— деб маслаҳат берди Хўжа Насриддин Оғабекка.— Динорларни ҳамма ерда тўлиқ баҳо билан олишади, чунки араб динорларида бошқа олтин пуллардагига ўхшаш

паст нав котишмалар йўқ. Аммо пул майдалашда жуда эҳтиёт бўлинг. Саррофлар кўпинча маккор бўлишади: улар тоза олтин пулингиз бадалига сохта олтин тангалар бериши мумкин. Вазир жаноблари, сиз Қўқонда ҳамма ишларингизни битириб бўлганингиздан кейин йўлга чиқишингиз олдида Раҳимбой деган саррофнинг дўконини сўроқлаб топинг. Унинг дўкони катта бозор ҳовузига яқин, ҳалиги устини ўн беш йилдан бери тош билан ёпиб тугатиша олмаётган катта анҳорнинг сўл тарафида. Раҳимбой деб сўрасангиз, қўқонликларнинг ҳаммаси кўрсатиб қўяди. Уни ҳамма билади, жуда яхши совдогар, унга қўрқмай ишонаверсангиз бўлади.

— Балки менинг қимматбаҳо тошларимни ўша одам сотиб олар?

— Ҳа, албатта, фақат ўша одам олади! Шуниси ҳам борки, у ҳаммадан ортиқ пул тўлайди.

— Демак, катта анҳорнинг чап тарафида, катта ҳовузга яқин экан-да, шундайми?

— Ҳа, худди ўзи!.. Оллоҳ сизга қандай яхши фаросат берган-а, вазир жаноблари!

— Хўш энди, хайр Узоқбой!

— Хайр, вазир жаноблари!

— Мен сизга, албатта совға юбораман.

— Албатта кутаман вазир жаноблари.

— Шаҳзода ҳазратларига хайрлашиб таъзим қилинг энди. Сиз бу жаноб олийга кўп вақтлар яқин бўлиб юргансиз, бунчалик улуғ бахтга ноил бўлганингиз учун миннатдорлик изҳор қилинг.

— Бошим ерга теккунча таъзим қиламан ва чуқур ташаккур айтаман.

Шундан кейин улар ажралишди.

Хўжа Насриддин сафарга чиққан кишининг кетидан анча вақтгача қараб турди. Мана, инсон табиатининг ажойиблигини қаранг-а! Оғабек-ку, унга душман эди, лекин у Оғабекни кузатиб қўйиб ҳар қалай ғамгин бўлиб қолди, айрилиқ ҳамманинг ҳам кўнглига шундай таъсир қилади.

Эшак тўғрисида бўлса, гапиришнинг ҳам ҳожати йўқ! У эллик қадам чамаси юриб тўхтаб, тумшугини буриб, хўжайинига ғамгинлик ва маъюслик билан қаради. Хўжа Насриддин ўзини тутолмай, кўзига ёш олди. «Ҳа, нонхўр!— деди у кўнглида,— наинки сен, шунча йиллар сафарларда бирга юрган қадимий дўстинг сени

кандайдир бир Оғабек деганга бериб юборади-ю, сендан жудо бўлишга рози бўлади, деб ўйласанг-а! Йўқ, мен бунчалик хиёнат қилмайман, биз яна кўп йиллар бирга бўламыз!»

Йўловчилар кўздан ғойиб бўлди. Уларнинг кетидан йўл устига баланд тоғлардаги қорларнинг бетидан акс этган салқин, тиниқ, тоза кизғиш нур ёйилиб кетди.

Хўжа Насриддин тепалик устидаги кулбага қайтиб келди.

Кечаги ваъдаларига мувофиқ, ўғри уни бу ерда кутиб ўтирган эди.

— Мен тайёрман,— деди у қисқагина қилиб,— Кўқонда пул излаб юрмаслик учун менга озроқ ақча берсангиз бас.

Пулни санаб туриб Хўжа Насриддин унга бундай деди:

— Оғабекнинг пайига тушгин, босган ҳар бир кадамини кўздан қочирмагин. Бу кундан ҳисоблаганда, у Кўқондан бир ҳафтасиз чиқиб кетолмайди, унгача мен ҳам улгураман.

— Агарда шошилсангиз...

— Айниқса эшагимни кўздан қочирмагин. Билмадим, ундан ажраб қолсам ҳолим нима кечади-да!

— Ажралмайсиз, ундай бўлмайди, чунки у менга ҳам азиз, мен унга ўрганиб қолибман! Қизиқ, донм ичи кулдирайдиган бу қайсар узун кулоқнинг қандай сири борикин, ўзига тортадиган нимаси бўлсайкин?

— Хўш, боргин энди! Қодир эгам оқ йўл берсин сенга!

— Яхши қолинг! Тангри таоло ўйлаган барча ниятларингизга еткизсин.

Шундай қилиб, бугунги мусаффо тонгда Хўжа Насриддин бир кўзли ўғрини ҳам узоқ сафарга жўнатди.

Ўттиз олтинчи боб

Ҳикоямизнинг энг бошида, ажойиб бир чумчук тўғрисида гапириб, у тўғрида кейинроқ муфасссал сўзлаб беришни ваъда қилган эдик. Энди ўша сўзни айтиш ўрни келди, хўп майли, чумчук ҳам гарчи паррандаларнинг энг кичкинаси бўлса-да, китобимиздан жой ола қолсин; лекин қайси жонивор ўзини ер юзида ягона ва сара махлуқ ҳисоблаб, тўла ҳуқуқ ва асос билан ўзини

ундан юкори кўя олади? Бундай кибр-ҳаво баъзи одамларга хос бир нарса, лекин бу кеккайиш уларга асло шараф келтирмайди, балки уларнинг такаббурликларидан ва аҳмоқона мағрурликларидан далолат беради, холос.

Шунинг учун биз очикдан-очик айтамизки, такаббурлик билан шишиниб кетган, устида пати йўқ одам қиёфасидаги махлукдан кўра пати бор икки оёқли кичкина парранда кўнглимизга якин бўлади; энди чумчук тўғрисидаги ҳикоямизни давом эттирамиз.

Бу чумчук Сафарнинг чойхонасида, бўғот ичида яшарди. У ҳам Чўракдаги бошқа ҳамма чумчуқлар каби ҳаёт кечирарди: кун чикмасдан уйғонар, чиркиллар, бошини сарак-сарак айлантириб канот ва қуйруқларининг тагига сукиб, патларини тозалаб таранар, хурпайиб силкинар, тупроққа буланиб йўл устида сакраб юрар, кейин ариқка бориб чўмилар ва ниҳоят, ўз иши билан банд бўларди ё дон териш учун тегирмонга, ёки узумларни чўқиш учун тоқзорга қараб жўнар эди. Унинг урғочи жуфти ҳам бор эди ва йилига икки марта — ёз бошида ва ёз ўртасида уяни тўлдириб турадиган полопонлари ҳам бор эди. У ҳар доим шўх, бақувват, серҳаракат ва жангари эди; ўзининг яхши уяси бўлса ҳам, онда-сонда бошқа қушларнинг уясини тортиб олишни орзу қилиб қолар ва қора шақшақлар яхши кўрадиган дарахт ковакларидан бирига кирарди, сўнгра у ердаги патлари юлинган, канотлари тўзиган ҳолда қувиб чиқариларди. Қалдирғоч уясига эса, хатарли бўлгани — ўлдириб қўйишлари мумкин бўлгани учун кирмасди. Шундай қилиб, у чойхонада анча вақт яшади, ер юзида яшовчи бошқа барча жониворлардек ҳар кун жуда кўп майда гуноҳлар қилди, лекин ер юзидаги жониворларнинг бирга туриш ва тенг ҳуқуқда бўлишдан иборат ҳаётий қонунлар чегарасидан четга чиқмади, мана шу маънида ўзининг чумчуқлик бахтига тамомила лойиқ эди. Бундан ортиқни ундан кутиш мумкин эмас, албатта, унда ҳеч қандай олий идрок ёки руҳ йўқ эди, вақти соати етганда, умри поёнига етиб, лочиннинг чангалидами, олғир мушукнинг панжасидами ўзининг сур тусли минг-минглаб кичкина ҳамжинс биродарларига ўхшаб жимгина ер юзини тарк этиб беному нишон йўқолиб кетган бўлар эди. Лекин улўғ бир тасодиф бошқалар орасидан уни ажратиб олди-да, бармоғини унга

қаратиб «Сен» деди, у мана шу сўз туфайли келгуси асрларга хотира бўлиб қоладиган шону шарафга ва абадий номга эга бўлиб қолди. Ер юзида қанчадан-қанча кишилар тасодифдан мана шу сўзга эришмоқ учун зўр бериб ҳаракат қиладилар, лекин унга эриша олмайдилар, мана бу кичкина чумчуқ эса, унга эришди, абадий номга эга бўлди! Чумчуқ ҳаётининг риштаси — ингичка сур ип — Хўжа Насриддин қилаётган ишлар ва қаҳрамонликлардан тўкилаётган рангдор гиламга қўшилиб тўкилиб кетди, яъни тарих саҳифасидан жой олди.

Ҳаммадан кизиғи шундаки, бу иш ҳам ўша Гавҳаршод масжиди вайронасида турадиган хўжандлик гадой чол иштирокида рўй берди. Китобхонлар, чол бу овлоқ тоғ қишлоғига қандай келиб қолди, нима учун келди! — деб сўрашлари мумкин. Ҳамма гап унинг бу ерда пайдо бўлишида... тўғриси, Хўжа Насриддиннинг олдига келишида. Чол билан Хўжа Насриддин ўртасида узок суҳбат бўлди, тўғрироғи, хаёлан суҳбатга ўхшаш бир нарсa бўлди, чунки чол бу ерга жисман эмас, руҳан келган эди, шундай бўлса ҳам Хўжа Насриддин уни бутунлай аниқ кўрди ва сўзларини жуда равшан эшитди; бу гаплар унинг тушида бўлдимидеки ўнгидеки бўлдимидеки аниқ билиб бўлмасди. Ана шу юлдузкезар, беқарор, дудмол фикрли чолнинг руҳий ҳолатда деки ярим жисмоний ҳолатда пайдо бўлганлигини бир текшириб кўрайлик-чи. Бунинг учун унинг пайдо бўлишини алоҳида ҳикоя қилишга тўғри келади, шундай қилмасак, бу нарсa ноаниқ бўлиб қолади, Чумчуқ тўғрисидаги ҳикояга эса биз мана шу бобнинг ўзидаёқ бир неча саҳифадан кейин яна қайтиб келамиз.

Хўжа Насриддин Оғабек билан эшакни ва кейин ўғрини йўлга солиб, ўзининг янги уйига келди, бу ерда бутун бир кунни ёппа-ёлғиз, фақат Оғабек ташлаб кетган май хумчалари билан суҳбатлашиб, ўй ўйлаб ўтказди. Кекса хизматкорга ичкарига ҳеч кимни — суғориш ташвишида юрган чўраклик чолларни ҳам, ҳаттоки Саидни ҳам киргизмасликни топширди.

Унинг ўй ўйлашига асосли сабаб бор эди: бу кун эрталаб кўл ҳақида унинг олдида бир муаммо — мушкул масала пайдо бўлиб қолди, бу муаммо ҳақида у илгари ўйлаб кўрмаган экан.

Мана, у Оғабекни ҳайдади. Қўл қўлга кирди. Бир вақтлар кекса хўжандлик гадойга берилган ваъда бажо келтирилди. Хўш, бундан кейин бу қўлни нима қилиш керак? Ўзи Чўракка кўчиб келсинми? Буни Саидга тўйида тўёна қилса ҳам бўлади, албатта. Хўш, бунга гадой чол нима деяр экан, бундай қилишни у маъқул кўрармикин? Агарда қўл тўғрисида чол бошқача фикрда бўлса-чи? Чол бу тўғрида ҳеч нарса демаган. Энди унинг қўл ҳақидаги фикрини ўзим ўйлаб топишим лозим бўлади! Сукут ва каромат кўрсатадиган бу чол чиндан ҳам бошқаларнинг бошини гангитмоқ учун яратилган экан!

Қўшқулок хумча — маккор суҳбатдош: у ҳар вақт айёрлик қилиб, ўзини тубида қимматбаҳо гавҳарга ўхшаш энг муҳим ҳақиқат яширингандек ва ундан ичилаётган майнинг ҳар бир култуми кишини ўша ҳақиқатга яқинлаштираётгандек қилиб кўрсатади. Ниҳоят, фидо-корона ғайрат билан идиш тубига етилганда, хазина талабида юрган серғайрат ботирнинг гавҳарларни териб олиш бир ёкда турсин, уни сийпаб кўришга ҳам мажол и келмай қолади. Хўжа Насриддин ҳам худди шундай аҳволга тушди: бугун у икки марта қўшқулок хумча тубигача етди-ю, икки мартасида ҳам гавҳарсиз курук қўл шўнғиб чикди... шундай қилиб, у кечгача дурустрок бир нарса ўйлаб тополмади, балки қўшқулок билан улфатчилик қилмасдан илгари ўйлаб қўйган фикрларини ҳам унутиб қўйди, охири уни ҳам босиб фикрлари хиралашди, кўнгли ҳеч нарсадан таскин топмади, ниҳоят кекса хизматкор ҳурмат билан уни қўлтиғидан суяб олди-да, икковлари боғ четидаги шийпон томонга юришди, шийпонда ўрин солиб қўйилган эди.

Шийпон бундан бир ҳафта илгари Хўжа Насриддин билан Оғабек бирга ўлтириб улфатчилик қилишган, бу ердан тушиб шаҳзодани кўндиришга боришган шийпоннинг ўзгинаси. Тилсимли печак ўз жойида турипти, тилсимли қарикиз ҳам ўрнида, баргларида тилсимли чивинлар ҳам ғинғиллашиб юришипти. Хўжа Насриддин ухлаб бораётиб: «Қошки, бу қўлни нима қилсам яхшироқ бўлиши тўғрисида бошимга тилсимли бир фикр келсайд-я», деб кўнглидан кечирди. Илгари қўлни излаб топиш, энди бўлса бу қўлни нима қилиш керак, деган ғоят кўп ташвишларга сабаб бўлган ўша хўжандлик чолни яна бир марта кўнгли ранжиб эсга олди... энди

унинг бундан бошқа гапларни ўйлашга мадори етмасди: боши боягидан ҳам баттарроқ айланди-да, фикрлари чувалашиб пинакка кетди.

Шийпон эса чиндан ҳам сеҳрли бўлиб чиқди. Хўжа Насриддин бунга қатъий ишонди, чунки тунда бу ерда жуда ҳам сеҳрли бир воқеа рўй берди — унга хўжандлик чол кўринди.

У ярим кеча чамасида кўринди, шийпон ичи бирданига кўм-кўк нур билан ёришди, кейин шу ёруғлик ичидан чол пайдо бўлиб қолди, у туман ичида худди юлдуз нурлари каби милтилларди. Хўжа Насриддин бунга ҳайрон қолиши керак эди, бироқ у гўё чолни кутиб тургандек сира ҳам ажабланмади.

Чол қаршидаги курсига ўтириб, силкиллаб турган нуроний соқолини фотиҳа ўқигандек сийпади.

— Ассалому алайкўм, Хўжа Насриддин! Сиз мени бугун ёдингизга олдингиз, мана, мен ҳузурингизга келдим.

— Хуш келибсиз, қадрли отахон! — деди Хўжа Насриддин жавоб бериб. — Яхши келдингиз, энди сизни меҳмон қилиб май қуйиб бераман.

— Майнинг кераги йўқ менга, дарвишлигим, жисмоний лаззатларга сира ҳам майлим йўқлиги эсингиздан чиқиб қолдими? Сизнинг менга қилган бебаҳо яхшилигингизга миннатдорлик изҳор қилмоқ учун келдим. Энди менга ҳеч қандай хавфу хатар қолмади, юлдуз сайрини қайтадан бошласам бўлаверади.

Чол тагин ўзининг панду насиҳатини бошлаб қолармикин, деб Хўжа Насриддиннинг юраги така-пука бўлди-да:

— Миннатдорлик билдиришга арзимади, — деб унинг сўзини бўлди у. — Хусусан, ҳали мен ишни охирига етказганим йўқ. Сиз жуда ҳам вақтида келдингиз, негаки, мен кўлни бундан кейин нима қилишни билмай хайрон бўлиб юриб эдим. Мана, энди сиз билан шунини маслаҳатлашамиз.

— Кўлни бундан кейин нима қилиш керак дейсизми? Нима қилишни билолмадингизми?

— Қаёқдан билай бунини, отахон? Энг кейинги гаплашган вақтимизда менга кўл тўғрисида ҳеч нарса айтолмай қолиб ёдингиз, хўроз кичкириб қолиб эди.

Чол табассум қилди, шунда унинг ҳамма ёғи липиллаб, тўлқинланиб турган нур билан жимирлаб кетди. У жимирлаб туриб сўзлади:

— Эсимда, эсимда, албатта... мен ўшанда бир оз янглишибман — ҳисобдан адашибман. Бунга сиз ранжиманг, Хўжа Насриддин.

— Мен сира ранжймайман, фақат тағин янглишмасак бас. Энди ярим кечага яқинлашиб қолди, сизнинг сўзлаш муҳлатингиз тугамоқда. Шунинг учун гапнинг бошиданоқ, асл мақсадга кўчсак, кейин бошқа гапларга ўтсак яхши бўларди.

— Хўп, майли, — рози бўлди чол. — Қани, асл мақсадга кўчайлик бўлмаса. Демак, шундай қилиб ўз мазҳабингизни топдингизми?

— Уни излашга кўл тўскинлик қилди демоқчимисиз? — деди Хўжа Насриддин ичидан ғижиниб, чунки чол ўз фикрларини тағин кўлдан бошқа томонга бурган эди. — Отахон, мазҳаб излашга сира ҳам фурсатим бўлмади, чунки мен аввало қаердалиги номаълум сиз айтган кўлни излаб топишим, кейин уни ажратиб олишим керак эди, энди бўлса, бундан кейин уни нима қилиш кераклиги тўғрисида ўйлашим керак. Мазҳаб хусусида гаплашишга ҳали улгураман; кўл тўғрисида ўзингизнинг оқилона фикрингизни айтсангиз-чи!

Чол ўйлаб туриб жим бўлди, унинг ичидаги юраги ўрнида оч яшилсимон ўт пайдо бўлди, бу ўт титраб турган ингичка аланга бўлиб юқори чўзилди ва товланатовлана липиллаб юқорига — чолнинг лабигача чиқди, бунга карши чолнинг бошидан кўкимтир бошқа бир оқим тушиб келди; буни кўрган Хўжа Насриддин: кўкимтир оқим фикр бўлса керак, оч яшили эса ҳис-туйғу бўлса керак, булар иккови чолнинг лабларида қўшилиб сўз ҳосил бўлса керак, деб ўйлади.

Дарҳақиқат, шундай бўлиб чиқди ҳам, чол тилга кирди:

— Мана, Хўжа Насриддин, сиз ҳали чинакам донишманд бўлмабсиз. Ахир турмушингизда учрайдиган барча ҳайрат ва шубҳалар, мана шу кўл тўғрисидаги ҳозирги мушкулингизни ҳал қилиш йўли мазҳабингизда яширилган-ку.

— Ундай бўлса ҳал қилиб беринг-да, отахон! Кечирасиз, ярим кеча бўлиб қолди, ҳамма гапни сўзлашиб олишга вақтингиз оз қолди.

— Хўжа Насриддин, руҳингизнинг яна ҳам такомиллашмоғи учун,— деб қизғиш нур ичида тантана билан жимирлади чол ва кўрсаткич бармоғини кўтарди.— Руҳингизнинг яна ҳам такомиллашмоғи учун оқибатда ўзингиз топган мазҳаб воситаси билан қўл тўғрисида керакли хулоса чиқаришни унинг ўзига қўйиб берсак яхши бўлмасмикин?

Сўз шу ерга етганда Хўжа Насриддин чолнинг бу сарфар ҳам қўл тўғрисида керакли сўзни айтмаслигига амин бўлди.

— Майли, бўлмаса, мен сизга миннатдорлик юзасидан сизнинг мазҳаб излашингизга ёрдамлашай,— деди чол давом этиб ва унинг қизғиш нур билан жимирлаши шаффоф-кумушсимон жимирлашга айланди, кейин тилла рангга ўтиб, бирданига Ҳасан-Ҳусан камалагининг ранг-баранг нурлари тусида жимирлади, бундан ҳатто Хўжа Насриддиннинг ҳам кўзлари қамашиб кетди.— Унинг отини айтмай, сизга тўппа-тўғри излайдиган йўлни кўрсатиб қўяман.

— Бу жуда ҳам соз бўлади, отахон,— деди рози бўлиб одоб билан Хўжа Насриддин.

— Энди ўнг қўлингиз билан менинг сўл қўлимни тутинг.

Хўжа Насриддин унинг қўлини тутиб, фақат совук намликни сезди холос, унда ҳеч қандай тан йўқ эди. Чолнинг ичидан нур болқиш кучайиб кетди, камалакнинг ранг-баранг нури шийпоннинг ҳамма ёғига ёйилди.

— Кўзингизни юминг!— деди салобат билан чол.— Ортимдан юринг!

Кўз очиб юмгунча учиш бошланди, бу учиш ниҳоятда тезлигидан Хўжа Насриддин энтикиб кетди:

— Энди кўзингизни очинг!— деган чолнинг овозини эшитди афанди, тўғриси, эшитмади, балки қандайдир бир йўл билан сезди холос.

Афанди кўзини очди. Шийпон йўқ, ҳамма ёққа кўкимтир куюқ туман ёйилган, бу туман чолдан чиққандек эди.

— Қараб, тушиниб олинг,— деди чол милтиллаб жимирларкан, чунки унинг лабидан товуш ўрнига чўзиқ булутча шаклида тўлқинланиб турган жимирлаш чиқди, мана шу булутчада англашилмас бир тарзда турли сўзлар пайдо бўлди, Хўжа Насриддин бу сўзларни эшитмасдан тушуниб олди.

— Ҳеч нарсага қараяёлмаяпман, ҳеч нарсага тушунолмаяпман,— деб жавоб берди у ва ўзининг ҳам чолга жимирлаш билан жавоб бераётганини бирданига тушуниб қолди, ўзига қараб ҳайрон бўлди, чунки у ўзини чолга ўхшаб бутунлай тумансимон жимирлаган шаффоф нурга айланган ва одатдаги танасидан асар ҳам қолмаган ҳолатда кўрди.

Хўжа Насриддинни кўрkitиш осон эмас эди, лекин ҳозир у жуда ҳам чўчиб кетди: икки дунёни бир қадам қиладиган бу чол қалтис ҳазил қилди шекилли!

— Бу... нима бу?.. Қандай бу?..— деб шошиб қолди ва ўзининг дудукланаётган кишига ўхшаш тутилиб-тутилиб, нотекис жимирлаётганини сизди.— Қаердаман... менинг ўзим қаёқда қолдим? Отахон! А?.. Бу иш ортиқча бўлди деяпман сизга, қаёққа йўқотдингиз мени?

Чол кўнгилга таскин берувчи кўм-кўк зумрад тусли нур тарзида жимирлаб жавоб берди:

— Қўрқманг, Хўжа Насриддин, ёнингизда мен бор. Ростини айтганда, нима учун бунчалик қаттиқ қўрққанингизни тушунолмаяпман, арзимаган танингиз сизга нега шунчалик кадрли бўлиб кетди?

— Отахон, сиз билан менинг ўртамда осмон билан ерча фарқ бор!— деди Хўжа Насриддин, ташвиш билан шошилиб ва очқизил нурни кетма-кет жимирлата туриб.— Сизнинг беҳад донолигингиз ва руҳий баркамоллигингиз даражасига эриша олармикинман?

Хўжа Насриддин ўзининг чол томонидан абадий руҳ сифатида қолдирилишидан чўчиб сермулозимат сўзлар билан уни ром қилиб олмоқчи бўлди, лекин шу пайт афандининг жимирлашида ёқимсиз бир сариғлиқ пайдо бўлди.

Бахтга қарши, чол буни пайқамади, балки пайқаса ҳам одоб юзасидан индамади, яъни ўпкалаб жимирламади.

— Хотиржам бўлинг, Хўжа Насриддин, танингиз ўзингизга қайтади. Ана у, қаранг.

Шундан кейин Хўжа Насриддиннинг танасиз назари қаршисида шийпон пайдо бўлди ва шийпонда у ўзини ухлаб ётган ҳолда кўрди.

— Танангиз ўз жойида, жисмоний уйқуда ётибди, ҳолбуки руҳингиз каромат осмонида валийлик билан бедор турибди,— хулоса қилди чол.— Сизга жуда кўп нарсалар кўринади, фақат тушуниб олишга улгурсангиз, бас.

Аммо Хўжа Насриддин чол таркатган туманга ҳар қанча қараса ҳам ҳеч нарса кўролмади ва ҳеч нарса пайқаёлмади. Ҳамма нарса тебранар, чаплашиб кетар, фикр бир нарса устида қарор тополмасди, бу ерда ҳамма нарса бир томондан мумкиндек кўринса, иккинчи томондан пуч ва асоссиздек туюлар, яъни ундай ўйласа ҳам, бундай ўйласа ҳам, яна бошқача ўйласа ҳам бўлаверарди. Хўжа Насриддин, ерга қайтиб боргандан кейин чуқурроқ фикр юритишга асос бўлгудек бирор нарса топилмасмикин деб туман орасини роса излаб кўрди, бироқ кўзига ҳеч нарса чалинмади.

— Ҳеч нарса тушунмаяпман,— деб такрорлади у,— Отахон, бу тушунарсиз жой экан. Ер қани, кишилар қаёқда қолди, уларнинг қувонч, қайғу ва ташвишлари қани, ниҳоят сиз айтгандек мен дунёга катта-катта савоб ишлар қилиш учун келган бўлсам қани ўша савобли ишлар? Ҳамма нарса ноаниқ бўлган бу қора туман ичида қандай қилиб савоб ишлар қила оламан, бу ерда ҳеч кимса йўқ, мен ким учун ҳаракат қиламан? Мен курашадиган ёвузлик қани, менинг курашларим кимга қарши қаратилади? Юлдузларга қаршими?.. Йўқ, Отахон, юдузлар макони менинг маконим эмас, илтимос қиламан, мени пастга, ерга элтиб қўйинг, менинг жойим ўша ерда!..

Хўжа Насриддин гапирган сайин, жимирлаб турган чол хиралашаверди, хиралаша-хиралаша бирданига Хўжа Насриддиннинг кўзи олдида эриб кетди-да, ном-нишонсиз ғойиб бўлди. Шундан кейин теваракдаги живир-живир йўқолди, туман ҳам тарқалди, мана тағин Хўжа Насриддин ўзининг жонажон ерига, барча нарсани кўриш, эшитиш, сезиш, ҳис этиш мумкин бўлган ерга, кишилар ўз хоҳишларига қарама-қарши ҳаракат қилаётган, ғайрат билан бир-бирларига ёрдамлашиб ҳаёт кечириётган, ҳар ким ўзи учун роҳат топа оладиган, ҳаммани мамнун этувчи умумий фароғат сари оғишмай интилаётган ерга қайтиб келди.

Хўжа Насриддин уйғониб кўзини очди. Теварак қоронғи, нам, салқин эди, салқин шаббода унинг юзини силаб ўтди, барглар орасидан узоқ юлдузлар милтиллаб кўринарди, вақт ярим кечадан ошган эди. Унинг боши ҳали бир оз оғриб турар, лекин фикри тиниклашган. Хўжа Насриддин кулимсираб қўйди. Йўқ, у юлдуз кезар чолга йўлдош бўлолмайди, унинг макони, жонажон уйи

ердир. Албатта, осмонга кўтарилиш, кашфиётга эга бўлиш ҳам яхши гап, бироқ у маъбуда-она ерни ҳар нарсадан афзал деб билади, чунки ерда у ўз фикрлари ҳамда ўз ишларига ўзи эгалик қилади.

Шу пайт у кўл ҳақида тағин ўйлаб, ўзини кечагина кийнаб ётган барча гумонлардан батамом қутулганини сезди, энди ҳеч нарса тўғрисида ташвишланмаса ҳам бўлади. «Ажабо, нега мен илгари шундай ўйламабман!»— деди у, лекин кўл масаласини ҳал қилиш ишида тағин ўзига бўлмағур маслаҳатгўйларни: май хумчаси билан нотаниш чолни танлагани сабабли шундай ўйлай олмагинини сезмади.

Энди чумчук тўғрисида, чумчукнинг Хўжа Насриддин билан қандай учрашгани ҳақидаги ҳикоямизни давом эттирамиз.

Улар учрашмасдан ярим соатча илгари бир-бирлари ҳақида ўйлаб ҳам кўришмаган эди: икковлари ҳам бамайлихотир ўз ишлари билан шуғулланишарди; чумчук чойхона бўғотида ўтириб, кечки офтоб нурларида исинар, ботиб бораётган куёшни видолашув ашулалари билан кузатиб қаттиқ-қаттиқ чирқилларди, Хўжа Насриддин эса пастда, теварагида давра куриб ўтирган чўрақликлар билан ҳангомалашиб ўтирарди.

У — кўлнинг кузатувчиси, кейин унинг эгаси бўлиб қолгандан бери биринчи мартаба чойхонага кадам ранжида қилган вақтида, йиғилиб ўтирган чойхўрлар унинг тўғрисида: энди бу одам бошимизга нима кунлар соларкин? деб сўзлашиб ўтиришган эди. У эса — йўқлаганда ҳозир!— дегандек, чойхона ёнига экилган жўхориپоя орасидан лип этиб чикиб қолди. Гўё беҳосдан пайдо бўлиб қолиш учун атайин қилгандек, йўл билан эмас, экинзор оралаб келди.

Сафар югуриб келиб хушомад қила кетди, чойхўрлар бу улуғ зотнинг мириқиб чойхўрлик қилишига халакит бермаслик учун тарқала бошлашди.

Аммо чойхонага бу сафар Оғабекнинг ёрдамчиси ва меросхўри бўлган Узоқбой эмас, Хўжа Насриддин келган эди!

— Йўл бўлсин, оғайнилар?— деди у баланд овоз билан.— Нима, сизларни хафа қилиб қўйдимми дейман, мен билан ўтиргинглар ҳам келмай қолди? Сафар, мана

сенга йигирма беш танга, ким қанча чой ичса ҳам йўқ демай, бсравергин!

Чўракликлар бундай яхши сўзни эшитиб жуда ҳам ҳайратда қолишди. Улар Сафарнинг елиб-югуриб олдиларига келтириб қўйган чойнагига қўл теккизишга ботинмай, чўчинқираб деворга суялишди.

Хўжа Насриддин уларга ич-ичидан ачинарди — бу бечоралар қанчалик эзилиб кетган, қанчалик кўркиб қолган-а, бирга ўтириб чой ичишга ҳам, бир оғиз сўз айтишга ҳам ботинмайди-я! Мана шу кичкина чумчук (Хўжа Насриддин ногаҳон чумчукни кўриб қолди, уларнинг муносабати ҳам худди шу пайтдан бошланди) ҳам булардан кўра бахтлироқ, эркинроқ!

Шу орада Саид келиб қолди. Ҳайрон бўлиб турган чўракликлар олдида кўлнинг янги хўжайини у билан эски кадрдонларча каттиқ қучоқлашиб кўришди. Бунга тушуниб бўлмасди: ахир, бир-бирларини қаёқдан танишади, шу вақтгача Саид бу ҳақда нега лом-мим демаган?

Шундан кейин хадиксираш йўқола борди, чўракликлар чойнакларга қўл узатишди, баъзилари Хўжа Насриддинга яқинроқ сурилишиб, у билан гаплаша бошладди. Хўжа Насриддин тепалик устидаги кулбасида ётавериби кишиларни, улар билан чин кўнгилдан сўзлашиб ўтиришни анча вақтлардан бери соғиниб қолган ва ҳозир эса зоҳидликдан қутилиб ором-ором дам олар эди. У чўракликлардан уларнинг кун кечиришлари ва уй ишлари тўғрисида, тегирмон ёнидаги кўприкнинг бузилиб қолгани ҳақида, Бобожон кулолнинг яқинда оғриб қолган биясининг соғлиғи тўғрисида суриштирди. Чўракда бўлган ҳамма воқеалар унга миридан сиригача маълум эди. У гоҳ у ёғига, гоҳ бу ёғига қараб кишилар билан ҳазил мутоба қилди, Мамадалини Зулфиянинг яқинда бўладиган тўйи билан секингина табриклаб қўйди, худди шундай сўзлар билан чойхоначи Сафарни ҳам табриклади.

У фақат энг муҳим бир нарса ҳақида — сув ва навбатдаги суғориш тўғрисида ҳеч нарса гапиргиси келмади. Ҳолбуки, худди шу масала чўракликларнинг кўнглини таталаб, тилини қичитиб турарди.

Ниҳоят Мамадали сўрашга журъат қилди:

— Айтинг-чи, ҳурматли Узоқбой, экинларимизни суғориш учун сувни қачон бермоқчисиз ва унга қанча ҳақ олмоқчисиз?

Чойхонадагилар бирданига жим бўлиб қолишди, факат томдаги чумчуқнинг чирқиллаши эшитиларди холос.

Жавоб кутиб турган ўнлаб кўзлар Хўжа Насриддинга тикилди.

— Сувни ўз вақтида — уч-тўрт кундан кейин оласилар, — деди у. — Сув ҳақи тўғрисида кейинроқ, суғориш олдида гаплашамиз.

Чойхонадаги ўнлаб киши бирданига уф тортиб юборди.

— Агар пулимиз етмаса-чи?.. — гапини давом эттирди Мамадали.

— Етади! — унинг сўзини бўлди Хўжа Насриддин. — Ерларингизга сув юборамиз; гап битта, ҳамманглар эшитиб қўйинглар.

Ўтирганлар бу сафар енгил уф тортиб қўйишди.

— Демак, сув бўлади! Ҳақиқатан Узоқбой яхши одам, мурувватли киши экан! — деб ҳамманинг кўнгли таскин топди.

Томдаги чумчуқ ҳам гўё ўз ерига сув ва уйига бахт беришни ваъда қилишгандек миннатдорчилик юзасидан қувона-қувона чуғурлар, чирқиллар, ғайратидан патлари ҳурпайиб кетарди...

— Ҳа, сизлар сув оласизлар! Сизлар ҳозир ҳам ва бундан кейин ҳам ўз ерларингизга бемалол сув олаверасизлар! — Хўжа Насриддиннинг овози бир нафасгина тинди, бадани жимирлашиб кетди; агар унинг баданида патлар бўлса ҳурпайган ва силкиниб кетган бўларди. — Ишонаверинглар менга, қора кунларингиз энди орқада қолди!

Шундан кейин у жим бўлди. У катта ваъда бериб юборган эди. Чўрақликлар кимир этишга ҳам қўрқар, факат кўзларидаги нур тобора равшанланиб борарди.

Аммо ер ҳамон ерлигича қолаверди, унинг ўзига хос қонунлари ва ўз тартиблари бор, кўнгилдаги ишларни амалга оширмак учун ана шу қонунларни билиш ва шулардан фойдалана олиш керак. Хўжа Насриддин фируза осмонда узоқ вақт парвоз қилишни ўзига эп қўрмади, У ўткир акли туфайли ердаги ҳамма нарса: яхшилик билан ёмонлик, камолат билан нодонлик, олижаноблик билан разолат, гўзаллик билан хунуклик, қувонч билан қайғу ва поклик билан нопоклик аралашиб кетган ҳақи-

кий ҳаётга қайтиб тушди. Хўжа Насриддин асоси қарама-қаршиликлардан иборат бўлган бу ҳаёт оғушида ўзининг эзгу ниятлари яхшилик билан тугаши учун бундан кейин оқилона ва эпчиллик билан иш кўриши лозим.

У чўракликларни бир кунда кўздан кечириб чикди. Ахир, афанди уларни юрак-юракдан севарди, лекин бу уларнинг руҳидаги олижаноблик, поклик, эзгулик билан бир қаторда пасткашлик, мужмаллик, манфаатпарастлик хислатларини кўришга халақит бермасди. У ўз тасаввўрида кишиларни фариштага айлантириб қўймай, ҳақиқатда қандай бўлсалар шу ҳолда севарди, унинг кишиларга бўлган муҳаббатининг фойдали тарафи ҳам мана шунда эди.

— Қани айтинглар-чи, кеча Шермат билан Ермат нимага уришишди?— сўради Хўжа Насриддин.

— Қариб ўтиндан бошқага ярамайдиган бўлиб қолган тут дарахтини талашиб жанжаллашишди,— тушунтирди Сафар.— Униси ҳам меники дейди, буниси ҳам, уриш шундан бошланди.

— Нега энди? Қоқ ўртасидан арралаб, бўлиб олиша қолишса бўлмасмиди?

— Албатта бўларди, аммо иккови ҳам фақат менга бўлса дейишди.

Кишилардаги бу хусусиятлар Хўжа Насриддинга аллақачонлардан бери маълум эди.

У бир оз сукут килиб, яна сўради:

— Айтинглар-чи, ҳов анови йўл ёқасидаги чирик, нимжон терак кимники?

— У менинг терагим!— шошиб жавоб берди Додабой кулол,— ҳамма билади, у меники!

Кулолнинг кўз ва лаблари қисилиб, ияги олдинга бўртиб чикди. Бу вазоҳатда у, баҳоси икки тангадан ошмайдиган мана шу чирик теракни мабодо биров даъво қилса борми, кўрсатадиганини кўрсатиб қўярди.

— Майли,— деди Хўжа Насриддин.— Сизники бўла қолсин,— даъво қилмайман. Анави ариқ устига энгашиб ўсган кичкина тол кимники?

— Меники!— деди шошганча жувозкаш Раҳмон.

— Нега сеники бўлар экан?— ёзғирди Усмон деҳқон.— Нимага суялиб айтяпсан бу гапни?

— Менинг еримда-ку, демак меникида!

— Ана холос!— хитоб қилди Усмон.— Эшитяпсизлар-а, халойик! Унинг ерида эмиш!..

— Албатта менинг еримда-да!

— Кимнинг ерида эканини ҳали кўрамиз!— ўшқирди Усмон, қизариб-бўзариб, овозини кўтарганча.— Унинг шохларигина сенинг тарафингга эгилган холос, илдиизи-чи, илдиизи менинг еримда-ку!

— Сенинг ерингдами, ҳали?— тўнгиллади бўш келмай жувозкаш.— Қачондан бери шундай бўлиб қолди-а?

— Тура туринглар, айтишманглар!— ўртага тушди Хўжа Насриддин, жанжалнинг олдини олишга шошилиб.— Айтишманглар деяпман, сизларга! Ахир, мен мана шу ҳеч кимга кераги йўқ, сариқ чақага ҳам арзимайдиган кичкина толларингни тортиб ҳам, сотиб ҳам олмоқчи эмасман-ку. Кимники бўлса ҳам майли, ўсаверсин турган жойида. Ҳов анави сертикан итбуруннинг ҳам эгаси борми?

— У менинг еримда ўсяпти,— деб жавоб берди Мамадали.

Хўжа Насриддин, узоқ ўй суриб қолди.

Шу орада кун ботди, унинг дарахт учларидаги сўнги нурлари сўнди, борлик узра кул ранг окшом чўқди. Куёшнинг сўнги нурлари билан бирга чумчукнинг сайраши ҳам тиниб, у сўнги мартаба ҳурпайиб силкинди-да, бўғотдаги уясига лип этиб кириб кетди.

Шу пайт Хўжа Насриддин чумчукнинг уя сиртида қолган думининг учини кўриб қолди.

— Ҳозир уясига кириб кетган анави чумчук ҳам бировникими?— деб сўради у.

Бу сўзни кўпчилик ҳазилга йўйди: теваракдагилар жилмайишиб, кулиб юборишди.

— Унинг ҳам эгаси борми?— савол яна такрорланди.

— Ким бўларди унинг эгаси?— истехзо билан жавоб берди Мамадали.— У ҳеч кимдан сўрамасдан хоҳлаган вақтида боши оққан томонга қараб учади, у барчага баробар, ҳаммаининг боғимизга бориб узумларимизни чўқиб ташлайди, ховлиларга тушиб тўкилган донларни териб ейди. У ҳаммаиники, уни ҳеч ким меники деёлмайди.

Хўжа Насриддинга ҳам худди мана шундай ҳаммаиники бўлган чумчук керак эди.

— Балки, Сафарбой, унга сизнинг дахлингиз бордир?

— Йўғе, нега энди?— деб кулди чойхоначи, тишсиз милкларини иржайтириб ва юзларини буриштириб.— Бу чумчук мана шу ерда бўғот тагида қисилиб ётади, мен унга тегмайман, у менга тегмайди. Турса тураверсин, ахир бир-биримизга халақит бермаймиз-ку. Эркин кушча у...

— Менга битта шоти олиб келгин, Сафар!

Мамадали кулол билан жувозкаш кўз уриштириб олишди; чойхонадагиларнинг ҳаммаси бир-бирларига қарашиб, «нима гап?»— дегандек имо-ишора қилишди.

Сафар ҳеч нарсага тушунмай бир шоти судраб келди. Хўжа Насриддин шотини деворга қўйиб уч поғона босиб кўтарилди, бўғотдаги тешикка қўлини тикиб пайпаслади, худди бир нарсани диққат билан тинглаётган кишидек қошини кериб, чумчукни уясидан суғуриб олди, чумчук ўтакаси ёрилгудек қўрқиб кетган эди.

— Қафасни олиб кел, қафасни!— деди у.

Чойхонадаги қақир-кукурлар орасидан битта эски қафас топилди.

— Мана, Сафарбой, саклаш учун буни сизга берамиз,— деди Хўжа Насриддин, чумчукни қафасга солиб,— ҳушёр бўлиб қарайсиз-да, буни яхши боқинг, сувини тез-тез ўзгартириб туринг, касал-пасал бўлиб қолмасин тагин. Эсингизда бўлсин, бу жуда қимматбаҳо чумчук, бунга яқинда ўзингиз ҳам қойил бўласиз.

Хўжа Насриддин мана шу сўзлар билан чойхонадаги кечки ишларини тугатган бўлди ва чўракликларга «яхши туш кўринглар», деди-да, уйига жўнади.

Саид уни кузатиб қўйишга кетган эди, жуда хурсанд бўлиб қайтди. Лекин ҳеч кимга ҳеч нарса айтгиси келмади, шундай қилиб чўракликлар қўлнинг янги хўжайинидан Саид эшитган ғоят қувончли гаплар нима эканини билишолмай қолишди. Аммо бу гапларни Зулфия биларди. Албатта у хабардор эди!

— Ҳаммаси: уй ҳам, боғ ҳам сизларники,— дейди у.

— Йўқ, у ҳазиллашган бўлса керак. Ҳамма нарсани бизга берса ўзига нима қолади?

— Эй Зулфияхон, бу жуда ҳам бошқача одам: нимаки деса сўзининг устидан чиқади! Ахир у менга энг қимматли нарсани — сени тортиқ қилди-ку.

— Биз шу ую боғсиз ҳам бахтли бўламиз, Саид. Ахир, биз ҳам ўзимизга бир уй қуриб ололмаймизми?

— Ҳар қалай у одам ҳазил қилмаган бўлса керак деб ўйлайман.— У бу гапни айтганда кўзида одатдагидан бошқачарок бир нур чакнаб турарди.

— Ҳа, сиз ажойиб бир кишига йўлиқдингиз, Саид! Ўша киши бизнинг Чўракда пайдо бўлгандан бери кун кўришимиз бошқача бўлиб қолди, худди булут орасидан кун чиққандагидек ярқираб кетди.

— Ўзи ким экан? Қаердан келган? Бизнинг Чўракда қанча вақт турар экан?

Тун аста ўтиб борарди. Ердан осмонга тўрт томондан шамол кўтарилиб, юлдузларнинг милтиллашини кучайтирди, шимолдан келган салқин шамол — кўк юлдузлар учун, жанубдан келган иссиқ шамол — қизил юлдузлар учун, ғарбдан келгани — оқ юлдузлар учун, шарқдан келгани — яшил юлдузлар учун эди; баланд осмондан ер юзига, худди тўрт денгиз коплагандек, тўрт хил уйқу ёйилди, ёвузлар ва золимлар учун — қора рангдаги уйқу, уларга кўрқокликдан ёки манфаатпарастликдан кўмаклашиб юрадиганлар учун — қорамтир, сарик рангдаги уйқу, ҳолис ниятли барча меҳнат кишилари учун — мовий рангдаги уйқу, эзгу йўлдаги қаҳрамон жангчилар учун — ўтсимон покиза ёқут рангдаги уйқу.

Кекса қози Абдураҳмон маймоқ қайтишида Чўракка кирди-да, ўша чойхонага тушди, ўша ўн бешта кўрпа устида ётди, мирзаси вақтини бекор ўтказмаслик учун кўлнинг янги хўжайини билан гаплашиб келишга кетган эди, қози ўнг кўзини чақчайтириб уни кутиб ўтирди.

Мирза чойхонага қош қорайганда қайтиб келди ва ҳеч нарса демай, қозига панжасини кериб — беш бармоғини кўрсатди. Бу — беш юз танга деган сўз эди.

Кекса маккор чуқур бир хўрсиниб қўйди, унинг бутун юзи илиқ сариекка ботиб кетгандек бўлди, кейин у ширин бир мудроқ билан кўзини юмди. Энди яна кўзини очиб, дунёга қараганда — чап кўзи бақрайиб турарди.

У мирзадан оғир ҳамённи олиб белбоғининг қатига қистирди, эртага ҳеч нарсадан ажабланмайдиган, қайтмайдиган ва ҳар қандай аҳдномани тасдиқлайверадиган, ҳатто имонли бир мусулмоннинг жонини нақ шайтоннинг ўзига, унинг кўтир куйруғидан тушиб қолган бир тола қил баробарига бўлса-да, ўтказиб берадиган аҳднома бўлса ҳам тасдиқлайверадиган бўлиб олди.

Эртасига у дарҳақиқат ажабланмади. Хўжа Насриддиндан ўз кўлини битта чумчукка, биронта айрим кишиники эмас, бутун чўракликларнинг умумий моли бўлган бир чумчукка айрибош қилишга қатъий ният қилганини эшитганда ҳам ажабланмади.

Кафас худди шу ерда турарди. Чумчук ҳам кафасга анча ўрганиб қолибди; шу кунларда чумчук Сафар сочаётган кунжут доналарини териб у ердан бу ерга сакрар ва тинимсиз чирқилларди.

Қози чап кўзи билан чумчукка бир назар солди, аҳдногани тузиш учун ҳеч қандай монелик йўқ дегандек, калласини лиқиллатиб розилик билдирди.

Чойхона олдидаги кўчани тўлдириб турган халойик тикилишиб сурилишар ва ғовур-ғувур қилишарди; чўракликларнинг кўз ўнгида эзгу бир каромат содир бўлмокда, бунга ҳамма катта-кичик ишонарди. Гўёки Тўраҳон буванинг ўзлари буларнинг қишлоғига мана шу Узоқбой қиёфасида кириб келгандек туюларди.

Кекса қози бу мурофеани¹ ўзига ёд бўлиб кетган маккорлик билан бемалол бошқариб борарди. Чумчукни олмос деб аташди, унинг вазнини уч кумуш танга оғирлигига тенг келади дейишди. Қозихона дафтарига ҳам шундай деб ёзишди.

Мирза иккита қоғоз ёзди, буларнинг бири Хўжа Насриддиннинг номига ўтказиб бериладиган бутун, сийқаланмаган учта кумуш танга вазнидаги олмоснинг ҳужжати ва иккинчиси — ҳамманинг биргаликда тенг ҳуқуқ билан абадий фойдаланиши учун чўракликларга ўтказиб бериладиган кўлнинг ҳужжати эди.

Хўжа Насриддин иккала қоғозга бармоқ босди.

Кейин сўри олдига чўракликлар тизилишди. Улар орасида биронта ҳам саводли киши йўқ эди; шунинг учун ҳамма доводдаги хитой сиёҳига бармоғини ботириб қоғозга босарди. Мирза ҳар бир босилган бармоқ тагига бармоқ босган кишининг номини ёзиб қўярди.

— Келаверинглар, келаверинглар, кўркманглар! — дерди уларга Хўжа Насриддин. — Тезроқ келиб қолинглар, чунки бу семиз чумчукни чайнаш орзусида сабру тоқатим қолмади, сизлар эса сусткашлик қилиб менинг луқмамни кечиктиряпсизлар.

¹ Мурофеа — суд процесси.

Бармоқ босадиган чўракликлар жуда кўп эди — Ерматлар, Шерматлар, Юнуслар, Расуллар, Додабою, Жўрабойлар, Бобожону, Аминжонлар ва бошқа-бошқалар беҳисоб эди... Шундай бўлса ҳам туш вақтига борибгина бармоқ босиш тугалланди.

Ҳаммадан кейин Муҳаммад Усмон ўғли деган одам бармоқ босди. Кейин қози аҳднома тайёр бўлганини карнай чалгандек варанглаган овоз билан ҳаммага маълум қилди.

Иккинчи аҳднома дарров тайёр бўлди. У Саидга ўтказиб берилган уй билан боғнинг оддийгина бахшиш қоғози эди.

Чўракликлар худди сеҳрлангандек, дамларини ичларига ютиб, кимир этмай туришарди.

Мирза дафтарини ёпди, қози инқиллаб ўн бешта кўрпа тахи устидан тушди-да, букчайиб ўз араваси томон жўнади, у шошилаётган эди.

Аравакаш «чуҳ» деди, от кучанди, ортки оёқларига тиралиб чиранди, шундан кейин арава кўзғалди, ғичирлаб юриб кетди. Гарчи йўл ҳам ўша илгариги йўл, арава ҳам ўша бўлса-да, лекин бу сафар ғилдирақлар из қиркиб гирилламас, кўп йиллардан бери биринчи мартаба силлиқ ва тўғри юриши эди, чап тарафга қийшайиб юришга ўрганиб қолган кекса қози бўлса нима учун ўзининг бугун қовушолмай ноқулай ўтирганига ҳеч тушунолмасди.

Хўжа Насриддин кўл бўйида бош тўғон тепасида чўракликлар билан видолашди.

У кўлга қараб туришни Саидга топшира туриб бундай деди:

— Экиннинг арикнинг энг этагида бўлсин, шунда ҳамманинг экинини суғориб бўлмасдан олдин ўз экиннингни суғора олмайсан. Сен ранжиб юрмагин тағин: бу гап жуда муҳим гап, ҳаммага ҳам фойдаси бор гап, олдиндан тайинлаб айтиб қўйиш ёмон бўлмайди. Мана тўғоннинг калити сенга. Бу сувни кўз қорачиғидек саклагин, сизларнинг ҳаётингиз мана шу сувга боғлиқ.

Саид кулфни очди. Хўжа Насриддин билан тўғон тахтасининг дастасидан тутиб тамбани кўтаришди. Сув шариллаб, кўпириб ўзини бош арикка урди, қуёш нурида ялт-юлт қилиб жилваланди; қирғоқдаги товларнинг осилиб ўсган шох-шаббалари сувда оқиб букилар, тез-тез титраб калтирар, барглари яшариб ларзон бўлар в

оқимга илашиб тортилар, ҳаммаси бир тарафга қараб сувнинг бетини тарагандек сийпаларди.

— Мана, сизлар сувни олдингизлар!— деди Хўжа Насриддин чўракликларга.— У энди сизларни очликдан, муҳтожлик ва хавфу хатардан қутқаради. Бу одамнинг одам бўлиши учун зарур нарса, аммо ҳали бу камлик қилади. Ҳар биримизнинг ичимизда биттадан тамагир бекиниб ётибди, озодликка эришишимизга энг катта душман мана шу! Тамагирликни йўқотиш керак, бусиз одам бўлиш, оламдаги ҳамма нарсадан улуғ бўлган инсонлик номига лойиқ бўлиш мумкин эмас! Энди бундан кейин Чўракда борган сайин очкўзлик, тамагирлик, «мен» деган сўз камроқ эшитилсин, унинг ўрнини олий ва эзгу «биз» эгалласин, хайр, хуш қолинглар, энди ўз юртарингизда ва ўз хонадонларингизда ҳамиша бахтли бўлинглар, алвидо!

Тўпланганлар орасидан миннатдорлик ва ташаккур овозлари эшитилди, кўплари кўзларини ёшлаб олишди.

У қафасни кўтариб, ичидан чумчуқни чиқариб олди-да, бор кучи билан уни осмонга улоқтирди. Ортикча кўп дон еб оғирлашиб қолган чумчуқ ерга келиб урилишга сал қолди, лекин вақтида қанотларини ёзиб ўзини тутиб олди-да, кўк сари парвоз қила кетди.

— Чойхонадаги жуфтининг ёнига учиб кетди — деди Хўжа Насриддин,— бу «олмос»ни мен сизларга ўзимдан эсдалик учун ташлаб кетаман.

Чумчуқни бўшатиб юбориш билан у Чўракдаги ҳамма ишини тугатди, энди унинг бу ерда ҳеч қандай илнжи йўқ эди.

Чўракликларга турмушларида бахт, ишларида омад тилаб яна бир марта таъзим қилди-да, бир четда туришган Мамадали, Сафар, Саид ва Зулфияларнинг ёнига борди:

— Ҳаммаларингиз мени Узоқбой, деб атаб келдинглар. Лекин билиб қўйингларки, бу менинг отим эмас, бу отни мен ёмон кўраман. Мен бу номни беихтиёр қабул қилганман. Мени эсга олганингларда, бошқачароқ ном билан атанглар.

— Отингиз нима, бўлмаса?

— Ўйлаб кўринглар, балки топиб қоларсизлар.

Хўжа Насриддин уларнинг нарироққача кузатиб қўйишларига унамади, суви тез оқаётган ариқни ёкалаб якка ўзи кетди. Вақт тўхтаб қолгандек бўлди.

Чўракликлар ҳеч қачонгача эсларидан чиқмайдиган ажойиб меҳмонлари ошиб кетган тепаликдан кўзларини узмай, анча вақтгача жим туриб қолишди.

Сайд тўсатдан қичқириб юборди:

— Мен билдим! Мен топдим!

У уйқусирагандек кўлларини юзига қилиб, гўё юзидаги мезон ипларини олиб ташлаётгандек сийпади:

— Хўжа Насриддин! Бу кишининг асли исми мана шу!

Шу билан бирданига барча сир аниқ бўлди қўйди. Албатта Хўжа Насриддин!.. дейишарди улар. Шунинг учун ҳам ҳар ким буни олдинроқ ўйламаганига ҳайрон эди, ҳар кимга бу гап илгари кўнглига келгандек, фақат чуқурроқ ўйлагандек бўлиб кўринарди.

Сайд қирғокдаги сўкмоқ бўйлаб Хўжа Насриддин изидан югурди.

— Хўжа Насриддин! Хўжа Насриддин!

Унинг бу чақириғига акс садо кучсиз янграб жавоб берди, Хўжа Насриддин эса индамай йўлини давом эттираверди.

Ўттиз еттинчи боб

Кўконга эсон-омон бориб олгандан кейин Оғабек миясига узоқ сафарга бир ўзи, айниқса белбоғда шунча пул билан чиқиш, албатта хатарли, бирор қарвонга қўшилганим маъқулроқ бўлар, деган фикр келди. Шунинг учун Кўконда бир оз туриб қолишга тўғри келди, худди шу вақт Кўконга Хўжа Насриддин ҳам етиб келди.

Ўғри уни қуйидаги сўзлар билан қарши олди:

— Агар яна бир кун кечиксангиз, етолмай қолардингиз. Эртага кечаси бир қарвон Стамбулга сафар қилади, Оғабек ҳам шулар билан бирга йўлга чиқади.

— Демак, эртага ишимиз кўп бўлар экан-да,— деди Хўжа Насриддин.— Менинг қадрдон эшагимнинг аҳволи қалай?

— Эшагингиз саломат, фақат зерикиб қолди. Сизни жуда ҳам соғинган.

— Шундай жудалик бўлгандан кейин соғинади-да! Майли, эртага топишиб оламиз. Демак, Оғабек ҳали Раҳимбойга учрашмади, унга қимматбаҳо тошларни таклиф қилгани йўқ, дейсанми?

— Ёўк, ҳали тошларни унга олиб боргани йўк. Мен унинг ҳар бир қадамини кузатиб юрибман.

— Худонинг ўзи мададкор бизга!

Улар гилам ўрнига кигиз тўшалган, мис чойдиш ўрнига чўян қумғон қайнатилган, шам ўрнига қора чирок ёқилган хароб ва ифлос кичкина бир чойхонада ўтиришарди, бу чойхона тантанали зиёфатга тасодифий кириб қолиб, ўнғайсиз ҳолда қолган гадойдек кичкина бир кўчадан катта бозор майдонига кўрка пуса афтодаҳоллик билан қараб турарди. Саҳнининг теварагига машъаллар ёқилган, меҳмонларни ўзига жалб қилиш учун тун қоронғилигини қарнай, сурнай ва тақа-тум овозлари қоплаган серҳашам катта чойхоналарнинг ўртаси ҳақиқатан ҳам бу чойхонага муносиб жой эмасди.

Оғабек мана шу серҳашам чойхоналардан бирига тушган эди, ўғри унинг қайси чойхонага тушганлигини аниқ кўрсатди.

— У — вазир, унга шундай серҳашам чойхоналар ярашади, — деб жавоб берди Хўжа Насриддин.

Майин, ёқимли шабада эсиб турарди, кундузги жазирама иссиқдан дармонсизланган шаҳар тоза ва салқин тун ҳавосида роҳатланиб дам оларди, янги туғилган ой бир вақтлар Хўжа Хофиз Шерозий айтгандек, «Шерозлик турк қизларининг қоши»га ўхшаб ингичка ёй бўлиб осмонда эндигина кўринган эди... Хўжа Насриддин, аҳолиси кўп катта шаҳарларнинг мана шундай вақтларини, жўшқин ҳаётнинг эндиги кун тўлқинларига куч тўплаётганга ўхшаган мана шу қисқагина сукунатини доим яхши кўрарди. У ҳаёт қонуни қарама-қаршиликдан иборат эканлигини аллақачонлар билиб олган эди, меҳнатсиз роҳат бўлмайди, жонини аяган зафар қозонолмайди, Хўжа Насриддин Хўжанддаги оқшом сукунатига тоқат қилолмасди — бу ерда кундузлари қайнаб турувчи катта бозорда бу сукунат бир лаҳзали бўлса ҳам унга хуш ёқарди.

Турли миллат кишиларининг овозлари қўшилиб чиқаётган қий-чув тўполонлари билан қайнаб тошган тонгни ҳам у худди шундай мамнун киёфада қарши олди. Чанг-тўзон кўтарилиб, осмонни хиралаштирди, оғизга кириб тишлар орасида ғижирлади, димоққа кириб бурун катакларини тўлдирди, офтоб қизитган ер узун равшан кўланкаларни ютиб юборгандек бўлди, минораларнинг қошинлари қизиб, теваракларидаги ҳавони эритиб, жи-

мирлаштириб юборди, яна ярим соат ўтар-ўтмас бозорда нафас олиб бўлмай қолди!

Шу пайт ҳашаматли чойхонада нонушта қилиб бўлган Оғабек қаддини ростлаб ёстикдан турди.

— Ҳой чойхоначи, қанча кун турган бўлсам, ҳисоблаб пулингни ол. Кейин бориб, сержун узун кулоғимни етаклаб келгин.

У эшакни орқаворотдан ҳурмат қилиб шундай деб атарди, чунки Миср саройига борганда фалокат босиб беҳосдан оғзидан эшак сўзи чиқиб кетиб ҳибсга тушиб қолишдан кўрқар эди.

Оғабекнинг чиқишини чойхона яқинида эрталабдан кутиб турган Хўжа Насриддин билан ўғри бир бурчакка бекинишди.

Мисрнинг бўлғуси вазири буларни пайқамай эшакни етаклаганча уларнинг ёнгинасидан савлат тўкиб, ўтиб кетди. Сержун узун кулоқ маъюс кўринарди, тумшуғи осилган кулоқлари шалвираб, мадорсиз думининг учи-гина кимирларди холос.

— Қуюнчаклигини қаранг,— деди Хўжа Насриддинга ўғри.— Зап вафодар-да, кўп одам бундан ибрат олса бўлади.

Улар серғалва усти ёпик расталардаги киши чидаб бўлмайдиган ур-сур тумонат орасида Оғабекнинг орқасидан эргашиб кетишди, расталарда фаррошлар сувни кўп сепганидан, ердан кўтарилган буғдан ҳаво бузилган, нафас олиб бўлмасди, ёйиб ташланган кўнлар, бўёқлар, чет эллардан келган зиравор дорилар, ташландиқ нарсаларнинг, калин чопон ичида терга пишиб кетган сотувчи ва харидорларнинг қўланса ҳидлари аралашиб, шу қадар биқсиб кетган эдики, елимга ўхшаб одамнинг юз кўзига ёпишиб қоларди. Оғабек бўёқчилар, пойафзалчилар, эгарчилар растасидан ўтиб, катта бозор ариғи ёқасига чикди. Хўжа Насриддин ўғрини тирсағи билан туртди:

— Раҳимбой саррофнинг дўконини кидиряпти.

Семиз Раҳимбой сарроф бугун шу вақтгача бай очмай, дўконида зерикканидан эснаб ўтирарди. Унинг ўз аслига қайтган юм-юмалоқ лўппи юзи, таралган тоза соқоли, сузилиб турган беғам кўзларидан ўша сандикдаги ҳангомадан кейин унинг ҳузур-ҳаловатини ҳеч қан-

дай ғалва-жанжал бузмаганлиги кўриниб турарди. Дарҳақиқат, шундай эди; ўшанда ранжиб қолган рафиқаси уни афв қилди ва унга илтифот кўрсатди, арабий аргументлар соғ-саломат учта кузатувчи назоратида келгуси пойгани кутиб туллакхонада гижинглаб туришибди; амалдор гарчи совуққина бўлса ҳам унинг таъзим қилиб берган саломига алиқ оларди; хуллас, саррофнинг турмуши аввалги изига тушиб қолган эди.

Энди уни ҳеч нарса, ҳатто бугун эрталабдан бошланган иссиқ ҳам ташвишга солмасди, аксинча, у бугун туш вақтида дўконини ёпиб, уйида рафиқасининг ёнида ҳузур қилиб дам олишни ўйлаб ўтирарди. Хом сут эмган банда! Ҳозирданоқ унинг беташвиш боши устида янги ғалвалар бўрони довул қоқиб гир айланиб турибди.

Шу пайт дўкони олдига басавлат, эшак етаклаган бир киши келиб тўхтади:

— Ассалому алайкум, худо касбукорингизга кушойиш берсин! Раҳимбой деган савдогар сиз бўласизми?

— Топдингиз, ҳа, мен Раҳимбойман. Марҳамат, марҳамат, хўш, хизмат?

— Мен ҳалол савдогар эканингизнинг таърифини тоғ орқасидаёқ эшитганман, шунинг учун Кўкондаги барча саррофлар орасидан фақат сизни излаб келдим.

Раҳимбой ҳам бошқа муғамбирларга ўхшаб, кишининг ўзи тўғрисидаги фикрини билишга жуда ўч эди; шунинг учун сарроф Оғабекнинг сўзларидан хурсанд бўлиб, унга астойдил эътибор бера бошлади; шу билан бирга у ўзининг туғма қувлигига мувофиқ, қаршидаги кишини устомонлик билан қўлга тушириш ниятида ўз мақсадини сездирмай, ширин сўзлик билан амалга оширишни ҳам унутмаганди.

— Бундай гаплар билан ҳузуримга келадиган ёлғиз сиз эмас меҳмон,— деди Раҳимбой мағрурлик билан пишиллаб ва думалок йўғон қорнини силаб туриб,— худога шукур, мени бутун Фарғона ва ундан узоқдагилар ҳам танишади, шу кунгача ҳалол одам бўлиб келдик, бундан кейин ҳам иншоолло шундай ҳалоллигимизча қоламиз...

— Яхши ном олтиндан ҳам қиммат,— деди Оғабек мулоим таъзим қилиб.

Сарроф ҳам жим қолгиси келмади — худди шундай таъзим билан жавоб берди:

— Ўзингга муносиб доно суҳбатдошга йўликиш — ундан ҳам қимматроқ.

— Айни ҳақиқат! — деди Оғабек. — Худо бугун менга худди шундай кишини йўлиқтирди.

— Бу сўзлар олижанобликдан айтилган сўзлар, — деб жавоб берди сарроф.

— Бу сўзлар — айни кўзгу, ўз рўпарасидагини акс эттирди, — деб улаб кетди Оғабек.

Шундай қилиб улар анча вақтгача бир-бирларига мулозимат қилиб, бир-бирларини мактаб кўкларга кўтаришда мусобақа қилишди; шу орада саррофнинг кўзи — унинг фикру зикрининг ҳақиқий кўзгуси — торғина тешикка айланди, меҳмонни тимирскилаб изғиди, чопди ва унинг белбоғи қатларидан ўтиб ҳамённинг ичига киришга тиришди.

Ниҳоят, улар ишга киришдилар. Раҳимбой Оғабекка бир ҳовуч жаранглаган тиллани санаб берди. Бу Қўқон бозорида юрадиган динор ва тангаларнинг баҳосига солиштирганда асли бериладиган миқдордан беш тилла кам эди, тиллаларни бераркан, у чуқур бир хўрсиниб қўйди-да, сўнги вақтларда арабий тилла баҳоси жуда ҳам ошиб кетганини айтди, бу албатта ғирт ёлғон эди. Оғабекнинг ўзи ҳам бундай ёлғонларда ундан қолишмасди, шунинг учун маъноли бир заҳарханда билан илжайиб қўйди-ю, лекин баҳслашишга киришмади, нима ҳам бўларди, бу арзимас беш тилла, уни Миср саройининг хазинаси кутиб турибди-ку!

— Энди жанобингизга тағин битта ишим бор, — деди у саррофнинг шакаргуфтор сўзларини бўлиб ва динорларни думалоқ қора кўн ҳамёнга солиб белбоғига қистирди-да, яна бошқа бир ҳамён олди. — Бунда қимматбаҳо тошлар: зебгардон, билагузук ва балдоқлар бор. Сиз буларни сотиб олмайсизми?

— Тисси! — деди Раҳимбой дўкон олдидаги кўндаланг тахтадан бошини чиқариб, бу яқин орада соқчи ёки бирор айғоқчи йўқмикин, деб ўнгу сўлига қаради. — Қўқонда бундай нарсаларни олдин бошлиқларга кўрсатиб олмай туриб, олди-сотди қилиш тақиқ қилинганлигини эшитмаганмисиз, меҳмон? Худо кўрсатмасин, бир фалокатга йўлиқиб қолиш мумкин, унда сиз қимматбаҳо тошларингиздан айриласиз, мени қамаб қўйишади.

— Мен ҳам эшитганман, лекин ўйлайманки, ақли бор икки одамнинг ўртасида...

— Соф виждонли одамлар,— деб шошиб-пишиб кўшди сарроф.

— Энг муҳими — эҳтиёткор кишилар,— деди Оғабек.

Улар илжайишиб сўзни тамом қилишди, уларга энди сўзнинг ҳожати қолмаган эди.

Раҳимбой бирор соқчи келиб қолса, унинг кўзини шамғалат қилиш учун тахта устига бир ҳовуч кумуш танга тўкиб қўйди, кейин ҳамённинг оғзини ечди ва қимматбаҳо тошларни сиртга чиқармай туриб кўриш учун унинг оғзини лабурди.

Яқинроқда, бир бурчакда бекиниб турган ўғри билан Хўжа Насриддин, сарроф семиз юзи қизариб, бўзараётганини ва ғазабдан соқолининг толалари титраётганини томоша қилиб туришарди.

— Хўш, айтинг-чи, меҳмон, қани айтинг-чи менга, бу қимматли буюмлар қачон, қаердан ва қандай қилиб кўлингизга тушиб қолди?

— Сарроф жаноблари,— деди Оғабек жавоб бериб,— биз бу саволларни бошлиқларга қолдирамыз, ахир биз уларсиз савдо қилмоқчи бўлиб эдик-ку! Сиз учун бу нарсалар қачон ва қандай қилиб кўлимга келгани барибир эмасми? Сизнинг ишингиз бу нарсаларни олиш ёки олмаслик. Агар оладиган бўлсангиз — олти минг тангани тўлайсиз, вассалом.

— Пул дейсанми?— деб энтикди сарроф.— Тагин олти минг эмиш-а! Ўзимнинг хусусий нарсаларимга-я, мендан ўғирлаб кетилган нарсаларга пул тўлаб оламанми?

Гап шу ерга етганда Оғабек бир чаток борлигини сезиб қолди-да: «Бу сарроф мени ўзининг маккорлик тузоғига илинтириб олишга қасд қилмаётганмикин-а?» деб кўнглидан кечирди.

Шундан кейин у чакконлик билан ҳамёнга чанг солиб ушлади. Лекин сарроф ҳам бўш келмади, пишиқ бармоқлари билан ҳамёнга қаттиқ ёпишди.

Икковлари ҳам қотиб қолишди, уларни дўкон олдидаги кўндаланг тахта ажратиб турарди-ю, лекин ҳамён бирлаштириб турарди. Улар шунчалик қаттиқ тирмашишган эдики, ҳатто пулат занжир ҳам уларни бунчалик мустаҳкам бирлаштира олмас эди.

Улар бир-бирларига еб қўйгудай, ғазаб билан ўқрайишиб қарашарди, икковининг ҳам кўзи косасидан чи-

киб кетгудай олаяр ва ғазаб билан жанг қилаётган хўрознинг кўзига ўхшаб бўзрайиб котиб қоларди. Нафаслари томоқларидан тутқоноғи тутган кишиникига ўхшаб, ҳуштак чалиб хириллаб чикарди.

Улар соқчиларнинг диққатини ўзларига тортмаслик учун бесўнакай ҳаракат қилишдан ва бақириб гапиришдан ўзларини тийишга мажбур эдилар.

— Қўйвор!— деб хириллади Оғабек.

— Бу ёкка бер!— деб ўшқирди сарроф.

— Маккор!

— Лаънати ўғри!

Шундан кейин улар қаттиқ, лекин сиртдан караганда сезилмайдигандек жанг қилишди. Уларнинг жанги гўё икки ҳурматли зотнинг тахта устига энгашиб дардлашаётганларига ўхшарди, лекин яқинроқ келиб қулоқ солинганда уларнинг пўнғиллашларидан, хириллаб нафас олишларидан, ва тиш ғижирлатишларидан ҳақиқий аҳволни тушуниб олса бўларди.

Бу жангда ҳеч ким ғолиб чиқолмади.

Икковлари ҳамённи чангаллаганларича бўғилиб, хириллашишди-да, бир-бирларига қадалишиб тағин қотиб қолишди.

— Ҳай шайтоннинг урғочиси, ҳай сассиқ бўри, мана сенинг ҳалоллигингни ҳам кўрдик! Қўйвор дейман!

— Бу ёкка бер, муртад, харомхўр!

Ҳозиргина бир-бирларининг фазилатларини кўкка кўтариб макташда мусобақалашаётган бу кишилар, энди бир-бирларини ҳақорат қила бошлашди.

— Мозору масжидларни булғатган ифлос!— деб энтиқди сарроф, кўзини ола-кула қилиб.— Ҳа, шайтоннинг малайи!

— Учир овозингни, лаънати бузук!— ўшқирди Оғабек, бурни билан пишқириб, чунки ғазабдан тиртишиб чакаги тиришиб қолган эди.

Шундан кейин Оғабек беҳосдан ҳамённи шундай қаттиқ силтаб тортдики, оёғи остидаги ер тебраниб кетгандай бўлди.

Тортишга тортиб ҳам олди, бироқ саррофнинг қўлидаги ҳамённи эмас, ҳамёнга ёпишиб олган саррофнинг ўзини тахтанинг нариги тарафидан бериги ёкка тортиб олди.

Аммо сарроф оёғини қорни томон букиб, тахтанинг ички қиррасига тиззасини тираб олишга улгурди. Шу

сабаблигина оёқлари ердан кўтарилиб қолган бўлса ҳам, кўчанинг ўртасига учиб тушмай қолди.

Силтанавериб Оғабекнинг тинкаси қуриди. Шу фурсатдан фойдаланиб тахта устига йўғон қорни билан ётиб олган сарроф, худди ҳамёнини ютаётганга ўхшаб қорни тагига тортаверди. Ҳамён билан бирга унинг қорни тагига Оғабекнинг уюшиб, қотиб қолган кўли ҳам елкасигача кириб кетаверди.

Бу манзарага четдан қараган киши, аввалига албатта, боягидек ҳеч нарса пайқаёлмасди. Лекин ўғри билан Хўжа Насриддин уларни диққат билан кузатишарди.

— У Оғабекнинг афтига туфлади!

— Ана, у саррофнинг соқолини тишлаб олди. Ана, уни қара, уни қара — каттагина бир тутамини юлиб олди!

— Лунжига, тилига толалар ёпишди, ҳозир у туфуриб ташлайди.

— Уни қара, сарроф ҳам бўш келмаяпти, Оғабекнинг бурнини тишлаб олмоқчи-я!

— Тутолмади, тишини бекорга такиллаптиб қолди...

Ўғрининг ғайрати кўзиб вужудини титроқ босди, сарик кўзи чакнаб кетди.

— Бўлди, фурсат келди, афандим! Нимага энди сустлик қиялпсиз?

— Майли, тагин бир оз олишишсин.

Бу ерда иккита олишаётган ва иккита томоша қилаётган одамлардан бошқа тагин бешинчи бир жонивор — бу ҳангомага алоқадор эшак ҳам бор эди. Аниқроғини айтганда — шу ҳангомаларнинг боиси, асосий сабабқори шу эшак эди, чунки ҳамма иш шундан бошланиб, давом этиб келяпти, ахир Хўжа Насриддин биргина мақсадда ўзининг кўркабойи — ҳусни жаҳонни бўлган эшакни ўзига қайтариб олиш учун Оғабек билан саррофни бир-бирига гиж-гижлаб, қайраб қўйган эди-да.

Эшак бу ишларга бутунлай бетарафдек кўринарди: тумшуғи илгаригидек осилган, қулоқлари шалпайган, думи жонсиз шалвираб турарди, фақат Оғабек олишув орасида пайкамай тизгинни силтаб қолгандагина калласини силкитиб қўярди, холос.

Кўндаланг тахта устидаги жанжал кучайиб кетди.

Энди фурсатни чўзиш хавфли эди: бозор соқчилари келиб қолиши ҳеч гап эмас.

Шунинг учун Хўжа Насриддин секин ҳуштак чалиб кўйди.

Эшак бир сесканди-да, тумшугини юкори кўтарди. У бу ҳуштакни ҳамма вақт ва ҳар ерда, ҳар қандай галва, қий-чув ичида бўлса ҳам билар эди. У бу қисқагина ҳуштакдан дўстининг чакириғини ҳам, хўжайинининг буйруғини ҳам эшитди, чунки Хўжа Насриддин унинг учун бамисоли худонинг ўзи эди.

Ҳуштак яна такрорланди ва шунинг кетиданок Хўжа Насриддин бурчакдан туриб эшакка ўзининг нуроний, илоҳий киёфасини кўрсатиб кўйди.

Узун кулоқнинг шу пайтда бутун вужудини қоплаб олган ҳаяжонини тасвирлашга сўз топиш қийин, албатта! У ўзининг йўқотиб қўйган суюқлисини қайтадан топиб олди, дунё унга қайтадан нурафшон бўлиб кетди. У тўрт оёқлаб диконглади, думини силкитиб ҳангради ва бурчакдан кўринган бахти сари интилди.

Пишиқ қайиш тизгин созланган тордек таранг бўлди.

Худди шу пайт Оғабек саррофнинг қорни тагида ётган ҳамённи кучаниб бор кучи билан тортмоқда эди. Унинг жаҳл билан кучанишига эшакнинг беҳосдан диконглаши келиб қўшилди. «Менга шаҳзодамнинг ўзлари кўмак берадилар!» деб кеккайди Оғабек ва бор кучини ишга солди. Бундай икковлашиб тортишга сарроф бардош беролмади-да, судралиб кўчага думалаб тушди, лекин ҳамон ҳамённи қўйиб юбормасди.

Энди унинг миршаб чакиришдан бошқа иложи қолмади.

— Войдод, қарокчи!— деб чинқирди у ўзини йўқотиб газаб ва кўркув аралаш ингичка товуш билан.— Халойик, кутқаринглар! Талончидан дод!..

Оғабекнинг аҳволи ундан ҳам баттар эди: чунки уни бир тарафдан сарроф, иккинчи тарафдан эшак тортар эди, эшакнинг кучи ошиб тушди, шундан кейин уларнинг учови ҳам кўчада судралиб тортилишди, олдинда узун кулоқ бошини силтаб, тисарилар, унинг кетидан Оғабек эшак билан ҳамён ўртасида осилиб қолгандек қиялаб, кулочини ёзиб ётар, энг кейинда эса соқоли тўзиб кетган, оҳ-воҳ қилаётган сарроф кўксини ердан сал кўтариб, семиз қорни ва йўғон, қисқа оёқлари тупроққа беланиб муккасидан тушиб ётарди. Машҳур Ёрканд қайишидан қилинган тизгин мана шундай мустаҳкам бўлиб чиқди!

Энди узун кулокка ёрдам бериш керак бўлиб қолди. Хўжа Насриддин бурчакдан туриб унга ўзини иккинчи марта кўрсатди. Ҳаддан ташқари газабланган узун кулок орқа оёқларини кўтариб диконглади, тисарилди, бошини силтади, ниҳоят, тизгин чидамай, узилиб кетди.

Шундан кейин сарроф тупрокка йиқилди. Оғабек унинг устига кулаб тушди. Улар чанг ичида уймалашиб қолди.

Ҳамма ёқдан қалқон, қилич, ойболта ва найзаларини шалдир-шулдир қилиб, ваҳимали шавқин-сурон билан отлиқ ва яёв миршаблар югуриб келиша бошлашди.

Оғабек шаҳзодани йўқотиб қўймаслик учун, ҳамённи ташлай солиб, узун кулок бурилиб кетган бурчакка югурди. Бироқ миршаблар унга ҳар тарафдан осилишди, ёпишиб тутиб олишди.

— Йўқол!— деб даҳшат билан бўқирди Оғабек.— Йўқол! Ярамаслар! Кимнинг олдида турганларингни биласанларми? Мен Миср халифасининг вазириман, эшитяпсанларми, ифлос малайлар! Мен сенларнинг кунларингни кўрсатиб қўяман!

— Ўғри у! Ўғри!— деб бақирди сарроф.— Исботим бор! Жаноб Комилбек бу қимматбаҳо тошларни кўрганлар. У киши танийдилар!..

— Қўйворинглар мени!— деб энтикди Оғабек, эшак йўқолса у билан бирга қўлидан Мисрдаги олий мансаб ҳам чиқиб кетишини сезиб.— Қўйворинглар, деяпман сенларга!— деб бўқирди у юлкиниб, худди тузоққа тушиб қолган йўлбарсга ўхшаб.— Нарн туринглар! Эшитяпсанларми?! Бўлмаса мен ҳаммаларингни эшакка айлантириб қўяман!..

Шу вақтда яна битта миршаб орқасидан келиб сакради-да, бўйнидан тутиб унга миниб олди.

Ҳазабланиб кетган Оғабек белбоғидан тилсимли сув солинган ковокни олди.

— Лимчезу! Пучугу! Зумнахўз!— деб дағдаға билан бақирди у миршабларга ковокдаги сувни сочиб,— каламай, дучилуза, чимуза, суф. кабахас!

— Тут уни! Тут! Епиш! Боғла! Судра! Қўйворма!...— дейишди миршаблар ҳам ўзларининг афсунлари билан жавоб бериб.

Буларнинг афсунлари, дарҳақиқат кучли бўлиб чиқди: Оғабек бир минутдаёқ ерга йиқитилиб, қўл-оёқлари чамбарчас боғланди.

Битта ходача олиб келишди, уни Оғабекнинг боғланган қўл ва оёқлари орасидан ўткизишди, иккита энг азамат сокчи ходачанинг икки учини елкаларига қўйиб кўтаришди. Миср вазири бўлмиш Оғабек орқаси ерга, корни кўкка қараб, худди омади келган мерганлар овлаб олиб келаётган ёввойи ҳайвонга ўхшаб, ходачада лапанглаб осилиб борарди. Унинг салласи ерда чувалиб ётар, соқчилар уни ердан олиб, дарров ўзаро парча-парча қилиб бўлиб олишди.

Оғабек туфлар, оғзидан кўпик сочар, лаънат ўқир, дағдаға қилса ҳам бироқ, буларнинг ҳаммаси беҳуда кетарди! Миршаблар ҳеч нарсадан тап тортмай унинг теварагини ўраб олишди, энди у Хўжа Насриддинга кўринмайдиган бўлиб қолди — шундан кейин улар така тум овозлари остида юриш қилиб бозорнинг тикилинч жойидан ўтдилар-да, Комилбек жаноблари макон тутган янги маҳкама биноси томон жўнадилар.

Орқарокда юрагини чангаллаган, оёқлари калтираб букилган сарроф иккита миршаб куршовида судралиб келарди. Учинчи миршаб булардан кейинроқда қўлини баланд кўтариб ҳамённи ҳаммага кўрсатиб келарди, конун уни шундай олиб юришни буюрарди, чунки бу, бир тарафдан, кишиларнинг кўнглини бундай нарсаларни яширин олди-сотди қилишдан қайтарса, иккинчи томондан миршабларни туҳматга учрашидан эҳтиёт қиларди.

Оломон миршаблар орқасидан эргашди.

Дўкон олдидаги кўча бўшаб қолди, чанг, тўзон ҳам босилди.

Хўжа Насриддин эшакни ўғрига бериб тайинлади:

— Сен бунн бехатар жойга беркитиб қўйишинг керак. Кейин анави есир хотинни излаб топгин-да, у билан бирга мурофеа йиғинига келгин.

Ўттиз саккизинчи боб

Қоровулхона олдида кенг бир майдон бўлиб, бу майдонда савдо-сотик ҳам қилдиришмас, халқ тўпланишига ҳам йўл қўйишмасди, фақат сешанба кунгина жаноб амалдор бевосита ўзлари шу бир ҳафта ичида қўлга тушган жиноятчиларни ҳукм қилиш ва жазолаш йиғинлари ўтказар эди, холос.

Мана бугун ҳам худди ўша сешанба куни эди. Амалдор кимхоб тўн кийган, янги қилич ва кўп нишонлар таккан (эсдан чиқмайдиган ўша сандиқ мусибатидан кейин бу нарсалар анча машаққатлар билан қайта қўлга киритилган эди!) ипак чодир тагида қозилик курсида керилиб ўтирар ва муртини ликиллашиб, майдонда тўпланган халққа киброна назар ташларди. Шамол майдон томондан эсиб, тер билан саримсоқ иси аралаш бадбўй ҳид олиб келиб димёкка урганда амалдор жирканиб башарасини буриштирар ва пишқириб қўярди. Жинояткор Оғабек эса пастда худди ўрага ўхшаш торгина чуқурчада ўтирарди, бу чуқурчадан унинг серғўшт, қирилган ялтироқ бошигина чиқиб турарди. Бундан оддий халққа: бир тарафдан, хукмдорнинг қўли етмайдиган улуғлиги, иккинчи тарафдан, ёвузликнинг ҳаддан ташқари разиллиги очикдан-очик кўриниб турарди. Жинояткор ўзининг машъум нопок назари билан бошини кўтариб амалдор жанобларининг муборак дийдорларига қарамасин учун чуқурча тепасида учига қалин латта ўралган ёғоч чўқмор ушлаб битта миршаб турарди. Бу билан оддий халққа, улуғлар дийдорини кўришнинг ўзи ҳам алоҳида бир улуғ бахт экан ва бундан ярамас кишилар маҳрум қилинар экан, деган тушунча ҳосил бўларди. Ҳозирча Оғабек қоқ миясидан икки марта чўқмор зарбини еб олди, шунинг учун боши гангиб, кўзи тинганча ерга қараб ўтирарди.

Амалдор билан жинояткор орасида сўрига тироғлик кенг шотининг поғоналари устида икковининг ҳам сўзини яхши эшитмоқ учун ўз дафтарларини тутиб мирзалар жойлашишди, ён тарафда икки қадамча нарида махсус миршаб назорати остида сарроф турарди.

Бошқа — отлиқ ва яёв миршаблар суд бўлаётган майдонни тикилиб келаётган халқдан икки қатор бўлиб тўсиб туришди. Бу орада қамчилар баланд силтанар, қиличлар ялт-юлт қилиб, олдинга чиқиб қолган томошабинларнинг бош ва елкаларига ўзининг ясси томони билан тушиб турарди.

Суд бўлаётган майдонга Хўжа Насриддин жуда қийинчилик билан суқилиб кириб эди, шу ондаёқ тепасида қамчи ўйнаб қолди, бироқ у эпчиллик билан бурилиб қамчига чап берди. Кейин орқароққа сурилиб серсоқол, баланд бўйли йўғон бир кишининг орқа тарафида турди; бу ердан унга мурофеадагиларнинг ўзлари ҳам кўринар,

сўзлари ҳам бемалол эшитиларди, серсоқол одам ўз гавдаси билан уни амалдор жанобларининг назари тушиб қолишидан тўсиб турарди.

— Хўш, қани айтгин-чи, ўзини Оғабек Муртазо ўгли деб юрган одам,— деб сўроқ қила бошлади амалдор.— Бояги сен айтган, гўё сув пули бадалига бу қимматбаҳо нарсаларни сенга тўлаган ҳалиги деҳқон Мамадали буларни қаердан ва қандай қилиб қўлига туширибди? Нега сенга оддий ақча тўламай, қимматбаҳо нарсалар тўлади?

— У камбағал,— деди пўнғиллаб Оғабек.— У бунча ақчани каёқдан оларди.

— Камбағал дейсанми?— заҳарханда қилиб илжайди аъён.— Ўзи камбағалу, лекин бутун бир қишлоқнинг сув пулини тўлаб юборадими? Камбағал бўлса, олтин у қимматбаҳо тошлар билан тўлайдими, сув пулини?.. Ёзинглар!— деб буюрди у мирзаларга.— Ёзинглар бу шарманда, аҳмоқона ёлғонларни, булар кейинчалик бизга жинояткорни фош қилиб шармандасини чиқаришда керак бўлади!

— Бу ёлғон эмас, бек жаноблари!

Оғабек билмай бошини кўтариб қолиб эди, шу ондаёқ бош тепасидан чўқмор зарбини еди-ю, чуқурчанинг четига иягини уриб, тилини тишлаб олди. Зарба унча каттик урилмаган бўлса ҳам анча эсанкиратиб қўйди, у анча вақтгача товушини чиқаролмай, кўзини ола-кула қилиб, сўлагини оқизганча соқолини тупроққа ишқаб, безовталаниб бўзлай бошлади. Ниҳоят, тағин ўзига келиб, тили сўзга кирди.

— Бу ёлғон эмас!— деб пўнғиллади у, худди хумнинг ичига қараб гапиргандек, оёғининг тагидаги чуқурга қараб.— Ҳалиги Мамадали ростдан ҳам камбағал, пули йўқ, қимматбаҳо нарсаларни у ўз боғидан, чопик қилаётганда бир олма илдизининг тагидан топиб олган...

— Овозингни ўчир, эй, лаънати ёлғончи!— деб вағирлади амалдор, муртини ҳурпайтириб.— Гапларининг биронта ҳам рости йўқ! Олма дарахти илдизининг тагидан топган эмиш! Нима, сен бизни, олтин билан ёқут қўзиқоринга ўхшаб ердан ўсиб чиқади деб ишонтирмоқчимисан?

— Эй, табаррук ҳокимлар, адолат пешалар, сўзининг ростлигига қуръон ушлаб қасам ичаман!

— Нима, куръон ушлаб қасам ичасан! Ҳали сен ўз гуноҳларингни куфирлигинг билан ҳам оширмоқчимсан! Ёзинглар, мирзалар, унинг ёлғонларини ёзинглар, токи биз эндиги сўроқларга кўчайлик.

Мирзалар ёзиб бўлишди. Амалдор сўроғини давом эттирди:

— Агар сен, боя айтганларингдан маълум бўлганидек, ростдан ҳам шунчалик сердаромад кўл эгаси бўлсанг, нима сабаблардан уни ташлаб, Мисрга кетишга ният қилиб қолдинг? Қаерда сенинг кўлинг?

— Мен уни айрибош қилдим.

— Айрибош қилдингми? Кимга ва нимага айрибош қилдинг уни?

— Мен уни Мисрнинг валиаҳд шаҳзодасига айрибош қилдим... яъни ҳақиқатда шаҳзода бўлган бир эшакка айрибош қилдим... Мен демокчиманки, эшак қиёфасига кириб қолган шаҳзодага айрибош қилдим...

— Нима, нима деяпсан?..— деб бир ирғиб тушди амалдор.— Бошқатдан айт!.. Йўқ, гапира кўрма! Ахир, сен бизнинг ҳузуримизда туриб ўзингнинг ёлғон гапларинг билан подшоҳлар наслини бир ифлос тўрт оёқли ҳайвонга тенглаштиришга қандай журъат этдинг-а?

— Мана, мана!— деди Оғабек хурсанд бўлиб кетиб сўзни бўларкан,— узун кулок, сержун...

У ниҳоят, менинг сўзларимга тушунишган экан, деб ўйларди. Шундан кейин у чўкморни унутиб тагин бошини кўтарди. Қалласига тушган оғир бир зарба унинг тилини тийиб, жим қилиб қўйди. Боши айланиб, кўзи тиниб кетди, беҳушлик уни амалдорнинг дийдорини кўриб туришдан маҳрум қилиб қўйди.

— Бу тагин янги жиноят бўлди!— деб вағирлади амалдор.— У подшоҳлар наслини тухмат қилиб, ҳақорат қилди ва тагин буни улуғ кишилар ҳузурида айтишга журъат этди! Мирзалар, ёзинглар, ёзганда ҳам оқизмай-томизмай ёзинглар.

— Бу гапларимда ҳеч қандай тухмат йўқ!— деб ингради чуқурчадан туриб бечора.— Мен шаҳзодани асли одам қиёфасига қайтариб, мукофотига вазирлик ва сарой хазиначиси лавозимини олиш учун Мисрга кетаётиб эдим. Ёвуз жодугарлар тарафидан узун кулок қиёфасига киритиб қўйилган шаҳзодани мен...— Оғабек «фалон ерда учратиб ўз қўлимга олдим» демокчи эди бироқ:

— Учир овозингни, лаънати тухматчи, жим деяпман,

сенга!— деди бақириб амалдор ва ғазаб билан ўрнидан туриб кетди.— Дарҳақиқат, биз кўпдан бери бундай овар жинояткорни кўрмаган эдик! Қулоқ эшитмаган бунчалик ёвузликлар қаторига у улуғ вазирлик мансабини олдим деб, тағин битта ёлғон кўшди, бундай мансабга биздек одам яқиндагина эришдик-ку! Ёзинглар, мирзалар, ҳаммасини ёзинглар: биринчи — ўғрилиқ, иккинчи — бугун бозорда қилинган тўполончилик ва итоатсизлик, учинчиси — подшоҳлар наслига тухмат, тўртинчи — қаллоблик билан ўз-ўзини мансабдор аташ...

Мирзалар ҳамжиҳатлик билан қаламларини қитирлатишар, бу қитирлашлардан Оғабек ўзининг мутлок ажали етганини сезиб турарди.

У амалдорнинг раҳм-шафқат қилишини сўраб дуо қилди ва унинг сўзларига охиригача қулоқ солиб эшитишларини илтимос қилди. Амалдор бағритошлигича қолаверди ва унинг аянчли оҳ-воҳларини назар-писанд қилмади-да, шишадек совуқ кўзларини оломон устидан бўшлиқларга: гўё баланд осмонда факат унинг битта ўзигагина кўриниб турган адолат куёшига тикиб тураверди.

Оғабек кўркув, бекувватлик ва ожизликдан жим бўлиб қолди.

Илгари қозилиқ қилган бу одам, мана энди баъзан қозилар ҳузурида жуда ҳам аниқ ҳақиқат бўлган нарса энг ярамас ёлғон бўлиб қолишини, уни ҳеч нарса қилиб бўлмаслигини ва ўзининг бегуноҳлигини ҳеч қандай нарса билан исбот қилиб бўлмаслигини бугун у ўз устида бўлиб ўтган шу судда тушунди; кўп мартабалар унинг ўзи ҳам шундай ҳукм қилиб, бегуноҳ кишиларни, улар кўрсатган ҳақиқат гаплар юзаки қараганда ёлғонга ўхшаб кўринганлиги учун жазолаб юборган эди. Мана, энди унинг ўз бошига худди шундай иш тушди ва ўтканларнинг ўчини олди!

Ҳукм қаттиқ эди: умрбод зиндон жазоси.

Оғабек фиғони фалакка чиқиб, соқолидан бир тутамини юлиб олди.

Уни миршаблар ушлаб чуқурдан суғуриб олишди ва элтиб зиндонга ташлашди. У ерда у Абдулла новчанинг кўлига тушди, новча бўлса гуноҳкорни, ҳа дейишдан бир неча ўн камчи билан сийлади-да, кейин ўзининг ёрдамчиси шафқатсиз афғонликка топширди. Тепиш, оғиз-бурунга муштлашлар бошланган, кейин Оғабек қирқта зи-

напоя баландлигидан пастга, қоп-қоронғи, сассик зиндон тагига тишлари шақир-шуқур қилиб думалаб тушди ва дунёдаги қилган барча ёвузликлари учун аллақачонлардан бери сазовор бўлган бу жазони тақдиридан топиб, мана шу зиндонда умрбод қолаверди.

Суд мажлиси давом этарди. Сарроф қимматбаҳо нарсаларини қайтариб бериш ҳақида илтимос қиларди. Албатта, яхшироқ ўйлаб кўрилса, бу нарсаларни ҳазинага олиб қолиш учун қонуний сабаблар ҳам топиш мумкин эди, айниқса бундай ҳукмга қарши қилинган шикоят хон ҳузурида муваффақият қозона олмасди. Лекин қимматбаҳо нарсалар саррофдан кўра кўпроқ унинг чиройли рафиқасига тегишли эди, ҳолбуки бу хотиннинг олдида амалдор ўзини айбдор санарди, чунки сандиқ воқеасидан кейин, гарчи хотин кампирни икки марта амалдорнинг олдига юбориб ўзини унга эслатса ҳам, унинг олдида бирор марта бўлсада боролмаган эди, амалдор унинг ўтқирлигини билгани учун унинг аччиғини баттарроқ чиқариб қўйишдан қўрқиб, қимматбаҳо нарсаларни «эҳтиёт юзасидан» сарроф орқали унга ҳадъя қилиб юборишга қарор қилди ва судни сарроф фойдасига ҳал қилиб тугатишга ҳозирлик кўрди.

— Ёзинглар, мирзалар!— деди баланд овоз билан у.— Модомки юқорида санаб ўтилган қимматбаҳо нарсалар саррофлар растасида дўкони бор савдогар Раҳимбой Қодир ўғлига тегишли эканлиги тўлиқ ишончли далиллар билан исбот қилинган экан...

Унинг сўзи шу ерга етганда оломон орасида чиққан:

— Додхоҳ бўлинг ва адолат қилинг!— деган бир овоз билан чўрт кесилди.

Миршаблар ғазаб билан бақириб ҳалиги шиддатли овоз келган томонга қараб отилишди. Амалдор тили танглайига ёпишиб бўғилди, чунки шу вақтгача оддий халқ орасидан биронта одам унинг ҳукм ишларига аралашинишга журъат қилмаган эди.

Аммо қонун ҳукм ишларига мана шундай четдан аралашинишни олдиндан қайд этган ва бунга ижозат ҳам берган эди, амалдор буни биларди. Бундан ташқари, шу ондаёқ унинг кўнглига: балки саройдаги душманлардан биронтаси, қонунни бузишга мажбур қилиб шу билан мени чақиқ қилишга далил топиш мақсадида, суд маж-

лисига ўз кишисини юборганмикин-а? — деган шубҳа келди.

У қўлларини буйрук бергандек силтаб, миршабларнинг ҳовуридан туширди:

— Гапир! Қим экан ўзи?.. Олдинрокка чик!

Амалдор ўз рўпарасида Хўжа Насриддин турганини кўриб, ҳайратда данг қотиб колди.

— Фолбин, сенмидинг! Шунча вақтдан бери қаёқларда йўқолиб юриб эдинг? Бизлар сени излаб шаҳарнинг ҳамма бурчакларини элак-элак қилиб юбордик!

Аслида у: «Сенинг каллангни излаб» дейиши керак эди, чунки уни излашдаги мақсади худди шу эди, лекин бу тўғрида у оғиз очмади.

Бирок у миршабларга имо-ишора билан буйрук бериб қўйди, шунинг учун миршаблар Хўжа Насриддиннинг орқасидан биқиниб яқинроқ келишди, ҳар вақт ичларида олиб юрадиган арқонларини чопонлари сиртидан ушлаб-ушлаб қўйишди.

Хўжа Насриддин бу найрангларни кўриб турса ҳам, совуққонлик қилди, чунки амалдорнинг макру ҳийлаларига қарши мустаҳкам ишончли паноҳи бор эди.

— Ассалому алайкўм Раҳимбой жаноблари! — деб саррофга таъзим қилди у. — Худо ҳар вақт ўз илтифотини бу зотдан дариг тутмасин!

Сарроф индамай, юзини тескари ўгирди, у мана шу айёр фолбинга ўтиб кетган ўн минг тангасини эсидан чиқармаган эди.

— Қаёқларда йўқолиб юриб эдинг? — деди амалдор ўз савселини такрорлаб.

— Ўз ишларим билан бўлиб шаҳардан бошқа ёқларга кетиб эдим, бек жаноблари! Мана энди қайтиб келдим, келганда ҳам мана шу суд мажлисида адолатни барқарор қиладиган жуда ҳам муҳим бир гувоҳлик бериш учун худди ўз вақтида келибман.

— Сен гувоҳлик бермоқчимисан? Қандай гувоҳлик?

— Ҳалиги қимматбаҳо нарсалар тўғрисида, унинг қонуний ва шак-шубҳасиз эгаси ҳақида гувоҳлик бермоқчиман.

— Эгаси маълум, олдимизда турибди-ку, — деб Раҳимбойни кўрсатди амалдор, Раҳимбой эса ҳозирданок бу фолбиннинг тагин бир фириб бериб кетишини кўнглида сезгандек, безовталаниб тўлғана бошлади.

— Хато ҳам худди ман шунда-да, — деб жавоб берди

Хўжа Насриддин.— Менга жуда ҳам аниқ маълумки, ҳурматли Раҳимбой жаноблари бу қимматбаҳо нарсаларнинг чинакам қонуний эгаси эмаслар. Бу нарсалар бошқа бир одамники.

— Нега бошқа одамники бўлар экан?— деб бақирди сарроф, юзига қон тепиб.— Нега мен бу нарсаларнинг эгаси бўлмас эканман? Бўлмаса буларнинг эгаси ким? ким? Ёки сенинг ўзингми?..

— Буларнинг эгаси мен ҳам эмас, сен ҳам эмас, буларнинг эгаси ўзга бир одам.

— Яна қанақа ўзга бир одам?— деб бўғилди сарроф.— Хўш, суд мажлисига бўлар бўлмас ҳар хил нодон ялангоёк ва дайдилар нега киргизилади?

Амалдор қўлини кутариб ҳаммани жим туришга чақирди. Ҳамманинг жим бўлишини кутиб, кейин гап бошлади:

— Ҳой фолбин, бу ер сенинг жумбоқларингнинг ўрни эмас. Бу билан нима демоқчисан ўзинг? Бу қимматбаҳо нарсаларнинг эгаси ким эканлиги менинг ўзимга ҳам аниқ маълум, чунки буларни, бундан анчагина вақт илгари, менга таниш бир зотнинг қўлида ўз кўзим билан кўрганман...

У қисқа-қисқа йўталиб тўхтаб қолди, чунки бундан кейин Орзубибининг номини айтиш лозим бўларди, ўз бўйнида гуноҳи бор эканини била туриб, саррофнинг ҳузурида унинг номини тилга олишга юраги ботинмади.

— Ҳақиқатан шундай!— деди сўзни олиб олиб Хўжа Насриддин.— Аммо лекин яна ҳам илгарироқ бек жаноблари биринчи мартаба бу қимматбаҳо нарсаларни ўзларига маълум, балки жуда ҳам таниш бўлган бир зотнинг қўлида кўрмасларидан ҳам илгарироқ бу нарсалар Раҳимбойники эмас, балки бошқа бир кишиники эди, Раҳимбой деганингиз ана шу одамнинг қўлидан қонунга хилоф равишда зўрлик билан тортиб олиб ўзиники қилган.

— Ёлғон!— деб бақирди сарроф.— Тухмат бу, ғирт ёлғон!

— Уша одам ҳозир шу ерда,— деб давом этди Хўжа Насриддин, саррофнинг дод-фарёдига парво қилмай.— Ҳой хола, қани бу ёққа — сўрига чикинг, адолатли ҳокимга ўзингизни кўрсатинг!

Кўпчилик орасидан бева хотин чиқиб келиб Хўжа Насриддиннинг қаторида турди.

Амалдор эсанкираб, жим бўлиб қолди. Бу воқеаларнинг ҳаммаси: фолбиннинг пайдо бўлиб қолиши ҳам, унинг гувоҳлиги ҳам, бева хотин ҳам сира қутилмаган нарсга эди.

Шу орада халқ орасида шов-шув бошланиб қолди. Бу бошланган шов-шувни тезлик билан босмаса бўлмас эди.

— Ҳой фолбин!— деди амалдор, ғазаб ва даҳшат билан хитоб қилиб.— Сенинг бу сўзларингда, савдогар Раҳимбойга ёмон ният билан тухмат қилишдан бошқа ҳеч нарсга кўрмаяпман. Сен ҳақиқатни қаёқдан билар эдинг? Сўзларингни тасдиқлайдиган далил ва исботларинг қани? Бу хотин қаёқдан келиб қолди бу ерга?

— Ёлғон?— деб чинқирди сарроф пастдан туриб.— Бу гапларнинг ҳаммаси ёлғон, маккорлик, алдамчилик!

— Модомики, фолбиннинг сўзларида жинояткорона ниятларини кўриб турган эканмиз,— деб давом этди амалдор, олдин котибларга, кейин миршабларга ишорат қилиб, соқчилар дарров чопонларининг тагидан арқонларини чиқаришиб туришди.— Ва модомики бундай ишларни.

Амалдор сўзини тугата олмади.

— Сенинг далил ва исботларинг қани дейсизми? Буларни мен қаёқдан билишимни сўраяпсизми?— деди Хўжа Насриддин бир қадам олдинга чиқиб.— Буларнинг ҳаммаси менга фолда маълум бўлди, буларнинг аниқлиги жаноб ҳокимга ҳам, саррофга ҳам илгаридан маълум! Менинг кўлимда ҳозир фол китоби йўқ, лекин мен усиз ҳам айтавераман!

У амалдорни эсини йиғиб олишга қўймай, кўнглига ваҳима соладиган бир тарзда қошларини дам юқори, дам пастга учуриб, елкасида оғир, катта бир юкни зўрға кўтариб тургандек зўриқиб ҳарсиллай бошлади, кейин кучаниб туриб, бўғиқ ва ғалати бир овоз билан увиллади...

— Кўряпман!.. Ана кўзимга бир сандик кўриняпти, шу сандикнинг ичиде ўтирган одамларни ҳам кўряпман! Бу нима экан, жин-париларим кўзимни чалғитиб мени алдамаётганмикин? Ҳукуматни кўлида ушлаб турган шундай улуғ зот қандай аялчан ҳолатда ётибдилар-а! У зотнинг нишонлар қадалган кимхоб тўнлари қани, қилич-

лари қаёқда қолган? Сандикда у зотнинг ёнларида тагин битта киши, ҳалиги...

Амалдор энтикиб, бўзариб кетди. Кун шунчалик ис-сик бўлишига қарамай, гўё пўлат тиғига теккандагига ўхшаш, бутун вужуди музлаб кетди. Сарой табибининг шарпаси кўз ўнгига келиб, томирларидаги қонлари сустлашиб қолди. Оёқлари тагида зимистон жаҳаннам чуқурлиги пайдо бўлди!

Яна бир дақиқа турилса, яна икки оғиз сўз айтилса, борми, танидан жони чиқиб кетиши ҳеч гап эмасди! Хой, лаънати фолбин! Тўхтатиш керак уни, нима бўлса ҳам унинг оғзини ёпиш лозим!— деди амалдор кўнглида.

Шу пайт унинг бахтига фолбин, худди фолга тушаётган фикрлар ичига чуқурроқ қараётгандек, маҳлиё бўлиб, гапдан тўхтади.

Амалдор нажот фурсати келганини ва кечикиш муқаррар ҳалокат келтириши мумкинлигини тушунди.

— Бу қимматбаҳо нарсаларнинг ҳақиқати сенга фолдан маълум бўлганини нега бирданига бошда айтиб қўя қолмадинг бўлмаса?— деди у дўстона киноя оҳангида.— Бошда бирданига айтган бўлсанг, бундай ортиқча гаплар бўлмас эди! Модомики, очган фолнингнинг ҳақиқат экани бизга маълум бўлди, текшириб аниқланди, энди уни ҳеч ким инкор қилолмайди...

— Менинг ундан ҳам бошқа далилим бор,— деди Хўжа Насриддин.— Бек жаноблари оломон орасига, чап тарафларига бир қараб қўйсинлар.

Амалдор чап тарафига бир қаради-ю, тошдек қотиб қолди. Субхонллоҳ!— оломон орасидан унга худди ўша, бир вақтда мазорда соғона орқасидан кўринган ўша одам, даҳшатли бадбашара хунук одам ишшайиб сап-сарик якка кўзини пириллатиб қараб турарди. Қарангки, ишшайибгина қўя қолмай, секингина чопони тагидан унинг тилла қиличининг дастасини ҳам кўрсатяпти-я!

Амалдор буни кўриб сесканиб кетди, нафаси бўғзига тикилди, бўзариб кетди, юзи жимирашиб муздай тер билан қопланди, фақат муртларигина суррайиб, қорайиб турарди. Шу ҳолатда у бадбашара одамдан кўзини узоқ-май тураверди.

Хўжа Насриддиннинг овози билангина у эс-ҳушини йиғиб олди:

— Агар лозим бўлса, бек жаноблари, бундай далиллардан тагин кўрсатиш мумкин.

— Бас, далиллар жуда ҳам етарли!— деди амалдор бир оз эсини йиғиб.— Энди иш батамом аниқланди, шунинг учун биз ҳукм қилишга киришамиз.

Қандайдир бир ғалати жозибадор куч уни оломон орасидаги даҳшатли бадбашара одамга томон тўхтовсиз тортиб турарди, у ўзини тутолмай чап тарафга бир он кўз қирини ташлаб қўйди, шундан кейин унинг аъзойи бадани яна жимиралишиб кетди.

Хўжа Насриддин унинг кўнглида нималар бўлаётганини пайкаб, ўғрига «бу ердан жўна» дегандай яширин ишорат қилди.

Ўғри ғойиб бўлди.

Амалдор энди эркин нафас ола бошлади.

— Мирзалар, илгари қимматбаҳо тошларга тааллуқли ниманки ёзган бўлсанглар, барини ўчириб ташланглар,— деб буйруқ берди у,— яхшиси ўша саҳифаларни бутунлай йиртиб ташланглар ва янги варақлардан бошланглар. Ёзинглар, модомики кўп мустаҳкам далилларга асосан мазкур қимматбаҳо нарсалар бева хотинга...

— Саодатга,— деди илтифот билан эслатиб Хўжа Насриддин.

— Бева хотин Саодатга тегишли экани далиллар билан аниқланган экан,— деб давом этди амалдор — қонун ва ҳаққониятга мувофиқ тездан ўша аёлга қайтарилиши лозим...

Гап шу ерга етганда саррофнинг фиғони эшитилди:

— Нега бундай, нега унга қайтарилар экан?! Қимматбаҳо нарсалар меники, сира ҳам бева хотинники эмас!

Ҳозиргача сарроф сукут сақлаб келарди, чунки бўлаётган ишлардан, гарчи ўзи учун қандайдир бир ноқулайлик сезаётган бўлса ҳам, ҳеч нарса тушуна олмаган эди. Аммо сўз қимматбаҳо нарсаларга келиб тақалганда у фарёд қила бошлади:

— Бу қандай ҳукм?— деб бақирди у.— Қани ўша далиллар? Биронтасини ҳам кўрмадим-ку!.. Бу менга қарши қилинаётган янги иғво! Ўша далилларнинг биронтаси бўлса ҳам менга кўрсатилсин! Ҳой, халойиқ!— У халққа қараб мурожат қилди.— Сизлар ҳаммасини эшитяпсизлар, кўряпсизлар! Сизларнинг кўз олдиларингизда мендек ҳалол бир одамни талайптилар! Эй халойиқ, гувоҳ бўлинглар, сизлар!

Халойик уни масхара килиб, аччиқ киноялар билан кулишиб, шов-шув кўтарди; битта шўх бола бедана бўлиб сайради, иккинчиси вовиллади, учинчиси миёвледи, шундай килиб майдонда, улуғлар ҳузурида килиш мумкин бўлмаган бир тартибсизлик бошланди.

— Сарроф Раҳимбой, овозингни ўчир!— деб ўдағайлади амалдор.— Сен халқни қонунга ва ҳукуматга қарши қўзғатяпсан!

— Ўчирмайман овозимни!— ўшқирди ғазабланган сарроф.— Қимматбаҳо нарсалар меники, уни мен пул тўлаб олганман!

Майдонда шов-шув, ғалаён авж олиб кетди. Саррофни тинчитиш лозим эди. Аммо амалдор ҳеч қандай йўл билан бунинг иложини қилолмади, чунки саррофнинг жаҳли шунчалик чиққан эдики, энди ҳеч қандай панду насиҳат унга қор қилмасди.

Шундан кейин амалдор бу балодан ўзини қутқизиш учун сўнгги бир воситани қўллашга қарор қилди.

У кўлида чўқмор тутиб турган бир миршабга ишорат қилди.

— Мен Ўрдага бораман. Менинг ишимни хон хазратлари, ўзлари текширсинлар!— деб бақирди сарроф, шу пайт унинг орқасига новча йўғон миршаб кўлида қиялаб баланд кўтарилган чўқмори билан бикиниб келиб қолди.

— Хон хазратлари ҳокимларининг қандай эканини ўз кўзлари билан кўрсинлар!— Сарроф бақирганда айтган сўзларининг охиригиси шу бўлди.

Бехосдан унинг бошига чўқмор тушди.

Саррофнинг тили оғзига сиғмай осилиб тушди, кўзлари косасидан чиқиб ола-кула бўлиб кетди. У кўм-кўк кўкариб, каттик ва тез-тез ҳиқичоқ тута бошлади, муккасидан тушганича ерда думалаб ётавериш мумкин эди-ю, лекин чўқмор тутган миршаб вақтида уни ердан кўтариб турғизди.

Бошқа миршаблар оломонни тартибга солди.

Амалдор орадаги мана шу жимликдан фойдаланиб ҳукми эълон қилиб, қимматбаҳо нарсалар солинган ҳамённи ўз қўли билан бева хотинга туткизди.

Гарчи бу ишларнинг ҳаммаси саррофнинг кўз олдида ўтаётган бўлса ҳам, энди у ортиқ бақирмади ва адолатлик ҳукмга ҳалакит бермади. Бу ҳодисаларда у бирор нарсга кўрмаган ҳам бўлса керак, албатта, чунки бу вақт-

да унинг чала юмуқ ковоклари тагидаги кўз қорачиги боягидек юқорига тортилиб кетган кўзлари оппоқ бўзариб, олайиб ётарди. Хириллаш билан алмашиб турган ҳиқичок унинг семиз гавдасини дириллатиб титратар, яъни беҳуш ётарди, шу ҳолда уни учта миршаб — иккиси қўлтиғидан судраб, бири орқасидан итариб уйига элтиб ташлади.

...У анчадан кейин ўз уйининг эшиги олдида, миршаблар уни йиқилиб кетмасин, деб деворга орқаси билан суялтириб қўчага ўткизиб кетганларидан кейин ҳушига келди ва кўз олди туманлашгандай хира кўзлари билан атрофига бесаранжом қараб, анча вақтгача ҳеч нарса пайкамай ганграб ўтирди. Унинг хаёлидан «Майдон қаёқда қолди, ҳалиги айёр фолбин қаёқда қолди; бу гапларнинг ҳаммаси туш эмасмикин-а?..» деган фикр кечарди.

Ҳамёним қани?!

У чап биқинини ушлаб кўрди.

Ҳамёни йўқ эди.

Ҳамёни ичига қум тўлиб шу яқин орадаги ҳовузлардан бирига чўкиб кетган, пуллари эса миршабларнинг чўнтагини қампайтириб турарди.

Сарроф инқиллаб ўрнидан турди-да, салласи кийшайган ҳолда гандираклаб-гандираклаб яна суд майдонига жўнади.

Энди у ерда ҳеч ким — на миршаб, на фолбин ва на бева хотин қолмаган, суд тугаган, халқ тарқаб кетган эди. Жазирама майдон кенг саҳродек бўшаб ётарди, саррофнинг назарида гўё бу ерга ҳеч қачон халқ тўпланмагандек, салгина бурун бу ерда бўлиб ўтган ишларнинг ҳаммаси кўзига шарпа бўлиб кўрингандек, лип-лип этиб яна ғойиб бўлгандек туюлар эди.

Бу ерда қоровуллик қилаётган иккита миршаб саланглаб юрар, учинчиси эса сўри устида оёқларини кериб чўқморининг бошига латта ўраб ўтирар эди.

— Ҳамён! — деб бақириб юборди сарроф. — Ичиди пуллари бор ҳамёним қани!

Бунга жавобан миршаблар хахолаб кулишди ва адабсиз сўзлар билан сўкишди.

— Боягилар унга камлик қилганга ўхшайди! — деб воғирлади чўқмор тутган миршаб. — Бир мартаси унга кам! Ушлаб туриңглар-чи, мен унга ҳозир бир кўрсатиб қўяй!..

Бу гаплардан сарроф нима ишлар бўлганини ва нима учун гардани қақшаб алам билан оғриётганлигини фаҳмлади.

— Уғрилар! Қароқчилар!— деб фарёд қилди-ю, соқчиларнинг адабсиз сўкишлари ва мазах қилиб хахолашлари остида югурганича Ўрдага қараб чопди.

Бундан кейин унинг бошидан нималар кечди, саройга киролдими, улуғ хонга ўз шикоятини етказолдими, амалдор билан унинг янги даъвоси нима билан тугади, буларнинг ҳаммаси бизга, худди бундан бошқаларнинг: зиндонга ташланган Оғабек, шаллақи Орзубиби ва бошқаларнинг бундан кейинги тақдири каби номаълумдир. Мана шу сатрлар билан улар бизнинг китобимиздан чиқиб кетадилар, улар фақат Хўжа Насриддинга бўлган муносабатлари даражасида бу китобдан ўрин олган эдилар, унинг порлоқ шуҳрати нурининг шуъласидангина ёришган эдилар, Хўжа Насриддин энди улардан ажралади, уларга тушиб турган шуъла ҳам хиралашади, ўчади, шундан кейин улар бизнинг кўз ўнгимизда дунёий боқий тумани ичига кириб дарҳол ғойиб бўлади-лар.

Чунки улар маънавий-руҳий жиҳатдан ҳеч нарсага арзимайдиган одам бўлганликлари сабабли, дунёда бирор из қолдиришдан ожиздирлар.

Шундай қилиб Хўжа Насриддин уйга қайтиб келишда ўзининг бу сафарида тақдир йўлиқтириб қўйган жуда кўп ҳамроҳларидан қутулди: энди унинг ёнида фақат ўғригина қолди, холос.

Тонг саҳарда уларнинг икковлари қайнаб ётган сергалва Қўқондан чиқиб кетишди.

Аллақачонлар уйғониб савдо-сотиққа киришган бозорнинг шов-шув олағовури буларга анча жойгача эшитилиб турди. Қарши томондан, Қўқоннинг тўққизта дарвозаси сари аравалар, туя карвонлари ва отлиқ, яёвлар турнақатор тизилишиб келишарди. Бугунги янги кун ҳам кечаги ишларни: ўлжа, алдаш ва макру-ҳийлалар билан риёкорликни қайта такрорлаш учун тайёргарлик кўрар эди.

Шаҳарнинг сиртидаги соя-салкин боғлар тинч эди, у худди осмоннинг оч зангор рангига ўхшаш кўкимтир офтобий бир юпқа туман пардаси билан қопланган нур билан ёришиб турарди. Шу ерда Қўқон Хўжа Насрид-

динга ўзининг видолашув сўзларини айтди, нураган паст деворли кичик бир боғдан ёш боланинг ингичка овозда айтаётган ашуласи жарангларди:

Тегиб жануб шамоли
Олча оппоқ гуллайди.
Кўкдан қуёш жамоли
Исатади кунларни.

Қушлар куйлайди қувноқ,
Янграр гулдирак, сурон.
Қабрдан турар шу чоқ
Дилкаш бобо Тўрахон...

Хўжа Насриддин эшагини тўхтатди, шошиб-пишиб, девор тарафга эҳтиром билан таъзим қилди. У Қўқонга қараб ўзининг савобли ишлари бадалига шундай кўшник билан мукофотланаётгани учун миннатдорлик билан бош эгди.

Энг четдаги боғлар ҳам орқада қолиб кетди, энди сойлик: офтобда ойнадек ялтираб мавж уриб турган шолিপоялар бошланди. Тўрахон буванинг макбараси ҳам энди бу ерларга яқин эди.

Хўжа Насриддин ўғрини бағрига босди:

— Энди биз ажралишамиз. Тўрахон бувага мenden дуо дегин, бундан кейин ҳам янгидан-янги савобли ишлар қилиб умр ўтказишим учун мени кўллаб юришини илтимос эт.

Шундан кейин узун кулоқ билан ҳам узундан-узок видолашув бўлди. Ўғри унинг тумшугидан ўпди ва ёғоч тароқ билан сўнгги мартаба унинг думини тараб кўйди.

— Мен энди икковларингизни тагин қачон кўраман?— деб сўради у.

— Билмайман, билмайман,— деб жавоб берди Хўжа Насриддин.— Фақат шу нарса эсингда бўлсинки, сенинг тўрт томонинг қибла, менга ҳам шундай. Балки учрашиб ҳам қолармиз, чунки ҳар бир айрилиқ бор экан, висол ҳам бўлади.

Шу сўзлар билан улар ажрашишди. Ўғри бошини қуйи солиб, Тўрахон бува макбарасига борадиган ён тарафдаги сўқмоқдан салмоқлаб юриб кетди.

Хўжа Насриддин анча нари кетиб қолди: олдинда катта йўлнинг шов-шув, ғовур-ғувури эшитила бошлади, кўп ўтмай у ранг-баранг йўловчилардан иборат серҳаракат оқимга қўшилиб кетди.

Ўттиз тўққизинчи, хотима боб

Энди ҳикоямиз якунланмоқда: Гулжоннинг қайтиб келиб, Хўжа Насриддин билан учрашгани тўғридаги гаплар қолди, холос.

У хотинидан атиги бир кун илгари келди. Қош қорайгандагина уйига етиб келди-да, йўлда жуда чарчагани учун дарров ўрнига ётиб олди. Ўринни у томга солди, эрталаб юзига тушган офтобдан уйғондида, пастга қараб каттик бақирди:

— Нима қиялпсан, ҳой ҳамоқат! Энди бир каминг анжирхўрлик қилишмиди?

Бу гаплар эшакка айтилаётган гаплар эди. Қечқурун Хўжа Насриддин боқчага қирадиган эшикни ёпишни унутиб, очиқ қолдирган эди. Эшак боқчага кириб олиб анжир дарахтининг меваларинигина эмас, баргларигача еб пайхон қилиб ташлабди.

Хўжа Насриддин пастга тушиб, эшакни таёк билан савалаб ҳайдади, кейин бу пайхонлаш оқибатлари ҳеч бўлмаганда биринчи қарашда сезилмайдиган бўлсин учун анжирнинг у ёк-бу ёғини бутаб тартибга солиш билан анча овора бўлди.

Ҳали бундан бошқа яна бир талай ишлар қилиш: қумғонни қавшарлаш учун устага элтиб бериш, қассобнинг насиясини тўлаш, тоқнинг тагини чопиш,— тагин нималар эди... ҳа, ҳаммадан ҳам энг зарури деворнинг рахнасини уриб қўйиш керак!

Хўжа Насриддин бу ишларнинг ҳаммасини бир ёққа йиғиштириб қўйиб, аввал чуқур казиди, сомон аралаштириб лой қилди.

У шу ишларни қилиб бўлар-қилиб бўлмас йўлнинг муволишидан арава қўриниб қолди ва бирданига шанғиллаган еттита овознинг бағбуғидан қулоғи қоматга келди, шу еттита овознинг саккизинчиси, Гулжоннинг овози ҳаммасидан баланд эди:

— Ассалому алайкум, дадаси! Ёлғиз ўзингиз бу ерда менсиз зерикиб қолмадингизми?

— Вааллайкум ассалом,— деди Хўжа Насриддин аравадан болаларини ерга тушириб ва навбат-банавбат уларни ўпар экан.— Зерикдим, лекин на чора, сизларни ана келади, мана келади деб кўзим тўрт бўлди.

Гулжон унинг елкасига таяниб аравадан тушди, у ёқ-бу ёққа караб, деворнинг рахнасига кўзи тушди.

— Ия, девор нима бўлди?

Эсанкираб қолган Хўжа Насриддиннинг тили тутилиб, кўзи хиралашди:

— Ҳа, мана ахир, ўзинг биласан-ку, қўлим тегмади, ҳали у иш, ҳали бу иш... мана шундай қилиб улгуролмадим...

— Буни қаранглар-а!— деб аччиғланди Гулжон.— Бу кишини қаранглар-а! Уч ойда, бутун бошли уч ой вақт ўтиб кетибди-ю, бу киши арзимаган бир ишни ҳам битириб қўёлмаптилар-а!

Биз Хўжа Насриддин ҳақидаги иккинчи китобимизни тугатиб, китобимизда баён қилинган, оқибати хайрли бўлишга лойиқ ҳамманинг шу жумладан, албатта, Сукут қилувчи ва Қашф қилувчи дарвишлар тариқатидан бўлган донишманд чолнинг ҳам тақдири хайрли бўлишига китобхонни чин қалбимиздан ишонтиришни хоҳлаймиз.

Лекин ҳаққоният юзасидан биз қайғу билан шуни икром қилишга мажбурмизки, чол Хўжа Насриддиннинг қайтиб келишини қутолмай қазо қилди, ёки унинг ўз тили билан айтганда, бошқа ҳолатга, яъни руҳият оламига кўчди. Эҳтимол чолнинг ўзи бошқа ҳолатга кўчишини қайғули деб ҳисобламас, албатта шундай, лекин бизлар, унинг донишмандлик даражасига етишимизга ҳали жуда узоқ бўлгани учун унинг ном-нишонсиз қабри устида вужудимизни чулғаб оладиган қайғу ҳасратни яширишга қодир эмасмиз.

У, дарвишларга хос ному нишонсизлик билан ўлиб кетди, лекин унинг қабри устига бу ерда инсон ётибди, деган чуқур мазмунли сўзлар ёзилган.

Хўжа Насриддин бу донишманд чолнинг вафотини, уни ўз қўли билан қабрга қўйган гаёйдан эшитиб, бу қабр худди мана шундай бўлса керак, деб тасаввур этди.

Хўжа Насриддинни мана шу гаёй қабр бошига элтиб борди. Қабристонга бора-боргунча у шу ҳақда ҳикоя қилди:

— Мен жони узилгунча унинг ёнида бўлдим. У ўз аҳдини бузмай сукут қилганича ўлиб кетди. Фақат у жони чиқиш олдидагина: «Бошим тагидаги пулларни олгин, жасадимни оддийгина қилиб кўмгин, нимаки ортиб қолса ҳаммасини камбағалларга бўлишиб бергин...» деб шивирлади, холос. У ўлганда ҳам чеҳраси шундай нуроний эдики, менинг ўзим ҳам ҳайрон бўлиб қолдим.

— Мени бу ерда ёлғиз қолдиринг, — деб илтимос қилди Хўжа Насриддин. Бошлаб келган гадоё кетди, шундан кейин у қабр олдида тиз чўкиб ўтирди, қабр устида лоқақалли биронта оддий тош ҳам йўқ эди. Шундай бўлса ҳам чолнинг қабрини ҳаётнинг ўзи зийнатлади: қабр устида яккам-дуккам майсалар ўсган, бош томонида гўё кечаги ёмғир билан бирга қабр устига осмондан узилиб тушган кўм-кўк бир томчидек, кичкина бир гул очилиб ётарди.

...Хўжа Насриддин қабристонда марҳум билан фикран суҳбатлашиб кечгача ўтирди.

Қабристонга қоронғилик тушди, шабада эсиб қоронғи осмонда юлдузлар чакнади.

Хўжа Насриддин қабрга қараб:

— Алвидо, кекса донишманд, тез-тез қабрингизни зиёрат қилиб тураман, — деди.

Шундан кейин у сўз билан эмас, балки қалб садоси орқали жавоб олгандай бўлди: — Кўл тўғрисида ташвишланманг, — деб давом этди Хўжа Насриддин. — Мен унинг ҳаммасини ўз билганимдек бажо келтирдим, ўйлаганимиздек яхши бўлиб чикди. Боқийликнинг олий босқичига кўтарилишингизда мен ўзимнинг арзимас ёрдасим билан озгина бўлса-да, фойда етказа олган бўлсам жуда хурсанд бўлардим. Аммо битта ишда сизга уятлиман: бояги, бояги мен ўз мазҳабимни тополмадим. Тўғриси айтганда, мен сизнинг айтиб беришингизни кутган эдим, сиз бўлсангиз, дунёий боқийга рихлат қилибсиз. Сиз мени кутолмай... Энди, албатта, ўзим уриниб кўраман, билмадим, бундан бирор натижа чиқармикин.

Ёр юлдузлар билан ҳамоҳанг бўлиб, кўм-кўк тун пардаси остида улуғвор ва тантана билан сузиб борар, шамол дарахтларни шилдиратар, тун қушлари қичқиришар, шабнамда тўйиб намланган ўтлар хушбўй ҳид таратар. Хўжа Насриддиннинг юраги дўпиллаб урарди, мана

шуларни барчасида у тўсатдан ўз мазҳаби — акидаси нима эканлигини аниқ сезиб олди, гарчи уни ҳозирча нима деб аташни билмаса ҳам тушуниб олди. Хўжа Насриддин ҳаётга бўлган муҳаббатнинг жўшқинлиги, завқи ва чексиз бахти билан тўлиб тошгани, худди шунга ўхшаш ҳаётнинг ҳам ўзига бўлган чексиз муҳаббатини сезгани, атрофидаги мавжудотнинг барчаси билан ҳам-оҳанг бўлиб қўшилиб, лекин улар орасида эриб кетмай, ўзини сақлагани ҳолда кишини ўлим чангали етмаган ва бундан кейин ҳам етмайдиган, ҳаётни улуг ва барқарор этувчи қимматли дамлар сари дадил қадам ташлади!

Шундан кейин унинг мазҳаби — акидаси назарида яна ҳам баландроқ янгради ва тўлиб тошди, лекин мислсиз ва ягона бўлган бу акидани нима деб аташга кўнглида ҳеч бир сўз тополмади. Шу билан бирга у бу сўзнинг мавжудлигини ва қаердадур шу яқинроқда эканини сезди; у кўнглида бир аланга пайдо бўлиб ақлига етиб борсин-да, бу улуг сўз билан уни ҳаракатга солсин учун бутун кучини ишга солди, ниҳоят, у ҳаддан ташқари уриниш натижасида чарчаб дармонсизланиб қолгандек кўринганда, бу сўз кўнглида алангаланди, ярқираб чакнади ва лабларига учиб чиқди-ю, кўзга кўринмас ўт бўлиб лабини ишга солди.

— Ҳаёт! — деб хитоб қилди у титраб-қалтираб, юздан оқиб тушаётган кўз ёшларини сезмай.

Шундан кейин теварагидаги барча нарса — шамол ҳам, барглар ва ўтлар ҳам, узоқдаги юлдузлар ҳам унга жавобан титрашиб жавоб қайтаришди.

Ажойиб иш: у бу оддий сўзни ҳар вақт ҳам биларди, лекин у, бу сўзнинг чуқур маъносини фақат ҳозиргина англай олди, англагандан кейин эса, бу сўз унга бутун нарсани қамраб оладиган бепоён бир нарса бўлиб қолди.

...Эсдан чиқмайдиган ўша кундан бери, яъни чолнинг қабри устида сермазмун сўзни топганидан бери у аввалгидан бошқачарок ҳаёт кечира бошлади: энди у қандайдир шубҳалар билан кўнгли алағда бўлмайдиган, олам тубсиз қоронғи чалкашликлардан иборат бўлиб кўринмайдиган аниқ мақсад билан ҳаёт кечира бошлади, чунки энди унинг қўлида буларнинг ҳаммасини ҳал қиладиган чинакам тўғри, ҳаққоният қалити бор эди. Аммо унинг бундан кейинги ҳаёти ҳақидаги ҳикоя — бошқа янги бир китобда баён қилинадик, уни бошқа биров

бизнинг изимиздан келаётган ворисларимиздан кимдир биров давом эттиражак.

Энди бизнинг хизматимиз тугади: биз шу ерда Хўжа Насриддин билан видолашамиз. Руҳан биз, албатта у билан ҳали кўп учрашамиз ва бизга ҳаёт йўлида учрайдиган ҳар хил сабаб ва ҳодисалар устида у билан фикран суҳбатлашамиз, аммо қалам билан қоғоз устида у билан ҳеч қачон учрашмаймиз, чунки унинг ҳақида билганларимизнинг ҳаммасини ва айтмоқчи бўлганларимизнинг ҳаммасини сўзлаб бўлдик.

1954 й.

МУНДАРИЖА

Кириш сўзи	5
----------------------	---

БИРИНЧИ ҚИСМ

Биринчи боб	9
Иккинчи боб	15
Учинчи боб	26
Тўртинчи боб	32
Бешинчи боб	37
Олтинчи боб	42
Еттинчи боб	50
Саккизинчи боб	56
Тўққизинчи боб	67
Унинчи боб	74
Ун биринчи боб	86
Ун иккинчи боб	103
Ун учинчи боб	107
Ун тўртинчи боб	117
Ун бешинчи боб	122
Ун олтинчи боб	128
Ун еттинчи боб	138
Ун саккизинчи боб	148
Ун тўққизинчи боб	164
Нигирманчи боб	171

ИККИНЧИ ҚИСМ

Нигирма биринчи боб	177
Нигирма иккинчи боб	184

Иигирма учинчи боб	188
Иигирма тўртинчи боб	195
Иигирма бешинчи боб	208
Иигирма олтинчи боб	216
Иигирма еттинчи боб	224
Иигирма саккизинчи боб	241
Иигирма тўккизинчи боб	247
Уттизинчи боб	254
Уттиз биринчи боб	262
Уттиз иккинчи боб	271

УЧИНЧИ ҚИСМ

Уттиз учинчи боб	282
Уттиз тўртинчи боб	312
Уттиз бешинчи боб	320
Уттиз олтинчи боб	332
Уттиз еттинчи боб	351
Уттиз саккизинчи боб	352
Уттиз тўккизинчи боб	375

На узбекском языке

Соловьев Леонид Васильевич

ОЧАРОВАННЫЙ ПРИНЦ

Повесть

Первод с издания
издательства «Молодая гвардия», 1957.

Редактор *Х. Эргашев*

Рассом *Ю. Зоркин*

Расмлар редактори *Г. Бедарев*

Техн. редактор *В. Шуклинова*

Корректор *Ш. Зухриддинов*

Босмахонага берилди 18/VII—1966 йил. Босишга рухсат

этилди 6/II—1968 йил. Формати 84×108^{1/32}.

Босма л. 12,0 Шартли босма л. 20,16

Нашр л. 20,64. Тиражи 60 000. Р.

Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт

нашриёти. Тошкент, Навонӣ кўчаси, 30.

Шартнома 228—65.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети

Матбуот Давлат комитетининг

3-босмахонасида босилди. Тошкент

Навон, 30. 1968.

Заказ № 506.

Баҳоси 75 т

Зак. № 506. Типография № 2 Главполиграфпрома
Госкомитета Совета Министров КазССР по печати,
г. Алма-Ата, ул. Карла Маркса, 63.

Соловьев Леонид.

Сеҳрланган шаҳзода. Кисса. Қ. 2. Т., Ғафур Ғулом

номидаги бадий адабиёт нашриёти. 1968

Қ. 2.

384 бет.

Тиражи 60 000.

Соловьев Л. Очарованный принц. Қ. 2.

